

JOSIP BERSA

DUBROVAČKE SLIKE I PRILIKE

23385

MOLIMO, DA SE ISPRAVI

omaška u oznaci slika:

Mjesto: Između vrta — treba da glasi:

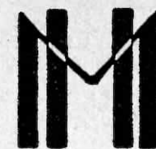
Ulica nad Posatom,

mjesto: Pred kućom gospara Vite Bassegli — Gozze

u Trstenom treba da glasi:

Pred kućom De Stefanis — Skočibuha,

sada Rašica, u Lapadu.

REDOVNO IZDANJE MATICE HRVATSKE
1941 U GODINI OBNOVE NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE 1941

JOSIP BERSA

DUBROVAČKE SLIKE I PRILIKE

(1800. — 1880.)

TISAK „TIPOGRAFIJE" U ZAGREBU

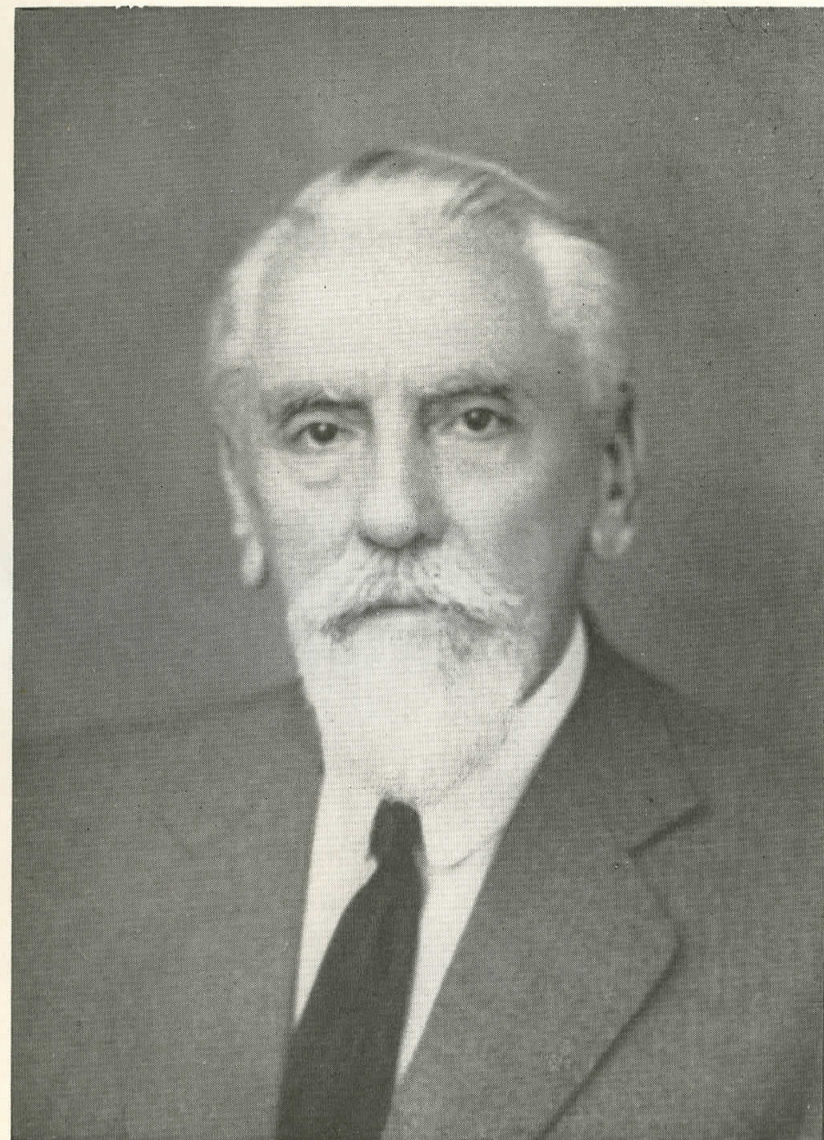
JOSIP BERSA

DUBROVAČKE SLIKE I PRILIKE

(1800. – 1880.)

ZAGREB 1941

REDOVNO IZDANJE MATICE HRVATSKE

Josip Bersa

O postanku »Dubrovačkih slika i prilika« sam pisac kaže: »Već sam davno nakupio obilato gradivo, doista bez reda i određene svrhe, već iz velike ljubavi za onaj krasni svijet. Ja sam ispisivao, što mi se činilo da je važno i zanimljivo, iz danas raštrkanih ili već teško pristupačnih radova, izašlih u časopisima i listovima. Bilježio sam sve, što sam slušao od svjedoka onoga vremena. Tome sam dodavao svoje osobne uspomene, a na kraju poslužio sam se podacima tajnih spisa zadarskog državnog arhiva.«

Tako je nastalo najveće djelo Josipa Berse, koje izlazi sada, gotovo deset godina iza smrti pisca, u izdanju Matice Hrvatske, kojoj je pokojni Bersa ovo djelo bio sam namijenio. U »Dubrovačkim slikama i prilikama« Bersa daje čitava sebe, svoju plemenitu i umjetničku dušu, sliku svoga vlastitog bogatog životnog puta.

Josip Bersa — rođen u Zadru 13. siječnja 1862., umro u Zadru 5. prosinca 1932. — izraziti je predstavnik visoko kulturnog sloja inteligencije Dalmatinske Hrvatske iz prošloga i iz početka ovoga stoljeća. On je izražaj stvaralačke okoline, odgojene u plemenitoj predaji staroga hrvatskog grada, obogaćenoj humanističkom obrazovanošću, okoline, iz koje je nikao i koja je pogodovala pojavi i razvoju njegove potpune i skladne osobnosti, pune plemenitog shvaćanja poziva kulturnog radnika.

Otac mu bješe ugledni pravnik, stric Antun pjesnik i pisac tršćanske lokalne povijesti, braća Blagoje i Vladimir zaslužni i priznati hrvatski skladatelji, a brat Bruno kipar i pisac.

Josip Bersa je pjesnik i arheolog. Prvi se put javlja 1884. u dubrovačkom »Slovincu«. a 1891 objavljuje u Zadru »Pjesme«, među kojima su najuspjelije »Morske elegije«. Zanosi se antikom i morem, u kojemu traži i nalazi izvor nadahnuća. Josip Bersa je pjesnik mora, koji od hrvatskih pjesnika među prvima uzima more kao predmet za širu pjesničku obradbu. Godine 1902. izlaze Bersini »Sonetti zaratini« (pod pseudonimom Lorenzo Travasini), kojima u zadarskom narječju ironički i duhovito crta život zadarskih malograđana. Pisao je i pripovijesti, koje izdaje zajedno s Markom Carem pod naslovom »S mora i primorja« (Zadar 1896.). Tu je značajan »Gospar Gjivo«, gdje u portretu originalnog vlastelina daje obrise lika starog Dubrovnika, koji nestaje. U duši pjesnika već se bila rodila ideja »Dubrovačkih slika i prilika«.

Bersa se dosta brzo rastao sa stihovima i u velikom zanosu za klasičnu starinu sav se predaje arheologiji. Postaje kustosom Muzeja Sv. Donata u Zadru, gdje ostaje sve do umirovljenja 1927. Od hrpe gradiva stvorio je muzej, uredio katalog, klasificirao numizmatičku zbirku od šest tisuća komada. Vodio je iskapanja 1903.—1914., predavao na gimnaziji hrvatski jezik i povijest, a poslije povijest umjetnosti. Sudjelovao je u svim umjetničkim povjerenstvima u Zadru,

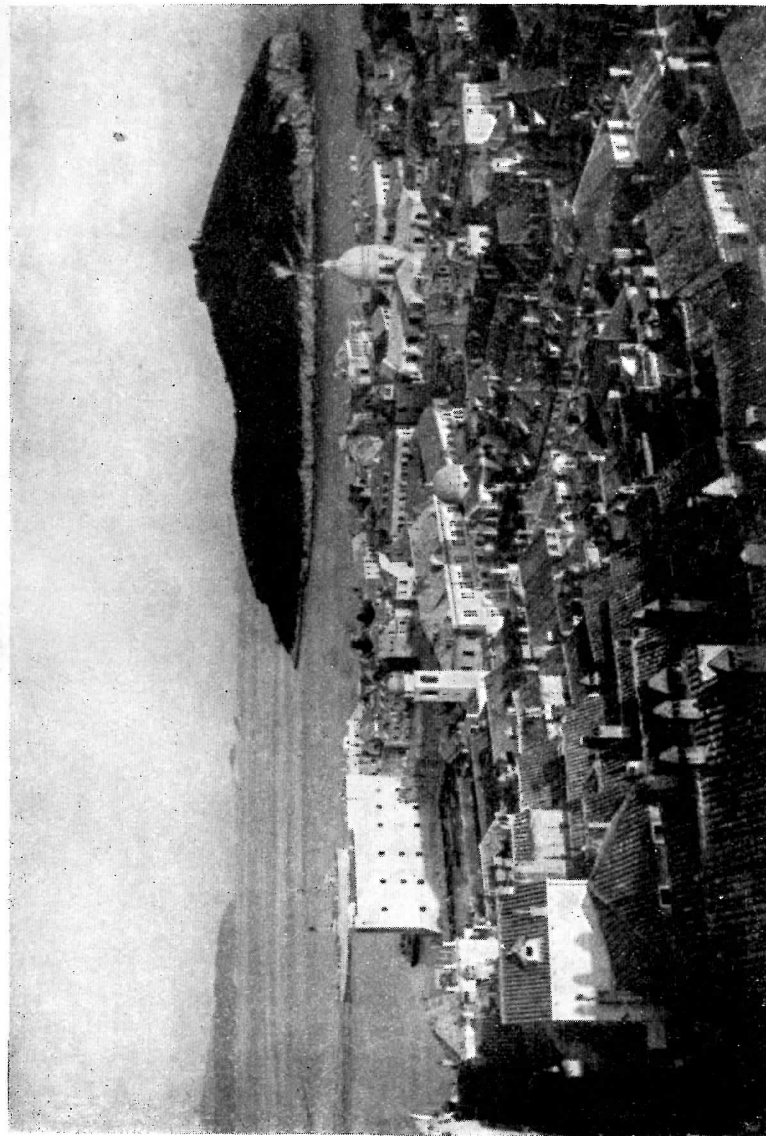
prije i poslije rata. Znatnu pažnju posvećuje starohrvatskim spomenicima od 9. do 11. stoljeća. Uočio je i upozorio na arheologijsku važnost Nina. Ljubav za zadarski muzej i umjetničko-povijesne spomenike zadržala ga je u Zadru i poslije rata. »Velika mi je želja, da taj dragocjeni materijal sačuvam našem narodu i budućim pokoljenjima, a da ne bude kojekuda raznesen«, govorio je jednom svom starom znancu i prijatelju iz Dubrovnika.

Pisao je stručne arheologijske i povijesne rasprave i članke u »Vjesniku za historiju i arheologiju dalmatinsku«, »Arhivu« za povijest Dalmacije, Bulićevu »Zborniku« i drugdje. U dva izdanja (1926. i 1932.) izašao je njegov Povijesno-umjetnički vodič po Zadru, a u rukopisu ostale su duhovite i stručne opaske uz Cecchelli-ev Katalog umjetničkih i povijesnih spomenika Zadra.

Bersa je klasičnu starinu obuhvatio srcem i razumom. Traži veliki ideal harmonije i nalazi ga u Pliniju Mlađem. Godinama ga proučava i o njemu piše. Već 1895. objavljuje raspravu o Plinijevim moralnim idejama, a 1904. u »Glasniku Matice Dalmatinske« piše studiju »Plinije Mlađi na selu i starinski osjećaj prirode«; onda o Plinijevim ljetnikovcima i drugo.

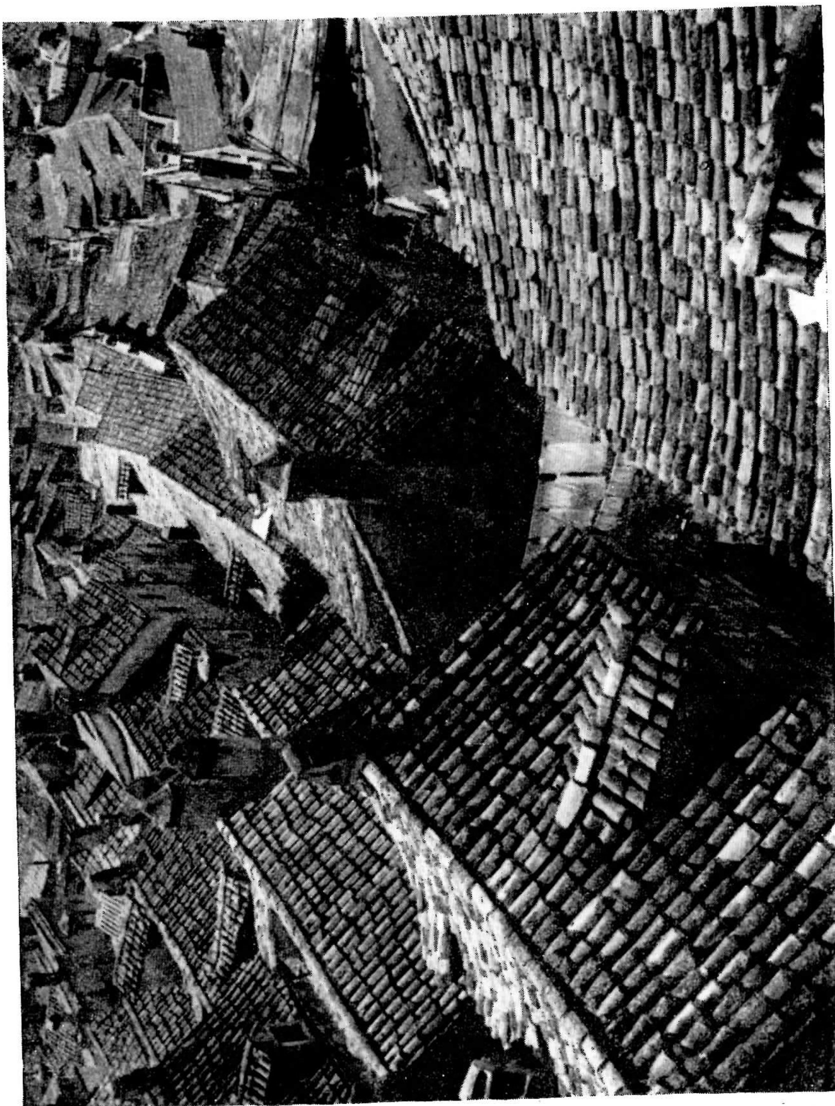
Kao pjesnik, umjetnik i poznavalac starine promatra Bersa život svog mikrokozmosa i gleda ljude svoje okoline, Dubrovnika i Zadra. Kao dijete od tri godine dolazi s ocem u Dubrovnik na izmaku 1865. Tu provodi djetinjstvo, svršava gimnaziju i postaje pravi i potpuni Dubrovčanin sa svim dubrovačkim odlikama i značajkama. Cijeloga života nosi u svojoj duši mili grad, te ga, iako daleko od njega, proživljuje i neumorno ispituje pojave njegove prošlosti i života. Rezultat su ove »Dubrovačke slike i prilike«, koje je pisac završio uz riječi: »Neka ova knjiga bude zalog zahvalnosti gradu, u kojem sam proživio mladost svoju, najljepše dane svoga života«. Bersa je Hrvatsku Atenu neobično volio, duboko osjetio, svestrano shvatio i umjetnički izrazio u ovom djelu, u kojem je cijela osobnost Berse pjesnika, arheologa, moraliste i rodoljuba.

»Dubrovačke slike i prilike« su anegdotično-memoarsko djelo iz dubrovačkog života od 1800. do 1880.; djelo živo, lijepo, zanimljivo i poučno. Oživljuje nam u plastičnim slikama zadnje časove i trzaje starog republikanskog Dubrovnika i dolazak novog vremena i novih prilika. U njima vidimo i osjećamo društveno previranje, tiho umiranje jednog društva i vremena, izmjenu naraštaja, uklapanje dubrovačke posebnosti u opću hrvatsku narodnu zajednicu. Ređaju se pred našim očima događaji, pojave i ljudi minulih dvaju vjekova. Otkrivamo zanimljive i važne podatke za kulturnu, socijalnu i političku povijest, a sve to upleteno u anegdotično-memoarski oblik, koji sa svojom raznolikom građom, kako nam sam Bersa lijepo kaže, »ne spada u pravu povijest, ali je prati u korak, pa je s više gledišta i upotpunjuje i osvjetljuje«.

Phot.: Dabac

Dubrovnik

Nad starim krovovima

Phot.: M. Szabo

POGLAVLJE I.

Dubrovnik, grad i predgrađe na početku 19. vijeka — Čednost života; otmjeno, a ne veličanstveno — Vlastela na izmaku vijeka; suprotnosti između Salamankeza i Sorboneza, sve jači francuski utjecaj, politički narod i državna vlast — Moda, narodne nošnje u gradu i služinčad — Dnevni dubrovački život — Iz »spičarije« na Placi do Gjanluke Zuzzeri — Orsat Lujo Ranjina i »Françezi« među vlastelom — Knez Sapieha u Dubrovniku — Nekoliko portreta — »Sodati« Republike.

Na osvitu 19. vijeka Dubrovnik je još onakav, kakav je uskrsnuo iz ruševina strašne trêšnje g. 1667., pošto je iznova podigao svoje razvaljene kuće i hramove. U prvi rasvitak nove ere sve je još na svom mjestu; površan pogled ne primjećuje, da se već neke razorne sile kreću. Život se odmotava ravnomjerno, lako, kao klupko; samo u dubini dubrovačke duše stare je bezbrižnosti nestalo.

Svanula je tako i godina 1800. S vrha Srgja ne prijete gradu ničiji topovi. Tu se diže skromna crkvica Sv. Srgja, koju će za šest godina Rusi i Crnogorci opljačkati, a Francuzi porušiti, da na njenom mjestu podignu veliku tvrđavu. Na Gornjem i Donjem Konalu, na Posatu i na Pilama kuće su, ali nijesu tako gusto posute, kao što će kasnije biti. Rusi i Crnogorci će popaliti skoro sve te zgrade i sav ovaj lijepi kraj pretvoriti u jad i nevolju. Pomalo će iz tog mrtvila uskrsnuti novi život, ali će nabrzo zatim prostrani perivoji i vrtovi biti raskomadani, da se na njima grade nove kuće. Sam Gradac drugačije je izgledao. Na vrhu toga brijega, odakle naše zadivljene oči obuhvaćaju ćutljivim milovanjem pitomu okolicu, diže se veliki mramorni križ. Na vrh se uspinje uska putanja, uzduž koje je čvrsta pradjedovska vjera podigla dvanaest malih kapelica; u svakoj je naslikan po jedan prizor Kristove muke. Uopće ovaj goli i krševiti brijeg namijenjen je opomenama smrti. Tuda su prolazili i u mramorno raspeće svoj posljednji pogled upirali osuđenici, za koje su na jugozapadnoj padini brijega stajala gadna vješala. Tamo blizu, na pustim i oštrim hridinama kraj mora, diže se crkvica Gospe od Danača i kućica koludrica trećoredica Sv. Frana. One su prale platno i bijelile postav i konac za građanske obitelji. Mramorni križ i kalvarije past će kao žrtva rusko-crno-

gorskog bijesa. Vješala će još neko vrijeme služiti boginji Pravici, a koludrice će i dalje raditi, ali novotkanog postava i domaćeg platna naskoro više ne će biti. Obitelji im ga više ne će ni slati, jer više ne znaju, kako se pravi.

Primaknimo se sada gradu. Prostora, koji će se naskoro širiti pred gradskim vratima, g. 1800. još nije vidjeti. Od Donjih Pila do Gornjih, pa do Konala, same su kuće, bašče i vinogradi. Zapadno od puta, koji će Marmont prokrčiti, da spoji grad s Gružom i dalje s Dalmacijom, bilo je mirno i veselo razbojište »družine« dubrovačke mladeži i nekih bratstava, koja su se tu vježbala u pucanju. Tu su se još poznavale jame, u kojima je Republika nekad lijevala svoje brončane topove. Gdje je bila Birimišina kafana, sada kafana »Dubravka«, bila je neka kućarica, koju su zvali Kabana, i do nje pola porušena kuća nekog Tadije kamenara. Kabana je bila sklonište vjernih Lastovčana, koji su u jeseni, naoružani ronkama (sulicama), pazili, da se u grad ne unosi inozemno vino. Kad je kiša bila, Kabana bi se ispunila svijetom, koji je u zoru išao iz predgrađa i okolice za poslom u grad, te morao čekati, da se gradska vrata otvore, naime vratašca, koja su bila kao usječena u drvenu vratnicu velikih vrata; ova su se nešto kasnije širom otvarala. Desno od ceste bilo je mjesto određeno za usukivanje čela i užeta. Javne kočije pojavile su se tek u drugoj polovini vijeka; uopće prvu ukusnu kočiju doveo je u Dubrovnik biskup Giuriceo. G. 1817. austrijski ženijski kapetan, Dubrovčanin Brnja Kaboga, koji je još za Republike stupio u inozemnu službu i kasnije postao ženijskim generalom, mnogo se staraše oko uljepšavanja Brsalja; on je uredio tu ravnicu, dao načiniti malu okruglu česmicu, koja još postoji, i posaditi lijepe redove dudova uzduž ceste od gradskoga mosta do Jamina, gdje su u 13. vijeku Franjevci imali svoj prvi samostan. Tu je kasnije bila mala neuređena ravnica, koju su pak Francuzi uredili, pa se sve do 1831. godine zvala Place Clausel, po imenu francuskog generala, Lauristonova zamjenika u gradu, i to sve do g. 1835.; zatim poznata je pod popularnim nazivom Placete. Gdje je sad na njenoj sjevernoj strani Hotel Imperial, bila je bašča Lučićeve kuće, u kojoj su po noći duše iz čistilišta u vidu plavičastih plamičaka igrale neki svoj mahniti tanac. U toj kući nije niko rado stanovao. Prostor pred gradskim mostom bio je ispunjen kućaricama i baščom Giorgieva dvorca, koji je kasnije služio svakojakim svrhama. Sam most ne bijaše dugačak, koliko je jarak širok; obluk, koji ga sad spaja s gradskim zidom, austrijski je dodatak, koji je zamijenio drveni uzvijaći most. Do blizu polovine 19. vijeka most se preko noći dizao, jer je i Austrija smatrala grad tvrđavom.

Nad vratima stršio je visoki toranj, ali je tako trošan bio, da ga je austrijska vlada dala porušiti (1818.). U isto vrijeme proširila je i zgodnijim učinila kratki put, koji zavojem silazi sa gornjih na donja vrata, i uredila gornju stražarnicu. Naposljetku Austrija udari na mostu tablu, na kojoj je pisalo, da je to grad Dubrovnik, da pripada općini dubrovačkoj, da je čest kotara dubrovačkog. Neko reče dobro: Doista, da ne piše, da je ovo Dubrovnik, ne bih ga danas poznao.

Pred južnim gradskim vratima, na Pločama, gdje danas rijetko kad vidiš, da se na Taboru napajaju konji, i gdje su sada zapušteni lazareti, bio je onda mravinjak života. Lazareti su jedva dostajali kontumacu robe i trgovaca. Karvani, koji su dolazili iz susjedne Turske, iskupili bi se na Brgatu; tu bi ih dočekala osobita straža sa sanitetskim odaslanikom, i s njom su se spuštali u zoru na Tabor, da se pak na večer s tom istom stražom vrate natrag. Koji dan sleglo bi se na Pločama do preko hiljadu konja; koji put bilo je vidjeti muslimana, koji se nijesu vraćali kući, nego su odanle nastavljali lađom hadžiluk u Meku.

Radi tih živih trgovačkih odnosa s Republikom imala je Turska u Dubrovniku svog »kapidžiju«, da vodi carinski nadzor nad karvanima. Zato mu je stan bio na Pločama. Ljubaznost dubrovačke vlade s ovim mirnim bezazlenim činovnikom bila je tolika, da kad bi išao u kazalište, gradska su se vrata samo za njega po noći otvarala, da se on može vraćati kući. I po padu Republike karvani jednako su stizali, ali u sve to manjem broju. Oko polovine vijeka brojilo se na Taboru za mjesec dana konja koliko pred pedeset godina za jedan dan; nabrzo ne bi više ni toga. Sumnjičava austrijska vlada bijaše odredila, da na tvrđi poviše gradskih vrata za sajamskih dana — kad je »pazar«, kako se u Dubrovniku govori — bude top naperen na Tabor. Međutim, otkad je tu bilo pazara, nije se nikad krv prolila, pa je ovaj strašni top zijevao od dosade.

Kod ulaza u grad na sjeverna vrata bio je na desnoj strani samostan Sv. Klare (Puncjele), koji će još samo do g. 1806. služiti svojoj prvobitnoj svrsi, jer će od njega Francuzi načiniti vojarnu, a Austrijanci topnički arsenal.

Na Placi sve je otprilike bilo, kako je i danas. Mnogi misle, da su na prozorima bile sve same »đelozije«, naime staklene pregrade, kroz koje su djevojčice smjele gledati na ulici prolaznike. Uopće se mislilo, da su u početku 19. vijeka još bili na snazi strogi kućni zakoni o odgoju i upravljanju kćeri; kako ćemo dalje vidjeti, bili su već davno zakopani. Za đelozijama, koje su se još na kojoj

kući viđale, malo se koje djevojačko lice skrivalo. Bila je svakojako neiskvarena dubrovačka karakteristika, da su dućani svi po jednom kalupu građeni, i na Placi i posvud u gradu. Na Placi odvajahu brojem papučari i zlatari, jer onda narod u okolici još ne bješe pometnuo svoje bogate nošnje i još nije mario da ludo podražava građanskom odijevanju. Na Placi bile su i ljekarnice Mata Šarića i druge dvojice; Šarića bijaše Republika poslala u Napulj na nauke, pa mu povjerila staru ljekarnicu bolnice »Domus Christi«; po padu slobode Šarić s jednim drugom kupi tu ljekarnicu i najzad ostade sam gospodar; ona se nalazila u istim prostorijama, gdje je i danas.

Znatno drugačije izgledale su građevine između zvonika i Kneževa dvora. Stražarnicu narod je onda zvao »Luža«, jer je imala zamijeniti trijem, koji je do g. 1707. stajao pred starim Sv. Vlahom, te širok prostor pred njim zvao se je Pred Lužom; nju je kasnije Austrija uvećala i pred njom namjestila dva topa. Gdje su sad Općinski dom i Teatar, bila je Vijećnica, naime palača Velikoga Vijeća. Njeno prizemlje pripadalo je arsenalu (Orsanu), koji je onda bio napušten, a imao je svoje glavne prostorije iza Vijećnice na morskoj strani; u njemu bio je udešen stari dubrovački teatar, koji se stoga i zvao Orsan, i u koji se ulazilo na prizemna vrata zgrade Velikoga Vijeća. Na drugom podu bila je dvornica Vijeća, u koju se pristupalo iz susjednog Kneževa dvora. Jedna niža, skromnija zgrada dizala se između Luže i Vijećnice; imala je na prizemlju uzidanu lavlju glavu, iz koje tekla je voda u školjku pod njom. Ova lavlja glava — »točak« — sada je glavni dio česme, podignute na Pilama.

Kad su Francuzi zauzeli grad, trebale su im prostrane peći za pečenje kruha, te oni naprosto poruše i onako zastarjeli teatar Orsan i na njegovu mjestu urede peći. A kad od 1. veljače 1808. ni Vijećnica nije više nikome služila, jer nije bilo ni Vijeća ni Republike, načini Marmont od vijećničke dvorane novi i ukusniji teatar. Ipak starome zdanju nije bilo suđeno, da miruje. Neki austrijski opskrbni časnik, koji je imao svoj ured u prizemlju teatra, poboja se jednog dana, da mu starješine ne dođu da pregledaju računske knjige, te da ukloni tu opasnost, podmetnu vatru, te od palače Velikoga Vijeća i Marmontova teatra ostaše 6. svibnja 1817. samo vanjski zidovi. Dubrovnik je brzo prebolio gubitak Vijećnice, ali nije mogao ostati bez kazališta. I grad ga dobije iznova, ali tek poslije šest godina, i to u kući Vlagja Gozze, gdje se kasnije smjestilo društvo »Sloga«. G. 1863. bude porušeno sve, što je još spominjalo Veliko Vijeće Republike i stari Orsan, i na tom prostoru izgrade se nova općinska palača i Bundićev teatar.

Knežev dvor doživio je neke preinake, ali tek u novije vrijeme, kad je bečko povjerenstvo za čuvanje spomenika uništilo kemičkim sredstvima zagasito-zlatne tonove njegove patine i odnijelo — jer ih je tobože trebalo zamijeniti novima — neke dijelove njegove skulpturne ornamentacije. Loše sreće bio je u dvorištu i spomenik dobrotvoru Mihu Pracatu, kojemu je za velike trešnje glava ostala ulupljena. Jednoga dana pošlje ga vlast u Beč, da ga poprave; on se vratio plitke glave i nagrđen po leđima i po trbuhu.

Još jedna znamenita građevina dočekala je 19. vijek pa nestala: to je Krstionica; ona je isprva bila donji dio nedovršenog zvonika stare Gospe; dizala se na maloj poljani između Gospe i kuće Bonine, a bila je građena od bijelog i crvenog mramora; g. 1830. neki general postiže, da bude razvaljena, da mu bude više svijetla u uredskoj sobi. Njenim mramorom bjehu obloženi nečiji bunari i nečiji porodični grobovi.

U samostanu Sv. Marije uz same gradske zidine i u samostanu Sv. Katarine, gdje je doskora bila gimnazija, boravile su još prvih godina 19. vijeka koludrice. Francuzi će ih g. 1806. odanle protjerati i one prostorije pretvoriti u vojarnu. Blizu su tu i »Rupe«, velika i čvrsta zgrada, u kojoj je Republika čuvala žito u rupama, izdubenim u živcu kamenu. Francuska vojska isprazni te kamene ambare, ali ih više ne napuni. Kasnije bile su »Rupe« austrijsko vojničko spremište.

Po ružnom vremenu bilo je mučno ići ulicama. Ulica »Između bačvara« popločena je tek 1839. g. Strašno su trošne bile i stepenice u ulicama, što se spuštaju desno i lijevo na Placu: na nekim mjestima, gdje je grad ravan, osobito »Iza Gospe«, jame su i odtoci, pa nagomilano kamenje od kuća porušenih u potresima.

Osim onoga, što se zbilo s palačom Velikoga Vijeća i Orsanom, tijekom 19. vijeka, povijest ne bilježi osobito važnih preinaka na gradskoj slici. Svakojako, da je koji stari Dubrovčanin prespavao prvih dvadeset godina toga vijeka, bio bi se lijevom rukom prekrstio, da je ugledao navrh Posata malu pravoslavnu bogomolju, palaču vojvode Antuna Sorga pred Gospom prodatu Žuđelima Pardu i Terniju za 32.000 franaka, nadbiskupsku kuću u Montenerovoj ulici praznu i pastirsku stolicu u stolnoj crkvi nepopunjenu; a da se poznije probudio, prenerazio bi se, da je vidio palaču napoleonskog načelnika Saba Giorgi*) pretvorenu u banalni hôtel,

*) Da očuvam anegdotični i prema tome intimni karakter knjige, upotrebljavam za porodična imena onaj oblik, koji je u dubrovačkom govoru u običaju; ta imena, kad svršavaju na *i*, ostaju u svim padežima nepromijenjena.

dvorane tolikih Pozza, Zamanja, Ghetaldi, Ranjina i druge vlastele iznajmljene ili rasprodane Petru i Pavlu, ili kad bi u pločniku crkve Fratara Bijelih badava tražio danas raznesena mramorna obilježja grobova slavnih domova; rasplakao bi se, kad bi slušao zvek sa zvonika Male Braće, koji nije više poznati mu meki glas starinskih zvona, koja su toliko vjekova brujala, slavila, zvonila na vatru, zvonila na mrtvaca. Bila su to znamenita zvona iz 14., a najmlađa iz 18. vijeka. Skinuta su g. 1831. i pretopljena u Splitu.

Sjedišta vlade i crkvenih vlasti pa utvrde Dubrovnika odlikuju se od davnine neobičnim razmjerama, bogatstvom i dostojanstvenošću. Vidimo, da se Dubrovnik ne ističe izvanrednim sjajem kuća i stanova; naprotiv, neka simpatična umjerenost očituje se na svakoj zgradi. Ni gospodske palače, koje je veliki potres prištedio, nijesu veličanstvene; one su naprosto otmjene, a otmjenost stoji na višem stupnju od veličanstvenosti; ona označuje i karakter čeljadi, koja tu pribivaju. Što se priča o velikom raskošu u kućama, o stropu obloženom talirima, o čisto kraljevskim dvoranama, o mramornim kipovima i tavanima i t. d., to su sve prazna maštanja, kao što je maštanje i pričanje o raskošnom življenju uopće. Dubrovački domovi, kakvi su bili izvana, takvi su bili i iznutra. Dubrovčanin je bio razborit i promišljen; svoj je karakter stekao u borbi za opstanak svoj i svoga grada; vidio je, da mu se u kući pare ne legu, pa zna, koliko vrijedi, što je s mukom zaslužio.

Bez vlastele nije Dubrovnika ni zamisliti; tu su oni sve; država na njihova usta govori svijetu; oni su stoglavi vladar, s kojim drugi vladari opće; oni kroje i primjenjuju zakone, a najviše ih oni poštuju; upravljaju zemljom kao svojim baštinstvom, a upravljaju mudro, bez ugnjetavanja; zato se narod ne tuži, ma da nema gotovo ništa svoga; no oni su mu i odgojitelji. U vrijeme, koje nas ovdje zanima i u koje kao da su se različite prilike zavjerile, da odbroje dane aristokratskoj Republici, patricijat se prvi nalazi na rubu bezdana; država će se u nj sunovratiti, jer na nju kidišu moćne vanjske sile; patricijat se stao prije nje raspadati: radio je za državu vjekovima, pa se istrošio, kako prirodni zakon zahtijeva; istrošio se i brojem i duhom; pri konačnom slomu još će se jednom trgnuti, kao svijetla varnica iz pepela, da zatim skonča zaboravljen, izgubljen nasred pustoši, koja se oko njega stvorila.

Od nekadašnjeg velikog broja vlasteoskih porodica — poprilici njih 180 do 190 — bilo ih je uoči 19. vijeka još samo dvadesetak, u koje treba računati i tri od onih deset pučkih domova, kojima je država od g. 1666. do 1678. udijelila vlasteostvo, da

prinovi taj odabrani, a teško prorijeđeni stalež. Taj je lijek u zao čas došao, jer se država slabo okoristila novcem, koji su ti došljaci »od svoje volje« prinijeli eraru, a posijala je u dubrovački život neizlječiv i opasan razdor. Već u prvo doba stara vlastela nijesu se bratski ponašala s novom; s novom su postupali kao s čeljadi nižega reda. No, ako su stari nastojali u svakoj prilici poniziti nove, nijesu ni novi propuštali prigode, da im jednako uzvrate; jedni su se pozivali na naslijeđena prava, drugi na isplaćenu gotovinu. Ne će valjda biti sve istina, što se i danas priča o toj »gerilji«. Senat bješe čak do toga došao, da pokuša zakonom odrediti starim vladikama (plemkinjama) istaknutija mjesta u kazalištu; kasnije prodru u tom zboru rješenja, da novim plemićima nema mjesta u Senatu; desilo se pače, da je Senat razvrgnuo zaruke jednog starog vlastelina sa kćerju jednog novog. Glas o tim borbama širio se i preko državnih granica; sam Voltaire u jednom dialogu spominje svađe dubrovačke vlastele kao smiješnu suvremenu pojavu. Treba ipak priznati, da se nepravedno postupanje s novim plemstvom zgadilo na kraju i nekim članovima staroga plemstva te da je Senat morao otvoriti vrata »došljacima«. Došlo je čak do toga, da se po koji stari vlastelin pridružio novima. Toj neočekivanoj uviđavnosti mnogo je pridonijela i bojazan, da se ne bi Turska, kako se po nekim znacima sudilo, okoristila tim dubrovačkim razmiricama pa udarila na razdvojeni grad. I doista, razbor je prividno toliko rastao, da je novi vlastelin jednom izabran i za kneza. Svakojako je svima tim pojavama utrla put i poplava filozofijskih ideja francuske Enciklopedije; one su i to učinile, da se izvorni povod tim svađama, naime težnja za oligarhijom, prometne u socijalno politički i da staro plemstvo bude stranka konzervativaca, a novo stranka liberalaca. U tom novom ruhu i pod tek skovanim nazivima Salamankeza i Sorboneza obasja ih prvo sunce 19. vijeka. Zadjevice se i sad nastaviše, ali se novi elementi svađa, koji se bjehu već prije pojavili, naime naklonost ili protivnost Francuskoj, pridružiše pređašnjima i umalo što ih sasvim ne zamijeniše. Spomenuti nazivi bit će od salamanskog sveučilišta u Španjolskoj, koje je bilo na glasu kao tip ustanove vjerskog i filozofijskog konzervativizma, i od pariške Sorbone, koja je predstavljala filozofijsko-liberalni pravac Francuske u drugoj polovini 18. vijeka.

Protivnost Francuskoj odlikuje tada konzervativne elemente, ukoliko se ona odnosi više na vjerska i socijalna nego na strogo politička pitanja. U drugoj polovini 18. vijeka Francuz nije za ostali svijet mogao drugo biti nego volterijanac. Tako je uprav i bilo, kad je g. 1763. došao u Dubrovnik za francuskog konzula

Aleksandar La Maire. Vlada odmah nanjuši opasnog protivnika i stade raditi oko toga, da bi ga makli. Novi se konzul nije uopće nikome sviđao, najmanje pak vlasteli, koja su s grozom slušala, kako taj apostol prevratnog nauka posuđuje bogoljubnim gosparima knjige francuskih enciklopedista. Vladi priskoči u pomoć i slavni mješćanin Rugje Bošković, koji svojim ugledom učini, da vlada Ljudevita XV. opozove svoga predstavnika. Trvenju između male državice i moćne kraljevine davalo je povoda i nastojanje Francuske, da uguši dubrovačku pomorsku trgovinu na Sredozemnom moru. Kad su pak mali prkosi Republike Francuskoj dodijali, ova posla u Gruž dvije ratne lađe, i odmah dođe do sporazuma; no i taj se brzo razbije, kad Dubrovnik udari neki namet na prijevoz francuskog žita preko područja Republike. Za konzula dođe sada neki Descarneaux, čiji se sin udomio i ostao u Dubrovniku i postao papinskim konzulom. Napokon dođe g. 1774. Karlo Renat La Bruère Desrivaux, otac poznatoga Marka »Bruerovića«, kako u Dubrovniku zvahu tog čudesnog čovjeka, Francuza, a hrvatskog pjesnika. Karlo Renat je zadavao glavobolje vladi Republike, jer je bez ikakvih obzira zastupao interese francuske trgovine na štetu dubrovačke i turao u društvo zazorna načela francuskih filozofa. Sudbonosnih godina prije pada Dubrovnika bijaše Karlo Renat jedan od najžešćih agitatora za prestanak Republike.

Na osvitu novoga vijeka stišale su se svađe između Salamankeza i Sorboneza. Ostala je na jednoj strani naduvenost, a na drugoj precjenjivanje, ali se jedni o druge ne spotiču. No broj im se smanjivao, ali su oni radije gledali svoje izumiranje, negoli se rješavali da uvrste u svoje redove kojeg prostog građanina, koji će se zvati vlastelin kao i oni, naime član suverenskog staleža. Dubrovački je plemić za Republike »vlastelin«, plemkinja je »vladika«. Ipak u inozemstvu oni se potpisuju »conte«, na pr. »Giovanni conte di Natali«; pa i sama država, kad im izdaje putnicu za inozemstvo, zove ih »conte«; to valjda zato, da uživaju veći ugled. Republika uopće priznaje naslove, što ih je koji vladar dao njenoj vlasteli; ali kod kuće, naročito u službenim odnosima, njima se nitko ne kiti. Samo s dopuštenjem Senata mogla su vlastela nositi strana vojnička odlikovanja ili druge znakove. Tako je Šiško Gondola, posljednji svoga roda, smio kao carev komornik dolaziti u sjednice Maloga Vijeća sa sabljom o boku.

*

Pred samim padom radio je državni stroj i dalje bez prekida: Dubrovčani ga bijahu takva navili pred nekoliko vjekova, pa su

s njim i sad zadovoljni. U državni poredak nije se uvlačila nikakva novotarija, da ne bi označila iščiljelost i razdvojenost vladajućeg staleža; jedino su dvorane Velikoga Vijeća, Senata i Maloga Vijeća bile sad prevelike za sve manji broj vijećnika. I sada, kao i prije, kad bi koji vlasteličić navršio 18 godina — koje su mu se brojile od začeća — i ako je mogao dokazati, da je u školi bio marljiv i ćudoredno se ponašao, prikazao bi se Velikom Vijeću u dostojanstvenoj crnoj togi i s vlasuljom, da bude primljen u taj visoki zbor; Vijeće bi razgledalo »Zrcalo«, naime »Zlatnu Knjigu« patricijata, i ostale svjedodžbe i proglasilo bi ga svojim članom. Svojta i prijatelji čekali su u predsoblju i na ulici, da mu čestitaju, i taj dan bio je znamenit u njegovu životu: odsada je pripadao zboru, koji je vršio vrhovnu državnu vlast.

Senat se sastajao u Dvoru dva puta na nedjelju — doista ne više četiri puta kao nekada; njegove je članove biralo Veliko Vijeće iz svoje sredine, a bili su im povjereni glavni poslovi unutrašnje i vanjske uprave; senatsko dostojanstvo trajalo je za života. Između senatora biralo je Veliko Vijeće članove Maloga Vijeća, njih sedam na broju; oni su imali izvršnu vlast i sazivali su ostala dva zbora na redovne i izvanredne sjednice; najmlađi član Maloga Vijeća vršio je poslove ministra vanjskih posala. Budući da je Knez bio glavni predstavnik državne vlasti, predsjedao je sjednicama u sva tri zbora; Veliko Vijeće bi ga izabralo između senatora dvadeset i osmog dana svakoga mjeseca, jer je u opreznoj Republici kneževo dostojanstvo moglo trajati samo mjesec dana.

Posljednji izbor Kneza bio je u siječnju g. 1808., četiri dana prije nego su Francuzi ukinuli Republiku; birao se naime Knez za slijedeći mjesec veljaču, a bilo je nazočnih 30 vijećnika birača i 3 kandidata: Antun Vlaho Sorgo, Marojica Sorgo i Mato Ghetaldi. Odmah na prvom glasovanju Antun Vlaho Sorgo dobije za se uprav polovinu glasova; ali zakon je određivao, da se u takvom slučaju izvuče na sreću između dva druga kandidata; i tako bude izabran Mato Ghetaldi, koji nikad ne zasjede na kneževsku stolicu. Uostalom, Kneževa osobna vlast nije bila gotovo nikakva; na glasovanjima imao je jedan glas kao ostali; samo pri kraju sjednice smio je stavljati koji svoj prijedlog; morao se zadovoljavati time, što su mu svake noći predavali ključeve gradskih vrata, i što je čuvao državne pečate; za svoje osobne potrebe primao je po cekin dnevno, ali za opće dvorske potrebe trošila je vlada do 30.000 dukata godišnje. Za kneževanja izlazio je iz Dvora samo kad mu je to cerimonijal nalagao; u tim prilikama odijevao se u crvenu togu sa prekoramenicom od crne kadife — znakom jurisdikcije — i s ogromnom crnom vlasuljom u

stilu Louisa XIV. Kad je išao u crkvu, nosio je crveni duplijer, pred njim išli su svirači, zatim 24 zdura (dvorska straža i posluga) u crvenom odijelu (»crven kao zdur« govorilo se u gradu); za njim išlo je Malo Vijeće, pa tajnici, bilježnici, kancelari i drugi dostojanstvenici. U crkvi sjedio je Knez desno od oltara u velikom pozlaćenom naslonjaču, koji je danas biskupov tron. U prvom redu stalnih državnih činovnika, koji su birani iz antuninske klase građana, bili su tajnici Republike, »veliki tajnik« i tri podtajnika; ti su ljudi uživali najpotpunije povjerenje, i kako ni jedan član dubrovačke vlade nije smio potpisivati državne spise, to su ih samo oni potpisivali. Koliko ih je javno mišljenje cijenilo, poznaje se po riječima samog tajnika, poznatog Bara Bettere: »Pogrebna svečanost državnog tajnika imala je sve prednosti, koje su imali Knez i nadbiskup, naime zadušnice u stolnoj crkvi i nadgrobni govor u latinskom jeziku; lijes su pratili svi vladini članovi i dostojanstvenici; sprovod se činio na državne troškove. Ipak oko ovog još jakog državnog stroja društvo se pomalo raspadalo.

*

Nošnja gospode na izmaku 18. i prvih godina 19. vijeka povodila se za francuskom modom toga vremena, koja je bila i moda svakog finijeg europskog društva. Još malo koji gospar išao je sav u crno odjeven i s velikom crnom vlasuljom na glavi, kako je određivala nedavna naredba, koju je Senat izdao u neočekivanom nastupu zabrinutosti za javno ćudoređe; rjeđe si sretao kojeg mladića vlastelina, kojega su strogi roditelji prisiljavali, da bude vjeran domaćim zakonima o nošnji; taj je imao kratke gaće, crne bječve i postole, mač o bedri i na glavi ogromnu vlasulju, koja mu je skoro zastirala mlado lice; išao je zaogrnut u crnom plaštu i izgledao je strancu kao neko čudovište. Međutim to je bila već takva rijetkost, da su je i sami vlasteličići ismijavali. Tih godina prije pada Republike ogromna većina gospara u nošnji se kolebala između mode, kakva je bila krajem vladanja Louisa XVI., i one za vremena Direktoira; naročito stariji ljudi nosili su bijele svilene bječve, kratke gaće, svileni izvezeni prsluk i redingotu, koja se prosto zvala »velata«, čipkasti bijeli ovratnik, malu bijelu vlasulju s perčinom i trorogi klobuk; mlađi ljudi voljeli su nošnju, koju su popularizirali poznatiji konvencionalci, ili teatralnu modu direktorijskog i konzulatskog doba; prema tome sretao si čeljad u visokim do lista cipelama, u dugim gaćama, koje im prianjahu uz meso od trbuha do lista, sa širokim visokim ovratnikom i dugačkom kosom, ili čeljad utegnutu u tijesno odijelo, s grlom do deset puta obavitim bijelom tkanicom, s monoklom, s tvrdim šešićem na glavi i s debelom zavojitom štapinom u ruci. Džono Resti ismijava svoje tako nezgrapno odjevene zemljake: »Zagušit će se! Pođite im po liječnika! Od uha pa niz obraze do vilice spasio mu se od brijača uzak trak brade, ostalo je lice izbrijano i glatko kao staklo! A ko im je probio nestašno uho zlatnim prstenom? Ta tu su značku u staro vrijeme nosili robovi, koje su trgovci izlagali na prodaju; to je ropsko obilježje, ljudi!« Svakojako plašt nije nikad izostajao, osobito u zimsko doba. Sretao si, ali već rijetko, i vlastelu u crnoj tozi s kukuljicom na glavi ili preko ramena.

U ono vrijeme mnogo su Dubrovčani putovali u inozemstvo, najviše u Italiju i u Pariz; osobito mlađi svijet je išao pun nezasićenih pohlepa i s punom glavom priča o raskošnom življenju u velikim centrima. »Ko je jednom povirio u Pariz — piše Džono Resti — i izmrljao postole blatnom vodom Seine, taj je upio kao spužva djetinje običaje onog tričavog naroda, načinio sebi smiješnu grbaču i stao da u domaći govor uvlači tuđe riječi i glasove barbarskog podrijetla. Moda je zahtijevala, da elegantni mladić ide poguren, i mladi Dubrovčanin, kad se vraćao kući, povodio se za svojim visokim uglednicima u svakom kretu smetenog tijela, u razgovoru, u držanju, i u materinji jezik upletao po koji rijetki francuski izraz. I po koja bogatija gospođa polazila je sa mužem na put, pa se doma vraćala sa pomodnim tkaninama u kovčegu i s neudovoljenim željama u glavi.

Ostali građani dijelili su se na bratstva; Antunini (bratstvo Sv. Antuna) i Lazarini (bratstvo Sv. Lazara) predstavljali su najuglednije redove poslije vlastele. To su bili bolji trgovci, oveći obrtnici, školovani ljudi boljih porodica i vlasnici brodova. Antunini bili su najviđeniji; iz njihovih redova država je birala svoje kancelare, tajnike, konzule, dragomane i druge činovnike; zaslužnog Lazarina mogla je država uvrstiti u Antunine, i to se smatralo za veliku čast. Ova dva reda malo se razlikuju u odijevanju od vlastele.

Gospođe rijetko su se viđale na ulici; u crkvi bile su mahom u crno odjevene. Tih godina domaća je stega doista izdisala, ali se jednako još nešto brojila, pa je žensko kućno odijelo bilo prosto i bez suvišnog nakita. Dubrovkinja nije sasvim pometala starinsko odijelo. Vladala je, osobito za starije gospođe, moda iz vremena Marije Antoinette, i ona se dugo održala; u rijetkim slučajevima žene žestokih frankofila povedoše se za muževima u smionom odijevanju. Do smjelosti pariških »merveilleusa« u prozračnim haljinama nije nikad došlo. Modu, koja se u Francuskoj isticala s nekim preina-

kama i za Carstva, doniješe u Dubrovnik pustolovke, koje su sami neki Dubrovčani dovodili iz inozemstva; prokrčiše im put u dubrovačko društvo žene i prijateljice francuskih časnika, kojima su neki stari domovi širom otvorili vrata. Ipak se Dubrovkinja nije nikad teško ogriješila o dužnu pristojnost. Resti očevidno pretjeruje, kad iznosi poroke suvremenog mu društva. Već po vijeka prije toga Andro Pauli tužio se u vezanom slogu na ginjenje dubrovačkih vrlina: »Sad kraljuju sve same ispraznosti — pjevao je — u napravama su sve same taštine!« Pod tim izlivom ljutine Anica Bošković, sestra slavnoga Rugja, dodade ova dva stiha: »Kad je reko ovo tada — šta izreko ne bi sada!« Takim crescendom morala je Dubrovnik zateći sudbina Sodome i Gomore. Nije ga zatekla. Odgojne tradicije još se ne bjehu sasvim pometnule. Ako su se djevojke mogle kretati u kući i napolju slobodnije nego nekada, opet je stid udarao tvrdu granicu toj slobodi: išle su ulicom, kad nije mnogo svijeta promicalo, ili ih je nosiljka nosila. Naskoro staro strogo odgajanje ne će se spasiti pred navalama nove mode i njenih obmana. Neki dr. Muzzarelli piše rodbini g. 1818.: »Poradi dužnih posjeta, kao prilikom vjenčanja, korota, porođenja, polaska ili povratka sa ljetovanja, ovdašnje su dame uvijek užurbane: vidiš ih, gdje sa smiješnom dostojanstvenošću hodaju ulicama pješke, usred zime, u haljini od bijele svile, u bijelim svilenim bječvama i cipelama; gole su im mišice, ramena i prsa: kosa im je iskićena bijelim isplavljenim perjem, kojim su spletene svilene šarene vrpce, češljem, biserom, koraljem i štočim drugim. Dvije sluškinje u crnoj haljini, sa štitom od kiše preko ramena, sa žeravnicom za noge u ruci i koji put s molitvenikom, u crveni maroken uvezanim, prate gospođu: ona ide u pohode kojoj rodilji, prijateljici svojoj«.

Prosti puk nosi kratke gaće, ali ostala nošnja ničim se ne odlikuje. Samo poslugu poznaješ po nekim obilježjima: žena prosto ali čisto odjevena, koja ima široki bijeli trak u kosi, »djevojka« je (sluškinja) u vlasteoskoj kući; ako je to mlado djevojče, po težački odjeveno, to je istom došlo sa sela u kuću svojih gospodara i zove se »čupa«, »čupavica«, »divljaka«; ako ima pobolje haljine i finije se nosi, to će reći, da je već pripitomljena i da je »djevojka srednja« ili »stavna raba«; ako je cura od kojih dvadeset i pet godina, tad ona već dugo služi, pa je »spravljenica«. Širok crveni trak u kosi znači, da služi u građanskoj kući. Ti će se trakovi vidjeti do g. 1865.

Kad je »čupa« u kući boravila propisano vrijeme, gospođa bi je počela »spravljati«. »Čupa« je za svoje vrijeme imala plaće po tri dukata na godinu, a davala ih je gospođi, da joj ostavi, kaogod što joj je davala, ako bi joj tko poklonio što u novcu ili što od haljina.

Kad je bilo vrijeme spravi, gospođina rodbina i prijateljice poslale su na tanjiru po srebrn novac i pored novca naranču ili konca ili drugo što, a »čupina« rodbina dva koša puna raznih darova. Pošto su uzvanice čestitale »spravljenici« spravu, gospođina sestra kaza im po stolovima poredane darove, plaću i sve, što je ko djevojci poklonio, a ona dala gospođi na ostavu, pak i pozlaćenu »glavu od voska«, u koju su gosti već zaboli koji novac. Uzvanice je kuća počastila kafom, a sluge i sluškinje i djevojčinu svojtu pićem i slatkim; ovi su zatim u drugoj sobi uz svirku poigrali do ručanog doba, pa se razišli svak svojim putem. Poslije podne društvo se opet sastalo. Tada je za to određeni čovjek izbrojio pred svima novce i ostale stvari i kazao spravljenici, da je sve to sad njezino; ona je onda klekla pred gospu i molila za oproštenje i blagoslov, a ona ju je blagoslovila i pokropila vodicom i nju i novce i sve stvari. S tim je »sprava« svršila: od toga časa ona je slobodna i raspolaže svojom malom imovinom.

Dubrovačke »djevojke« doživješe, da neki Salvadori, Talijan, putni drug Poljaka kneza Sapiehe, proslavi u latinskoj elegiji njihovu gizdavu pitomost; od te polazne točke pjesnik se diže u sve to više prostore i svršava slaveći velike suvremene Dubrovčane. Pročitao je Appendinievu povijest Dubrovnika, u kojoj autor žali, što su domovi puni lijepih seljakinja, koje se lako priuče gradskom životu, iskvare se, ne vraćaju se u selo i teško je da se udome, pa mu poručuje: »Eh, naopako, moj Appendini! Ali ne boj se, sad više ne će biti nestašice muževa: francuska momčad već je osvojila sva djevojačka srca«. Muška posluga, »djetići«, ne nosi osobitih obilježja; oni se brzo presvuku u građansku.

Narodnih nošnja bilo je vidjeti u svako doba dana u gradu; i ona će pomalo gubiti svoj izvorni karakter. Župljanin još je nosio svoj golemi saruk. Konavoka udata nosila je navrh glave »hondelj«: nekakav nakit poput brodskog kljuna, s iglama od filigrana sprijeda a straga s poduljom kitom od crne svile; povrh toga prebaci bijelu »pokrivaču«, kad svrne u crkvu. Mnogi Šumećanin još je išao obrijane glave i s dugačkim perčinom; stranci gledahu sa divljenjem Pelješke sa slamnim šeširom punim velikog šarenog perja; prost slamni šešir nosile su i Riječke; Osočani, Majkovljani i drugi niz granicu odijevali su se »po hercegovačku« sa čitavim arsenalom u pašnjači; otočani bili su sve sami pomorci, pa je njihovo odijevanje naličilo na građansko. Kad je Šipanjanin išao u grad, nosio je iz poštovanja neku vrstu cilindra, osobito kad je morao na »velika vrata« (na sud).

Dućani bili su gotovo svugdje kao na Placi. Svi bi se pootvarali ranim jutrom; ta Dubrovčani su ranoranioci; sluškinje se dižu u kupovinu, čim zajutri, i Poljana, na kojoj se svijet stiče, da namiri svakidanju potrebu, opusti, kad drugdje tek oživi. To su časovi, kad sav Dubrovnik promiče ulicama, jer osim težaka, radnika i posluge vidjeti je i gospodu, koja idu ili u crkvu ili na posao u državne urede. Već su na poslu i glasoviti »lezi«, dječurlija, uvijek gotova, da se komu podsmijava i koga zadirkuje; njihovo je igralište cijeli grad u svako doba dana. Leri, tončari, lončarini, parfanti, čavlokupi i... gomnari: to su sve nazivi tog časnog uzorka dubrovačke ulične razuzdanosti. O podne grad izgleda nekako drugojačiji; u to doba dana sitni svijet ruča, naprotiv gospoda i drugi građani, prije nego će kući, prošetaju »Prid Dvorom« ili Placom, da čuju, koje li je vijesti donio glasnik iz Trsta ili lađa iz Pulje; koga li je jučer potukao onaj »vražiji čovjek« (Bonaparte); zna li ko, zašto je jučer Senat odredio, da mlada vlastela imaju čuvati stražu u Lovrijencu? Je li Senat poludio? Šta li će to reći, da Austrija iznova šalje svog konzula u Dubrovnik; je li to zato, da uhodi zemlju i da pripremi put carevoj vojsci? Hvala Bogu, i onako smo na sabatini (na umoru)!

U vjerskom pogledu držali su se reda. Dubrovčanin je često zalazio u crkvu. Malo koji vlastelin pođe u crkvicu Domino (Svih Svetih) kao nekada; početkom vijeka crkvica oživi samo kad je koja procesija, jer tu se sastaju bratstva s barjacima, prije nego se pridruže povorci. Drugu bogomolju, Karmen, najvole pohađati vladike. Na Pilama župna je crkva Sv. Andrije i župnik je čestiti Dum Ivo Lupi, koji će u francuskim tamnicama ispaštati svoju odanost domovini; ipak vlastela, kojima je kuća na Pilama, radije idu na službu Božiju u grad, gdje u crkvama svijet bolje poštuje njihove povlastice. Po svršenoj misi redaju se privatni i državni poslovi i dužnosti.

*

Prvih pet godina 19. vijeka — a posljednjih dana dubrovačke slobode — ljekarnica na Placi još nije onaj čudnovati uzorak dubrovačkog života, kulture i duhovitosti, što će biti tijekom vijeka; ipak kao da se ona već sada sprema na tu ulogu. Tu još nije poznata Šarićeva ljekarnica; to je stara ljekarnica bolnice Domus Christi i Nahodišta. Čim Republika padne, kupit će je mladi ljekarnik Mato Šarić, kojega Republika bješe poslala u Napulj, da izuči ljekarstvo. Unaokolo na policama dragocjene su vaze iz renesanse; neke su starije, gotskog stila, a sve su bijele sa plavim ornamentima i s obilježjem bolnice Domus Christi: naime Isukrstom sa križem na

ramenu. Te vaze kaogod sav stari ljekarnički materijal bili su tu i za mojih dana; samo drvenu klupu napolju pred vratima zamijenile su s vremenom stolice.

Na toj klupi sjede dva postara vlastelina, dva Sorboneza, Kleme Menze i Frano Zamanja. Gospar Kleme, malešan, mršav, nateže se sa zdravljem i siromah jedva kuburi, ali kad mu Bog da, drage volje sruči u grlo po koju čašu one stonske česvinice, koja čovjeka »hita za uši«; i to mu je sve, što jadan ima od života. Njegov je drug kršan i zdrav, ali i njemu obrazi su potamnjeli i ubrani; njegovo polak popovsko odijelo iznošeno je, a gospar i jest prepukla sirotinja. Bio je Isusovac, pa otkad je red ukinut, niko više ne zna, šta je zapravo Frano. Žustri nasmijani mladić, što im prilazi, to je Luko Didak Sorgo; vratio se sa Šipana, kamo ga bjehu poslali za kneza, pa se zaželio grada, te došao da se provede, da se zagnjuri u život prijestolnice. »Spičarija« (ljekarnica) bit će mu do kraja života glavni stan; tu stariji gospari rado slušaju latinske epigrame mladog šaljivčine i svojim pričanjem o dnevnim događajima pružaju mu gradivo, koje on obrađuje u zvučnim distisima. S Menzom i Zamanjom već je Sorgo u najboljim odnosima, ma da su oni mnogo stariji od njega; oni uživaju u njegovim pošalicama, a on u njihovu pakosnom i — iz opreza — jedva čujnom zadirkivanju čeljadi, koja onuda šeću. Baš nedavno odredio je Senat — kaže Sorgo — da svaki vlastelin do svoje 40. godine mora po redu čuvati stražu u Lovrijencu. To mu je neugodno, tim više, što mu rođak Ivo Gozze tvrdi, da će mu strašno dosadno biti pod onim golemim svodovima. Svakojako, kad ga bude red, ponijet će sobom svoje najmilije knjige, da u njima nađe zabave. Menze i Zamanja ne slušaju ga, jer upravo u taj čas Sorgova majka prolazi mimo njih; oni bi drage volje pročešali jezik o smiješno odijelo i umjetno rumenilo njenih obraza, da nije tu sina, pa se nerado odriču tog zadovoljstva.

Sorgo priđe za čas majci pa se pridruži Ivu Gozze, kojemu bješe namignuo, da pođe s njim, da će zajedno na sjednicu Velikoga Vijeća. Danas je doista dan, u koji Vijeće bira nove državne činovnike. Ivo je Luku Didaku vršnjak; čovjek je svojih 25 godina, lijep, uman i duhovit; advokat je, i kažu, da je milina slušati ga, kad govori. Mučno mu je ići na sjednicu; on ima prečega posla; zna, da u stara vremena vijećnici nijesu zapuštali svoje dužnosti, ni kad ih je bilo preko 200 na okupu; danas, kad su se strašno prorijedili, treba ih goniti i prijetiti im se globama. Nešto mu u srcu kaže, da tako doista ne valja; ali i njega je zahvatio opći nemar, pa kao da ga tajni neki glas pita: Čemu sav trud? — Gleda Ivo za svojim prijateljem, koji je već ušao na tijesna vrata Vijećnice, pa pođe svojim putem, skre-

nuvši u ulicu Za Svetim Vlahom. Najednom ustavi ga grohotan smijeh iz jedne male kafane, te se Ivo primače, da čuje. Eh! Gjanluka je tu! Gjanluka Zuzzeri, stari veseljak, fanatičan francuski pristaša; kad sjedi sam u kafani, izvadi novine, što ih je sa sobom donio, pa ih čita glasno, kao da je kod kuće; ostali gosti treba da šute i da slušaju ne samo što te novine pišu, nego i njegove dodatke i kritiku i ljutinu i udarce njegove mesnate pesnice po stolu; kad je predmet osobito zanimljiv, gosti se pomalo oko njega okupe, i on tada stane dopunjivati novinske vijesti izmišljenim i nevjerojatnim epizodama, i to, razumije se, iz Napoleonovih vojna. I što mu se priča više udaljuje od istine, to s većom živošću produžuje, slaže nebivalice jednu svrh druge; pa kad vidi, da mu se publika ukipila od čuda, i prije nego se iko osmjeli upitati ga, je li, zaboga, sve to doista tako bilo, naš Gjanluka već je umakao na ulicu, trlja ruke od zadovoljstva. U ovaj čas Gjanluka sjedi sam kod prozora: zadrečio se na povorčicu, koja je dolazila s Place pa zakretala za Sv. Vlahom; dvije mlade živolazne Župke nose na glavi po jedan koš iskićen maslinovim granjem; pred njima ide muškarac udarajući u lijericu, a za njima četica Župljana i Župaka u svetačnom ruhu. »U kojoj je to kući danas sprava? — pomisli Gjanluka — i treba li da prođu baš Placom, da ih svijet vidi, kako ono jučer za spravu Mãde Klemòve? Ih!« I naš Zuzzeri zagnjuri nos u novine. Ta je povorka pratila darove djevojci, koja se u nečijoj kući »spravljala«, da od »čupe« bude »spravljenica«.

Svršila je i sjednica Velikoga Vijeća. Orsat Lujo Ranjina izdvoji se od malog društva postarih gospara i pridruži se svome budućemu zetu Nikši Lucovu Pozzi-Sorgu. Stari vlastelin, lijep čovjek, izvanredno gospodstvena držanja, bio je dvaput poklisar Republike u Beču, i njegovo duboko poznavanje diplomatske znanosti pribavlja mu u vijećima opće poštovanje; u svakoj teškoj prilici njegova se najviše sluša. Na licu mu se ogleda ponos staloženog aristokrata. Takav mu je s malom razlikom i brat. Obojica su najljući neprijatelji francuskih novosti. »Njihova mudrost — piše Džono Resti — grmi s rimskom rječitošću protiv prevratnog vremena«.

Kad je Ranjina stigao kući i oprostio se s Nikšom, ovaj naiđe na Placi na oveće društvo mladih gospara. Tu je Miho Giorgi, priroda pomirljiva, prilično bezlična, simpatizira s francuskom strankom i bit će sutra zapovjednik nacionalne garde pod Marmontovom vlašću; do njega je rođak mu Nikša, kršan mladić, drugi »Franćez«. U tom društvu, a kao napose na skupu, idu tri prisna prijatelja: Dživo Bozdari i braća Marin i Vlaho Bona. Još su preveć

mladi; na njima još se ne pojavljuje nikakva izrazita karakterna crta; Bozdari bit će skoro veliki »Franćez«, a zatim će, ma da se izjavi protiv Austrije, biti žestok Austrijanac. Marin Bona bit će mason, ali ipak ne će ulagati svoju riječ ni za Napoleona ni za Franja I., radit će do zadnjeg časa za nezavisnost domovine, pa će na kraju biti i Bozdariev protivnik. Brat mu Vlaho u politici je bezličan. Danas su ta trojica veseli i simpatični ljudi: najumniji je Bozdari. Njegova je porodica stekla vlasteostvo pred stotinu godina; zvali su se prije Skaprlenda — tako se priča — a Boždar im je nadimak od velikog dara Božjeg u njihovoj kući; »Boždarevo biće« znači u narodu što i nepregledno blago. Dživo trguje na veliko žitom, ali je lihvar i škrtica; ipak u društvu s rasipnikom Matom Altestiem troši i on bez računa, samo da mu je uživati. Žena mu je Jelena, krasna kći markiza Miha Bone; nju će naskoro ugrabiti prerana smrt. Nestat će Bozdarieva kuća brzo, jer će se Dživov sin Oskar nastaniti u Italiji i njegovi se potomci više ne će vraćati u Dubrovnik. Marin Bona najmlađi je advokat u gradu, ali njegova rječitost već je na glasu; u francusko vrijeme bit će francuski činovnik; Austrija će vazda sumnjati u njegovu podaničku vjernost i ne će zaboraviti, da je on kradom uvodio u sudove stare dubrovačke zakone i da se dopisivao s onim Mihom Božovićem, koji se u Carigradu do zadnjeg časa nadao u povratak dubrovačke slobode. Svakako je čistiji Marinov karakter od Vlahova; Vlahu će mnogo naškoditi, što će uzeti neku Mletkinju, ženu niskoga staleža. Miho Giorgi, zanesen Salamankez, ne mari mnogo za tu trojicu, pa pozdravlja društvo te uskori korak. Ponositi vlastelin morao je pozni je gledati, kako mu sestra gazi svoje vlasteostvo i ide za nekog Doderleina, Francuza, posljednjeg starješinu dubrovačke masonske lože. Sav se patricijat nađe uvrijeđen, čim se čulo za te zaruke, pa stade moliti, kumiti, vezati nebo za zemlju, prijetiti, samo da se ta sramota ukloni; ali sve badava: Miho i porodica moradoše ispiti gorku čašu do posljednje kapi.

Najednom izbije iz Široke ulice na Placu neki strani gospodin u finom turskom odijelu i s njim Marko Bruère. Gospari odzdrave Marku i u isti mah primijete, da ih on onom strancu sve po imenu kaže i da se stranac s vremena na vrijeme okreće, da ih vidi. Taj je stranac knez Sapieha, Poljak. Proputovao je Dalmaciju i Balkan te stigao onomadne, 17. XI. 1804., preko Trebinja u Dubrovnik. U bosanskoj je nošnji i pratila su ga dva oružana Bosanca. Bio je isprva gost Tona Basseglì; zatim Republika mu je dopustila, da stanuje kod Piarista, gdje je nedavno konačio knez Karlo Radziwill, kad je ono morao uteći iz domovine i tražiti zatočišta u Dubrov-

niku. Inače bio je Sapieha svaki dan gost ruskoga konzula Fontona, pa svaku političku vijest, koju bi doznao od domaćina, priopćio bi na tajno prijatelju La Bruèreu. Sapieha je bio prirodoslovac; napose su ga rude zanimale, ali je obilazio ove krajeve i da čuje, šta ostali Slaveni misle o poljačkim prilikama. Poznije je opisao svoj put i pokazao svoju nesposobnost da sudi o etnografskim i filološkim pitanjima. Više je uspjeha imao u političkim. Austrija — kaže — vlada Dalmacijom i Kotorom, pa kako će ona trpjeti, da joj dubrovački klin ostane zaboden u živo meso? Naravno je, da bude pohlepna na područje Republike. Ali naš putnik ide i dalje sa svojim nagađanjima, i piše, da Austrija nema gotovo nikakve koristi od Dalmacije, te da joj zato treba Bosna. Što je o Dubrovniku pisao, to je sve Bruèrovo maslo.

U to vrijeme pred Dvorom tajnik Republike Baro Bettera objašnjava četici gospara najnovije političke novosti: niko nije na to pozvaniji od Bara. Austrijski konzul Timoni, kaže tajnik, izgleda pošten i iskren; kad se jučer predstavio Knezu, jamčio je, da u Beču ni najmanje ne misle na osvajanje dubrovačkog teritorija; njegovom nazočnošću neka ne bude niko zabrinut; naprotiv, sadašnjim bliskim dodirima s Austrijom svaka će se nesuglasica lako izbjegavati. Veliko je povjerenje, što ga Bettera uživa u gradu, pa svaka njegova riječ umiruje i hrabri. Međutim Mato Ghetaldi ne mari za te stvari; ima on da se svojim jadom zabavlja; sirotinja, puna mu kuća djece, nekoliko sestara neudatih, imanje propalo. Okrene leđa i pođe kući.

I Marin Zlatarić kao da ne mari za Betterine riječi; žuri mu se doma ići. Dopunjalac »Osmana« namigne Antunu Kabogi, Bozdarievu svaku, te obojica pozdrave i zamaknu za uglom Sv. Vlaha.

S Barom ostanu dvojica, braća Karlo i Dživo Natali, Sorbonezi. Osobito Dživo hoće da čuje sve, što tajnik zna. Karlova je radoznalost umjerena. On je visoka i elegantna stasa, čovjek kojih 35 godina; njegova je ljubaznost tolika, da mu niko ne će nikad što odbiti; time se tumači, što je Karlo sa ženskinjem uvijek sretne ruke. Razoružat će on i Francuze sutradan poslije Karlova pokušaja, da na njih digne tursku moć; razoružat će i ljutitog Milutinovića sutradan po poznatom protestu. Uostalom treba priznati, da se Natali bez branjenja i otimanja priklonio ćudi novih gospodara. Kao uvjeren »Austrijanac« prekinut će svaku vezu s unukom Matom, koji se g. 1848. odmetnuo i borio s Madžarima protiv Austrije. Sasvim drugačije je prirode mlađi mu brat Dživo, koji sada napreže i uši i oči na Betterinu stranu. Dživo je zapravo još dijete, ali je stasit i uopće skladna sastava, te izgleda idealist i fan-

tast; ipak se ne da zavoditi od pričina, već smišlja i udešava, a kad se jednom na što odluči, pođe ravno k cilju. Dživo će biti duša narodnog ustanka na Francuze; zamišljat će Republiku iznova slobodnu, prekrojenu prema modernim nazorima, a u žilama će joj teći krv prinovljena i zdrava. U mnogočemu je Dživo na oca Pera Natali, viteza i junaka od glave do pete. Sin ruskog pukovnika, Dubrovčanina Jera Natali, postade i Pero pukovnik, te u rusko-turskom ratu, u strašnoj bitki kod Očakova (1788.), pošto njegovom zaslugom ruske čete izdržaše i pobijediše, osta teško ranjen na bojištu, ali ga sluga nađe i spase. Kad su se dijelile nagrade, naš Pero izosta, jer su ga vlasti smatrale mrtvim. On se potuži carici Katarini i dobije viteštvo reda Sv. Đurđa, pođe u mirovinu i stigne u Dubrovnik. Republika ga učini senatorom i on se predstavi tom visokom zboru u uniformi ruskog pukovnika; Senat ga, naravno, istjera van i lijepo ga zamoli, da se izvoli povratiti u tozi i s crnom vlasuljom na glavi.

Odjednom izdvoji se iz društva Karlo Natali i priđe, duboko se poklonivši, nekim gospođama, koje su hodile mimo »Zvicera«, da skrenu na Poljanu iza Gospe. Bile su to vladike Mare Ghetaldi, rodom Bozdari, jaka gospođa, slijepa na jedno oko, pak Mare Cerva, žena već u godinama, prilično ružna, siromaški odjevena, posrće i odupire se na prijateljičin lakat; kažu, da jedva umije čitati; treća je Ane Saraka, mlada i lijepa prilika, oličena anđeoska dobrota. Kad ih je Natali jučer s prozora ugledao, primijetio je, da imaju zadjeven za pas po vretenac umotan srebrnom žicom, znak, da su bile u kojoj kući na »spravi«; on se sad odmah raspita, u koga je ta svečanost bila i koje su bile zvanice. Završe se živahan razgovor. Mare Cerva kaže, da nije sve išlo, kako je običaj.

Gospari se ispred Dvora brzo raziđu. Po koji kancelar izide iz Dvora i zastane na kratak razgovor s drugom; po koji zdur u prostom građanskom odijelu odbije Iza Gospe, da štogod založi u Jele Mortiđije; Marin Giorgi-Bonda, miran, apatičan vlastelin, nazivlje »dobar apetit« Ivu Trombi bilježniku, pa obojica izdaleka pozdravljaju Miha Karticu, pučanina i velikog bogataša, kojemu se svako obraća za pomoć. Kartica je sjedio do tog časa u »Zviceri«; bješe došao u kafanu, da pita, zna li ko, koju li je vijest donio sinoć brod iz Pulje: kažu jedni, francusko brodovlje potopljeno je pred Boulogneom; kažu drugi, car Franjo kupi silnu vojsku; a on, Kartica, ima krcat brod u Boulogneu, i krcat brod u Triješću! Dakako, rat je rat, ali za jadne trgovce niko ne mari. — Sluša ga i gleda Ivo Ghetaldi (Čepić), i siromah maše glavom; osuo bi on, i tek kako, samo da smije! I gorak osmijeh prelije mu se po cijelom

licu. Kartica izađe napolje, okrećući se na sve strane, ne bi li mu ko odgonenuo tajnu.

Posvuda u gradu život izumire, da u kućama za trpezom oživi. Prestaje pomalo halabuka i u Sponzi, gdje Turci, Hercegovci, Arbanasi i drugi obično prave užasnu galamu. Od Ploča pojure na Tabor k svojima. Iz ulice Lučarice izbije Židov Pardo; njemu pristupi mlad i naočit čovjek, koji ga je tu blizu iščekivao. To je Miho Benić, tumač za turski jezik. Pardo bi mu drage volje pozajmio svoticu perpera, ali sada raspolaže samo turskim pjastrama; inače šta će Beniću perpera, kad je pjastra za trgovanje zgodnija? Židov vadi iz špaga novac pa ga pokazuje gosparu Mihu: bit će to posljednja perpera, što je Republika kuje. Zbilja, ima pravo Pardo: pop Antun Obad, koji joj je rezao naličje, loš je majstor, iako je na račun države učio tri godine u Beču zanat urara i rezanje kalupa. Pardo objašnjava Beniću novčane prilike; one nijesu najpovoljnije, sve i da pomorstvo cvate kao nikad prije. I tako razgovarajući se nestanu u ulici Žudioskoj.

Vrijeme odmiče i svijet pomalo iščezava. Nekima se ne žuri. Ukusno odjeveni Antun Sorgo, kojemu je Dubrovnik kasnije badava povjerio sve svoje nadanje u povratak nezavisnosti, uhvatio je pod ruku svaka Rafa Gozze (Kozicu) i moli ga, da ga otprati do kuće pred Gospom. Dobri gospar Rafo stariji je, ali inteligentni i učeni Sorgo, duhoviti sarkast, vlada njim kao djetetom. Obojicu je zavela francuska obmana; ona će učiniti, da se Sorgo otuđi od domovine i da se tek pri kraju života sjeti njene slave i zlog udesa; ona će Rafu barem služiti, da bude uvjereni protivnik Austrije. U Rafovoj kući dvije su curice; one će uzrasti, pa će se zadjevojčiti, u kosi će im se pojaviti prve bijele vlasi... a pred njihovim usidjeličkim, radoznalim pogledom dubrovački će se život preinačivati; zabacivat će se stari običaji, grad će navući novo ruho, skrojeno mu od tuđina, ali one će se to više sklanjati u vjerno kolo svojih uspomena: spominjanjem starih dana stvorit će »Rafovice« sebi za posljednji dašak života drugačiju sredinu, sredinu sjajnu, čistu, neokaljanu.

Ali evo, prođe onud bogata nosiljka (»useđeta«), koju nose dva kršna Župljana. Uglovi i rubovi tog »ormarića za živu čeljad« pozlaćeni su, po stranama su fine slikarije mitološkog sadržaja u Boucherovu stilu. Sorgu ne treba da vidi porodični grb, koji je straga izdjelan; on namah upozna nosiljku gospođe Ane, žene Nikše Pozze, koja je već primakla lice kristalnim vrataščima i ljubazno odvraća duboki vlastelinov pozdrav. Rafo Gozze rastane se sa šurjakom i ode svojim putem. Malo koraka dalje drugi se Gozze sa sinom

vraća kući u društvu Toma Bassegli; to je čestiti gospar Baldo, posnažan čovjek, iskren republikanac, ali ne do pregorijevanja sviju zemnih slasti. Sin mu Palo, naočit i razmažen mladić, do godine će pridodati porodičnom imenu ime Bassegli. Tomo umrije dva mjeseca po francuskoj najezdi. Starija su vlastela ljuta na moderne, razvratne nazore Basseglieve, pa i radi toga, što se jednom u Senatu usudio predložiti, da se mrtvaci više ne kopaju u crkvama. Inače i njegovo vjenčanje — strašna mesalliance! — bješe već na njega ozlojedilo sav patricijat.

Vraća se sad na istočna vrata u grad i četica »sodata« (vojnika) Republike; oni su otpratili na granicu hercegovački karvan, pa eto ih sada kući. Na sebi imaju crven prsluk sa srebrnim pucetima, modru anteriju ili haljak s rukavima i bijelu jačermu; oko boka im je pašnjača od kože, u koju zadijevaju oružje; na glavi imaju crven fes s modrom kitom i znamenom državne službe, a o ramenu nose debelu pušku šešanu. To su snažni, brkati ljudi. Orijetko sretneš sodata na ulici, jer Republika i onako ima najviše do dvjesta momaka; ona ih je upotrebljavala u razne svrhe: po utvrdama, kao čuvare tamnica i Lazareta, kao pratioce odaslanika, koji voze harač sultanu; bili su sluge i straže u Dvoru, u luci, na gradskim vratima. Topovima upravljao je poseban jak odjel, jer je Republika raspolagala s četiri stotine tih brončanih, većinom zastarjelih, žvala; neke je salio glasoviti Ivan Krstitelj iz Raba u 16. vijeku. Njegov čuveni top »Guš116tericu«, koji je zjapio s Lovrijenca, odnijela je Austrija u bečki arsenal, a najbolje komade već bijahu odnijeli Francuzi. Nad vojskom, nad topništvom i nad svim vojničkim poslovima stajao je vrhovni zapovjednik, kojega bi se država vrlo rado riješila, da može. Republici ga je poslao napuljski kralj, iako ga Republika nije tražila: živ je to dokaz nemoći dubrovačke državice prema bahatosti i zluradom prkosu jačega! U staro vrijeme bješe Republika zamolila španjolsku vladu, da bi joj poslala vještog zapovjednika, koji bi upravljao njenim skromnim četama. Španjolska prepusti izbor svome podkralju u Napulju, a od njega kasnije naslijedi pravo izbora kralj obiju Sicilija. Republika brzo zatim izjavi, da joj ti zapovjednici više ne trebaju, i zahvali na iskazanoj ljubaznosti. Ali u Napulju smatraju, da su stekli pravo, da šalju svog čovjeka u Dubrovnik. Badava Senat protestira, piše u Beč, piše u Pariz: kralj se ne odriče svoga »prava«. Najzad dodija ta igra Republici i g. 1783. ne htjede primiti stranca. Ali čim stiže o tome glas u Napulj, pohvata ona vlast sve Dubrovčane, koji su tamo bili naseljeni, i zaplijeni njihova imanja. Ne pomažu ni protesti bečkog i francuskog

poklisara; radi se o kraljevu dostojanstvu. Najzad se sklopi mir, ali se Republika pokori kraljevoj volji. Zapovjednik bi se prikazao odmah po dolasku Malome Vijeću, gdje bi predao Knezu kredencijale i položio zakletvu; on je ulazio u dvoranu s mačem o bedru, štapom u ruci i klobukom na glavi; skidao ga je samo, kad je predavao kredencijale. Knez bi se pokrio, čim bi se i zapovjednik pokrio. Posljednji zapovjednik došao je u Dubrovnik g. 1806., koji mjesec prije dolaska francuske vojske; taj ponositi gospodin, koji drugoga posla nije imao nego da svakome zanovijeta, naiđe na kraju na čovjeka, pred kojim morade prikloniti glavu i vratiti se kući; ali taj čovjek bijaše Napoleon.

POGLAVLJE II.

Iza lijepe zavjese — Neutralnost i časovi iskušenja; domaći »Francezi«, »Tudeški« i druge simpatije — Francuzi su ušli u Dubrovnik — Nasilja i pljačke Crnogoraca i Rusa — Napoleonov general Lauriston — Otpor Dubrovnika — Finis Reipublicae — »Duc de Raguse« i francuska vladavina — Simpatije za Austriju i sumrak francuske vlasti — Ustanak; Vlaho Kaboga i Dživo Natali — General Milutinović zaposjeda Dubrovnik u ime Habsburgovaca.

Dani Republike bili su izbrojeni. Ipak na njenom spoljašnjem životu to se ne primjećuje. Državni stroj radi bez prekida. Država još raspolaže prilično velikim sredstvima; ona se pošteno odaziva svojim dužnostima; šalje redovito svake tri godine harač Turskoj, i svake godine »dar« tuniškim gusarima; poslanici i konzuli Republike drže se dostojanstveno među drugovima u inozemstvu; baš u ovo doba vlada se brine više nego ikad za javnu nastavu; šalje bolje mladiće na više nauke u tuđinu; otvara tiskare. Za materijalnu pomoć stanovnicima brinu se uz vladu bogate dobrotvorne ustanove. Bratstva, na koja je narod podijeljen, imaju svako svoje glavnice. Bratstvo crevljara i papučara jedno je od najviđenijih poslije Antunina i Lazarina. Prihodi od zemalja mršavi su, jer su tri dijela dubrovačkog tla krševita; ali su prihodi pomorstva vrlo znatni: preko tri milijuna dukata godišnje. Za ovom lijepom zavjesom državica je izdisala.

Smrtni udarac Republici Svetog Vlaha došao je izvana; dubrovački jakobinci nijesu ga uskorili — kao što misle oni, koji još vjeruju u legendu, da su Francuzi ušli u grad u dogovoru sa Senatom Republike. Ali i da nije bilo jakobinaca, onaj udarac ne bi bio izostao. Došao je sa strane nekoga, kome su zadjevice malog a potrebnog mu Dubrovnika bile deveta briga. Ko ne pozna dubrovačku dušu, mislit će, da je već samo postojanje jedne »francuske« stranke bilo glavni uzrok propadanju i raspu državice. Prije svega pripadanje toj stranci zahtijevalo je odricanje vjerskih načela, a u gradu, u kojemu je katolička tradicija bila i onda jaka, na takvo odricanje mogla je pristati vrlo mala šačica ljudi. Treba znati i to, da su se simpatije za Francusku osnivale u Dubrovčana na filozofijskom i književnom prihvaćanju prevratnih

ideja; njihov humanistički odgoj nije mogao uroditi drugim plodom. Ti dubrovački »Francezi« predstavljali su još prilično daleku opasnost za državu; kad god se radilo o nezavisnosti zemlje, znali su stati rame uz rame s patriotima. I ako se uoči, da su gotovo većinu u Senatu činili članovi francuske stranke, ipak su senatske odluke, da se otkloni od grada vojnička okupacija, primane velikom većinom glasova. Tim »Francezima« vlada je povjeravala zadatke, koji se samo prokušanim rodoljubima povjeravaju. Jedan od dvojice senatora, koje uprepašćena vlada odasla ususret generalu Lauristonu, da bi ga odvratili od namisli, da prođe dubrovačkom zemljom, bio je Tomo Bassegli, poznati francuski pristaša. Kad je prije raspuštanja republikanske vlade Marmont tražio, da Dubrovnik ponudi velikome caru 300 svojih mornara za ratne lađe, Senat posla generalu Jakoba Natali, »Franceza«, da ga odvrati od te namjere. Osim ove stranke bilo je pristaša austrijskog štitništva: to su t. zv. »Tudeški«. Međutim kako su »Francezi« premrli od straha na prvi glas, da se Napoleonove čete primiču gradu, tako je »Tudeške« prenerazila vijest, da će Austrija, uz Dalmaciju, neizostavno zauzeti i Dubrovnik. Nema sumnje, da neki duboki, ali i nejasni duševni nemir bješe zahvatio uoči pada patricijat i narod. I da nije nasilje učinilo svemu kraj, taj bi nemir bio narastao do one točke, na kojoj nešto mora propasti, jer se nešto novo hoće da podigne. Na odsudnoj prekretnici Republika bi zamijenila svoju staru istrošenu ličnost novom.

Francuzi su rano počeli presti konce u Dubrovniku. Tako je francuski konzul Renat La Bruère Desrivaux, koji je u Dubrovnik došao g. 1776., čovjek, koji se povijao za svima vjetrovima, te bio realist, jakobinac, republikanac i bonapartist, mnogo djelovao na javno raspoloženje; po njegovu nastojanju razvijala su se načela slobodnih zidara, osnovao se revolucionarni klub, išli su od ruke do ruke pamfleti, brošire i proglasi revolucionarnog sadržaja, štampani u Parizu i u Švicarskoj. U općem europskom sukobu, koji je izazvala francuska revolucija, osjećao se Dubrovnik veoma tjeskobno; on je doduše neutralan, ali kako će se mali gradić očuvati od sumnjičenja i čemu se može nadati od toga, što je proglasio svoju neutralnost? Gola realnost situacije plašila je nemoćnu vladu; u sporu između nje i jedne jače vlasti morat će ona prignuti glavu, ma da joj je savjest najčistija. U samom gradu nijesu se smjele čitati javno novine ni govoriti o ratu; grad se morao pritajiti, morao je onijemiti; pri ulasku ili izlasku iz inozemnih luka njegovi su brodovi mogli izvjesiti veliku zastavu Sv. Vlaha, ali na pučini dovoljna im je bila mala jednostavna zastava, bez dubrovačkog simbola: zastava neprimjetna. Bolje, da niko ne dođe u priliku, da se sjeti Dubrovnika; ta njegovi su predstavnici u inozemstvu dobili nalog, da šute. Bio je doskora običaj, da predstavnici stranih vlasti idu u kabinet ministra vanjskih posala, naime najmlađeg člana Malog Vijeća, da čitaju novine »Gazzette de Leyden«; ali sad ih novine čekaju u prvoj sobi tajništva.

Nakon Campoformia (1797.) i Požuna (1805.) došao je čas, u koji se staviše na kušnju simpatije za Francusku i Austriju. Dva francuska emisara, pukovnik Bessières i pisac Pouqueville, pošto su »radili« nekoliko mjeseci u Dubrovniku, mišljahu, da se grad mahom pofrancuzio. Svojim francustvom odlikovahu se osobito vlastela Tomo Bassegli, Orsat Lukov Bonda, Rafo Gozze, prozvan Kozica, Dživo Bozdari, potonji Milutinovićev pouzdanik, Antun Sorgo vojvoda, Dživo Sorgo, grdan u licu, ali oličena čestitost, pak pjesnik Brnja Zamanja, koji je kasnije slavio austrijskog Franja I., prepjevavši ode, spjevane u slavu Napoleona, zatim najoduševljeniji između svih Dominikanac Maslać i drugi. Većina tih ljudi simpatizirala je nekad s Austrijom; kad je Korzikanac počeo da je tuče, stali su mu se radovati. U samom Senatu veći je dio senatora pristajao uz Napoleona; Miho Bona i dvojica Kaboga, Brnja i Dživo, uzalud su se trudili, da im se drugovi opamete. Veći dio članova porodice Kaboga priznavaše otvoreno svoje simpatije za Austriju; među njima bio je onaj Vlaho, koji je g. 1813. izdao svoj Dubrovnik; uz njih bijahu Niko Lucov Pozza, koji se kasnije preseli u tuđinu, stari Orsat Ranjina s nadimkom Ćikuta, i još poneki. Sklonost prema Rusiji nekih dubrovačkih domova, kao što su bili Natali i Zamanja, tumači se time, što su se neki iz tih porodica rodili u Rusiji ili su s tom zemljom imali tijesnih trgovačkih veza. Ali već rekosmo, dokle su ovi Dubrovčani očitovali te svoje simpatije. Oštrije i bez obzira izjavljivaše ih četica osiromašene ili zadužene vlastele, uopće oni, koji se bijahu polakomili za pogodnostima, koje im je obećala francuska agitacija. Svakako treba priznati, da je francuska stranka rasla brojem, ako baš nije i sadržinom. Ali red je imati na umu i to, da su u svjesnijim dubrovačkim krugovima simpatije za Napoleonovu Francusku imale tu glavnu svrhu, da veliki car bude Republici prijatelj i oslon u njenim teškim časovima. Na francusku agitaciju i na njene posljedice u Dubrovniku i na Balkanu pazio je austrijski emisar, zagrebački kanonik Vlatković. Po njemu sav je Senat bio francuski pristaša osim senatora Miha Bone, a sav je narod bio za Austriju. Inače ni ostali izvjestitelji stranih vlada — a bilo ih je u ono doba mnogo — nijesu nikad na čistu bili sa pravim osjećajima članova dubrovačke vlade: neprekidna borba za

opstanak bješe od Dubrovčana načinila trijezne državnike, ali i prepredene političare. Dakako, nevolja je rđav savjetnik slabićaka!

Kako nije bilo pouzdanih vijesti o požunskom ugovoru, vlada je bila zabrinuta, te je mislila, da je vrijeme, da Republika bude sasvim neutralna, inače će propasti trgovina. Poduzimaju se najstrože mjere i očekuju se crni glasovi, jer drugih i onako već ne može biti.

Tako osvanu Rusalje (Duhovi) 26. svibnja 1806. g., kad puče glas, koji prenerazi i vladu i narod: odjeli francuske vojske pod jednim generalom prijeđoše na dubrovačko zemljište. Sastanu se Malo Vijeće i Senat. Pred Dvorom, gdje oni vijećaju, talasa se narod u strašnom uzbuđenju; sjednica se brzo svrši: dva će senatora poći zapovjedniku ruskih lađa pred gruškom lukom, Snaksarevu, a dva francuskom generalu; objasnit će im kritične prilike Republike. Čemu je nevoljna zemlja kriva, da ona sad bude njihovo razbojište? Nagrnut će Crnogorci, a to znači haranje i rasap; država drugo ne traži, nego da bude neutralna.

Izaslanici su bili loše sreće: Rusi su bili još u premalenu broju, ne znaju, što će biti. Francuski general Lauriston dočeka osorno senatore te nastupa dalje; u večer 26. stiže na Osojnik, 27. u 9 sati izjutra preveze se preko Rijeke u Sustjepan, pope se na Kono, dođe na Posat, sađe na Pile, i u podne se stvori pred gradskim vratima. Kad se Lauriston pojavio, otvore se mala vrata, spusti se most i dva senatora izađu nepozvanom gostu ususret. Došao je, veli, da mu se momčad odmore u gradu, pak će nastaviti put u Boku; međutim mora progovoriti osobno sa Senatom. Uđe s njima u grad, pa u Dvor, i tu održa kratki govor: Šalje ga car, da zauzme sve utvrde u državi; Dubrovnik je jedina luka na Jadranskom moru, kojom raspolažu neprijatelji Francuske; to više ne smije biti; uostalom ne će se dirati u suverenost države. — Da je izjavio: Sic volo, sic jubeo!, njegove bi riječi jednako djelovale na članove vlade. S vojskom pred gradskim vratima, što je vlada drugo znala raditi nego predati mu ključeve svojih utvrda? I tog dana 27. svibnja 1806. poslije podne prođe prvi put tuđa vojska preko svetog praga Dubrovnika.

Lauriston je imao sa sobom 1500 momaka, dok je na jugoistočnoj granici bilo 2300 Rusa; ovima se pridružilo još nekih 5000 Crnogoraca, Bokelja i Hercegovaca; osim toga je pod otokom Koločepom pa između grada i Lokruma krstarilo osamnaest ruskih lađa. Već 3. lipnja moradoše se Francuzi učvrstiti na liniji Mlini—Srebrno—Brgat. Crnogorci poplave Donju Župu i Konavle, paleći i pljačkajući, a 10. lipnja prispije iz Triješća ruski admiral Senjavin s eskadrom, te u Cavtatu preda vladiki Petru vrhovno zapovjedništvo. Dubrovnik sada postade razbojištem Francuza i njihovih protivnika. Po njegovoj oblasti provrve divlji čopori; Rusi hvataju u Gružu sve dubrovačke lađe i pomažu Crnogorcima* u pustošenju zemlje. Već treći dan poslije boja na Brgatu (17. lipnja) otpoče sa brda Srđa bombardiranje grada, koje potraja do 6. srpnja. Grad je pretrpio silnu štetu. Do stotinu duša je što ubijeno, a što pomrlo od oskudice hrane. Za tih devetnaest crnih dana vlada je Republike više puta svjetovala Lauristona, da preda grad Rusima, no on izjavi, da ne će, a da će car naknaditi štetu, koju će opsada nanijeti. General dopusti, da se vije na Placi dubrovačka državna zastava, ne bi li saveznici odustali da pucaju na neutralni grad. I austrijski konzul Timoni izvjesi u istu svrhu na svojoj kući austrijsku zastavu; ali to sve ne pomože. U skrajnjem očaju pohiti narod 5. srpnja u Dvor, i uze zaklinjati vladu, neka bi poradila, da se general smiluje njihovu vapaju. Francuzima uto stiže pomoć, te se Rusi i Crnogorci povukoše.

Šta su Rusi i Crnogorci za sobom ostavili?

Crnogorci pridružiše se Rusima istom onda, kad im ovi obećaše, da će moći pljačkati po području Republike. Njima je pljačka prirođena potreba; u njihovoj mašti Dubrovnik bijaše što i raj zemaljski. Uostalom zašto da pravoslavni narod propusti priliku da prkosi katoličkoj državici, toj staroj neprijateljici njegove vjere? Za sve počinjeno zlo ruski je zapovjednik svaljivao krivnju na svoje saveznike, a Crnogorci i ostali među sobom su se takmičili u hladnokrvnom tamanjenju sreće i mira jednog nevinog naroda. Pljačka im je bila zajednička odlika; u tome su prednjačili ruski časnici. A zlo je bilo to gore, što su se neprijatelju pridružili u pljačkanju i neki podanici Republike. To su u prvom redu bili Konavljani, koji su se, izgleda, sjetili nedavnog nagovaranja austrijskog generala Bradya, koji ih je bunio, neka zbace »jaram« dubrovačke gospode i budu carevi podanici. Te dok su se Rusi morali sami brinuti za sve, što im je bilo potrebno za ratovanje, a bili su i u preveć malenu broju, da bi se usudili udaljiti se od gradske okolice, Crnogorci i ostali njihovi drugovi, nevješti ratnoj znanosti, pouzdavajući se u svoj veliki broj, i vođeni mržnjom na katoličku zemlju, te žedni pljačke, motahu se kao gladni vuci po zemljištu Republike, odvodeći stoku i noseći sve, što im se činilo da će im trebati, osobito predmete od željeza i bakra. Prije nego bi podmetnuli vatru, Crnogorci

* Uz Crnogorce su tu bili Bokelji, Konavljani, Hercegovci i drugi njihovi ortaci.

bi odnijeli, što im se činilo da je vrednije. Pljačkanje na Pločama gledao je vladika Petar, koji poslije boja na Brgatu bijaše prenio svoj glavni stan na Bosanku, odakle je, sjedeći na mekoj slamnjači i pod štitom od sunca, motrio posao svojih sokolova. Rusi uvidješe odmah u početku, da je njihovoj braći iz Brda prva stvar plijen, jer je osim puške i handžara nosio svaki sjekiru, polugu i drugo sumnjivo oruđe, i da nikoga ne slušaju, pa ni samoga Gospodara. Odmah u početku ratnih operacija pokazaše Crnogorci, kako oni shvaćaju rat, opustošivši dana 3. lipnja Cavtat i njegovu okolicu; pet dana kasnije poplaviše Donju Župu i Konavle, paleći i plijeneći kuće i sela. Dne 1. srpnja, poslije neuspjele provale francuskih četa, porobiše i popališe Rusi i Crnogorci najbolje kuće na Pilama, na Konalu i u Gružu. Dva dana kasnije uspješe Pilari da obrane svoje stanove. Dođe do više sukoba na Dančama i na Ilijinoj Glavici; na kraju spustiše se Crnogorci iznova sa Srgja na Pile te spališe ono malo kuća, koje su još bile preostale. Njihovo okrutno zlostavljanje ranjenika i zarobljenika pa grozno haranje razgnjevi Francuze, koji su svaku priliku upotrebljavali, da im vrate šilo za ognjilo.

Brojna su ostala garišta na Lapadu, u Rijeci i na Primorju, kaogod na Pilama i na Pločama. Iz stanova dizali su ponajprije rublje, kuhinjsko posuđe i svaki komad kućnog namještaja, u kojemu je moglo biti gvožđa i drugih kovina; kad je kuća bila opljačkana, porazbijali su sve, što za njih nije imalo vrijednosti. Iz crkava odnosili su srebreno posuđe, otvarali grobove, naročito na Tri Crkve. Uopće Rusi, koje su časnici predvodili, postupali su nekim redom i izborom; kad god su mogli, pridržavali su za se pljačkanje gospodskih stanova, a puštali su da drugi plijene skromnije kuće. Pljačkanjem bogatih kuća u Gružu upravljao je, na svoju korist, kapetan ruskog linijskog broda Snaksarev. Senatoru Zamanji, koga ratni događaji bjehu zatekli na ladanju u Gružu, išao je često Snaksarev na čaj i razgovor; jednog dana posla kapetan svoju momčad, da dignu Zamanji dva skupocjena čamca. Markizu Boni, koji je vrtlaru naredio, da Snaksarevu nosi svako jutro najbolje zelje i voće iz vrta, naredi, da njegove same sluge dignu iz dvorca i odnesu mu na lađu dva skupocjena ormara; u isto vrijeme odredi, da se povuče ruska straža, koja je čuvala dvorac, te da ovaj bude opljačkan i spaljen. Osim toga Snaksarev odredi, da se sažegu kuće nekih čestitih Dubrovčana, koje je neki lopov, koji je pak prebjegao na rusku eskadru, oklevetao, da su jakobinci; tom prilikom propade i dvor Karla Natali. Na području Republike, na kojemu je živjelo oko 31.000 duša, Rusi i Crnogorci opljačkaše i popališe 650 kuća: na Pilama 134 (bilo ih je

svega 147); na Pločama 9; u Gružu 44, skoro sve; u Lapadu 7; u Župi 188; u Konavlima 235, u Slanome 30, u Stonu 3.

Francuska vojska, trudna od napornog ubrzanog hoda i gladna, u tili čas pretvori grad u logor; ona zauze utvrde i javne zgrade, ukonači se koje u Lovrijencu, Revelinu i Arsenalu, koje po samostanima. Sutradan osvanu proglas u ime cara Napoleona; stari Martecchini morade ga preko noći štampati, na francuskom, talijanskom i »ilirskom« jeziku. Vojnički zapovjednik, koji se potpisa: »General od Divizioni, Ajutanat od Kampa Cara Franceskoga Kralja od Italije, Vojevoda vojske Franceske u Državi Dubrovačkoj, Aleksandro Lauriston«, poručivaše građanima, da je Republika uvijek bila naklona neprijateljima Francuske, koji se to više razmeću u ovoj zemlji, otkako su Francuzi zauzeli Dalmaciju. To je uvidio car i naredio, da se okupira grad i država. Ipak on hoće da Republici vrati slobodu, čim Rusija napusti Kotor i Jadransko more. General na kraju obećava, da će svakome ići na ruku i da će se mjesni običaji i zakoni i dalje vršiti; ako građani budu pametni, on će učiniti, da jednom budu blagodarni njegovu dolasku. Da to postigne, general taj isti dan udari na grad kontribuciju od jednog milijuna franaka, no tu morade svesti na polovinu, jer nije bilo moguće smoći toliku svotu i podnositi ostale izvanredne troškove. Zato odluči već 11. lipnja, da se silno srebro digne iz crkava i prekuje u dukate. U tu svrhu uzeti su stari kalupi od g. 1797., pa se na vrat na nos kovalo, da se grad što prije riješi francuske napasti. Na Lauristonovu zapovijed bude velika zgrada Dubrovačkog Kolegija pretvorena u vojničku bolnicu, a za njezino se uzdržavanje morala opet starati vlada. Stranac se stade miješati i u pravosudne i upravne poslove; on izdaje trgovačkim lađama francuske isprave; nameće Republici četiri povjerenstva, koja će njemu biti odgovorna za prehranu vojske, za bolnice, za prometna sredstva, za građevine i za javnu čistoću, a imenuje starog konzula Karla Renata La Bruère des Rivaux carskim povjerenikom, koji će nadzirati djelovanje vlade. Radi nastambe časnika tuđinaca mučila su vlastela i imućniji građani grdne muke. Lauriston se ne zadovoljava lijepim stanom Mata Kartice, nego se preseli u palaču Antuna Sorga (današnju biskupsku palaču), u koju smjesti i sve svoje ađutante; u kuću Orsata Ranjine uđe kancelarija ratnog povjerenika, a vlasnik se morade povući u potkuplje; kad joj poslije petnaest dana jedno topovsko tane probije zid i zabije se u pod, reče povjerenik, da mu je to prvi dar od Dubrovčana; Jakob Natali, koji nije u svojoj kući trpio nametljivog gosta, preseli se u svoj skromni dvorac.

Francuske je vojske dolazilo sve više na područje Republike. Reymond, diplomatski predstavnik i Lauristonov politički »adlatus«, sputava slobodu Maloga i Velikoga Vijeća i Senata, i neprekidno traži novaca. Dubrovnik samo plaća, a da može plaćati, satire svoju imovinu, trošeći i gospodarska vrela dobrotvornih zaklada. Tuđinac muči državu, da bi je prinudio, da se sama preda. Međutim što više ona upoznaje neminovnost svoje sudbine, to više prkosi svome mučitelju. No nju je držala velika moralna snaga. Inače kako vrijeme protječe, tako sazrijevaju i karakteri, kojima je sadašnje podneblje trebalo, da se razviju. Slabačke su duše gotove na rezignaciju, ako se bude to od njih tražilo. Ima ih, koji misle, da će jedino smrt iskupiti državu od muka; da je ludo precjenjivati snage ove državice, kad protivnik ima već cijeli svijet pod sobom; da su posljedice teže, što je otpor istrajniji. Najbolje je predati se Božjoj volji. Republika se pritajila, osluškujući halapljivo, ne će li joj doprijeti do ušiju koji prijateljski glas, ne bi li uočila koje znamenje svoga oslobođenja. I doista na europskoj pozornici zbivali se dotada nečuveni preokreti. Neko vrijeme izgleda, da će se Francuska izmiriti s Rusijom i da će se Dubrovniku zajamčiti nezavisnost. No uto stiže, kao grom iz vedra neba, Marmontu nalog, da utvrdi visove oko Dubrovnika, jer se grad ne smije napustiti. Vijesti se gomilaju jedna crnja od druge. Snuždeni narod gledao je, kako se na Srgju gradi utvrda, koja će se prozvati »Fort Imperial«, a na Lokrumu druga, »Fort Royal«, obadvije da brane grad od neprijateljâ Francuske.

Zaprepaštenje posta još veće, kad je stigla vijest o pruskom porazu kod Jene. Grad je samo jedno osjećao, naime da je slamčica u ruci jednog silnika. Trebalo je naći čovjeka, koji će poći tamo, gdje se gradi i razgrađuje, u Pariz. Vlada naumi, da ponudi Dživu Bozdari, da pođe kao njen poslanik. No taj bogati Sorbonez, kojega Senat bijaše nedavno ubrojio u svoje članove, da izbjegne pozivu Senata, nije ni dolazio u sjednice tog zbora. Nato bolji od njega patrioti, trgovci, predlože Senatu, da će oni na svoj račun poslati i uzdržavati poslanika, kojega zbor odredi; Senat ne primi taj prijedlog, već povjeri tu čast Antunu Sorgu (vojvodi), koji je pred malo vremena realizirao svoju veliku nepokretnu imovinu i preselio se u Pariz. On je ne mogne odbiti. Međutim, i da se Sorgo u tom svojstvu vladao kao svijestan rodoljub, i da je svoje velike sposobnosti i sjajnu dokolicu žrtvovao interesima svoga rodnog grada, on ne bi bio postigao, da Republika očuva svoju nezavisnost; ali bi ostavio častan spomen o sebi, kao što su ga ostavili toliki drugi Dubrovčani, koji su u mnogim težim prilikama sami ponudili domovini imanje i život. U Parizu Sorgo pođe Talleyrandu,

da mu se predstavi kao poslanik, no ovaj ne htjede ni primiti njegova kreditivna pisma, jer bi time priznao Republici pravo, da bude zastupana. Francuski predstavnik u Carigradu postizava, da dubrovački konzulat mora skinuti dubrovačku zastavu, a dubrovački brodovi moraju izvjesiti zastavu Napoleonove kraljevine Italije. Ova ih naredba izloži gotovoj propasti, jer će ih Engleska sada pohvatati, kad se na njima više ne vije zastava Republike, koju ona poštuje. Smrtna osuda države Sv. Vlaha izvršit će se možebit sutra. Senat to zna, ali iz puste obijesti prkosi sili; piše bosanskom paši i begovima, da se zauzmu za Republiku — njihovu štićenicu, a ovi šalju senatska pisma Marmontu. Najteža uvreda nanesena je Dubrovniku 26. prosinca: Državna se zastava Sv. Vlaha od tog dana više ne će isticati!

*

Dne 6. siječnja 1808. pozdraviše sa svih utvrda topovi svojom grmljavinom isticanje na Orlandu zastave Napoleonove Italije. Pod tom zastavom plove i dubrovačke lađe; državni grb se udara na isprave; gradski zapovjednik izdaje naredbe u ime Kraljevine; u tom istom gradu bira Veliko Vijeće dubrovačke države svoga državnog kneza! Malo i Veliko Vijeće i Senat vrše poslove, koje im stari zakoni propisuju, i to sve, kao da se ništa nije zbilo, kao da nijesu ništa primijetili. Tako su prilike doprle do najvišeg stupnja apsurdnosti. Marmont bješe badava pozvao Senat, da digne tri stotine momaka za carsku ratnu mornaricu; na ponovni njegov poziv vlada odgovara, da to ne može učiniti, te šalje Clauzelu popis svih povreda dubrovačke slobode. Ujedno Senat zaključuje, da Dživo Kaboga pođe u Pariz kao drugi poslanik, koji će složno sa Sorgom raditi oko održavanja Republike, i da se od dana, u koji Kaboga krene, izlaže Presveti Sakramenat. Marmont ne dopušta, da Kaboga pođe u Pariz. Senat izdaje naredbu, da će vlastela, koja se o Uskrsu ne ispovjede, biti lišena vlasteostva, a činovnici da će izgubiti službu i plaću: naredba je očito uperena protiv masonske lože. Dne 28. siječnja izabran je po ustavu za Kneza za mjesec veljaču Mato Ghetaldi. Senat 30. siječnja piše Karlu Natali, poslaniku u Carigradu, o najnovijim brigama vlade. No poslanik ne bješe ni stigao u Carigrad, jer ga veliki vezir u Drenopolju, po naputku francuskog predstavnika kod Porte, bijaše uvjerio, da se Porta već živo brine za dobro Republike, te ga nagovorio, da se vrati kući; izvještaj, koji Natali odmah o tome posla svojoj vladi, ne zateče u Dubrovniku Republike. U noći između 30. i 31. bahat je vojnika po kaldrmi neobičan; neobično su živahni i razgovori nekih pučana, koji sjede

u krčmi Jele Mortiđije, tamo za Gospom nedaleko od Dvora; to su sve sami francuski pristaše, neprijatelji domaće vlastele. Ranim jutrom vrati se i Marmont iz Kotora, a vlada ga iznova pozove na bal. General nato zamoli Senat, da se odmah sastane, jer ima nešto važno da mu saopći. U taj mah neko živo kretanje vojničkih odjela udvoji opću pažnju i zabrinutost. U 2 sata popodne nađu se senatori na okupu. Oni vidješe pred Dvorom već postrojenu vojsku; pogled im se prirodno okomio na susjedni Marmontov stan, te primijete, da mu je straža pred vratima pojačana; čeljad im govorahu, da su topovi na Lovrijencu, na Srgju i po baterijama u okolici napereni na grad. Zbunjeni, uplašeni, strahujući od onoga, što će za koji čas čuti, gospari uđu u senatsku dvornicu. Za kratko vrijeme uđe u dvoranu i pukovnik Delort u pratnji Bruèrea i nekoliko stožernih časnika, sjedne uz Kneza, izvadi iz džepa spis i pročita govor, u kojemu reče, da im general Marmont nije htio odmah nametnuti novu vladu, jer je mislio, da se u gradu moraju najprije izgladiti nesuglasice i nepravde, koje izviru iz povlastica jednog dijela građanstva. No ovi mu nijesu u tome išli na ruku; štaviše, počeli su praviti smutnje, popisali su imena pristaša francuskog režima; opirali se isticanju zastave svoga novog vladara, kušali su podmititi bosanskog pašu u svoje svrhe i nastojali vjerskim ophodima i podizanjem oltara fanatizirati narod u korist Republike. Priznat će, da je mjera prevršila. Radi toga i za samo njihovo dobro general određuje, da im se pročita ovaj dekret: Članak I.: Dubrovačka vlada i Senat raspuštaju se; članak II.: Građanski i kazneni sudovi se raspuštaju. (U ostalim člancima uprava zemlje povjerava se francuskom poslovođi Bruèreu, upravne vlasti ostaju na snazi; građanske sporove rješavat će osobiti sud). Dubrovačka republika i njezina vlada prestaju. Senatori neka upotrijebe svoj stari utjecaj, da privežu svačije srce za novoga vladara, i sami neka budu dobri podanici Njegova Veličanstva cara i kralja Napoleona.

Potreseni od iznenađenja senatori múčahu. Naposljetku ustade Dživo Kaboga i reče Delortu, da ni taj čas ni prilike ne dopuštaju poduže opravdanje; da je njegova savjest čista, te smije odgovarati za lojalnost svojih drugova; Senat se savija pred voljom Božjom. Zatraži zatim od Delorta pismeno saopćenje govora i dekreta. U tom trenutku uđe vojska u Dvor; zauze vrata i državnu kancelariju, riznicu, pak carinarnicu i sve ostale kancelarije i stavi na njih pečat. Senatori iziđoše iz dvorane, u koju se ne će više vratiti. Većini od njih udarile su suze na oči. Izlaze polako, oborene glave, jedva prikrivajući strašno uzbuđenje, što im je vrilo u dušama. Razilaze se svaki

na svoju stranu, bez oproštaja, kao da pred malo časa nijesu svi s nekim užasom slušali smrtnu osudu svoje zajedničke majke.

Senator Palo Gozze stiže sa strahom na licu kući, koja mu je tu preko puta; jedna rođaka pohita mu niza stepenice ususret i daščući ustremi na nj svoje raskolačene oči. — Finis Reipublicae! — reče joj jedva čujno Palo.

Glas o konačnom udarcu pronese se munjevitom brzinom; šaka pučana prođe Placom kličući: »Živio imperatur!«; druga, servilnija, prezrevši i svoj jezik, vikaše: »Vive notre grand empereur Napoleon!« U dubrovačkoj duši odzvanjala je velika praznina.

Stari Dživo Kaboga, jedini senator, koji se usudio izjaviti Delortu, da je njemu i njegovim drugovima savjest čista, bijaše u tom svečanom času najzgodniji, da zastupa dostojanstvo satrvene države. Negdašnji poslanik Republike u Beču i Carigradu, kad je odbio podvale i savio se pred Božjom voljom, mora da je svojim gospodstvenim držanjem, stasitom muškom prilikom i plemenitošću cijele svoje pojave, učinio dubok dojam na mladog časnika, koji se pukim slučajem morao primiti naloga, da jednoj državi pročita smrtnu osudu. Ples, na koji vlastela bijahu pozvala Marmonta, nije se održao; međutim su francuski časnici održali drugi ples, na kojemu se nađoše i njihovi pristaše.

Car imenova Marmonta dubrovačkim vojvodom — Duc de Raguse. Poneke se kuće rasvijetliše. »Grad« šalje odaslanstvo u Zadar, da čestita generalu; Skolopi, koje su Francuzi s njihovim Kolegijem istjerali iz staroga sjajnog zavoda, priređuju u njegovu čast literarnu akademiju. I novi vojvoda dođe u »svoj« grad. Sutradan će maire (načelnik) Sabo Giorgi — posljednji dubrovački Knez! — prirediti u Rijeci, u čast generalu, »naslađenje od ribanja« — kako piše službeni »Kraljski Dalmatin« — a zatim velik ručak u svom gruškom dvorcu. Kod Marmonta svako su veče sijela vrlo posjećivana. Tu se pjeva, pleše, razgovara; poneka vlastela i vladike poviruju u dvoranu. Jedan odbor namjerava podići visok stup u slavu Napoleonovu; na podnožju će osobiti natpis spominjati budućim vjekovima odlikovanje Marmontovo naslovom dubrovačkog vojvode. General poziva građanstvo u Dvor na veličanstvenu »mudroskupštinu od skladnoudaranja«. (Tko bi rekao, da to znači »koncerat«?) Te prve godine tuđinskog vladanja Dubrovnik dobije od svog vojvode novo kazalište od već suvišne zgrade Velikoga Vijeća.

*

Kad je mirom u Schönbrunnu (14. X. 1809.) morala Austrija ustupiti Francuskoj sve svoje primorje, doda Napoleon pokrajini

Dubrovniku s Kotorom Korčulu te tako stvori jednu od sedam Ilirskih provincija, koju sastavljahu deset kantona i trideset i pet općina. Dubrovački život i prilike gotovo i ne primijetiše tu promjenu. Svakako je trebalo, da se predstavnici grada pridruže »ilirskoj« deputaciji, koja je išla u Pariz, da se pokloni caru i čestita mu vjenčanje s kćerju Franja I. Pođoše tamo Sabo Giorgi, vlastelin, i Rafo Androvič, pučanin. Androvič, francuski pristaša, čovjek učen, mason, bio je u društvu poklonika na svom mjestu. Sabo Giorgi, izdanak jedne od najslavnijih vlasteoskih loza — koji je kao poglavica Republike sa svoje kneževske stolice u Senatu morao slušati dekret, kojim ga Napoleon svrgava i raspušta vladu, a njegovu domovinu pripaja svojim zemljama, a sada načelnik zarobljenog grada — pođe da se klanja ugušitelju dubrovačke nezavisnosti i slobode. Giorgi donese iz Pariza u zavičaj carsku povelju, po kojoj je on sada Comte de l'Empire. Androvič je odlikovan viteškim križem Počasne Legije. Međutim umalo da nijesu obojica platili glavom svoju ambiciju: ogromna drvena dvorana, koju je austrijski poklisar knez Schwarzenberg dao sagraditi, da u njoj priredi ples u čast carskog para, zapali se, mnogi u plamenu zaglaviše, a dva naša Dubrovčanina teškom se mukom spasoše.

Te godine, 1810., dođe i svećenstvo na red, da položi zakletvu vjernosti. Nadbiskup Bani pravio je žalostan izuzetak. Velika većina svjetovnih i redovnih svećenika položila je preko srca zakletvu, samo je on emfatičnim izjavama odanosti izvršio taj svečani čin. Kad je poslije četiri godine obećao vjernost caru Franju I., nije trebao sastavljati nov govor; ponovio je jednostavno i s jednakim ushićenjem svoj besjednički patos iz g. 1810. Prohtjelo se sudbini, da se s tim neotesanim i bez karaktera čovjekom završi dugi niz dubrovačkih pastira; bio je on osamdeseti. Svećenici, koji su u Dvoru oko njega bili, nijesu bili svi na broju; njih trinaest izostade, među njima i veliki patriot Franjevac Antun Agić i Dominikanac Ivan Rosaver; jedan pop i dva fratra predomisliše se preko noći i sutradan pohitješe da polože zakletvu. Dominikanac Rosaver, veliki tumač Sv. Pisma, kojemu se divio i sam papa Pio VII., prebjegne preko granice u Hercegovinu, ali ne nađe zakloništa; Turci su ga tako dugo zlostavljali, da je tražio smrt kao iskup od muka. Tek g. 1814., po izgonu Francuza, vrati se u svoj rodni grad. Kasnije se preseli u Bolognu, gdje umrije kao profesor hebrejskog jezika. Ali ni svećenici, koji se zakleše, ne mišljahu drugačije od ove dvojice. Napoleonova Francuska bila je po njihovu shvaćanju što i revolucionarna Francuska; takvo mišljenje potkrepljivahu već prvi koraci Lauristonove uprave u Dubrovniku.

Neraspoloženje u narodu i svećenstvu raslo je neprekidno, ma da se u građanskom staležu mnogi taj obradovao proglašenoj i u praksu provedenoj jednakosti i poniženju patricijata. Sama je francuska vlada osjećala, da mala šaka njezinih pristaša ne zastupa Dubrovnik. Marmont je doduše tvrdio, da će se grad priviknuti na novi režim, jer se čovjek na svašta privikava. Da je to istina, ne bi se g. 1813. dubrovačka zemlja s tolikim zanosom bila odazvala vatrenom pozivu Dživa Natali i njegovih drugova. Jedno se ipak ne smije zaboraviti: čim su Francuzi zauzeli grad, stali su na nj djelovati čari njihove francuske istančane kulture i društvenosti; naročito je u ženskom svijetu utjecaj njihove uglađenosti bio izvanredan. Za Marmontom nije izostajao njegov doživotni prijatelj Niko Lucov Pozza-Sorgo, ni Luko Mihov Bona, prije Marmontov pak Milutinovićev pristaša, ni Antun Kaboga, vatreni mason; s njima su išli na generalove sobete i građani Rafo Androvič, talijanski pjesnik, kapetan Ivo Kaznačić i drugi. Govor bi se zavrgao obično o crnogorskom haranju; general se zanimao za štete, jer da će im veliki car sve to naknaditi. Procijeniše štete na trinaest milijuna franaka, ali ne vidješe nikad ni pare. Pričao im je Marmont, kako je Napoleon namjeravao graditi veliki arsenal u Rijeci, za koji je u predračun za g. 1813. uvršten jedan milijun, i kako će Dubrovnik jednom biti vrata bogatog Istoka. Francuzi su predobili mnogu vlastelu za sebe time, što su (30. IX. 1811.) ukinuli fideikomise, jer oni (kadeti), kojima je dotad strogi zakon branio, da imaju dijela u nasljedstvima, razgrabiše sada imanja i stadoše ih rastjecati bez računa. Ovim korakom Francuzi pribaviše sebi novih pristaša. Naprotiv težak, koji se od njih nadao ukinuću kmetskih ugovora, ostao je razočaran. Znatno se u ovoj epohi mnogi nazori predrugojačiše, neki se ili zaoštriše ili olabaviše. G. 1810. sjaj i moć Francuske već su djelovali na dubrovačku dušu, kojoj su kazivali, da što je jača Francuska, to je slabija nada u oslobođenje. »Franćezi« brzo su se uvjerili, da im korist od te pobjede nije skoro nikakva. U prvo doba okupacije, kad je kiša padala, fanatičari su se ogrtali u širok plašt, da tako simboliziraju masonsku revolucionarnu buržoaziju; sada su stali razvijati stari štit od kiše, koji je nosio i visoki patricijat. Što je više vrijeme protjecalo, to više je i njih osvajala apatija i gledali su nehatno u budućnost. Njihovi drugovi u vlasteoskom taboru bijahu ih u razočaranju pretekli; oni brzo razumješe, da su doktrinarne teorije i patetični izlivi u kafanama jalove riječi; međutim, kad bi po kakvom čudu Republika uskrsnula, oni bi prvi poradili, da se liberalno preinači njen poredak prema duhu vremena.

Između osjećaja, koji su se bez smjera i cilja pregonili u dubrovačkoj svijesti, svijetlio je potajno razborit patriotizam, koji se još nikad nije pokolebao, prećutno se grijao i hvatao maha, da u zgodan čas osvoji na juriš sva dubrovačka srca: to bješe domoljublje onih ljudi, koji su spas i održanje Dubrovnika nazirali u tradicionalnom štitništvu austrijskog carskog doma, kao jakog nosioca hrvatske krune. Tipični predstavnik toga pravca bio je senator Dživo Kaboga. Austrija, koja je rado primala u svoje odgojne zavode djecu dubrovačkog patricijata, učini od Dživova sina Brnje poznatog podmaršala; ali austrijska ljubaznost ne uzdrma u starome Kabogi njegova čvrsta načela, jer, kad je Austrija sebi podjarmila Dubrovnik, on je prvi potpisao protest protiv odašiljanja poklonstvene deputacije u Beč. No koliko su ti ljudi mrzili Francusku, toliko su njezine pristaše krivo gledali na Austriju, koja im je jedina mogla pomrsiti račune. U zadnji čas, kad su najljepše nade svitale, Austrija ih iznevjeri i Dubrovnik joj pade u dio kao gotov zalogaj; ipak njoj vjerna stranka nije mogla razložitije graditi svoje nade.

Dolaze i g. 1812., godina kobne Napoleonove ruske vojne, i njezine posljedice. Napoleon međutim ipak pobjeđuje kod Lützena, pa kod Bautzena (2. i 9. V. 1813.): službeni Dubrovnik svetkuje te pobjede, ali i sluša glasnike, koji kažu, da su engleske lađe otele Lopud i Šipan, i da se na Šipanu sastavila vlada s Jerom Natali na čelu, da je gospar Jero izvjesio zastavu Sv. Vlaha, i da su mnoga vlastela već s njim. Dne 15. kolovoza, na carev imendan, svetkovina je izvanredno sjajna. U ophodu sudjeluju mahom časnici i činovnici, mole se za pobjedu francuskog oružja — dotad Napoleon nije trebao ničije molitve. I kao da drugih briga nemaju, Francuzi uvode u Dubrovnik svečanost zvanu »La Rosière«; općina podaruje mirazom jednu sirotu, siromašicu; ona se vjenča građanski pred »maireom«, zatim je intendant Garagnin uzme pod ruku i odvede u Gospu na crkveni obred, potom u Dvor na ručak. Pred Dvorom je na večer pučka javna zabava, kao da u gradu nema ni jedne duše zabrinute! Ali listopadski dani kod Leipziga potamniše zauvijek Napoleonovu zvijezdu. U Dubrovniku još po neki kliču Francuskoj; protiv tih slijepaca piše Luko Didak Sorgo svoje latinske heksametre, koji uostalom ne će izaći iz fioke njegova pisaćeg stola:

Još li se praznom nadom nadimlju vaša prsa?
Uda više se ne miču, glava kad j' odsječena;
Kad je presušen vrutak, više s' ne pjenuši voda.

Sada počinje posljednji akt dubrovačke tragedije. Zauzevši Dalmaciju Austrija se zaustavi na dubrovačkoj granici; patrioti misle, da ona ne će dirati u Dubrovnik; on je dakle vlastan, da sam odredi svoju sudbinu; uspije li mu, da potjera Francuze, povratit će državi staru nezavisnost. Ovome razlaganju nije moglo biti pogovora, da nijesu spoljašnje tajne sile radile u protivnom pravcu. Danas sav svijet ustaje protiv osvajača; Dubrovčani ne će stati skrštenih ruku. Na pozornici se pojavljuju nove ličnosti — vlastela Vlaho Kaboga, Dživo Natali, Frano i Pijerko Bona i drugi. Prvi će izdati domovinu, drugi će s njom pasti. Prvi je inteligentan i energičan, ali hladnokrvan, zavidan, tašt; nazire spas domovine ne u austrijskom štitništvu nego u austrijskom zagrljaju, te iščekuje od Austrije svoja lična zadovoljstva: zato radi potajno protiv svojih drugova, a bacit će obrazinu, kad uvidi, da se nema čega bojati; dočekat će starost pod nazivom izdajice; umrijet će daleko od kuće, poradi nekih sramotnih poroka. Dživo Natali predstavlja u jačoj mjeri duševno uzbuđenje ostalih vođa pokreta; on je do kraja idealist, neoboriva je njegova vjera u svetost pokreta, u triumf prava svog Dubrovnika; on je duša ustanka; on je posvuda; njegova nazočnost oduševljava; oborit će ga prividno jedan nesporazum, kakvih ima u burna vremena, a uistinu srušit će njega i njegove ideale surova i neumoljiva sila; mirovat će, kad se uvjeri, da je svaki trud uzaludan; on i njegovi drugovi proživjet će svoj ostali vijek u tihoj povučenosti, i kao pravi patrioti — zaboravljeni.

Bila je jesen g. 1813. Kad su Englezi zauzeli Lopud, proglasili su, da će oni i Austrija pomoći, da Dubrovnik bude iznova nezavisan; neka narod pođe s njima, da zajedno protjeraju Francuze; »neka se Dubrovčani sjete stare slave, pa neka se bore za slobodu svoju i svoga zavičaja«. Proglas je potpisao i austrijski odaslanik na engleskoj lađi. Frano Bona oduševljava Konavljane za veliku ideju. Pokret se širi, zahvaća svu dubrovačku oblast. Vlaho Kaboga u Cavtatu diže narod, a slaba se francuska posada povlači u Dubrovnik: Englezi ga imenuju guvernerom Cavtata; Antuna Kabogu imenuju guvernerom Stona i Rata, Luka Bonu guvernerom Primorja. Ne će dugo proći i Englezi će u dogovoru s Austrijom imenovati Kabogu »privremenim guvernerom dubrovačke republike«. Austrije još nema, međutim njena se vlast provlači svuda; ona lebdi kao zli udes nad pokretom. Posvuda su povraćeni dubrovački zakoni, ali zastave, koje zamjenjuju francusku, ili su engleske ili austrijske: to ulijeva neko nepovjerenje u poštenu dušu Bone i Natalia. Oni traže, da im se to razjasni. Napokon Englezi pristanu, da se u

Cavtatu izvjesi zastava Sv. Vlaha, te je 15. studenoga jedna engleska lađa pozdravi dvadeset i jednim hitcem, ali u isto doba izjave, da oni ratuju protiv Francuza i da pitanje uspostavljanja Republike nije njihov posao. Konavljanima, koji sada rado idu pod domaćom zastavom, prilaze Župljani i Brgaćani; svima stupi na čelo Natali. Francuskom zapovjedniku Montrichardu je već jasno, da se ne će dugo držati; on se najviše boji vlastele, koja idu tamo amo po području; zato pošalje u Gruž i Rijeku Miha Giorgi, pukovnika Narodne garde, svog još jedinog iskrenog prijatelja, da ih pohvata i odvede silom u grad. Miho u pratnji francuskih vojnika izvrši taj mrski nalog, ali su njegove uši imale šta slušati, naročito od starijih gospođa. Njegova vlastita mati, kad joj sin priđe da je odvede do nosiljke, odvali mu zaušnicu.

Obruč se oko grada sužuje. Pijerko Bona, srčan i zanesen, prodre s četicom ustanika do Pila i glavom zabode bijelu dubrovačku zastavu pred sama gradska vrata. U noći 8.—9. prosinca ispade francuska posada iz grada u namjeri, da neočekivano navali u Gružu na villu Antuna Sorga, u koju Kaboga bijaše prenio svoj glavni stan, i u kojoj je te noći bilo kojih šezdeset ljudi, među njima i četica engleskih vojnika. Kaboga bješe saznao, da se Francuzi spremaju na ispad, ali nije znao, na koju će stranu udariti; zato porazmjesti na večer svoju momčad na Pilama, a Dživu Natali zapovjedi, da se drži na Bosanci. Budući da do ponoći nije bilo vidjeti neprijatelja, Kaboga se vrati sa svojima u Gruž. Međutim Francuzi bijahu izašli na vrata Od Ploča i Gornjim Konalom se primicali Sorgovoj villi, da udare s leđa. Uto Pijerko Bona, koji jedini nije spavao, već je iz opreza obilazio villu, sretne dva francuska prebjega, koji mu jave, šta se sprema. Brže bolje razbudi Pijerko drugove, te sa terase (Bote) ville i iz bližih kuća, što bijahu već zauzete, nasta živa pucnjava. Ustanici se držahu divno; prednjačili su im braća Mato i Miho Milić, Pijerko i Marcije Bona. Među prvima pade teško ranjen ispod desne sise vrijedni Pijerko, pa jedan Konavljanin, pa jedan Englez. Boj potraja četiri sata. U prvo svitanje četa Riječana pojavi se na Gornjem Konalu pucajući i kličući: Pobjeda! Neprijatelj nato uvidje, da ga sreća ne će poslužiti, i povuče se u grad, pošto izgubi zapovjednika Thauraua i osam momaka; ranjeno osta njih dvadesetak, a desetak zarobljeno. Pijerko Bona preboli doduše ranu, ali kad ozdravi, sudbina Dubrovnika bijaše se izvršila.

Iznenada, 3. siječnja 1814. bane austrijski general Milutinović s dva bataljuna banovinskih Hrvata u Gruž. Došao je, kaže, kao prijatelj, ali niko ga nije zvao. Uostalom, ustanicima su oni saveznici, kao

i Englezi. Francuz im je zajednički neprijatelj: »Kad ga protjeramo — veli general — uredit će se grad privremeno; kad se opći mir sklopi, riješit će se o njemu«. Sad je Dubrovnik gotovo sasvim zaokružen. Natali ga blokira s tisuću ljudi sa brdske strane, Austrijanci i drugi ustanici mogu ga tući s Boninova i Graca, Englezi s mora. Milutinović morade sad krenuti u Boku, jer vladika Petar hoće da je priključi Crnoj Gori, a kako se engleski zapovjednik zavadio s Kabogom i odjedrio put Visa, Kaboga osta sam na čelu cijele vojske. On sad izdaje zapovijedi u ime austrijskog generala, i tako postaje i vođom ustanka. Ne pristaje na prijedlog Frana Bone, koji se vratio iz Triješća, da se vlastela sastanu i dogovore o svim pitanjima, naročito o akciji kod savezničkih dvorova. No Bona riješi stvar svojom inicijativom. On obađe s Palom Gozzem svu oblast dubrovačku, pozove pojedinu vlastelu, te se u noći 18. siječnja sastanu u dvorcu Mata Giorgi u Mokošici njih četrdeset i četiri na broju, ali velika pitanja nijesu tu našla velike ljude. Uzaludna bješe vatrena riječ Bonina i primjer njemačkih slobodnih gradova, koji su sami proglasili svoju nezavisnost; pobjedu je opet odnio Vlaho Kaboga. Njegova izjava, da on mora Milutinoviću saopćiti sve, što skupština riješi, sputavaše tu noć i onako mlaku rječitost vlastele, koji mišljahu, da je opasno protiviti se Kabogi, koji je u najboljim odnosima s austrijskim generalom i koji uživa najveću popularnost među ustanicima. Između primljenih rezolucija dvije su velikog zamašaja: jedna, da Miho Bona u Beču uznastoji, da saveznici priposnaju pravo Dubrovnika na samoodređenje; druga, da Vlaho Kaboga ostane i dalje kao generalni guverner. Posebni odbor vlastele ima izvršiti zaključke toga sastanka. Misija povjerena Mihu Boni u Beču bila je međutim glavna stvar.

POGLAVLJE III.

Carski general Todor Milutinović von Weichselburg, banatski Srbin — Uspomene na Francuze i pohrvaćeni Francuzi u Dubrovniku — Sjećanje na starog kapetana Paska Jakšića — Prvi dani austrijske vlasti i posljednji politički čin vlastele — Prevarene nade i neuspjeli pokušaji oko Bečkoga kongresa — Sve je uzalud, sudbina je zapečaćena — Vlastela iza pada Republike — Odlazak Milutinovića — Masonska loža, tajna »Butiga«, franjevačka ljekarnica i O. Inoćencij Čulić — Opreke Dubrovčana prema dalmatinskim sunarodnjacima — Došli su nameti i novačenje — Posjet cara Franja I. — Sudbina državnog arhiva — Agonija vlastele; sudbina Miha i Pijerka Bone, Dživa Natali, Vlaha Kaboge i Antuna Sorga.

Milutinović došao je, kao ono nekad Lauriston, bez topova, bez hrane, bez novaca. Englezi dadoše mu topove, ustanici i narod sve ostalo. Dne 22. siječnja Milutinović stade bombardirati grad, sa Ranjinine bašče kod Tri Crkve, upravo s mjesta, koje su stari Dubrovčani zvali »u Kate Orsatove«, zatim sa baterije na Gondolinoj terasi iza Graca; to se mjesto i sad zove »Šiškovo«. Bombe ne naniješe gradu osobitog kvara. Druge su baterije podignute na Bosanci i Brgatu, da biju Fort Imperial. Po svemu moglo se suditi, da je predaja grada i proglašenje Republike blizu. Za to niko nije žalio truda; ustanici su se srčano izlagali svim opasnostima. Međutim već četvrti dan, otkako su bili grad, posla Montrichard svoje parlamentare, ali pregovore s njima vode samo Milutinović i engleski zapovjednik. Takvo postupanje ljuti ustanike, oni hoće da se tuže. Kaboga ne mari da ih sluša. Oni pomalo uviđaju situaciju: Sami su bez ičije pomoći opsjeli grad, pa sad tuđin dolazi, da im otme tu slavu. Milutinović i engleski zapovjednik jedva se izbave iz neprilike. Austrijski general požuri se odboru vlastele i izjavi im, da on nije tu, da uspostavi Republiku, već da zauzme grad i oblast dubrovačku u ime austrijskoga cara. Vlastela odgovore, da oni ne mogu umiriti ustanike; narod se dosada borio za svetu stvar, koju su i Austrijanci i Englezi isprva odobravali. Te riječi potakoše Milutinovića, da se nagodi, te obeća, da će dvjesta naoružanih ustanika s narodnom zastavom ući u grad zajedno sa saveznicima, da će se njihova zastava izvjesiti posvuda i da će Kaboga i odbor vlastele vršiti i dalje u oblasti dubrovačkoj građanske funkcije. Francuzi uvide, da moraju kapitulirati, ali da opravdaju kapitulaciju, nagovore potajno neke građane, da se pobune. Pobuna buknu, ali sasvim ozbiljno. Gomile svijeta opkole Montricharda pred carinarnicom (Divonom), tražeći, da preda grad; Miho Krstica napadne gradskog zapovjednika Nardia i otme mu ključeve gradskih vrata; Marko Marinović sa dva kovača i nekoliko težaka začavli topove na utvrdi pri ulasku u luku, pa zauze Revelin; Đorđe Selak, bremenar, razoruža stražarnicu i zauze toranj nad vratima Pila; Vlaho Zglav obori topove, koji su bili pred Dvorom, i razoruža straže; Ivo Koprivica uhvati majora Paccionia, koji se žurio na Srgj, da odanle puca na građane. Narod pohita, da posvud istakne domaću zastavu.

Francusko se gospodstvo svršilo. Kad Dživo Natali vidje, da se na bedemima vije zastava Republike, doleti sa svojim Brgaćanima i Župljanima na Ploče, da će prvi u oslobođeni grad, ali nađe vrata zatvorena. Izađu dva vlastelina, da mu predoče, kako se grad boji razuzdanosti njegovih neredovitih četa. Natali nije ništa znao za gruške konvencije — Kaboga mu ih nije priopćio — ali ga je neka slutnja gonila, da mora preteći saveznike; zato je i zaklinjao, da ga puste unutra, jer da je čuo, da se ustanici u Gružu ne slažu sa saveznicima, te namah pošalje kurira u Gruž odboru, da se raspita: odboru nije niko ništa priopćio, a misli, da je i u gradu buknuo ustanak. To čuje Milutinović pa odmah stade da pospješi kapitulaciju, ali ne s građanima, nego s Francuzima. U gradu vapiju, jer se boje ustaničkih nasilja; ta plašnja tako im se zabije u glavu, da više nijesu sposobni da se okoriste prilikama. Sutradan, 27. siječnja, kapitulacija bi ugovorena, a da ustanici i građani nijesu ni saslušani. Vlaho Kaboga nagovaraše ih, da se ne brinu, da se ne boje, i preporuči im, da pripreme grad na dolazak novih gostiju. Brgaćani i Župljani s Dživom Natali još su na Taboru i čekaju, da se otvore vrata. Ali se vrata ne će otvarati, jer ih jedna šačica engleskih vojnika, koje su pustili u grad, čuva, da oni spolja ne provale. Građani iščekuju dolazak ustaničkih četa iz Gruža. Od toga časa Vlahu Kabogi obrazina više ne treba; on pomalo otpušta Konavljane i više se ne pača u ustaničke stvari. Dne 29. siječnja austrijske satnije i jedan engleski odjel kreću iz Gruža put grada. Na lađama su napereni topovi na ustanički glavni stan; drugi su topovi na Boninovu napereni na Gruž, da se ne bi niko primakao Dubrovniku, u koji imaju saveznici sami ući. Gruške konvencije surovo su pogažene. U 10 sati otvore se vrata Od Pila, te engleski odjel, za njim austrijske čete, Milutinović i engleski zapovjednik prijeđu preko gradskog praga. Formalna predaja grada brzo se izvrši. Narodna garda s Mihom Giorgi na čelu postrojena je na Placi. Milutinović upita, koji su to ljudi; kad mu se kazaše, naredi im, da se raspuste i

pođu kući. Pored zastava Sv. Vlaha, koje se na Orlandu i na utvrdama viju, izvješene su još austrijska i engleska. U isti čas stiže Dživu Natali zapovijed, da sa svojim četama odstupi. Dživovi drugovi se nato pobuniše, te nasta čitav lom, koji se ču i u gradu; oni skočiše od naprasnog gnjeva, uvrijeđeni i uprepašćeni; pomisliše, da je sam Natali kriv njihovu razočaranju, te udare da mu se osvete. Na kraju moradoše i oni pognuti glavu pred silom, te se vrate svojim kućama. Milutinović bješe poručio Dživu, ako samo pisne, da će ga dati zatvoriti u zadarske tamnice.

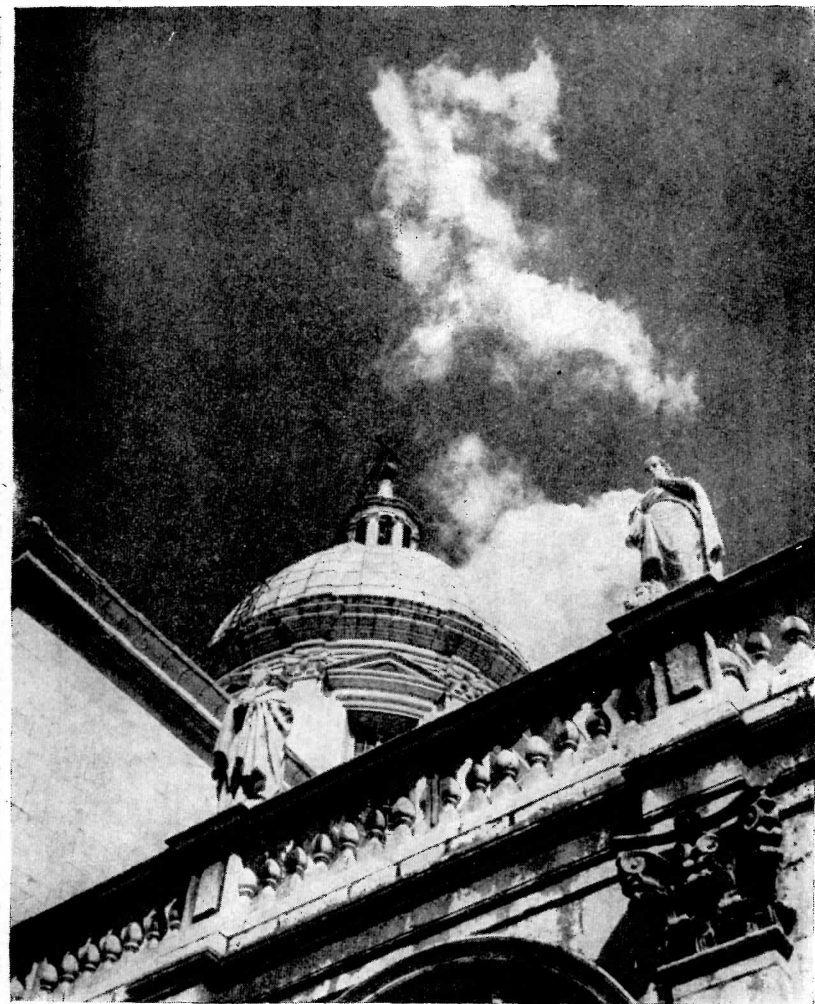
Vlaho Kaboga uđe u grad malo časa poslije Milutinovića, a ovaj ga odmah imenova civilnim intendantom Dubrovnika.

Od časa, u koji je Austrija zauzela dubrovačku oblast, do časa, u koji joj je Bečki kongres dosudio tu novu tečevinu, prošlo je šesnaest mjeseci. Ipak je već prvi dan po svome dolasku postupala s Dubrovnikom kao sa svojom zemljom. Počinje dakle nova epoha; ali prijelaz iz prеđašnje u novu bit će mučan.

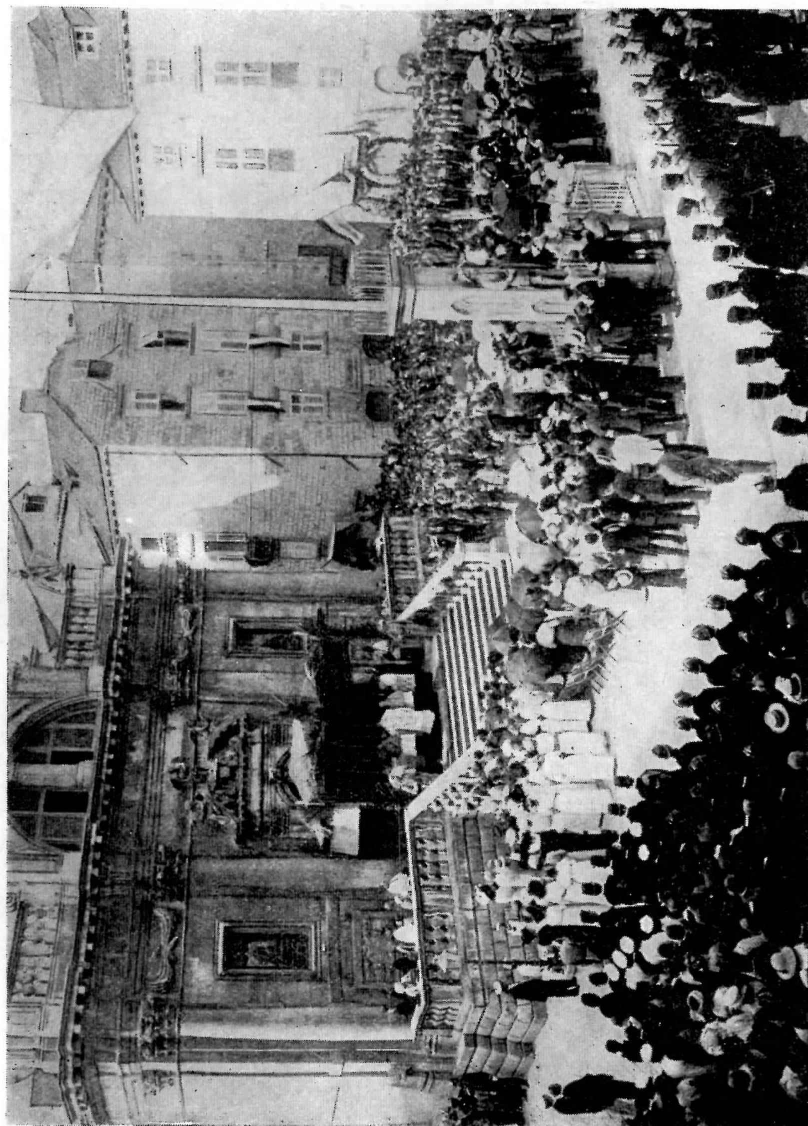
»Oj Minčeto — pjevao je Hidža — ti nadvisuješ sve tvrđave ovoga grada, pa s te visine slušaš tugovanje nevoljnoga naroda«.

General Todor Milutinović von Weichselburg pođe da konači u kući vlastelina Pala Gozze. Stan zgodan s otmjenim i najmodernijim namještajem, jer ga je Palo sam odabrao u Parisu, kad se pred dvije godine vjenčao s Anikom Cadogan-Valois. Stil »empire« vlada u stanu i u odjeći dražesne tek osamnaestgodišnje domaćice; surovi Todor nije se valjda nadao tolikoj otmjenosti i gospodstvenom dočeku; svakako neotesani soldačina nije se isprva slagao s tom sredinom. Ženski čari i fini odgoj dubrovačkog vlastelina brzo osvojiše osvajača, i časovi, koje je general provodio u društvu tog mladog para, bili su najljepši za njegova boravka u Dubrovniku. Mnogo se koješta priča o ponašanju tog Srbina iz Banata; kad je gospar Palo pokazao gostu spavaću sobu i u sobi što treba za tjelesne potrebe, general mu zahvali, da nije bolestan i da za te svrhe voli izlaziti napolje. Pričaju, da je jedne noći mjesto otvorenog polja izabrao rastvoren prozor (onaj današnji na drugom podu više vrata bivše slastičarnice kafane »Zvicera« na Poljani). Narod, uvrijeđen surovim ugušenjem svoje slobode, pridodao je njegovoj slici jetke izlive svoje pravedne a nemoćne ljutine. Uostalom, ličnost tog generala ne zaslužuje, da se njom izbliže bavimo.

Milutinović se lati i grubih sredstava, da osujeti svaki pokret i da uništi sve, što bi narodu spominjalo prеđašnju nezavisnost. Sutradan po ulasku (30. I. 1814.) Milutinović naredi načelniku Sabu Giorgi, da skine s Orlanda zastavu Republike. U mlitavoj duši staroga vlastelina sijevnu posljednji zračak domovinskog ponosa, pa

Gospa Phot.: M. Medeot

Korosante Prid Sv. Vlahom

povrnu generalu: »Ne mogu, pripeo ju je puk!« Na generalovu zapovijed skinuše je njegova momčad i izvjesiše crno-žutu austrijsku; to su učinili svugdje, gdje se dubrovačka vijala.

Spuštena je zatim engleska zastava, jer se Englezima žurilo da otplove. Oni su izvršili, što im je bilo naloženo, pa su osujetili nade patriota; ipak se nijesu osorno ponašali; poneki među njima bili su uvjereni o svetosti ustaničkog pokreta; njihov mladi časnik Macdonald vazda je s ustanicima bio, sokolio ih i prednjačio im. Njega je narod dugo i sa zahvalnošću spominjao. Odjedriše i Francuzi. Oni su satrli dubrovačku državu i slobodu; krivi su pustošenju cijele oblasti i propasti njenog blagostanja; protiv njih ustao je sav narod; ipak neka čudotvorna moć usadit će za uvijek njihov spomen u dušu dubrovačku i uskorit će čas, u koji će Dubrovčani, kad htjednu naznačiti vrijeme bolje od poznijega, reći: »Ispod Franćeza!«, i pognut će neveselo glavu; to će biti čas, u koji će Antun Kaznačić reći svome sinu Ivu: »Sinko moj; mi smo pod Republikom bili bogati; došli su Franćezi, pokrali su nam sve, što su našli, oskvrnuli su nam žene i kćeri, a kad ih je vrag odnio, otpratili smo ih na brod plačući!« Dubrovčani će se spominjati Francuza; sjećat će se, da je njihov veliki car rekao, da mu je Dubrovnik znamenit najviše zato, što su Dubrovčani prvo svega ljudi, u svemu valjani, i što su oni civiliziran narod usred barbarskih zemalja. Već prvi koraci novoga vremena govore, da Dubrovčani ne će tako što čuti od Franja I.

Znatan je broj Francuza, koji se nijesu vratili u domovinu, nego su ostali u Dubrovniku, pohrvatili se i postali Dubrovčani. U drugoj polovini vijeka konzul Sainte-Marie kúpio je podatke o potomcima tih svojih zemljaka. Porodično ime nekima tijekom se vremena pohrvatilo. Montaigne, prost vojnik, sakrio se u dimnjak, da ne mora s vojskom kući; njegov potomak bio je crkovnjak u crkvi Gospe od Milosrgja, a sestra ovoga učiteljica na Konalu (meštrinja Montanjinka); Taljeran (Talleyrand) bio je župnik na Pilama; pleme nekog Toussainta u Dubrovniku se istražilo; Rigaud, upravitelj vojničke bolnice, vodio je malu kafanu; kapetan Fouque, koji je došao u Dubrovnik s tajnim pismom generala Marmonta za Marka Bruèrea, ostao je u našem gradu i postao grčkim konzulom; tako i neki Manet, Espiè, Tex, Flè i mnogi drugi. Descarneaux ostavio je u Dubrovniku udovicu, koja je bila ljubavnica Bruerovićeva oca Karla Renata; kad je ovoga prognala Austrija, njen sin Angjeo ostane u Dubrovniku, gdje su ga mnoga vlastela, osobito Gozze i Pozza, cijenili i voljeli. On je kasnije postao konzulom Svete Stolice, pak agentom prvog

parnog broda, koji je doticao grušku luku. Kad je kontradmiral i povjesničar francuske ratne mornarice Jurien de la Gravière stigao u Dubrovnik g. 1858., u času kad je bila buna u Hercegovini i plamtio rat između Crne Gore i Turske, i kad su se njegove ratne lađe »Algeciras« i »Eylau« pojavile na pomol gradu, pohita narod na Danče kao tobože prijatelju ususret. Lađe se ukotviše u Gružu pred villom Frana Gondole, koju su časnici odmah prozvali »la maison pistache« radi toga, što je bila jasno zelenkasto obojena. Tu su se šest mjeseci zadržale, i za to su vrijeme francuski časnici stupili u najsrdačnije odnose s boljim društvom, kojemu je francuski jezik bio opće poznat i gdje su nalazili i po kojega zemljaka, posljednji ostatak nekadašnje francuske posade, ostarjelog u spominjanju jedne veličanstvene epopeje. Ipak to sve nije značilo, da bi bili pregorjeli gubitak slobode, kojemu bjehu krivi Francuzi i niko drugi.

Kad su se g. 1880. mornarice europskih država sastale u Gružu, da pođu pred Drač, gdje će prinuditi Tursku, da ustupi Crnoj Gori Ulcinj, kako bješe odredio Berlinski kongres, francuski časnici i momčad dočekani su s neobičnom simpatijom, i to su oni s velikim zadovoljstvom primijetili; ali između starije čeljadi, koja se sjećala samostalnosti i koja su nekad svojim očima gledala, što su njeni rušioci počinili, bilo ih je, koji se nijesu davali zavarati kasnijim uzajmičnim simpatijama. Krasna mi je o tome uspomena pomorski kapetan Pasko Jakšić, koji je punu sto i jednu godinu poživio. U uvali Sv. Martina, gdje je naša porodica ljetovala, zatjecao sam ga redovito pred večer, kad se sunce spremalo na počinak. On je sjedio na jednom kamenu pokraj mora, jedina živa točka u onoj samoći, u dubokoj tišini sutona, sam s uspomenama, koje su mu ujednačeni morski valovi u pamet dozivali penjući se nečujnim šumom uz plitku pržinastu obalu. Njegov pogled išao je preko morske površine, dalje, dalje, do obzorja i preko obzorja, da se ustremi na jednu neodređenu utvaru, koju je možebit šarao predosjećaj vječnog pokoja. Tako bude u pomorske čeljadi, vične životu nad crnim bezdanom pučine i opomeni, koja im iz dubine dolazi. Pripovijedao mi je o svojim putovanjima i o raznim zgodama, a u svojem pričanju čas pozastao bi, da izusti riječi: »Znaš, mali, pet sam godišta navegô pod bandijerom Svetoga Vlaha!« Ova uspomena bila mu je u pamćenju urasla mimo sve ostale, te ga salijetala, preotimala mah, prestizala svaku drugu, punila mu pamet i srce. G. 1808. dođe kapetan Pasko iz »Inglitere« (Engleske) u Livorno, i tu mu jave, da mora spustiti zastavu dubrovačke republike i izvjesiti onu Napoleonove talijanske kraljevine. On da ne će, te zaplovi širokim morem ravno put marseljske luke. Tu ga oružnici opametiše; pokori se, skinu staru po svim morima prokušanu zastavu Svetoga Vlaha, poljubi je i zaplače se gorko. »Baš Frančezi da su me iznevjerili!« — dodade starac.

Austrija se trudila, da izađe pred Bečki kongres s gotovom stvari, s već zauzetim Dubrovnikom. Milutinoviću je prva briga bila osnivanje svog »Informations-Bureau«-a; glavni suradnik u crnom kabinetu bit će O. Inoćencij Čulić. »Te Deum laudamus« zapjeva nadbiskup Bani na misi zahvalnici, kojom je grad zahvaljivao Bogu na protjerivanju Francuza, a pred malo nedjelja pjevao je »Te Deum« prigodom obljetnice Napoleonova krunisanja. Milutinović zahvali i Sv. Vlahu, te htjede da na svetačni dan 3. veljače bude velika slava. Toga dana građani doživješe nešto, zbog čega se, bit će, premetnuše u grobovima katoličke kosti njihovih predaka: Milutinović, Srbin i pravoslavac, sjedi u katoličkoj stolnoj crkvi na pozlaćenom prijestolju nekadašnjih dubrovačkih knezova i s duplijerom u ruci, kao nekad knezovi, isprağa procesiju oko grada! Petnaest dana po protjeranju Francuza on odredi, da činovnici i svećenici polože privremenu zakletvu vjernosti caru Franju I.

*

Međutim stare se svađe užestiše zbog generalova neopreza i neshvaćanja. Morao se u Dubrovniku očuvati »status quo ante«, ali Milutinović izradi od zadarske gubernije, da se stave na snagu stari dubrovački zakoni i ukinu francuski: time on mogne zbaciti neke činovnike i imenovati mjesto njih svoje ljude. Posljedice su neizbježne: potkazivanja su na dnevnom redu; potiču se strasti i osvete: patrioti upotrijebe čas, da zaskoče svoje protivnike, stare francuske i nove austrijske pristaše; jaoh onome, koga izobliče ili potvore, da je mason, a u uvjetima kapitulacije stajalo je, da se ne će svrgavati činovnici, koji su služili za francuske vladavine. Milutinović se prestravi od tolikog broja masona; i eto gdje Karlo Natali zamijeni Rafa Androvića, Mato Gradi Antuna Chersu, Petar Sorgo kapetana Iva Kaznačića, Dživo Bozdari načelnika Saba Giorgi; Dživo Kaboga imenovan je za sudskog predsjednika, Niko Nikov Pozza, Luko Gozze Tabakin i Mato Altesti imenovani su za općinske prisjednike i t. d. Zabuna je velika. General doziva izvana neke funkcionare, ali ovi ne razumiju dubrovačke zakone pisane latinski i tuže se na jezične teškoće. Narod im odgovara: — A ko vas je zvao? — Milutinoviću i intendantu Kabogi nedostaje politička sprema; ipak u travnju car odlikova Kabogu viteškim križem Leopoldova reda. Vidjet ćemo, zašto mu ga je car kasnije oduzeo.

Kad dana 6. travnja Napoleon abdicira, po Milutinovićevoj zapovijedi vojnička glazba svira na Placi! Sve se u Europi sprema za konačna rješenja; pregnuše na posao i dubrovački patrioti. Milutinović zna za njihove tajne sastanke, zna, kako Božović agitira u Carigradu i Bona u Beču. Kad »Ilirske provincije« budu doznačene Austriji, premru patrioti od jada; objavu razdre Gjore Bettera; Frano Bona glasno protestira i svrši u Lovrijencu u zatvoru. Vlaho Kaboga je zabrinut; ne zna pouzdano, šta će sutra biti; nastoji da steče nanovo povjerenje vlastele. Jednog ih dana Kaboga sazove kod Nika Sorga i tu im priopći, da vlada traži, kako bi se težački narod izjavio za Austriju, i kako bi zgodno bilo, da se među težacima poradi protiv te namisli. Pođu odmah četiri vlastelina, da obađu sela, ali o tom austrijskom nastojanju ni glasa. Malo stade i oni saznaju, da ih je Kaboga prevario, da ih može ocrniti pred vlastima. On preprtlja u stari tabor, pa od tog mu časa naziv »traditur« (od tal. traditore — izdajica), koji ga otprati do groba. Vlastela otkriju Milutinoviću kratki povratak Vlahov u njihovo kolo, i to se živo kosnu generala; nikad se više iskrenost ne pojavi u njihovim međusobnim dodirima.

Naskoro Kaboga pozove po višoj naredbi načelnika Dživa Bozdari, da dade od vijeća izabrati delegate, koji će prikazati caru osjećaje lojalnosti dubrovačke zemlje, budući da su već neke dubrovačke općine pokrenule tu misao (?). Sastane se vijeće dvaput badava; većina misli, da je biranje delegata ostavljeno na volju; manjina drži, da se radi o zapovijedi; na posljednjem glasanju, protiv biranja delegata glasuju sva vlastela i dva građanina; za biranje glasuju tajnik dr. Luko Stulli, neki pučani, među njima Gjanluka Zuzzeri i Lujo Tromba, i četiri Židova. Kaboga navaljuje, da vijeće mora slušati i da će se smatrati buntovnikom, ko ne dođe glasati. Tek na trećoj sjednici izabrani su sam Bozdari i Karlo Natali sa 10 protiv 8 glasova. Na toj sjednici neko izruči načelniku glasoviti »Protest vlastele«.

U tom spisu, koji je i posljednji akt vlasteoskog zbora, ovaj ignorira proglašeno pripojenje, ustaje protiv odašiljanja delegata, koje bi značilo što i odricanje nezavisnosti, tim više, što općinsko vijeće nije slobodno izabrano, pa ne zastupa nikoga; protestira, što je vijećnik Frano Bona protiv zakona zatvoren, i što je jedan časnik protiv zakona tu na sjednici; Austrija je privremeno ovu zemlju zauzela, pa dok se ne vrati sloboda, jedini je predstavnik naroda odbor, koji je izabran 18. I. 1814.; nezakonito je dakle sve, što je vijeće dosad riješilo i što će ubuduće rješavati. — U proglasu Milutinović kaže za taj Protest, da je pisan »u nastupu pomame«. Na

Protestu potpisan je skoro sav patricijat. Sutradan general dade zatvoriti u 5 sati izjutra sve potpisane gospare, svakoga u svojoj kući, svakome pred vrata metne po dva vojnika, neka ih domaćin hrani, vojnički zapremi njihove ljetnikovce i poruči im, da će biti odagnani iz Dubrovnika i njihovo imanje zaplijenjeno. Koji su u državnoj službi, onaj čas su otpušteni. To je bilo i odviše, da se slomi njihov otpor. Sutradan Karlo Natali izjavi, da se pokorava; za njim se pokoravaju ostali, osim neznatnog broja njih. Ne proteče ni mjesec dana, i gospari objašnjuju u pismu Milutinoviću, za čim je upravo išao njihov Protest; napadaju prevrtljive obožavaoce bilo kojeg suverena i njihove sramotne podvale, ali ne kriju svoju nemoć. Dana 15. rujna — poslije službe u stolnoj crkvi — odabrani su bez ičijeg protivljenja delegati, koji će poći u Zadar, da polože zakletvu u ime sve dubrovačke oblasti; zatim Milutinović zapovjedi, da s njim ostanu u crkvi samo vlastela; tu ih on strašno izgrdi zbog Protesta te se izdere: »Jesu li vaša momčad kod Leipziga ginula?«

Dana 1. listopada dođe naredba, da delegati ne dođu u Zadar, već da će se »posjednici« — tako vlada sad nazivlje vlastelu — zakleti svaki osobno pred generalom. Ovaj se akt odmah i svečano izvrši u Dvoru, gdje je skoro svaki vlastelin nekad sjedio kao Knez; ostali narod zakle se u stolnoj crkvi pred općinskom vlasti. Jedna konavoska općina odrekne zakletvu, ali major Widmann sa četiri stotine momaka pođe tamo i »uspostavi red«. Pokornost ne ublaži sudbinu vlastele, jer im je kratko vrijeme poslije toga oteto pravo, da izlaze pred sud kao advokati ili postulanti. Međutim njihovu mučenju dođe kraj: jave iz Beča, da im car prašta Protest i ostalo. Da iskažu i Milutinoviću svoju zahvalnost, oni priređe ples njemu u čast, ali samo u zadnji čas i pod tuđim pritiskom pozovu na ples intendanta Kabogu; to strašno uvrijedi časnike i vlasti. Sutradan vlastela, koja su bila javni činovnici, otpuštena su nanovo. Svali im se brzo s ramena i ta pedepsa, te se oni mogoše povratiti u javnu službu. Vlada je s njima postupala kao s neposlušnom djecicom.

U to vrijeme Bečki kongres bijaše otpočeo radom. Odbor, izabran u Mokošici 18. siječnja 1814., imađaše svoje opunomoćenike: Miha Bonu u Beču, Antuna Sorga u Parizu, Miha Božovića u Carigradu. Bona, čovjek bez zrnca energije, mučen svojim osobnim brigama; Sorgo, egoist; Božović, žarki patriot u neodgovornoj sredini. One noći, kad je zatvaran patricijat poradi Protesta, Dživo Natali umače na Lopud k bratu Jeru; poznije na poziv vlastele preveze se preko Krfa i Malte u Carigrad, gdje odmah pohodi Božovića. Božović bijaše u Carigradu poslovođa pruskog kralja Friedricha Wil-

helma III. On se u isto vrijeme zauzimao za interese svog Dubrovnika s takvom predanošću, da je malo koji poslanik Republike toliki patriotski rad razvio i toliko postigao kao on. S Božovićem mogu se usporediti oni dubrovački brodski kapetani, koji su u dalekim lukama neprestano strahovali za sudbinu svoga zavičaja. Dok su zapovjednici dalmatinskih brodova mahom položili zakletvu, odrekoše je svi dubrovački zapovjednici. Vlastelin Antun Sorgo u Parizu nije ni sada ništa učinio. I kad je Francuz mučio njegovu domovinu, teško se isprva rješavao i da samo odgovara na očajna pisma iz domovine. Kad mu se prikaza kurir, kojega je 1809. g. poslao Senat, te ovaj spomenu Republiku, uteče mu se Sorgo u riječ i, kao da je pao s mjeseca, upita ga: »Republika! Što! Još je vrag nije odnio?« Ovaj usklik, doziran duhovitim cinizmom, čisto je dubrovački plod, ali se može jamčiti, da je vlastelin znao, šta je od Republike.

Drugačiji je patriot bio Dživo Natali, koji je na trošak svoga mršavog imanja pošao g. 1807. u Milan, da čuje od vicekralja Eugena, što je Napoleon riješio o njegovoj domovini. Tek poslije Leipziga ovaj se Napoleonov entuziast rastrijezni, ali je već bilo prekasno. Poznije je uložio svoje rijetke sposobnosti u obranu potvarane domovine i tako okajao plemenito svoju nekadašnju ravnodušnost. Miho Bona, koji je od odbora vlastele imao nalog, da u Beču agitira i traži od savezničkih dvorova, da se uspostavi Republika i da u tu svrhu jedan odaslanik »suverenog patricijata« sudjeluje u kongresu, nije ni prikazao saveznicima svoje kredencijale; on je samo u nižim redovima bečke gospode agitirao. Bez sumnje, on se nije mnogo nadao u uspjeh svoje misije, a bojao se posljedica toga neuspjeha. Ali i to Austriji brzo dodije, te ga redarstvo otpremi na etape u Triješće, odakle nastavi brodom put u Dubrovnik. Otac vatrenih patriota Pijerka i Frana Bone prispije 25. II. 1815. u svoj grad, pokunjen i sa sinjim teretom na srcu.

U prvoj fazi Bečkog kongresa pojavljuju se neki povoljni znakovi; oni razbude nade, koje su tinjale, i potaknu energije, koje su dogorijevale. Vlastela se smatrahu slobodna, bez ikakvih moralnih obveza, jer dok u kongresu europskih vlasti ne padne odluka o Dubrovniku, iznuđena zakletva vjernosti ima samo privremenu snagu. Iznenada puče glas, da je Napoleon ostavio Elbu i iskrcao se na francusku obalu. Milutinović javi u Zadar, da ta vijest nije pobudila nikakve senzacije; njom se zanimala samo tako zvana »Butiga« a s Butigom neki Francuzi, koji su ostali u Dubrovniku. General se ljuto varao: nikad koliko tom prilikom nijesu Dubrovčani bili uvjereni, da im je Austrija samo privremeno u kući. Tih dana

reče povjerenik Reha: »Neka se Salamankezi kolju sa Sorbonezima; vidim, da su svi složni, kad se radi o Republici«. Ali nije pazio, da je Dživo Natali na tu veliku vijest sagnuo glavu i rekao: »Sve je svršilo«. I glasu, dabome lažnom, da Napoleon već šalje svoje uhode u Dubrovnik, povjerovao je sav grad. (U to vrijeme u večer izađe štampom zbirka latinskih i talijanskih pjesama, u kojima Rafo Andrović, izdavač zbirke, Tomo i Antun Chersa, Luko Stulli i drugi »kušaju da dadu oduška svojoj radosti, što je njihova domovina sad sastavni dio carevine«. U Androvićevoj je pjesmi Franjo I. »austrijski Jupiter«!)

Bečki kongres nastavi svoja vijećanja, ali udari drugim putem: sad će vlasti postupati bezobzirno, bez smilovanja. Ova pomisao zavlada cijelim svijetom, ali ne poremeti sasvim ustreptalu dušu dubrovačkih patriota. Malo ko je razlagao, da Dubrovnik s Kotorom sačinjava samo jednu od Ilirskih provincija; u tom sklopu ne priznaje mu se nikakav osobiti položaj; kad Kongres dosudi Iliriju caru Franju, dosudit će mu i Dubrovnik. Svakako, da ne bude pometnje, Kongres u sjednici 27. svibnja 1815. konačno riješi, da Dubrovnik i njegova oblast imaju pripadati austrijskom carskom domu. Vijest o tome dugo će otezati, dok stigne u Dubrovnik; do tog dana posljednji zračak nade ožaravat će lica vjernih patriota.

Srpnja mjeseca te godine pisao je komesar Reha: »Svaki, pa i najneznatniji događaj potkrepljuje nadanje vlastele; to im je jedina utjeha. U dosad objavljenim člancima Bečkog kongresa Republika se ne spominje; prema tome oni misle, da će biti koji tajni članak i da će pitanje o Dubrovniku doći kasnije na raspravu; po njima Dubrovnik je privremeno u austrijskim rukama. Doduše izgleda, da je baš tako: u gradu, kaogod i po selima, Austrija se ni po čemu ne očituje; austrijski zakoni još nijesu stupili na snagu; patent, kojim smo uredili kmetske odnose, izdan je privremeno, pa se malo ko na nj osvrće; obećana organizacija Dalmacije, Dubrovnika i Kotora još je na papiru, pa ovdje tvrde, da će je dobiti samo Dalmacija i Kotor i da će Austrija držati Dubrovnik, dok ne bude proglašena njegova nezavisnost. (Porezni ured izdaje priznanice na francuskom jeziku; na školskim pečatima dugo će se još viđati lik Sv. Vlaha; dubrovački novac ostat će službeno u tečaju do g. 1817., a prećutno i kasnije). Mnogi se nadaju u posredovanje Turske; Turska će ustupiti Austriji neko malo područje. Austrija će napustiti Dubrovnik i Turska će iznova utjerivati stari danak. Ako im Božović i zet mu Karaman to u Carigradu izrade, Republika će ovu dvojicu upisati u vlasteoski zbor. Ne zna se, šta oni odanle pišu, jer njihova pisma dospiju u ruke Jera Natali, guvernera du-

brovačkih otokâ, i njegova adlatusa Marcija Bone. Jero i brat mu Dživo nijesu bogati, kao što su Pozza, Gozze, Sorgo, Giorgi i drugi, ali jedni i drugi žrtvovat će sve, što imaju, da podmire troškove agitacije. Ima ih, koji su puki siromasi, pa bi pametno bilo pozvati ih u državnu službu izvan Dubrovnika; uostalom neki to potajno žele«.

Dživo Natali stigao je u Carigrad 1. VIII. 1815., kad je Kongres bio s Dubrovnikom gotov; on sada zna, kako se uprav to pitanje riješilo, pa ne će da slomi za uvijek uzdanje svojih prijatelja. Ali se patrioti hvataju i za slamku, pa u njegovim pismima čitaju i što Dživo ne piše. Natali je obično naslovio svoja pisma Brnji Gozze, poznatom posredniku za tajno dopisivanje, koji je u tu svrhu boravio na Malti; Gozze bi proslijedio dopise Jeru Natali na Lopudu, a Jero potajno prijateljima u grad. Jednog rujanskog dana, bez sumnje u teškom nastupu očajanja, vlastela su se riješila da pošalju u Beč deputaciju, koja bi prikazala caru poklonstvenu adresu; načelnik Bosdari, ženijski kapetan Kaboga, Luko Gozze i još neki načiniše svaki svoj nacrt adrese; sam Niko Pozza Stari kao da je pristajao na taj korak. Čim se nacrt odabrao, stali su se sakupljati potpisi; u vladinoj sredini za čudo je raslo zadovoljstvo. Iznenada potpisivanje zapne i adresa dospije u špag Dživa Kaboge, Vlahova strica i oca ženijskog kapetana. Vlastelu bjehu od njihove namjere odvratile riječi, kojima im je Brnja Gozze popraćao jedno Dživovo pismo: »Ovi čas došlo mi je jedno pismo Dživovo iz Carigrada, »in cui mi scrive« (u kojem mi piše), da još ima parangala u moru«. (Parango: ribarski alat — kanap). Redarstvo se uvelike ljuti; Natali mu mrsi račune; uz to ono čuje, da se gospa Mare, udovica Džona Resti, ovako izrazila: »Čim nam Republiku povrate, podignut će se Dživu spomenik«. Vlada zaplijeni sve Natalievo nepokretno imanje.

Koji mjesec prije toga pade sumnja na općinskog tajnika Bara Betteru, da i on snuje protiv Austrije. Vlada bješe povirila u pismo iz Genove 5. IV. 1815., u kojemu njegov brat Vito piše: »Idem u Pariz, da poradim za vaše oslobođenje. Nadam se, da ću za šest mjeseci banuti u grad u plaštu i s vlasuljom na glavi. Reci našima, da spale povijest; neka Rafo Gozze zna, da ćemo u rujnu zajedno na grlice. Može nam pomoći samo Robinson (Napoleon), koji nas je uništio preko svog vraškog Marmonta«. Vlaho Kaboga požuri se da pošalje pismo zadarskoj vladi s preporukom, da se pospješi organizacija dubrovačke zemlje, jer da će samo na taj način ići u glavu republikancima, da je Dubrovnik careva zemlja. Redarstveni povjerenik Reha posumnja u autentičnost toga pisma i u Kabogin veliki interes za Austriju. Stvar se dugo vukla: na kraju državna vlast dade pretražiti Betterin stan i otkrije njegovo dopisivanje s Matom i Lujom Pozzom, u kojemu se neka Mare Mala često spominje. Dopisivanje je odavalo Betteru kao republikanca, koji je na kraju uvidio, da je Dubrovnik već austrijski grad; Mare Mala, razumije se, znači Republika. Bettera bude zatvoren protiv mišljenja povjerenika Rehe; ovaj je poslan u Dubrovnik, da razvidi tu stvar i uopće da bude uz bok Kabogi i Milutinoviću kao uman i iskusan činovnik. Doista, Bettera je pušten nabrzo zatim na slobodu, pružena mu je potpuna zadovoljština, i poslije pet godina imenovan je za političkog pretora. Smiješno je, da je prvih dana prosinca sama »Wiener Zeitung« išla na ruku nadanju Dubrovčana. Tom se prilikom Reha strašno naljuti na bečki službeni list, koji je neoprezno donio, da turska vlada živo radi za uspostavljenje dubrovačke republike. »Opet su vlastela neodlučna, hoće li poslati onu svoju poklonstvenu deputaciju u Beč. Ne možemo se ničemu od njih nadati; bolje bi bilo, kako sam već jednom predložio, da se rasiju tamo amo po monarhiji. Čujem, da je taj dopis poslao Antun Sorgo iz Pariza«.

Nego i ovaj put gruba realnost otrijezni Dubrovčane. Izjave odanosti i naprasno đipanje duha nezavisnosti redaju se naizmjence, pa vlast pita Rehu, može li se uzdati dajbudi u Dubrovčane, koji su državni činovnici? »Oni se mogu smatrati — odgovara povjerenik — za austrijske pristaše; razumije se, da su neki to iz uvjerenja, ali mnogo ih je, koji su iz razboritosti; ima ih i koji se još ne usuđuju izjaviti kao takvi; svakojako čini mi se, da ti ljudi nemaju vođe«. Vođa i utvrđeni program prištedjeli bi im više nego jedno razočaranje i poniženje. Krajem te godine pojavi se kuga u Dalmaciji; vlada pozove odbor vlastele, kojima je priznavala veliko iskustvo u sanitetskim stvarima, da odredi, šta treba i s obzirom na modernije nazore; oni odgovore, da ne će nego po starom sistemu i ne će, da u odbor stupi, ko nije vlastelin; najzad moradoše slušati. Tog istog mjeseca vlada izruči Niku Pozzi Starome okružnicu, kojom se vlastela pozivaju, da bi, kako koji može, ublažili nevoljne prilike težaka; Pozza je imao da potpiše cirkular i da ga dade potpisati svojim drugovima; nego Pozza ne će, pa s njim ne će ni ostali; nato Milutinović zapovjedi, da to odmah učine, i Pozza i ostali odmah su potpisali. Vladin pritisak djelovao je bez napora. Neki viđeniji Antunini i Lazzarini, dva Gozze, po jedan Gondola i Zamanja, četiri Ghetaldi, jedan Kaboga, tri Sorga, tri Sarake čekaju od Milutinovića ili od Vlaha »traditura« milostinju, da dobiju koje mjesto u državnoj službi; nevolja lomi njihovu otpornu snagu. Sav Dubrovnik gleda uznevjereno u budućnost.

Kad je Dživo Natali stigao u Carigrad, nadgrobna ploča, kako rekosmo, već bješe pala na njegovu mrtvu domovinu. Ipak naš vlastelin ne klonu duhom. On se brzo uvjeri, da Turska niti može niti hoće da što učini za Dubrovnik; ni ostala vrata, na koja je zakucao, nijesu mu se otvarala. On se riješi da složi poziv na europske vlasti. Piše pismo samome Franju I. i papi Piu VII. Poziv, koji su imale odmah donijeti sve europske važnije novine, izađe tek 1816. god., kad je Bečki ugovor već bio ratificiran. Na pisma caru i papi ne dođe nikad odgovor.

Od plijena dubrovačkog još je preostajalo da se pokupe mrve. Englezi bijahu zapremili otoke g. 1813.; po Bečkom ugovoru oni su sada pripadali Austriji. Prema tome Milutinović s odjelom momčadi prikaza se, da ih primi od Engleza; on je tamo vidio, gdje se uz englesku zastavu vije i ona Sv. Vlaha; po svoj prilici vidio je na Šipanu i Mata Sorga, latinskog pjesnika, koji se do toga dana razmetao odjeven u crnoj tozi i s vlasuljom na glavi, kao da je u sjednici Senata, i svako jutro penjao se na neki vrh i iz durbina gledao, vije li se na Srgju zastava dubrovačkog parca. Rekoše Milutinoviću, da oni još nemaju nikakve instrukcije, da ih predaju. General se vrati u Dubrovnik praznih ruku. Na mjesec dana zatim, 16. VII., pođe nanovo, pa ovaj put dobije Koločep, Šipan, Mljet, Lopud, Korčulu i Lastovo. Kad je došao na Mljet, glavar ga dočeka riječima: »Kad ste došli, dobro ste došli; samo nemojte na staru zemlju stavljati nove zakone«. Povrativši se u Dubrovnik Milutinović sazove građane u stolnu crkvu, i tu s propovijedaonice, na javnu sablazan, oštrim tonom po vojnički javi, što je Bečki kongres odlučio o njihovoj domovini. Da se građani uvjere, da se tragedija do kraja odigrala. god. 1815. smrću osamdesetog nadbiskupa Nikole Bani svrši i nadbiskupija dubrovačka; uveden je austrijski kazneni zakonik i civilni pravilnik i ukinut prizivni sud; Dubrovnik ni na kojem području nema više odlučnu riječ; tu riječ imaju sada Zadar i Beč. Sabo Giorgi odriče se francuskog grofovstva i pita vladu, da ga prizna za carevinskog grofa (Reichsgraf), kao da se dubrovačko vlasteostvo više ništa ne broji, a vlada mu molbu odbija; Rafo Andrović natakao je na prsa red Željezne Krune, a dosada se Dubrovčani nijesu smjeli kititi stranim odličjem. Mala doista utjeha, što te godine u popisu najpouzdanijih činovnika Dubrovčana izvjestitelj piše: »Badava! Ni ovi nas ne vole, a znamo, na što uvijek misle«. Godina 1816. uvećava zamašaj pređašnjih događaja: u naponu je uvođenje svih austrijskih zakona. Mjeseca veljače ukinuta je intendancija; Vlaho Kaboga lišen je svakog utjecaja na javnu stvar, ustanovljeno je okružno poglavarstvo, i tako Dubrovnik (s Kotorom) sačinjava okružje slično

splitskome i zadarskome. Poglavar baron Locella prikazuje se u dvojezičnom proglasu pod teško razumljivom titulom »vojvode okolišnog i tvornog savjetnika od vladanja« i kaže Dubrovčanima: »Možete se temeljito uzdati u blagodarnu(?) milost jednoga kralja, koji jest otac svakoga svoga puka«. Travnja mjeseca krenu u Triješće čestiti i poštovani patriot vlastelin Niko Nikov Pozza Stari i pjesnik Jako Betondi, da se kao odaslanici grada i kotara poklone vladaru. Prijatelji iščekuju s nemirom u duši povratak vrloga Pozze; razgovor toga nepregibljivog starine s carem najbolje će osvijetliti situaciju. Ali Pozza piše odmah po audijenciji, da je svako nadanje uzaludno. Na mjesec dana poslije toga sastanu se u stolnoj crkvi patricijat, građani i narod svake ruke na zadušnicama za caricu Mariju; tom prilikom krilate riječi O. Maslaća sastigle su pod crkvenim kubetom njegove nedavne vruće molitve za pobjedu Korzikanca.

*

Ovo je čas, u koji vlastela nijesu više nikakav politički faktor u povijesti svoga grada. Njihova se zajednica razvrgla; vrijeme ih zove, da se svak za se misli, a i onako već odavna svak svoju brigu brine. U isto doba i broj se sužuje, oni postupno iščezavaju; zato treba da vidimo, koliko ih je, dok ih još ima. O tome se mnoga riječ povela, ali točnih podataka nije još niko iznio; obaviješteni smo samo donekle, naime po broju punoljetne muške vlastele. Kako je poznato, oni su postajali doživotnim članovima Velikoga Vijeća, čim bi navršili 18. godinu života, pa njihova imena točno su naznačena u »Zrcalu« Vijeća. Prema tome popisu bilo je uoči pada (31. I. 1808.) 95 vijećnika, dakle punoljetnih muških članova patricijata, i to: 90 podijeljeno među 17 porodica (11 Sorgo, 10 Gozze, 8 Kaboga, 8 Pozza, 8 Zamanja, 8 Saraka, 7 Ghetaldi (Vlaho Šiškov ušao je u Vijeće na 2. III. 1807., te bio je najmlađi vijećnik), 5 Bona, 5 Giorgi, 5 Menze (Gjuro Klemov postao vijećnikom još na 17. IV. 1726., pa je bio najstariji vijećnik), 4 Gradi, 4 Natali, 2 Cerva, 2 Ranjina, 1 Bozdari, 1 Resti, 1 Zlatarić) i 5 vijećnika po 1 iz domova Bassegli-Gozze, Bonda-Giorgi, Giorgi-Bona, Pozza-Sorgo i Sorgo-Cerva. Svega dakle 95 vijećnika. Ovi posljednji domovi su ogranci gore navedenih porodica, jer kad koji vlastelin nije imao muške djece, ostavio bi svoje imanje kojemu srodniku uz uvjet, da svome prezimenu pridoda njegovo; a pošto su vlasteoska imanja bila fideikomisi, to srodnikova braća — ako ih je bilo — niti su što od toga imali niti su svome porodičnom imenu pridodavali ono drugo. Uostalom ova dvostruka prezimena pojavljuju se posljednjih

godina prije propasti. Ako je dakle u siječnju kobne godine 1808. bilo svega 95 punoljetne muške vlastele, i ako ovima dodamo približni broj žena i djece, možemo uzeti, da je u to vrijeme bilo 230—250 vlastele, podijeljeno na 17 porodica — a pamtimo, da je od svake porodice bilo po više domova! Svakojako broj se porodica strašno smanjivao, jer ako ih je oko polovine 15. v. bilo 33, početkom 17. v. bilo ih je 27, a polovinom 18. v. 22. G. 1816., na dvije godine otkako je Austrija zauzela Dubrovnik, ima 16 porodica sa 78 punoljetne muške vlastele (prema popisima Inocencija Čulića i drugim podacima austr. redarstva); krajem periode, o kojoj u ovoj knjizi pričamo (1880.), bilo je još 12 porodica. (Nestali su čak i toliki domovi Sorga, kojih je u drugoj polovini 18. v. bilo u Velikom Vijeću 7 zastupanih sa po nekoliko članova; protiv te njihove premoći bješe ustala stranka Gradića i tražila, da oni ne smiju na glasovanjima imati svaki po jedan glas; pošto to nije postigla, ona izađe iz Vijećnice, i Republika ostade dva mjeseca bez vlade; ipak se red i mir nijesu poremetili, a stranke se na kraju nagodiše.) Ne će ni punih 50 godina proći, i broj će se porodica svesti na 7, naime Bona, Ghetaldi, Gozze, Gradi, Saraka i Zamanja (Cerva još postoji, ali u Beču kao njemačka porodica). Međutim ovi potomci staroga plemstva ne bi se, po zakonima Republike, smjeli brojiti u vlastelu, jer su se ženili prostim građankama. Jedini danas pravi vlastelin dubrovački prema starim zakonima je dr. Baldo Gradi, a pošto se nije ženio, on je posljednji.

Ali vlastela nijesu se brinula svaki samo za svoje materijalno dobro; oni su se postarali, da spasu barem spoljašnji dio svog dojakošnjeg ugleda: neki se pobrinuše, da im Austrija potvrdi plemstvo, neki, da im prizna inozemne titule, neki nastojahu, da steku titulu zvučniju od prostog »vlastelina«. Svima vlada dade objeručke. Karlo Natali prvi zaište potvrdu plemstva (1817.) i bude »nobile de« Natali, pa za njim ostali; Mihu Boni bude priznata titula markiza, koju mu porodica bješe dobila 1764. od poljskog kralja Augusta III.; Palu Gozze vlada potvrdi grofovstvo, koje je udijelio porodici Leopold I. g. 1687. s predikatom »de Trebigne et Popovo«, a porodici Pozza grofovstvo udijeljeno joj 1688. g. od istog cara s predikatom »de Zagorje«; Kaboge su postali prvo »conti«, zatim 1835. g. grofovi; od sinova Saba Giorgi, posljednjeg kneza Republike, stariji je postao grof g. 1851., a mlađi 1855.; Giorgi-Bonda dobiše grofovstvo g. 1857.; Ghetaldi-Gondola dobili su barunstvo g. 1845.

Već početkom godine bijaše Reha pisao zadarskoj vladi: »Dao Bog, da pođu odavle Milutinović i Kaboga! Jedan svaljuje na drugoga svoje pogrješke. Kadar je general izazvati koji nered, samo da se može hvaliti, da ga je ugušio i da bez njega ništa ne uspijeva«. Anketa o nekom daru, koji je general dobio od trebinjskoga paše, ispala je naopako po njega. Svojim surovim postupanjem omrznuo je vlasteli, prema kojoj se je trebao vladati s velikim obzirom; znamenitost vlastele, kao staleža, prema kojemu se grad još vladao, bolje je shvaćao guverner Tomašić, koji je soldačini Milutinoviću jednako, ali badava preporučivao, da se u odnosima s patricijatom mane riječi »müssen« i »sollen«, jer da su zgodnije »bitten« i »ersuchen«. Da mu se osvete, eto ih gdje spremaju ogromni zrakoplov u slavu guvernera, koji im dolazi u pohode.

Milutinović je morao na kraju krenuti. Kad se 25. VIII. 1816. ukrcao, jedrenjača, kojom je imao da se vozi, od nestašice vjetra nije se mogla otisnuti od Batale (unutrašnjeg dijela gruške luke), pa su se general i porodica mu morali vratiti na kraj; oni su čitav dan presjedili na zelenoj glavici, koja se diže iza leđa krasne Giorgieve ville, i čekali, da se digne vjetar; iz ville niko se ne pojavi, da ih ponudi unutra da počinu... Kaboga i Milutinović, dva kobna čovjeka u dubrovačkoj povijesti, sreli su se poznije u Beču. Tu bivši intendant potvori generala, da se u Dubrovniku u vlastite svrhe koristio vojničkom blagajnicom; general objavi svojim znancima neku sramotnu ljagu na Kaboginoj časti. Milutinović ispluta čist iz te afere; Kaboga zagazi duboko u sramotu. Ljudi, koji su u Dubrovniku imali odlučnu ulogu za prve dvije godine austrijske vladavine, povukli su se sa pozornice.

Posljednji čin svrši se. Zavjesa se spusti. Da bi doskočilo daljim mušicama »nemirne čeljadi«, redarstvo »zamoli« Miha Bonu, Šiška Gradi, Mata Sorga, Drobca i neke Franjevce, da u razgovoru ne spomenu Republiku. 25. srpnja 1816. Dživo Natali pisao je iz Carigrada sestri Mariji: »... Nijesam nikakvo sredstvo, nikakav pokušaj propustio, koji sam mislio da će biti koristan domovini. Danas, pošto je sve naprazno prošlo, ja sam ipak zadovoljan, jer je podloga mog duševnog mira uvjerenje, da sam učinio sve, što sam znao učiniti; to Vam dokazuje ispravnost mog načela — koje mi nijeste odobravali — da od samih nas zavisi, da budemo zadovoljni; tako i mora biti, ako samo poradimo za naše dobro sve, što smo kadri poraditi: ili ćemo ga postići, i bit ćemo sretni; ili ga ne ćemo postići, ali tad ćemo priznati, da nam ga nije dosudio promisao Božji složan sa slobodnom voljom ostalih ljudi (koju opet promisao Božji određuje); u ovom slučaju bit ćemo opet mirni i zadovoljni onim dijelom sreće, koji nam je namijenjen«.

*

Pređe već ne znam koliko desetina godina od onih tužnih dana, i jedno poslijepodne za poklada pojavi se na Placi, između ostalih maškara, neka žena suzna lica sva u crno zavita. Ona polako ide, jer je teški okovi sputavaju, ide i ništa ne govori; svijet se razmiče, da joj učini put, skupi dušu u se i muči...

Uza sve sukobe između osvajača i posljednjih trzaja obrane, bile su u Dubrovniku neke osobite skrovite sile, koje su zadavale teških briga generalu Milutinoviću, ma da nijesu baš strašne bile. Vlada je doista pretjerivala, kad se njih, barem isprva, toliko bojala, pa je njezino napinjanje, da ih istraži, podržavalo u građanstvu duševni nemir i nestalnost društvenih prilika. Te su sile masonstvo i »Butiga«, naime dva ognjišta, kod kojih se ništa nije grijalo, a iz kojih se samo veliki dim izvijao.

Masonska loža u Dubrovniku spominje se u izvještaju austrijskog konzula Timonia od 28. VIII. 1807., a to je uopće prvi put, što se dubrovački masoni spominju kao organizirani zbor. Ipak sva je prilika, da se tu ne radi o pravoj loži, već prosto o sastancima francuskih pristaša i samih Francuza. Svakojako loža, da službeno postoji, trebala je da bude pod okriljem pariske centrale (Grand Orient de France); takva se prava masonska loža ustanovila u Dubrovniku tek g. 1810., kad je Dubrovnik s Kotorom spadao u Ilirske provincije; ona se tad prozva »L'Etoile Illyrienne«; raspuštena je 1814. g., kad je Austrija otela Dubrovnik Francuzima. Kad je pak nama već poznati Gjanluka Zuzzeri, mason, umro (1826.) u svome dvorcu na Brsečinama, tamošnji težaci nijesu dali, da bude pokopan u kršćanskom groblju; vojnicima jedva uspije, da bude sahranjen u domaću kapelu. Ivo Maškarić, mason, u francusko doba predsjednik trgovačkog suda i tast Antuna Kaznačića, umro je na svom ljetnikovcu u Župi, a glas o tom »vukodlaku« pronosio se do pod kraj vijeka; za kćeri francuskog slikara Gallaita, koje su g. 1864. stanovale u tom ljetnikovcu, Župljani su tvrdili, da, kad se sprema oluja, one vide u oblacima pokojnog Maškarića sa jakobinskom kapom na glavi, te pucaju iz puške u nj. Priča se, da su se masoni sastajali po noći u »polači Bonda« (nekad Skočibuha), koja se još danas diže na osamljenom mjestu kod Tri Crkve i opasana je mrkim visokim zidom. Svakojako znamo, da je sjedište masonske lože bilo u Nonkovićevoj kući na Konalu. Njen glavni upravitelj (vénérable) bio je neki Doderlain, nekad francuski časnik; on se dopisivao šifriranim pismom s pariskim Grand Orientom, a ovo je naslovio: »A Monsieur Doderlain, propriétaire, pour remettre á Mademoiselle Leontie Reineilly«. Cijelo djelovanje lože bilo je tajno; javnost nije znala ni koji su njeni članovi. Ali gradu, osvojenom od

Francuza i lišenom svoje nezavisnosti, biti član masonstva značilo je što i pristajati uz nove političke prilike i svjedočiti svoj francuski patriotizam. Prema tome su masoni udešavali svoje držanje, sve i da se nijesu izrijekom prikazivali kao takvi; javnost ih je dakle poznavala, pa kad je Austrija došla i pitala, koji su Dubrovčani bili masoni i članovi lože, imena većine njih brzo se razglasila, ali mnogo se koje tuđe ime u popise uvuklo. I trenutna izjava simpatije za Francusku poticala je u tim časovima sumnju i nepovjerenje, pa u javnom mišljenju od te proste simpatije do otvorenog masonstva nije bilo razmaka.

Bez sumnje bili su u loži razbluđeni i propali jakobinac Mato Altesti, kirurg Niko Picelj, skeptik Dživo Bosdari, fanatični Marin Bona, umni i lukavi Rafo Andrović, a moguće, da su tu bili i Antun Kaznačić, Vlaho Kaboga, Miho Zuzzeri, liječnik Radić, Angjeo Trezza i drugi; inače je poznato, da su mnoga vlastela pristajala uz masonska načela i prije francuske najezde. Nije uvijek simpatija za masonstvo gonila čeljad u ložu; o Rafu Androviću kaže se u drugom izvještaju, da se upisao u ložu prosto, jer je to moda zahtijevala. Po svoj prilici bit će da je osim mode djelovala i potreba ili strah. Uostalom, kad znamo, da je francuska vlast rado gledala, gdje se Dubrovčani upisuju u to tajno društvo, tad znamo, da je masonstvo uopće služilo prvo i prvo širenju i učvršćivanju francuske misli u dubrovačkoj državi. Čim je Austrija okupirala Dubrovnik, redarstveni predsjednik Hager u Beču traži od Milutinovića, da mu popiše dubrovačke masone. Nego general, kaogod i dalmatinski guverner Tomašić, na velikoj je muci: službenih popisa nema, niko sad ne ispovijeda, da je mason, niti hoće da izda svoje drugove: veže ih svečana zakletva. Međutim po nalogu iz Beča treba u raspitivanju postupati tajno i bez graje, a to otešćava zadatak. Što se tiče masona, koji se u francusko doba nijesu imali rašta bojati očitovanja svojih načela, izvještaji Milutinovićeva redarstva prilično su točni, ali u ostalim vlast nije niti će ikad biti sasvim na čisto; najviše joj smetaju dobrovoljni špijuni, koji joj dođu s gotovim »istinskim« popisima. Od g. 1814. do 1833., kada u službenom svijetu nestaje stare zabrinutosti u pogledu masona bivših Ilirskih provincija, bečka vlada i sam Franjo I. traže, da popise pregledaju pouzdane osobe. G. 1814. Milutinović se triput odaziva bečkim nalozima. Kad je Vlaho Martin Kaboga g. 1817. pitao mjesto okružnog tajnika, dobio ga je, ali se morao svečano odreći masonstva; i tom prilikom Beč iznudi nov popis, naravno, s dojakošnjim uspjehom. Znamo inače za neke popise iz g. 1820. i 1821., u kojima su pobilježeni činovnici, koji su masoni, i da su ti izvještaji ostali mrtvo slovo.

Izgleda, da je austrijska vlada dobro pamtila posljednji stavak prvog Milutinovićeva izvještaja: »Narod ne simpatizira s masonima, ali ako se uvede novačenje i zemljarina, moglo bi naopako svršiti«. Franjo I. nastojao je, da za se i za Austriju predobije te građane i da s ljubaznim postupanjem razoruža muklu, ali upornu opoziciju aptricijata. Treba još imati na umu, da je posebnih odredaba u pogledu naših masona bilo vrlo malo; one su se odnosile na svu dalmatinsku »braću«, samo što su se na Dubrovčane primjenjivale u neznatnoj mjeri ili prosto nikako. Tako i posljednji popis, koji je dalmatinski guverner poslao g. 1833. u Beč, sastavni je dio popisa zadarskih, splitskih i kotorskih masona; što se Dubrovnika tiče, popis je izašao, kad su »vukodlaci« bili već dobro pripitomljeni ili prosto pomrli. Okružni poglavar Schaller na kraju izvještaja, kojim popraća taj popis, kaže: »Čeljad, koju je francuski režim odnjihao, danas su stara i ne vrijede da se uvažavaju; mnoga su nastojala, da ih austrijska vlast drži na cijeni. Koji su masoni bili, većinom ne zaslužuju pažnje, ostarjeli su, slabe su pameti i vole da se na miru naslađuju svojim bogatstvom«.

Usporedo s ložom zna se da je djelovalo drugo jedno tajno društvo, kojega su se članovi sastajali u nekom napuštenom dućanu, pa je otud bilo poznato u gradu pod nazivom »Butiga« (po tal. bottega — dućan); u spisima političkih vlasti ono je spominjano kao »Boutique-Gesellschaft«. G. 1815. podnio je okretni i iskusni redarstveni povjerenik Reha svega tri izvještaja o Butizi; međutim očevidno je, da ni on nije uspio doznati, kakav je pravi program društva; kako ćemo dalje vidjeti, članovi Butige bili su — po Rehi — po izboru ljudi učeni, umni i lukavi, spretni, a i oprezni, koji nijesu ostavljali za sobom tragova svog djelovanja. U svojim izvještajima — koji su jedan na drugi nalik — kaže povjerenik: »Butiga je postojala već pod francuskim režimom; u društvu vladaju revolucionarna načela; ta se čeljad izrazuju nepristojno o vladarima i knezovima, protivnici su sviju starih vlada i davno postojećih društvenih prilika; neprijatelji su vlastele i Republike, i to iz osobnih interesa, i vole svaki drugi politički poredak, samo da oni mogu tu voditi glavnu riječ; klevećų, svete se, pišu anonimna pisma puna potvora i laži; čine sve moguće, da za svoje ideale pridobiju časnike: pridobili su već poneke, pa i majora Widmanna, nalagavši mu, da se radi o interesu Njegova Veličanstva; teško je čuvati se njihovih spletaka; oni nastoje, da se u svoje svrhe posluže svakim, koji sa strane dođe; ti su ljudi sve sami jakobinci; poludjeli su za Napoleonom; uz njih mnogi pristaju, jer se nadaju, da će naći oslonca svojim pohlepama i preporuke, kad zatraže koju službu; Butiga je imala odlučnu riječ, kad se radilo o predaji grada Francuzima«.

Reha nam umije reći, koji su bili glavni članovi društva, i po njemu znamo, za što ih je vlast smatrala; poglavitu ulogu imaju: »Rafo Andrović, čovjek nemoralan, intrigant, i dr. Luko Stulli, i on nemoralan, intrigant, bezobraznik; pa Antun Kaznačić, dostojan svog učitelja Androvića; Tomo i Antun Chersa, ljudi dobro odgojeni, ali na žalost Androvič ih je pokvario; zlobni Vlaho Stulli, fanatični Niko Grmoljez, špijun Niko Remedelli, i drugi«. Osim članova imalo je društvo svoje prijatelje, kao n. pr. Petra Stulli, kirurga Nika Picelja, mladog i naočitog Miha Benića, tumača Republike za turski jezik, i tako dalje. Na prvi glas o tom tajnom društvu u Dubrovniku izoglavi se žestoka mašta redarstvene vlasti. Kako u sličnim prilikama vazda biva, razbujala mašta pricijepi se na pouzdanike, pa se namijesi golemo tijesto. Nego kakvi su ti pouzdanici bili, znamo već po tome, što im je Reha vjerovao, da su Francuzi zauzeli grad, kad je to Butiga dopustila. Major Widmann, koji je na čelu jednog batalijuna ugušio u zametku pokušaj Konavljana, da se silom odupru austrijskom vladanju, i koji je glavom pošao na općinsku sjednicu, da vidi, hoće li Dubrovčani još jednom odbiti nalog da pošlju poklonstvenu deputaciju u Beč, je li moguće, da je pristao uz Napoleonove poklonike a ružioce Franja I., njegova cara? A Rafo Androvič, taj grozni revolucionarac, nije li to onaj isti Androvič, koji je već g. 1814. spremao za štampu pjesme raznih autora u slavu Austrije i cara Franja? Bez sumnje vlada je vjerovala izvidima svojih pouzdanika, i Vlaho Kaboga, intendant, i njegov prisni drug general Milutinović svrgavali su činovnike, koji su bili članovi Butige, a Butiga je grdila do zla boga intendanta i generala i njihove štićenike. Ali kad se pomnjivo pročitaju Rehini izvještaji i kad se s njih slistaju prazne riječi i izrazi, ostane od svega toga vrlo malo; ali to je dovoljno, da se uvjerimo, da su se u Butizi sakupljali na razgovor — dabome na »liberalni razgovor« — ljudi možebit pretjeranih demokratskih načela, i ništa drugo. Treba reći, da je vlast na kraju uvidjela svoju pogrješku, jer već treće godine po zauzeću Dubrovnika o tom tajnom društvu nema više spomena; samo kad redarstvo ima da izreče nepovoljan sud o kojemu građaninu, reče, da je bio i član Butige. Ne bi za dugo, i Butiga više nikako ne ispliva. — Da članovi društva, ili barem većina njih, nijesu dugo igrali ulogu liberalaca, to već znamo; ako su se njihova načela brzo rasplinula, uskorila je to mlitavost njihova karaktera.

S vladina neprestanog strahovanja od tajnih društava, ova su se u njenoj mašti množila. Kako je to, da su večernja sijela

5 Bersa.

kod Dživa Kaboge danas češća nego prije? Idu li baš sve samo književnici na književne sastanke kod Frana Appendini? Zašto društvo, koje se poslije podne sastane u »Zvicera«, umukne, čim generalov ađutant dođe na crnu kafu? Je li franjevačka ljekarnica sad toliko posjećivana, jer je valjda jedina u gradu? Šta znače ti prijateljski izleti na Lopud i po ružnom vremenu, kad se obično niko iz kuće ne miče? Otac Inoćencij Čulić, glavni i vjerni izvjestitelj redarstva, bješe ucijepio u vlast uvjerenje, da je Austrija, došavši u Dubrovnik, tegnula u osinjak. Znao je sav grad, da ljekarnicu pohađaju neprijatelji Austrije; šta su oni tamo radili, to je malo ko znao, ali baš to neznanje sticalo je radoznalost. Tome je doprinio i glasoviti fra Antun Agić, kad ga je samostan g. 1814. otpremio u Rim (ne u Carigrad, kako je Čulić mislio), da preda Svetom Ocu pismo, kojim ga vlastela zaklinju, da bi posredovao za uspostavljanje dubrovačke države. Agić se nije vratio u rodni grad, jer nije pristajao na uvjete, koje mu je Austrija stavljala; pa je i to podržavalo nepovjerenje vlasti u franjevački samostan. Čulić je bio vrlo blizak tom »leglu dušmana« novog gospodara, ma da se i zbog gluhoće i zbog zadjevica s fratrima nije zadržavao u ljekarnici; on nam je glavno vrelo obavijesti o tim sastancima, pa zaslužuje, da se s njim upoznamo.

Otac Inoćencij je Splićanin. Na površini velikih poroka, s kojih je omrznuo svemu Dubrovniku, pluta po koja simpatična odlika: izgledan, pobožan je Franjevac. Postizava, da dubrovačka franjevačka provincija očuva svoju nezavisnost od dalmatinske; traži i spasava od propasti književno i povijesno blago svoje nove postojbine; ogluhnuo je zarana i zna, da mu nema lijeka, pa zbog toga nedostatka ne može da ispovijeda i drži propovijedi; zato se podao nabavljanju knjiga i rukopisa, podmirujući troškove dohotkom od svog nastavničkog rada; međutim gluhoća mu naoštrava prirođenu naklonost za sumnjičenje. Osamljen je, svega se boji, kreće se u samostanu sa pritvoreno prijezirnom ravnodušnošću na licu, a kida mu dušu spoznaja, da je zapao među neprijatelje svoga političkog uvjerenja. Ovaj fratar, valjda jer nije Dubrovčanin, ne shvaća psihološke prilike grada; odmah po otjeranju Francuza postaje veliki pouzdanik Austrije. Samo austrijske pristaše nalaze milosti pred njegovim sudom. Radi — tako on misli — za pravednu stvar.

Ovaj fratar učio se i zapopio u Zadru pa došao g. 1805. u Dubrovnik; poznije pod Marmontovim pritiskom, a protiv pravila dubrovačke franjevačke provincije, bude primljen u samostan Male Braće, da predaje filozofiju. Fra Inoćencij strasno zavoli lokalnu povijest i njene pisane spomenike. Razdor između njega i ostale braće u Dubrovniku počeo je zarana: on je »stranac«, nagonske je prirode, neoprezan u govoru. Brzo stanu fratri sumnjati na Čulića, da on otkriva vlastima njihovo republikansko osjećanje, i ono ostalih patriota, te rat protiv njega bukne u samostanu i u gradu. S Franjevcima su i građani, koji se još nadaju u povratak slobode; najljuća su na nj vlastela, jer su izvještaji fratrovi vladi puni podataka o njihovu javnom i privatnom životu. Sabiranje pisanih spomenika ne ide mu lako od ruke, jer mu se vrata ne otvaraju; to on tumači tim, što su gospoda strašno ljubomorna na svoje knjige, pa piše Matiji Kaporu u Korčuli: »Prije će Dubrovčani pustiti, da ih posiječeš, nego da ti pozajme ili pokažu koji rukopis. Oni se dijele na dvije stranke: jedna želi Republiku (uzaludna im želja, jer Bog nas je predao u ruke najljubaznijeg cara); druga živi u sretnom podaništvu«. Ljuti su Franjevci na nj i zbog toga, što napada njihovo ponašanje. Ne pomaže posredovanje pobožnog, miroljubivog fra Serafina Gurića, prave svetačke duše. Čulić ne prašta i sveti se, kako može. On javlja: »Liječniku Hidži vlast je zabranila da potpisuje recepte, jer ne će da joj pokaže svoju doktorsku diplomu; ipak samostanska ljekarnica te recepte prima, ma da nijesu potpisani. Fratri su se zakleli, da će biti vjerni vladaru, a rade oko uspostavljanja Republike; oni se vesele, što Franjevci na Lopudu izostavljaju na službi Božjoj molitvu za carevo zdravlje; na svečanosti Sv. Antunu čita se u samostanu molitva »pro infirma famula tua«, a ta je famula njihova Republika. Lanjske godine nijesu mogli u Zadar na svečanu zakletvu, jer da su siromasi, a šalju na svoj trošak fratra Agića u Carigrad (recte u Rim!), da agitira protiv Austrije; samostanski starješina i druga dva brata kradu crkveno srebro i novac od milostinje i daju ga vlasteli za njihove izdajničke svrhe; ko im se protivi, taj mora u drugi samostan«.

Čuliću je očevidno dodijalo u toj okolini, a ne mari znati, je li sam tome što kriv. »Narušilo mi se zdravlje — piše 26. VI. 1815. povjereniku Rehi; — hoće, da selim odavle, inače će sa mnom u tamnicu; odrt sam, jer što zaradim, to potrošim na knjige; ogluhnuo sam, jer me doktor Hidža naopako liječio. Obećali ste, da će nas pravda osloboditi od ovih tirana. Samo neka niko ne zna, što Vam ovo pišem: ubit će me«. Fratar Gluhi — ovako se Čulić sad u samostanu i u gradu zove i već nikako — badava moli, da mu povjere uređivanje državnog arhiva. Mogao bi napustiti Dubrovnik, jer ga zovu u Napulj na bibliotekarsko mjesto u nekom isusovačkom kolegiju, ali ga veže ljubav za dubrovačku povijest. Razboriti Reha čita fra-

trova pisma i luči istinu od plodova boležljive mašte, pa veli svome starješini, da je »Čulićeva odanost sadašnjoj vladi pretjerana do fanatizma; najmanju pogrješku, koju vlast počini, fratar smatra za veleizdajničko djelo. Pametno bi bilo, da se Otac Inoćencij riješi ove sredine; takav će ga život najzad satrti. On je uman i učen, pa bi od njega mogao biti dobar čuvar biblioteke; može biti da među njegovim knjigama ima čitavo blago. Nek mu se da nalog, da uredi lijepe knjižnice mjesnih samostana, da im sastavi kataloge, počevši od knjižnice Dubrovačkog Kolegija«. Dakle Fratar Gluhi i njegov patriotizam smetaju čak i vladi! Čulić je ostao do kraja vjeran svome političkom uvjerenju. Nego, kako su Dubrovčani to više priznavali, da se ne mogu nositi s ćudima sudbine, pa se stišavao buntovnički karakter fratrove po Bogu braće, tako se svijet to više izmicao žaokama gluhoga fratra. Čulić je i dalje obavješćivao redarstvo, ali njegov trud nikoga više ne zanima. Umro je (1852.) ostavivši svoju dragocjenu biblioteku pozornici svog mučenja i strahovanja... franjevačkom samostanu.

Samostanska ljekarnica, osobito prvih godina austrijskog režima, bila je zborište patriota, nezadovoljnika i brbljavaca; svakojako vlast je precjenjivala njen utjecaj na javno mišljenje. Liječnik Gjuro Hidža, prisni prijatelj Džona Resti, u prilici pakostan i uskosit — osobito, kad ga ulizice izazovu — duša je tih sijela; on Austriju ne mrzi, ali mrzi servilnost i protivnik je vlastele; kad se Luko Stulli spremao da izda pjesme nekih Dubrovčana u slavu Austrije, vlada zabrani tu knjigu, jer su pjesnici, među njima i naš Hidža, napadali na patricijat. Do njega je fra Beninj Albertini, dobar latinist i satirik, Milković i Drobac, carinski činovnici, Luko Didak Sorgo, kojega prilike još nijesu prinudile, da slaže latinske ode dalmatinskim guvernerima, pa fra Anaklet gvardijan, fra Vice Pelješčanin i drugi. Epizode, koje ovdje niže donosimo, spadaju u mnoštvo sličnih epizoda, koje su se u tom krugu odigravale. Austriji je dopao Dubrovnik pred godinu dana i već Hidža čita društvu svoje satire na intendanta Vlaha Kabogu i uopće na prišipetlje novog gospodara. »Najprije oni su pogazili zakone svojih otaca, pa sad služe prigonima« — piše Hidža. Čulić dobije od svog pouzdanika te stihove, pa ih priopćuje vladi i primjećuje: »Znajte, da je Hidža bezvjernik, lupež, lopov; ne smije mu se oprostiti! Ako je car August, neznabožac, prognao Ovidija zbog nepristojnih nekih izraza, neka onda naš katolički vladar pošlje na galije tog zlikovca. Još ću Vam reći, da fratri ne samo podnose njegovu pakost, nego ga nude kafom, kad im dođe u pohode!« Uopće Čulić predlaže vladi uvijek galiju za

protivnike Austrije, kao n. pr. za Marina Sorga; jedina su mu varijanta vješala, kao n. pr. za Nikola Sorga. Hidžu najviše razbjesne pjesme sastavljene za carev imendan ili rođendan ili u carevu slavu (odmah po zauzeću grada te su himne bile na dnevnom redu). Takvom jednom prigodom kirurg Niko Picelj sastavi latinsku pjesmu, u kojoj je kovao u zvijezde Vlaha Kabogu i njegove zasluge za Austriju; obori se Hidža latinskom satirom na nj, pa zbog sličnog sastavka i na Cvijeta Tvrdišu. Picelj ne umije vratiti šilo za ognjilo, i zadovoljan je, što je prošao na strahu; ali Tvrdiša se rado inati i kolje, te za pakost složi dugačku elegiju u slavu Franja I. Dočeka je Hidža jetkom satirom; Tvrdiša zamahne na hrvatskom jeziku na protivnika, kojega zove »zlojezični popijevalo« i »ženski priguzalo«, pa kao da dosta nije, spjeva i on satiru protiv Hidže i njegovih pjesama. Megdan se prometne u osobne uvrede, i doktoru igra dodije. Ali u isti mah njegovo mjesto zauze Luko Didak Sorgo i navali oštrim distisima na Tvrdišu, »koji od puste lakomosti za novcem veliča austrijske pobjede i kiti se Marcijalovim perjem«. Nato se ohrabri nanovo Hidža i uperi latinski epigram na upravitelja ne znam koje biblioteke, koji da je prosto prazna glava. Nego ovaj put stiže u samostan na naslov našeg liječnika odgovor u obliku latinskog distiha:

> Prazno pod nebom ništa nije; da je što prazno,
> to će ispunit sve brbljavi jezik tvoj;

pa kao da autor nije tim zadovoljan, dodade sutradan ovaj novi distih:

> Ko će da gadnu naslika kugu, nek naslika tebe;
> njegovo djelo će tad sasvim potpuno bit.

Rekao bih, da su pogana usta našeg pjesnika-liječnika na to konačno umukla. Dabome, poslije ovog nečistog takmičenja naših zajedala, s radošću čitamo u tajnim spisima austrijske vlade, da je jedne večeri neko donio u samostansku ljekarnicu pjesmu, koja se našla javno na Placi pribijena — u njoj se neznani pisac podrugivao Republici i republikancima — i da je namah neko sastavio ove latinske stihove (Bečki kongres još ne bješe riješio o sudbini Dubrovnika):

> Države naše sudbina od saveznih zavisi vlasti;
> al' ako građanin ima, koji želi u srcu svom,
> da joj se uskori smrt, na čelo nek žig mu se udre:
> »Bježite od mene! Ja sam izdajica roda svog!«

Čulić je pisao redarstvu, da i ovi stihovi bez sumnje potječu od samostanske ljekarnice. Sve nam se čini, da će biti ovaj put ipak nakiselio lice.

*

U vladinu programu stalo je, da Dubrovčani moraju u svakoj prilici osjećati, da su austrijski podanici. Ali prilike potakoše vladu, da ima obzira na tek stečeni Dubrovnik. Naravno, ovaj obzir bijaše namijenjen više širem sloju naroda. Pogodnosti su bile doista izvanredne: Dubrovčani su bili oprošteni od plaćanja bilo kojeg nameta i od vojničke službe na kopnu i na moru. Sa gledišta materijalnih interesa pravi raj zemaljski, ma da je svak znao, da te izuzetne prilike ne će dugo trajati. Osim toga laskalo je Dubrovčanima i to, što se na pečatima zadarske vlade njihov grad napose spominjao, te su po tome današnju Dalmaciju sastavljale isprva pokrajine Dalmacija, Dubrovnik i Mletačka Arbanija (Kotor), zatim Dalmacija, Dubrovnik i Kotor, jer su ova dva kotara pravila jednu pokrajinu; g. 1817. Dubrovnik s Kotorom posta jedno dalmatinsko okružje; najposlije po novoj organizaciji političkih oblasti bude od Dubrovnika s područjem nekadašnje Republike prost dalmatinski kotar, »dakle nalik na kninski ili sinjski!« — pomisliše razočarani Dubrovčani.

Jedan neistinit glas, kojemu grad isprva povjerova, te čisto porazi građane, dade povoda dru Luku Stulli, da predoči caru Franju I. u talijanskim stihovima svu gorčinu udesa, koji je kao Damoklov mač prijetio slavnome gradu: »Sav dubrovački narod — pisao je vrijedni liječnik — pita, da se udostojiš odrediti, neka se naziv Dubrovčanin ne pretvori u Dalmatinac. Ako je mahniti vlasteoski ponos (aluzija na poznati protest vlastele) uvrijedio tvoj prijesto, neka se ta vlastela slobodno nazovu Dalmatinci; ali ostali narod nije tome kriv, pa zašto da taj gorki, ništavi, mrski naziv bude i njemu namijenjen? Ako lijepa riječ Dubrovčanin iščezne iz rječnika, kako ćeš tad prozvati Dalmatince, ako ikad postanu čestita čeljad?« To su zajedljivi i otrovni izrazi duše uvrijeđene u najosjetljivijoj točci svoga dostojanstva. Dubrovačkom ponosu laskali su i stranci, nadasve njegovoj izuzetnoj kulturnoj znamenitosti na istočnoj obali Jadrana. Talijan Salvadori, prijatelj Rafa Radelje, poručivaše mu uoči pada Republike: »Vaš je narod vičan ratovanju(?), savezima, ugovorima i drugim velikim događajima, pa broji u svojoj prošlosti toliko slavnih djela, kakvih ne broje ostali narodi (!) od Zadra do Kotora«. Zaista kasnije, kad je Dubrovnik doživio svoje razvrstanje među dalmatinske gradove, glasovi iz inozemstva kao da su mu potkrepljivali uvjerenje, da mu je tim učinjena velika nepravda. Sama bečka

»Wiener Zeitung« pisala je šesnaest godina po zauzeću grada, da kad uđeš u Dubrovnik još pod impresijom dalmatinskog života, odmah te okružuje i odasvud ti se javlja jedna velika, odlična obrazovanost, posebna dubrovačka obrazovanost. Ida von Düringsfeld opominjala je svoje zemljake, da »Dubrovnik nije kulturom dalmatinski grad, sve da u geografskom i političkom smislu pripada za uvijek Dalmaciji«. Ovaj grad »nekad svoj gospodar na svijetu, pak svijetu sluga, grad, koji se danas gubi u bezimenom mnoštvu manjih gradova« — kako je pjevao talijanski Luko Giorgi u pjesmi banu Jelačiću — branio je, kako je mogao, svoj glas i svoj osobiti značaj, opirao se svim pokušajima, da ga podalmatinče. G. 1839. imenovanje jednog Dalmatinca za predsjednika suda pobudi opće negodovanje; tužahu se građani, da su okružni poglavar, vojnički zapovjednik i biskup sve sami Dalmatinci. »Prava si Dalmatinka!« — ovako bi Dubrovkinja opsovala sluškinju divlju i nevaljalu.

Ova uostalom davna antipatija prema Dalmaciji nije na protivnoj strani izazivala oštra ustuka; puno je više boljelo Dalmatince slušati, da su Dubrovčani oprošteni od nameta i novačenja. Već god. 1835. oni su se formalno tužili, što su Dubrovniku i Kotoru udijeljene tako izvanredne povlastice. Zašto da ta dva kotara prave izuzetak? Jednog dana, kao da to jadanje nije na prazno prošlo, evo iz Beča u Dubrovnik četice katastarskih činovnika. Vidjelo se odmah: nijesu to došli da se nagledaju prirodnih ljepota. Oni živo rade u katastarskom uredu, obilaze kotar i sve nešto mjere i bilježe. Nije već nikakva tajna: to su pripreme za naplaćivanje poreza. Dalmatinci protrljaše ruke od pustog zadovoljstva, ali u isto vrijeme glas potaknu i njihovo zadirkivanje. »Kralj saski — poručivahu oni u Zadar — na povratku s Crne Gore nije se ni zaustavljao u Dubrovniku, jer već prvi put nije ga grad dočekao onako, kako je trebalo; Dubrovčani ne umiju dočekivati visoke goste. Dubrovčani pomahnitaše za opernom pjevačicom; eh! lako gospodi oproštenoj od poreza, desetine, osobne dohodarine, kućarine, travarine; siromašnoj vlasteli plaća se pripomoć, dok u Zadru, u Splitu ima vlastele u većoj bijedi, a niko se za njih ne brine«. — Dođe naposljetku vijest, da će se u Dubrovniku i Kotoru naplaćivati izravni porezi, pa za njima svi ostali.

I počeše nameti padati kao udarci neizbježne sudbine; prva po redu kućarina (1841.). Apatični narod podvrgava se mučke; gospari ulažu utoke; ljute se strašno Mato Pozza, načelnik Šiško Gondola, bogati Dživo Bozdari. Kao u ime odgovora na utoke proglašuje vlada zakon o biljegovini. »Kad stupi na snagu — javlja poglavar Schaller — bit će vriske!« Međutim eto i desetine (nestat će je...

kad nastupi zemljarina). Težak je ovo namet; nije moguće, da ga je vlada udarila ovako hladnokrvno. Vlasteli kao da kuća gori; šalju u Beč prijekog Mata Pozzu. Iz Beča pitaju: Nije li to protivljenje njihov republikanski prkos? Uto zla sreća dovodi u Dubrovnik modenskog nasljednika prijestola; doček mu nije skoro nikakav; imaju Dubrovčani drugih briga preko glave. Međutim gospar Mato u Beču ne uspijeva; uzalud je obećao jednome visokome činovniku pun tobolac: desetina se mora plaćati. Ubijeni su gospari, ali u isti čas veći dio njih preporučuje se za činovnička mjesta u novom desetinskom uredu. Braći Matu i Marku Pozzi pođe najzad za rukom da izvojšte neke olakšice. Uza sve to potištenost vlada, sve je zabrinuto, smrknulo se i oborilo ruke niza se; predlažu, da se kazalište zatvori; Jozo Betondi grdi na ulici činovnike, psuje samoga cara, koji da je svoj toj nevolji kriv.

Eto gradu druge glavobolje: novačenje. Kad je naredbom Napoleonove vlade g. 1810. proglašeno za Dubrovnik i Kotor dobrovoljno služenje na ratnim lađama, narod se poboja, da će poslije toga doći prisilna služba na kopnu i na moru. Sve da su se u ratnu mornaricu morali primati samo dobrovoljci, od sto i petnaest mornara, koje je dubrovački kotar dao, velika većina bila su momčad silom odvedena na ratne lađe. Ozlojeđeni narod stade se skrivati, prebjegavati preko turske granice, iseljivati se kud kamo, samo da sa sebe skine taj mrski teret. Dok je Dubrovnik do pred desetak godina brojio oko šest tisuća pomoraca, g. 1812. brojio ih je samih osam stotina; otud silna privredna šteta, nestašica rabotnika na moru i na polju. Austrija je postupala pametnije; ona se obazirala i na to, da u dubrovačkoj tradiciji nije nikad bilo prisilne vojničke službe i da nedavne nevolje tog naroda nijesu dopuštale, da se odmah na nj naprti novo teško breme. Međutim, kad su se činile pripreme za desetinu (1837.), pronese se glas, da će se skoro uvesti i novačenje. Preplaši se zemlja po drugi put, te mnogi umakoše preko granice; ali radilo se o krivoj vijesti. Ipak kako je vrijeme teklo, tako se prvašnje naslućivanje tog novog udarca sve to jasnije preobražavalo u uvjerenje, da je novačenje naprosto odgođeno i da mu se izbjeći ne će. Bježanje počelo narodu dodijavati. Opće protivljenje stade popuštati, tako da je g. 1846. mogla vlast turiti u svijet veselu vijest, da je trideset mladih Dubrovčana stupilo dobrovoljno u ratnu mornaricu. U višim redovima građanstva vojničko zvanje nije nailazilo na osobiti odpor; ne zaboravimo, da su g. 1848., dakle prije nego se uvelo novačenje, u austrijskoj vojsci bila dvadeset i dva časnika Dubrovčanina; među tima osamnaestgodišnji Henriko Saraka, koji zadobi sedam rana kod Novare, jedan Pozza, ranjen kod Vi-

čence, Gjorgje Ban, Antun Sorgo i drugi. Najzad carskim patentom g. 1852. proglašen je i zakon o novačenju za kotar dubrovački; ali nabrzo zatim, poradi »nereda« u Boki Kotorskoj, bi obustavljen za tu godinu, pak i za god. 1853. i 1854. Stupio je konačno na snagu g. 1880.

*

Austrija učini, da osjete njenu vlast i u državnom arhivu, u srcu doskora nezavisnog grada, gdje su vjekovi nakupili svete uspomene mudrosti, ponosa, ugleda i strašnih časova Republike. Po njenoj propasti arhiv je naopako prošao. Za francuskog doba nije vladi preostajalo vremena, da se brine oko tih prašnih svežanja papira. Tri godine nakon što je Austrija zapremila grad, arhiv mnogo pretrpi od požara. Međutim nijesu mu manju štetu u toj prilici nanijele i nepoštene ruke nepozvane čeljadi, koja su tobože došla da spasu od plamena ono pisano blago; malo dana prođe, a sabiračima starina pruži se sa više strana prilika, da nabave za male pare vrlo važne diplomatske spomenike. Barun Locella, prvi okružni poglavar u Dubrovniku, nije imao smisla za povijesnu vrijednost jednog državnog arhiva; prijateljima, koji su mu dolazili izdaleka u pohode, puštao je, da po volji kradu dopise s turskom vladom i šifrirana pisma dubrovačkih poklisara. Nije jamačno ni sumnjao o izvanrednoj znamenitosti povelje Kulina bana bosanskoga od god. 1189. onaj, koji ju je prodao ruskom konzulu Gagiću, koji ju je poslao ruskoj Akademiji u Petrogradu. Za prvih godina austrijskog gospodstva vladi je jedina briga bila, da poizbere i otpremi u Beč najvažnije dokumente i da arhivu povjeri na čuvanje njihove vjerodostojne prijepise. Sanduci sa nekoliko tisuća dragocjenih listina za čudo što na putu kroz Dalmaciju ne propadoše. Kasnije madžarski povjesničar Mailath dođe u Dubrovnik i na račun Budimpešte prepisa po neka pisma ugarskih kraljeva Republici i po neka ... ne prepisa. Marinović pisao je Nikoli Tomaseu, da Mailath radi u arhivu, ali da se mnogo štošta o njemu sumnja. Da nadzora nije nikakva bilo, dokazao je i grčkoistočni paroh Đorđe Nikolajević, koji je kradom od vlasti prepisivao najvažnije srpske isprave, pa ih slao u Srbiju bratu kneza Miloša Obrenovića, koji ih je o svom trošku izdavao pod imenom Pavla Karana Tvrtkovića.

Šta se tih godina u dubrovačkom arhivu dešavalo, proizvire nam iz pisama ruskog konzula Gagića Šafařiku: »Došao sam godine 1817. u Dubrovnik — piše mu konzul u travnju 1832. — i 5. svibnja u večer izgori jedna čest Dvora i u njemu jedna čest arhiva. Poslije požara raznosili su dućandžije ostatke izgorjelih

papira i u njih zavijali robu, koju prodavaju. Takvim načinom došla su meni u ruke ona dva dokumenta, ali sub sigillo amicitiae et taciturnitatis«. Od ta dva dokumenta jedan je povelja Kulina bana. Drugi put, mjeseca veljače 1833., opet piše Šafařiku: »Dobavio sam diplomu Ivana Crnojevića, ali ne pitajte, kako mi je došla u ruke«. Očevidno je, da savjest Jeremije Gagića nije nikako škakljiva bila, i da nije mario sjetiti se svog delikatnog položaja kao predstavnika jedne strane države. Uostalom, i F. M. Appendini, njegov prijatelj, znao se laćati sumnjivih sredstava, da ugodi Šafařiku. Kad se radilo o »višim ciljevima«, znala je vlada nadzirati arhiv. G. 1832. pisao je Mailath iz Mletaka guverneru Lilienbergu, da se tamo nalazi neki Kreutz, Rus, profesor na dorpatskom sveučilištu, koji se bavi pravnim odnosima između Ugarske i Dalmacije; u tu svrhu krenut će u Dalmaciju, da pregleda arhive. Moguće je — piše Mailath — da se radi o čisto znanstvenom poslu, ali možda je profesor ruski tajni agent: zato neka pazi, tko ima da pazi. Lilienberga nije trebalo goniti, da se poboji Rusa. »Poznato je — javlja oštroumni guverner u Beč — da Rusi intrigiraju u Ugarskoj, da plaćaju neke penzije austrijskim podanicima u Boci, igumanu u Krupi i drugima. Oni raspaljuju narod obmanom neke velike federativne slavenske države, dok je amošnji ugledniji svijet sklon, da se spoji s Ugarskom(?!). Osim toga bojim se, da se dalje ne prorijedi i onako već prorijeđeni materijal povijesnih spomenika«, i tako dalje. Na kraju predlaže, da se Kreutzu ne dopusti pregledanje dalmatinskih arhiva. Beč se požuri da pristane na prijedlog, te izdade političkim vlastima nalog, neka one budu u svemu ljubazne s ruskim profesorom, ali neka mu nikako ne dadu da poviri u arhive.

U onim tijesnim, neprozračenim prostorijama, koje su nekad služile kancelariji Republike, strašno je udaralo na plijesan, čovjek se jedva mogao tu okretati, dok mu se na svakom koraku noga spoticala o snopiće spisa i o knjige razbacane po podu; nije bilo žive duše, koja bi se brinula za nadzor, red i čistoću. Oko polovine prošloga vijeka vlast dade u arhivu razlučiti političke od građanskih spisa, i ove posljednje zakopa u sudski arhiv, dok za političke dade sastaviti indeks. Prigovori odličnih osoba i nastojanje dra Iva Kaznačića napokon djelovaše na vladu i ona odredi jednog čuvara i dopusti, da svako smije razgledati arhiv u naučne svrhe. Međutim ono, što je dotada propalo, više se nije vratilo. Hrvatski akademik P. Matković, kad je g. 1862. i 1868. došao tražiti podatke za dalmatinsku i dubrovačku kartografiju, našao je arhiv čisto raskomadan, podijeljen među razne državne urede, od česti nepristupačan; starija čeljad kazivala su mu, kako su prvih godina po zapremljenju

mladi činovnici, najviše za vrijeme poklada, vadili iz arhiva pa prodavali bud za što listine sa zlatnim i srebrnim pečatima; on se upoznao s jednim trgovcem, koji je kupovao stare spise kao obični papir za umotavanje robe. Ko je iole znao da se uvuče u onu riznicu dubrovačkih spomenika, mogao je odnijeti sobom sve do golih polica. Dum Ivan Stojanović pričao je, kako je u nekim kućama našao izvornih zakona i naredaba Senata iz 14. vijeka, koji nijesu niotkud drugo mogli dolaziti već jedino iz arhiva. Više se puta u novije vrijeme pronio u gradu glas, da je madžarska vlada nabavila u jedne »stare osiromašene gospođe« neke važne listine, koje su se u njenoj kući od pamtivijeka čuvale. Ova naivna laž bila je i odveć providna; za njom se krio jedan ćorav posao, a za ćoravim poslom krila se jedna službena ličnost, koju danas već ne vrijedi spominjati.

*

Kakav je mogao biti doček cara Franja, kad je g. 1818. došao u pohode? Austrijska politika prema nekadašnjoj državici bila je razborita. Izvještaji, kojima je revni okružni poglavar poručivao bečkoj vladi, da se vlastelin A. ili B. tvrdo nada u povratak slobode, ili da se stara jedna vladika moli Bogu, da uspostavi Republiku, nijesu u Beču nalazili ozbiljna odziva. Zar da se jaka Austrija, pobjediteljica Napoleona, laća oštra ustuka? Ona je ipak izbjegavala sve, što je moglo vrijeđati ponos i taštinu gospode, nije se ljutila, što su se vlastela pozivala na svoja »suverenska prava«; ona je Dubrovnik obasipala dokazima trpljivosti; odgađala je iz godine u godinu naplaćivanje nameta i novačenje. Bila je četica svijesnih i pribranih ljudi, koji su se zakleli, da ne će položiti oružja, ali to se oružje sastojalo od mukle mržnje, nehajstva za javnu stvar i povlačenja u samoću. Takvog se neprijatelja moćna monarhija nije mogla bojati; voljela je s njim biti ljubazna. S tim uvjerenjem došao je u Dubrovnik Franjo I.

Istina je, da se baš nedavno nešto bijaše zbilo, što se moglo uzeti za demonstraciju protiv vladara: u petak velike nedjelje u Gospi za vrijeme sv. mise izostavljena je molitva za carevo zdravlje. Upropaste se vlasti, tim više, što se molitva čitala i pod republikanskom, čak i pod francuskom vladavinom. Najzad vlasti odahnu: izostavljanju bijaše kriva rastresenost svećenika, koji je upravljao ceremonijalom. Čim se pročulo, da je Franjo I. odlučio doći, dvadeset mladih plemića riješiše, da će sastaviti carevu tjelesnu stražu, te poslaše u Mletke naročitu lađu, da im nabavi potrebitu odoru. Jave oni to u Zadar, a iz Zadra odgovaraju, da će se tjelesna straža

sastojati od mladih činovnika. Car stiže jutrom 24. svibnja 1818. ravno iz Stona. Na Pilama, pod velikim slavolukom, navrh kojega je grdna orlušina širila svoja pokroviteljska krila, dočeka ga načelnik. U gradu kuće iskićene sagovima, festonima, natpisima; natpisi su mahom na latinskom jeziku, a sastavili su ih Brnja Zamagna, Frano i Urban Appendini, Vlaho Stulli, Fratar Gluhi i drugi. Pred vratima Gozzine kuće, određene vladaru za stanovanje, poklonile su mu se vlasti. Naveče stiže carica lađicom iz Koločepa u Gruž, iz Gruža u nosiljci u grad. Sutradan izađe pred cara dubrovački patricijat in corpore; predvodi ga stari Niko Pozza, koji, pokazujući na muklu četu svojih drugova, reče vladaru na talijanskom jeziku: »Veličanstvo! Nije bojazan ni ufanje, nego su vjera i odgoj, naslijeđeni od naših predaka, koji nas vode pred Vaše Veličanstvo«. Na te riječi car se nešto uzbuni, pa odgovori: »Gospodo, vi ste pametni; vaša će me djeca slušati«. Prkos se krio u riječima dostojanstvenog vlastelina, opomena u riječima cara Franja. — Nemamo čega da se bojimo, jer ništa nijesmo krivi, mislio je gospar Niko; ničemu se ne nadamo, jer nam se prošlost ne će povratiti; ali da nije Božijeg zakona i našeg vlasteoskog odgoja, ne bismo danas preda te izašli. — Vi ste pametni, mislio je vladar, i bit ćete pametni i unaprijed, a i oprezni; da me vaša djeca slušaju, za to mislit ću se ja. — Nabrzo zatim dubrovačke vladike dođu, da se prikažu; caru ih predstavi grofica Giorgi, žena Mihova; carici predstavi vladike grofica Marija Ghetaldi-Gondola, sestra Dživa Natali. Vladari su bili vrlo ljubazni s vlastelom, a kako s njima, tako i sa svakim bez razlike.

Da dođu u dodir s građanstvom, oni obilaze i pregledaju cijeli grad. Gledajući svrh Lovrijenca pravilno građeni Dubrovnik, njegove visoke i tvrde zidove i kule, reče car: »Vidi se, da su grad podigli ljudi, koji su pravi očevi svoga zavičaja«. Carica pozivlje na ručak dvanaest djevojčica s Pelješca, da se divi njihovoj nošnji, danas na žalost pometnutoj; u Gospi su svečane službe Božje za carevo zdravlje; Piaristi pozivlju Franja I. i suprugu mu na literarnu akademiju; neki Pavo Radić u ime trgovačkog staleža pušta s Place balon; Židovi se ističu svojim prozračnim natpisima; općina priređuje pod carevim prozorima narodno kolo. Brnja Zamanja, kojega je car već odlikovao tim, što mu je pošao u posjete, želi mu u latinskim stihovima, da bude sretniji od Augusta i bolji od Trajana; »Tvoja nazočnost«, pjeva, »uvećaje tvoju slavu«. (Ovako otprilike pjevao je, kad je slavio Napoleona i njegove paladine i pozdravljao Francuze kao oslobodioce i dobrotvore Dubrovnika). Osobito pak obeseliše se Dubrovčani na vijest, da je car požalio, što je

vojnička bolnica smještena u zgradi slavnoga »Collegium Ragusinum«. Fra Tomo Tvrtko, na glasu odgojitelj, odmah načini veliki transparent, na kojemu se čitao latinski natpis: »Eskulap, bog liječništva, protjerao je iz Kolegija svog oca Apola, boga sviju nauka. Ti, Care, ljubitelju pravičnosti, ne ćeš trpjeti tako gadne nepravde«. Aluzija na sudbinu čuvenog zavoda vrlo se svidje Franju I. Ali carevo nastojanje, da se staro stanje povrati, razbije se o opreku neumoljive birokracije. Dana 3. lipnja Franjo I. oprosti se s Dubrovnikom i preko Rijeke i Zatona stiže u Trsteno, gdje u Gozzinoj villi nađe sjajan primjer dubrovačke gostoljubivosti i lijepe društvenosti. Dok je visoki gost u dvorani na prizemlju sjedio s pratnjom za ručkom, utrča lajući u sobu hercegovački pas. Sve pousta preplašeno, osim cara; pas ga pogleda, umuče i polegne mu miran do nogu. Nato će vladar: »Eto gospodo! U ovoj kući svak me voli, čak i psi«. Na polasku vladar darova domaćinu zlatnu burmuticu sa šifrom u briljantima. Natpis na mramornoj ploči spominje carev dan u krasnom dvorcu. Međutim okružni poglavar požuri se, da izvijesti vladu o carevu boravku u Dubrovniku; izvještaj svršava ovim riječima: »Ovdašnja vlastela iščekuju od milosti Njegova Veličanstva, da bude čim prije namješteni u najvećim činima i da će se suverenom plemstvu — kako mi kažu, da se ono samo tako nazivlje — na osobit način pogodovati«.

*

Vlastela, glavni faktor u dubrovačkom životu, izvršila su i odigrala svoju ulogu; u državi, u kojoj najviše baš aristokracija prinosi moći i sjaju prijestolja, ona će dočekati još po koje malo zadovoljstvo, ali njihovo dostojanstvo krnjit će bez prekida gruba realnost prilika. Sjajni Knežev dvor bude stan gospodina carskog poglavara; dvornica, u kojoj su vijećnici Republike krojili svoje mudre zakone, bude predsoblje, gdje potomci jednog od najstarijih patricijata pitaju, smiju li izaći na audijenciju nedavno kovanom austrijskom barunu. Ovakve udarce umije samo povijest zadati. Neka su se vlastela iselila, neka su odlučila, da im se pleme istraži, da ne dobiju djece, koja će se tuđinu klanjati; i održaše riječ. Iščezli su kao apatični svjedoci svoga vremena, svoje vlastite tuge, znajući — kako Medo Pucić pjeva — da će se svakome naći lijeka, ali vlastelinu nikad do vijeka. Između onih mlitavih duša i ovih čvrstih karaktera bila su druga vlastela i s njima mnogi građani, kojima su već od prije loše gospodarske prilike skršile i onako slabu otpornu snagu; isprva su i oni napregli svoj ponos, zarekli se, da će se držati

na cijeni; međutim, potišteni svojom brigom, oni su se prije nego iko od svoga staleža uvjerili, da je protiv sile svaka muka izlišna. Oni su se privoljeli novome kursu, dakako preko volje, a da pred ostalima i pred svojom savjesti opravdaju svoje ponašanje, napravili su se u ravnodušnim prema događajima; ali se iz tog namještenog nemara, iz usiljenog ušutkavanja svakog i najmanjeg unutrašnjeg glasa, porodi onaj naročiti tip dubrovačkog vlastelina, uopće građanina, koji je značajan osobito za prvu polovinu devetnaestog vijeka: čovjek dobije izraz ljut, jedak, bude od njega nemirno, iskidano, pakosno stvorenje, koje uživa u ciničnom, skeptičnom promatranju života i u izlivima svoje podsmjehivačke prirode.

U skrovitom kutu duše svi oni čuvali su uspomenu na porušenu samostalnost, a žaljenje za nekadašnjom srećom neizostavna je nota i u dubrovačkom književnom stvaranju. Austrijska je politika uspavljivala duše i birokratski duh stvarao je stegu i ujednačivao javno mišljenje, ali nijesu mogli ugušiti veličanje starih vremena. U vrijeme nacionalnog preporoda, kad u gradu zasjenjenom svojim neveselim sutonom narodna svijest mahom raspali pritaložene osjećaje, zaodjenuše se stihom i slogom sve u pameti dozivane uspomene iz prošlosti i naricanje za izgubljenom slavom.

Naš Dubrovnik u vjekove stare
bi oaza sred divlje pustare;
a kada mu novo doba svane,
tada i sam pustarom postane.

Ovaj anonimni epigram prepjevan je na stotinu načina godinama i godinama. »Šta si vidio u gradu — pita Lovro Troja u »Ribarskom razgovoru« Pijerka Bone. — Vidio sam jad i nevolju; svak spominje staro doba, plače i jada, a goroj se tuzi sutra nada«. To je ono »plakavo doba«, u koje je izdisala svaka radost od života, doba, koje nam Ivo Kaznačić prikazuje u poslanici Lovru Kukuljici: »Za poklada nema više maškarada, kolendari ti ne pjevaju pod prozorom, a pijanice su danas ozbiljni ljudi; ustav nam je dao da smijemo govoriti o narodnim pravima i obećao je rujnu zoru; ali mala je radost samo nada!« Međutim ti suzni izlivi nijesu liječili Dubrovnik od mrtvila. Jedinu mušku, oštru riječ izrekao je Medo Pucić već g. 1844. u predgovoru svojoj »Antologiji dubrovačkih pjesnika«, kad je pisao, da je prikazuje Dubrovniku »kao neporušiv prikor današnje ništote«. Doista nijesu »ništoti« bile krive samo političke prilike, nego i kobna apatija, kojom su mnogi mislili da će se osvetiti za satrtu slobodu. Ta zarazna misao ne zahvati narod;

on osta vjeran svojoj tuzi, ali i svojim dužnostima. Ustuk toj »ništoti« i toj tuzi bila su i traženja i idejna lutanja u sebi nepokorene vlastele, pa i samoga Orsata Pozze — Mede Pucića, da u ono doba političke romantike nađu nacionalno uporište izgubljenom gradu; njegovo zagovaranje sjedinjenja Dalmacije i Dubrovnika s prekovelebitskom braćom i rad njegova brata Nika Velikoga u Hrvatskom Saboru pokazuju već onda, kuda će poći hrvatska Atena u budućnosti, kad se iz nauka »ilirske« škole rodi zdrava misao narodnog preporoda.

Veličanje prošlosti vlada je shvaćala kao retorično vježbanje elegično raspoložene dubrovačke duše; ipak je ona držala pod paskom svoje nove državljane. Žene, osobito ohole vladike, ne mare da imaju opreza, ali ni vladini organi ne mare, da s njima zbiljski postupaju; oni znadu za onu vladiku, koja na dan Sv. Vlaha glasno čita plač proroka Jeremije: »Opomeni se, Gospodine, što nas zadesi, pogledaj i vidi sramotu našu«; čuju za neku staricu, koja poznate ulizice zaustavlja, da im reče: »Klanjam ti se, gosparu, a ti znaš, šta mislim«, pa dopuštaju, da se tim zadovoljavaju; ponositoj gospi Madi Sorgo, koja se u crkvi Bogu moli, da uspostavi Republiku, poručuju latinski: »Asinina vox non penetrat polum«; o Mariji Bosdari okružni poglavar šaljivo izvješćuje, da ona iščekuje Republiku onako nestrpljivo, kaogod što Židovi iščekuju svoga Jehovu; zlatni Čulić javlja vladi, da bi Niko Sorgo rasprodao sve svece, koji su u raju, da mu može Republika uskrsnuti.

*

Makar kako se Dubrovnik nagodio s novim prilikama, ništa nije Dubrovčane toliko vrijeđalo, koliko osorno ponašanje ili neoprezna šala s njihovim dostojanstvom. S dostojanstvom dubrovačke vlastele nikakvo drugo nije se moglo mjeriti. Uvijek na oprezu, s tim načelom tjerali su mak na konac: na svečanim sastancima prigodom careva imendana zahtijevali su, da ne budu pomiješani sa prostacima, a prostaci su bili austrijski generali i državni dostojanstvenici. Austrijska vlada brzo upozna tu slabu stranu svojih novih podanika, te nastojaše da laska njihovoj taštini. O toj političkoj nuždi najbolji dokaz pružio je sam car Franjo, kad je za svog boravka u Dubrovniku milostivo susretao gospare. Staru taštinu nove prilike više ražestiše nego li ublažiše: bit će zato, što je ona većini njih bila jedino, što im se dalo spasti.

Kad su vlastela u Napoleonovoj, zatim u austrijskoj monarhiji izgubila moć, kojom su do jučer raspolagala u svojoj državici, pri-

rodno je, da su se upinjali spasiti barem svoju individualnost. Čistoća vlasteoske krvi bila je veliki melem na ranama njihova dostojanstva, ali i golema briga; vrijeme, njihov najljući protivnik, spremalo se, da ih i na tom polju potuče. Zabrana, da se vlastela žene građankama, ostala je na snazi do propasti slobode. Tko je od starog tabora uzimao ženu iz novoga, taj je izazivao grožnju i gnušanje svoje okoline; stari ga nijesu više priznavali sebi ravnim, u oporukama prijetilo se kćerima, da ne će ništa dobiti od očevine, ako se udadu za skorojevića. Salamankez se nije lako rješavao, da uzme za ženu inozemnu djevojku, makar bila plemkinja; znao je Tomo Bassegli, što ga je stalo, kad je iz Ženeve doveo kćer astronoma Borna: ona nije mogla izdržati neprilike, u koje se bješe uvalila, te ode da živi u Beču; kad je g. 1812. Palo Gozze uzeo Aniku Cadogan-Valois, nerado su je dubrovačke vladike smatrale sebi ravnom. Kad je na jednom sijelu neko s dubokim poštovanjem spominjao caricu Mariju Tereziju, stara neka gospa uteče mu se u riječ i upita: »A je li ta Marija Terezija bila vladika?« Kako da se patricijat ne zgrozi, kad vlastelin uzme prostu građanku, kao ono, kad se g. 1815. Luko Lukov Zamanja oženio Kristinom Malešević, kćerju pomorskog kapetana, a Baldo, sin Pala Gozze, doveo u svoje vlasteoske dvore dražesnu Luciju Pecarević? Sto i pedeset godina bijaše proteklo od posljednje »mésalliance«; sad se vlastela i kler natežu iz petnih žila, da osujete tu sablazan, ali sva im je muka zaludu. Uzrujanost patricijata ponovi se, kad je Vlaho Bona uzeo ženu niskog podrijetla; markizu Mihu Boni smrknu se pred očima, kad se Luko Sorgo, sin njegove lijepe sestre Marijane, vjenčao s nekom djevojkom iz Cavtata; petnaestero članova Ghetaldieve loze ustade na Dživa Ghetaldi, koji je uzeo neku građanku. Lukša Gozze, nećak vojvode Antuna Sorga, imao je za ženu građanku Niku Faccendu, poznatu sa velike nježnosti i krasote, i s njom živio sretno u Rimu. Lukša dođe jednom u Dubrovnik i upita u kafani rođaka Luka Didaka Sorga, gdje mu je stan. Obrecnu se na nj Sorgo: »Šta to pitaš, zar si stranac? Stanujem u kući svojih predaka sa ženom dostojnom moga doma; a ko zna, iz koje je kućištine prostakinja, koja je tebe odvela iz očeve kuće: ko zna, u kojoj se kućištini, izrode, danas smrzavaš!« Međutim, kad u jeseni prvo uvehlo lišće padne, za njim će pomalo sve ostalo: unuci i sama djeca vlastele, koja su toliko zazirala od »mésalliance«, gazit će, koje iz ljubavi, koje iz materijalnog interesa, načelo o čistoći svoje krvi. Pod kraj vijeka, kad budu čije zaruke, ne će niko više zabrinuto pitati, »je li korta suproj korti (dom ravan domu)«; i to načelo past će kao jesensko lišće u zaborav.

Iz zbirke Vita conte Bassegli-Gozze, vlasništvo društva »Dub«

Gore: Anika Bassegli-Gozze, rođ. grofica Calogon-Valois, i vladika Luigja Vodopić
Dolje: Lukša conte Bassegli Gozze i Vito conte Bassegli Gozze

Iz zbirke gđe M. Haler-Pugliezi, vlasništvo društva »Dub«

Svečanost Sv. Vlaha u Slanomu kraj Dubrovnika prije 50 godina

Iz zbirke gđe M. Haler-Pugliezi, vlasništvo društva »Dub«

Narodno Kolo »Poskočica« u već nestalim nošnjama sela Dubrovačkog primorja

Prazni ponos izaziva skeptičan osmijeh. Ali kad pomislimo, da su neka vlastela prije gladovala, nego li se odricala svog ponosa, toga posljednjeg blaga; da su, potišteni tugom, mučke tavorili, istrajali i iščekivali smrt kao jedini iskup od nanesene im uvrede, tad moramo zaboraviti, što su preuveličali svoj položaj, što su se preko mjere prebacivali i nabijali glavu maglom i obmanama. U tome su bili izvanredno iskreni; u tome su bili do kraja i dosljedni. Imajmo na kraju i to na pameti, da su doista imali čime se ponositi, kad su najviše iz njihovih redova potjecali ljudi, koji su dubrovačko ime proslavili. Makar da ih je ljuto nemanje pritiskivalo, naslijeđena uzdržanost nije davala, da im se to na licu čita. Dvije sestre, poznate usidjelice, znale su, da gospođa Mäda iznajmljuje sve sobe svog stana osim jedne, najskromnije, u kojoj plete bječve gosparima, da iskamči koju paru; ali opet radovale su joj se, što baš krasno živi u gospodskom stanu; a gospođa Mäda, da se oduži dobrodušnoj laži, zavidjela je tim sestrama, što provode ljeto na selu, gdje samo spavaju i šeću, iako je znala, da one tamo dan i noć šiju za težake. U tim riječima nije bilo nikakve primisli: konvencionalna laž navirala je na usta sva iskićena cvijećem finoga odgoja, a odgoj je tjerao do krajne granice dužnu obzirnost prema drugu u nevolji; ona je to bolje pritezala vezu, koja spaja srodne elemente, da se zajednički brane od konačne propasti. Koja im korist od toga? Šta je mislio da će postići onaj plemić, koji je popodne sjedio kraj prozora, da ga s ulice vide, kako srče kafu iz pozlaćene šoljice... punu vruće vode iz kućnog bunara? Čemu se nadao gospar, koji je izlazio u šetnju, pošto bi pričvrstio za prsluk draču skupe ribe... koju nije nikad okusio? Samo današnji utilitarni duh može tako što pitati. Tä, sve su to mršava zadovoljstva i sitne pobjedice, ali su dovoljni dubokoj tuzi, koja se za njima krije. Ti ljudi nijesu nikoga varali. Njima se o tome radilo, hoće li pognuti glavu, kad im je nevolja na vrat zajahala, ili će joj dostojanstveno prkositi. Oni se riješiše na prkošenje. Međutim, hvala ljekovitoj moći vremena, broj se i ovih prkosnika prorijedi; oni, koji preostaše i koji se kasnije pojaviše, izgubiše svoj prvobitni značaj; sami njihovi sumješćani više ih ne shvaćaju; izgledahu nastrani, čudaci; poneki postaše igračkom gradske djećurlije.

Već za prvih godina austrijske vladavine, a pored oštre žaoke, koja ostade svakome Dubrovčaninu u srcu zasađena, mnogi vlastelin i građanin hranio se kruhom, koji mu je vlada pružala u obliku nagrade za rad u državnoj službi; toliko je vlastele bilo na pr. na sudu namješteno, da, osim trojice četvorice, ostali nijesu znali, kako će utući vrijeme; i tako su među sobom u rodu bili, da se

nepristrana parnica nikako nije dala voditi. Osim toga veliki dio vlastele hranio se milostinjom od jedne cvancike na dan iz carske privatne blagajnice. G. 1829. Niko Lucov Pozza-Sorgo bijaše javio iz Beča prijateljima, da je za carskom trpezom i od ministara čuo, da u prijestolnici mnogo cijene dubrovačku vlastelu i da će im car udijeliti neku mirovinu i njihovu djecu primati u državnu službu. (Prije nego je krenuo u Beč, Niko Lucov bijaše poslao caru na poklon bure najfinije malvasije, a car mu na uzdarje darovao lijepu porculansku vazu). Mirovina — eufemizam mjesto milostinje — počela se vlasteli plaćati 1832. Nije minulo ni pet godina, otkako je car Franjo onako »obeselio« svoje nove podanike, a već okružni poglavar izvješćuje, da su podarovani plemići digli glavu, da su se isprsili, kao da su svojim znojem taj novac iskamčili. Kakvi su to ljudi — pitat će se — koji se dotle ponizuju, da primaju milostinju od svog neprijatelja? To nije milostinja — tako su oni objašnjavali — to je jedna careva dužnost; kako ih je materijalno upropastio, morao ih je i materijalno podići, vratiti naprosto, što im je oteo. Oni su bili uvjereni, da je to njihovo sveto pravo, ta carev su novac primali bez ščinjanja, ali nijesu dopuštali, da se u popisu podarenika piše, da ih pomoć ide, jer su siromasi. Kad je pukao glas, da se car »udostojio da za njih razveže tobolac«, sve se toj vijesti obeseli — osim vrlo neznatne manjine —; kada pak saznaše, da se radi o mršavoj cvanciki, mnogi se isprva pokunjiše, zatim pomisliše, da ne treba preko hljeba tražiti pogače, na koncu stegoše srce i... pružiše ruku. Odmah odlučiše, da će se u stolnoj crkvi održati svečana služba, na kojoj će se pomoliti za zdravlje velikodušnog vladara. Do pod kraj 19. vijeka plaćala se carska potpora. Međutim odabrana četica izumiraše; posljednji član patricijata, koji se tom potporom koristio, bila je jedna matora, obnevidjela vladika: uistinu njena se cvancika već bila prometnula u svijetlu forintaču.

Kad se potpora počela plaćati, počinjalo je vrijeme, kad su se sve nevolje obarale na Dubrovnik, pa je ona mnogima u zgodan čas dolazila. G. 1835. do 1845. bile su mu uprav gladne godine; po selima je narod skapavao od gladi; u susjednoj su Hercegovini strašne prilike, pa utječu na dubrovačko područje. Nedostaje gotovina, s Turskom niko više ne trguje, javni je kredit uništen, a narod ga treba, jer još nije prinovio popaljene kuće i propali alat; vjerovnici, koji još raspolažu kojom svotom, kupuju za male pare napuštene zgrade i neobrađivana polja, a kako načelnik Ghetaldi-Gondola obavješćuje vladu, u tom poslu odlikuje se Blago Djelo. Luko Didak Sorgo jedva kuburi: svoju djecu preporučuje višim

državnim dostojanstvenicima, kojima je prisiljen pisati, da je Dubrovnik kao »bubreg u loju«. Prijatelja i visokog činovnika u Mlecima Mata Zamanju zove, nek se vrati kući, gdje će naći, da su razorene kuće popravljene i da su zidane nove, da ima novih putova i novih tvrđava; ako pak voli poći u svoj Ston, tamo više ne će sretati čeljad obrvanu od groznice i kužne močvare i tako što drugo, nego narod zdrav, zrak čist, nove zgrade, izorana polja... I izvještaji okružnog poglavara podudaraju se sa Sorgovim: »U gradu svijet je miran i zadovoljan; on iščekuje s nestrpljenjem novi veliki carski grb sa svima titulama Njegova Veličanstva, među kojima je i titula vojvode dubrovačkog i zadarskog; samo se treba žuriti, jer je radoznalost velika«. Kao da Dubrovčani tih dana nijesu imali prečega posla! Francuska vlast ukinula je uz to fideikomise, pa »kadeti«, koji su dotad jedva kuburili, sad su sipali šakom i kapom; Austrija je fideikomise uspostavila, ali mnogo je porodično imanje već bilo upropašćeno. Niko Lucov Pozza-Sorgo odrekao se te pogodnosti, prepustio svoje imanje vjerovnicima i umro u Beču u velikoj bijedi.

Nekad bogati domovi sada se pomalo prodavaju kmetima i drugima. Mnogima, koji su naricali za izgubljenom kućom svojih djedova i psovali na »širogaćanina«, koji mu je pustim novcem oteo, neko se bješe obrecnuo riječima: »Nije on kriv, što ti je kuću kupio, već si kriv ti, koji si mu je prodao!« A koji su ti skorojevići, koji su »otimali« tuđe? »Tko je taj«, pitao je Luko Didak Sorgo u latinskoj poslanici Matu Zamanji, »koji s goveđom kožom pod petom i oko stegna stupa obijesno odbijajući dimove poput Kaka, i nosi štit, da mu ne bi sunce naškodilo preplanulom licu? On je danas gazda, jer je nedavno kupio imanje, polja i kuću svoga gospodara, kojega je već izmuzao neprestanim parnicama, prikraćujući mu svako pravo, odnoseći mu posljednji grozd. Ovoj sudbini ne izbjegoše ni pomorci ni trgovci; pomorcima već ništa ne pomaže pomorstvo, jer i onako već more je otvoreno svima zastavama, pa se narodi bore oko gole kosti kaogod psetanca. Drugima trgovina ništa ne koristi, jer neki hibridni svijet pod nazivom Grci (Vlasi) iz pograničnih krajeva grabi se oko svega, čim se dade trgovati, kao što orlovi i jastrebovi sa obala Tracije i Tesalije žvaču(?) sve, što im dopadne kljuna. To je proročka duša naših pređa i predviđala.«

Vrijeme je klizalo po površini vlasteoskog dostojanstva, odnoseći česticu po česticu tvrde kore, pod kojom na koncu nađe običnu mješavinu vrlina i poroka, istrajnosti i pregibljivosti.

Pregibljivost se često izvrgne u služništvo, što ga koji put ni sama vlada nije odobravala. Takvo poniženje dočeka god. 1835. načelnik Ghetaldi-Gondola. Kad je zamolio, da grad smije crkvenom

svečanošću zahvaliti Bogu na carevoj milosti iskazanoj dubrovačkoj deputaciji, koja je pošla u Beč, da izreče svoje sažaljenje prilikom smrti Franja I. i da se pokloni novome caru Ferdinandu, načelniku odgovore, da nikakav austrijski grad nije tu svečanost priredio i da naročito Dubrovnik to ne smije učiniti, budući da je sam car prekorio namjesnika radi toga, što je dopustio, da grad odašlje svoju deputaciju; Dubrovčanima je prosto, da privatno zahvale Svemogućemu.

*

Ova poniženja u teško vrijeme služila su dajbudi tome, da kao na jednoj tamnoj pozadini odskaču posljednji sjajni karakteri. Ovi, makar da su znali, da je nerazmjerna borba uzaludna, izdržali su do kraja; iščezli su kao žrtve jednog, možebit nikome korisnog, ali lijepog uvjerenja.

Markiz Miho Bona, stari volterijanac pak iskren patriot, po slomu svoje misije i svog vlasteoskog dostojanstva, stade ugušivati u raskošnom životu svoju tugu i nabrzo poharči svoje lijepo imanje. Bio je dobar, umiljat, prijazan. Sam Fratar Gluhi preporučivao ga je vladi i predlagao, da bi namjestila njegovu djecu, jer će inače porodica propasti. Na tu preporuku utjecalo je držanje Mihova sina Luka, austrijskog pristaše, sve da je i on u narodnom ustanku vršio svoju dužnost. Lukov brat Marcije bijaše pribjegao na Lopud, kad su Englezi držali otoke; na njega je bila vlada ogorčena zato, što je poskidao neke vladine proglase i jednom, na dan Sv. Vlaha, šetao Placom odjeven u republikansku togu. Mihov treći sin Pijerko, krasni junak g. 1813., »ljepota od mladića«, kako su ga gospođe zvale, uzor nenamještene veselosti i mladićke nježnosti, spominjao se u Dubrovniku do pod kraj vijeka. Kad je prebolio tešku ranu, koje je dopao u boju oko Sorgove ville u Gružu, pođe na put u Istok; žalost za zarobljenim gradom bila bi ga otjerala do u Ameriku, da nijesu majčine suze odnijele pobjedu. On se vrati kući, oženi se i nastavi svoj zarana započeti književni rad. Srcem i dušom pristade Pijerko Bona uz Gajev hrvatski narodni preporod; hvalio se, da je neki njegov predak vojevao s Eugenom Savojskim i pao pod Biogradom; živo se radovao Gajevu nastojanju oko usavršivanja jezika. Ali s padom Dubrovnika utrnula se »slava dičnog od jezika«, pa se trudio, da prinese svoje snage spasavanju toga blaga. Neuspjeh njegovih književnih poduzeća, porušeno zdravlje, gospodarske neprilike sklonili su prijatelja mu engleskog konzula Turnera, da svojoj vladi predloži, da imenuje Pijerka Bonu engleskim vicekonzulom. To Turner ne postiže. Pijerko umre gotovo siromah. Povučeniji je

život Pijerkova brata Frana, advokata; ipak vlada i ovog Bonu nadzire; na dvadeset godina po okupaciji grada Frano je spominjan u poglavarskim izvještajima kao politički sumnjiv; vlada smatra za svog protivnika čovjeka, koji na dan Sv. Vlaha ne izlazi iz kuće. Jednom, kad se neko tužio, što gradu nema niotkud pomoći, Frano Bona pogleda u svečev kip i reče: »Sv. Vlaho ili ne može ili ne će«. I on je bio volterijanac kaogod i otac mu Miho, ali je znao da Voltairea izmiri s vjerom; bio je dobar domaćin i išao je u crkvu. Nije kovao zavjera, kako je Čulić mislio; vlast se trudila, da ljubaznim susretanjem predobije i razoruža toga ponosnog republikanca, ali Bona je izbjegavao laskave ponude. Neizmirljivi Inoćencij jednako je opominjao vlast, da se čuva toga opasnog čovjeka, kojemu je priznavao dubok um i čvrst temperamenat. Frano je živio na Konalu, odan čuvanju svojih uspomena.

Na Gornjem Konalu umre (1850.) i Dživo Natali, budilac posljednjeg poleta dubrovačkog patriotizma; umro je u dubokoj starosti, sam, ne tužeći se nikomu na osamljenost, na koju ga je novo vrijeme osudilo. Dubrovčane bijaše teško zaboljelo, kad im god. 1816. poručio: »Čuvajte se obmana; to je posljednja usluga, koju vam mogu iskazati«. To je Dživo smio reći, jer bijaše dovoljno dokazao, da je za rodnu zemlju učinio sve, što je mogao. Poslije tih dana stvori Dživo sebi zasebni svijet, svijet svojih velikih uspomena, u kojemu je samo njegovo srce još kucalo. Na Gornjem Konalu proživio je svoj dugi vijek radeći do posljednjeg časa; bio je prijatelj svih siromaha; on im je pomagao od svoga, dovodio im liječnika, ispraćao ih u bolnicu. Nježnost njegova srca išla je dotle, da je putem pazio, da ne bi koju bubicu pogazio. Njegova kršćanska duša odmarala se u starim osamljenim crkvicama Sv. Gjurgja na Tri Crkve i Sv. Ivana na Gornjem Konalu... Njegov je grob pokraj općinskog puta tik do vrata baščenog zida koludrica na Tri Crkve. Vrijeme je izlizalo natpis na nadgrobnoj ploči; tu se već ništa ne čita.

Vlaho Kaboga zaključio je žalosno svoje dane; on je do kraja nosio užasni teret mržnje svojih sugrađana. Prvi put sjeti se Kaboga, da je nešto prodrlo u javnost o njegovu životu, kad je god. 1815. izostavljen u popisu stalno namještenih činovnika. »Uništio sam spletke vlastele — pisao je vladi — i o tome sam obavijestio vladu, otkrio sam tajni rad Miha Bone u Beču i ostalih agenata u Carigradu i u Francuskoj, navukao sam na se mržnju vlastele, najbliži me rođaci izbjegavaju, smatraju me odgovornim za propast Republike... Neka se protiv mene povede istraga u Zadru, da osujetim gadne napadaje na moju čast i vjeru«. Vlada obasipa najdelikatnijim obzirima »traditura«. Kaže dalmatinski guverner: »Neka pravda

izreče svoju! Nego buduć da se radi o intendantu, grofu i vitezu Leopoldova reda, o osobi vrijednoj i o austrijskom pristaši, i budući da bi se on mogao opravdati, preporučuje se, da se s njim najobzirnije postupa. Naređuje se, da se dva bubnjara (Vlahove žrtve) dovedu u Zadar«. Vlaho Kaboga krene, čim je intendancija ukinuta. On pred sudom poreče, što mu se prebacivalo, i kao da se tim vlada zadovolji, jer on dobije u Beču mjesto tajnika u dvorskoj kancelariji. Ali caru kao da zadarska presuda nije bila dovoljna, jer on naredi, da se povede kriminalna anketa. Ova svrši naopako po Kabogu. G. 1821. Kaboga izgubi mjesto, morade seliti iz Beča, gdje se međutim bješe oženio; vrati se u Dubrovnik i prijeđe odmah u Cavtat; iz Cavtata nije smio u Dubrovnik bez dopusta redarstva. God. 1833. poglavarstvo ga još smatra za bezvjernika i nemoralna čovjeka. Umro je god. 1845.

Već znamo, zašto Antun Sorgo nije mnogo mario da odgovara nadama, koje su patrioti u njega polagali, sve i da njegovo posredovanje ne bi bilo odvratilo od Dubrovnika smrtni udarac. S njim se ne možemo oprostiti kao s bud kojim krivcem. Privezan za francusku kulturu, živio je do svoje smrti (1840.) u Parizu s nezakonitom kćerju, koja kasnije pomahnita i umre u bolnici, ali nije prekidao dodire s dalekom domovinom. Marko Bruère mu je pisao, da je zaludu utekao iz Dubrovnika od prijatelja i od one »kare od jezika« svoga liječnika Hidže, jer da će ga Markova kolenda svuda stići. Od Sorga s vremenom bude vrlo svijestan i pribran čovjek; on je žalio, što je u vlastele zavladala neplodna apatija i što neki vole, da im se pleme istraži: to su stoička načela, plodovi ograničenih pogleda, pa su ubitačna; današnji Dubrovčani moraju biti dostojni svojih otaca. Prvašnji skepticizam Antuna Sorga rasplinut će se, kad god u njegovoj duši odjekne glas ponižene domovine. Sorgo sastavi na francuskom jeziku djelo »Postanje i pad dubrovačke republike«. Građani su se grabili oko te knjige, jer je Sorgo poslao Palu Gozze samo 10 primjeraka, da ih razda, i njegovo dirljivo pisanje o njihovim nezgodama čitali su kradom, jer vlada nije dopuštala, da se piše o Dubrovniku. Tih dana vlast je zatekla Fratra Gluhoga s tom knjigom u ruci, ali on se opravdao izjavivši, da se uprav u taj čas spremao, da taj primjerak preda redarstvu, i kao da s tom laži nije bio zadovoljan, Čulić obeća, da će prevesti za redarstvo odlomke, u kojima Sorgo najviše ruži Austriju. Niko Lucov Pozza razdavao je knjigu svojim poznanicima u Beču. Eusèbe Salverte, Francuz, izdao je djelo »O civilizaciji — Mleci, Dubrovnik«. Knjiga mu je bila puna povijesnih i kulturnih netočnosti, između ostalih, da je Austrija bez ikakva povoda već g. 1807. zauzela Dubrovnik, pa ga

poslije Campoformia morala predati Francuskoj; da je Senat u nekoj »Krvavoj knjizi« bilježio, kako će se porodice i pojedinci svetiti seljacima, koji zaprijete njihovoj rodbini i prijateljima i t. d. Ustade Sorgo i u pariskom »Temps«-u uze u obranu svoj ocrnjeni grad, požalivši na kraju, da je Dubrovnik sada i za uvijek propao. Sorgov članak učini dubok dojam i na austrijsku vladu, ali ova prosto izjavi, da je članak Dubrovčane uvrijedio i da pisac očevidno ne zna, kako Dubrovnik napreduje i koja mu se velika budućnost sprema. (Ovo nas podsjeća na onog bečkog nadbiskupa, koji je obeselio nekog Dubrovčanina viješću, da će se, Bogu hvala, i u Dubrovniku podignuti pučka škola i uvesti kultura!)

Antun Sorgo, član pariske Keltske akademije i vrlo uvažen u književnim i znanstvenim krugovima, postigao je, da se na Sorboni otvori katedra za — slavenske jezike; ali prava je zasluga njegova, što je svijetu proglasio slavu i muku svoje domovine, koju je Austrija nastojala ušutkati.

POGLAVLJE IV.

Broj stanovništva za pada Republike i god. 1880. — Katolički značaj i obilježje dubrovačke države; redovnici i svećenstvo, Republika prema grčko-istočnom doseljenom elementu — Politika Austrije prema »Grcima« i događaji u Bosni i Hercegovini — Skupina doseljenih Srba u Dubrovniku; afera vladike Rajačića, oporba protiv gradnje grčko-istočne crkve u gradu — Židovi u dubrovačkoj sredini.

Sudeći po velikom broju vrlih ljudi, koji su bili živi i čuveni u svijetu krajem 18. i početkom 19. vijeka, moglo bi se misliti, da je dubrovačka država brojila koju stotinu tisuća duša, a brojila ih je otprilike samo 31.000. Bez sumnje grad s predgrađima davao je najveći broj znamenitih umova, a nije brojio — prvih godina vijeka — nego 5705 stanovnika (grad 4175, Pile 1165, Ploče 365). Pod kraj vremena, kojim se naša knjiga bavi (1880.), na području nekadašnje Republike broj duša znatno je narastao, ali u gradu razlika je mala: svega 7245 duša, naime u gradu 4805, na Pilama 1864, na Pločama 576. Dubrovnik je dakle u svako doba bio gradić skoro neznatan opsegom i brojem stanovnika. U gradu s predgrađima bilo je uoči pada u toj eminentno katoličkoj državi 230 Židova i 110 grčko-istočnjaka. G. 1880. broj Židova bješe spao na 75, a broj grčko-istočnjaka porastao na 500. Austrijsko vladanje bilo je Židovima nepovoljno, u mnogočemu nepovoljnije od republikanskog; naprotiv grčko-istočnjacima životni uvjeti išli su sve više na bolje. Oni su znali iskorišćivati prilike i neprilike vremena i mjesta, a i nove snage su im pritjecale iz susjednih zemalja s istoka.

Svakojako katolički karakter zemlje isticao se u svakom času njenog javnog i privatnog života: državu i vjeru bješe Republika stopila u jedno, pa kako je katolicizam bio oslonac državi, tako je država podupirala katolicizam. Dubrovačke kolonije, koje bjehu poplavile Balkan, bile su i predstraže katoličkog prodiranja na istok — i branič njenog samog postojanja. Krepko isticanje državne vjere imalo je i političku i gospodarsku svrhu; to dvojako lice potpuno je odgovaralo praktičnom, trijeznom duhu naših Dubrovčana. U posljednje vrijeme, u matoroj državi, ovi nazori bjehu izblijedili; ali katolička vjera, makar više nije bila kao nekad zvijezda prethodnica

pothvatima Republike, ipak je sačuvala u dubrovačkoj duši staru krepčinu u obliku tradicionalnog ekskluzivizma. Dubrovnik je htio biti čisto katolički grad, mezimac rimske crkve; stoga je Senat bio u svaki čas gotov jednodušno ustati protiv prekršitelja toga načela; nikakva druga opasnost nije nailazila na toliku jednodušnost i žilavost u otporu, koliko napadaji na čistoću i isključivost katoličke vjere kao dubrovačke vjere. Toliki broj crkava i samostana na malom području ne da se zamisliti bez velike pobožnosti naroda.

Početkom 19. vijeka samostani ili su izgubili ili su gotovi da izgube svoj karakter i važnost. Naročito su u ženskim zavodima bile koludrice nekad u velikom broju i bile su većinom kćeri vlasteoskih domova, tu zatvorene, koje milom, koje silom; tako i u »Fratara Bijelih« (u dominikanskom samostanu) bilo je nekad vidjeti mnogo zaređene vlastele. Naprotiv »Fratri Crni« (Franjevci) bili su većinom čeljad težačkog i nižeg građanskog staleža. Pod kraj dubrovačke nezavisnosti u ženskim samostanima u gradu, osobito u Puncjela (u samostanu Sv. Klare), broj koludrica je neznatan, a neznatan je među njima broj plemkinja; tako je i u »Fratara Bijelih« broj braće toliko spao, da će se oni već u prvo austrijsko doba stopiti s dalmatinskom dominikanskom provincijom, da se ne utru. I Benediktinci jedva životare. Bolje prolaze »Fratri Crni«; njihovih deset samostana broje prilično lijep broj fratara: u velikom samostanu u gradu žive uoči pada Republike 33 fratra, sve sami dubrovački državljani, jer drugima tu nema mjesta; jedini izuzetak pravit će »Fratar Gluhi« — Inoćencij Čulić, Splićanin, kojega će samostanu nametnuti samovolja generala Marmonta. Osim malog broja njih, ta su braća težačke ruke. Njihov je samostan kudikamo popularniji od dominikanskog; oni su nekako bliži narodu. Gospodstveno držanje »Fratara Bijelih« — kad su o Uskrsu išli u prošnju, sluga je za njima nosio košić za darove, a Franjevci su nosili sami bisagu preko ramena — njihov povučeniji život, najzad i njihov mali broj ne mogu im pribaviti široko kolo prijatelja u društvu, kojemu se sada vrlo rado živi. Uostalom ima i među »Fratrima Crnim« ljudi zaslužnih pohvale; spomenimo Joakima Stulli, poznatog leksikografa; mladog Ambrozija Markovića, koji će prirediti izdanje Gundulićeva »Osmana« s učenim bilješkama; Antuna Agića, odličnog teologa, izvrsnog poslanika Republike, govornika i patriota, koji će odbjeći u Rim, da protestira protiv francuske sile, i tamo se tijesno sprijateljiti s povjesničarom Niebuhrom. U tom istom samostanu ima i zlatnih duša: Serafina Gurića († 1835.) narod drži za sveca; narod će iskopati njegovo tijelo ukopano na Dančama — jer se u crkvama više nijesu mrtvaci sahranjivali — i prenijet će ga kradom

u grad, da ga položi u grob u samostanskoj crkvi. Koju godinu prije toga (1796.) bješe preminuo Franjevac Klešković (fra Grize), svetac po javnom mišljenju, pa su mu vojnici morali čuvati mrtvo tijelo, da ga svijet ne razgrabi na komade, kao da su svete moći. U skoro praznom samostanu Dominikanaca živi glasoviti Ivan Resaver, veliki tumač Staroga Zavjeta, patriot i prijatelj posljednjeg dubrovačkog rabina Josipa Parda; po padu Republike bit će u Bologni profesor hebrejskog jezika i učitelj potonjeg pape Pia IX. Dični mu je drug u samostanu Rajmund Sej († 1809.) na glasu propovjednik; u crkvi se svijet penje na oltare, da ga bolje vidi i čuje; držao je jednom tako dirljivu propovijed protiv bezdušnih kamatnika, da su sutradan mnogi povratili dužnicima utjerane kamate, među njima i poneki Židovi. S njima je i Angjeo Maslać, čovjek vulkanske naravi, poliglot, izvanredno učen, ali nepostojan u načelima; isprva odan Republici, poslije obožavalac Napoleona, poučavat će francuske časnike u francuskoj književnosti; u austrijsko doba vidjet ćemo ga, gdje se klanja pred Franjom I. i prevodi na njemački jezik himne dubrovačkih pjesnika bečkom caru, ali toj najnovijoj odanosti niko ne će vjerovati; upropastit će samostansko imanje i biblioteku; bit će kriv, što će »Fratri Bijeli« već god. 1815. pominjati austrijskog cara u svojim molitvama i što će se vlastela radi toga od njih odbiti.

Svjetovni kler slobodnije se kreće. Po neki su stekli svjetski glas, kao Brnja Zamanja i Gjuro Ferić; učenošću i izglednim životom odlikuju se dva brata Čumbelići, Salatić, Lupi, žrtva francuske obijesti, Kojić i drugi. Uprav na osvit vijeka stupio je na pastirsku stolicu nadbiskup Nikola Bani, čovjek pošten, iskren, ali strašno surov; surovost ga je sasvim osamila, pa će zato dobiti oštrih opomena od samoga pape Pia VII. Do g. 1722. nadbiskup je morao biti stranac, a kanonici mješćani i vlastela, da na njega paze; od te godine unaprijed nadbiskup može biti mješćanin, ali nikako vlastelin. Nikola Bani bit će posljednji nadbiskup dubrovački; po njegovoj smrti (1815.) Austrija će ukinuti nadbiskupiju i pripojene joj biskupije Stonjsku i Trebinjsku, načinit će biskupiju dubrovačku i prvi će biskup biti čestiti Giuriceo (1829.—1842.). Bilo je i povreda svećeničke stege, pa Senat bješe udijelio Franjevcu Aleksandru Pejoviću († 1809.) godišnju pripomoć, da može življe raditi na reformi javne moralnosti. Čim je Austrija zauzela Dubrovnik, odmah poče izbijati na vidjelo drugovanje prevarene vlastele sa svećenstvom u očajnom radu za uspostavljenje Republike, pa se nije propuštala nikakva prilika, da se ti patrioti svećenici obaspu klevetama. Inače ni u najpobožnijoj kući nije domaćinu ni najmanje krivo bilo, što je svećenik, stari kućni prijatelj, svirao uz violinu, da mlađi svijet može

plesati; niti je tako zazorno bilo gledati popa, gdje ide na večernja sijela s čibukom u ruci i s bijelom noćnom kapicom na glavi, ili gdje u dućanu sjedi i »kunduruje« (ogovara); ili najzad starog kanonika i latinskog pjesnika Brnju Zamanju, gdje s puškom preko ramena prolazi Placom, da će u lov. Svakako biskupski vikar Pero Milković mogao je ne svirati svu božju noć u orkestru na pokladnim igrankama na Konalu, niti je bilo lijepo gledati, gdje za pokladnih dana »Fratri Crni« iznose na Placu crkvene klupe, da tu sjede, puše i gledaju mahnite maškare. Al' eto! Dubrovački patrijarhalni život dopuštao je mnogu izvanrednost; stoga je javno mišljenje smatralo sve to za bezazleno, i što nije bilo bezazleno.

*

Šta je u to vrijeme bilo s »Vlasima«, kako u Dubrovniku zovu grčko-istočnjake ili (kako se zovu u novije doba) Srbe?

Kad je Dubrovnik izgubio slobodu, vjerska nesnošljivost mogla se smatrati za ostatak jedne davne tradicije, u koju se dubrovački duh upio; svakojako ona nema isključivo vjersko obilježje, jer su Dubrovčani, živeći s velikim svijetom, naučili se odavna na poštivanje inovjeraca; to nam dokazuju živi odnosi i dugotrajne veze sa susjednom islamskom carevinom. Ta nesnošljivost ima svoje uzroke u dubokoj kulturnoj opreci prema grčko-istočnim došljacima.

Vjerska politika stare Republike potjecala je od dubokog uvjerenja. S druge strane nema pak sumnje, da je Dubrovnik na oprezu od balkanskih grčko-istočnjaka ugušivši svaki pokušaj, da s njima stvori bilo koju zajedničku vezu, izbjegao opasnosti, da se oštre crte njegova individualizma i njegova drugačijeg ljudskog karaktera otupe i okrnje, jer baš taj jaki individualizam, koji je nastao iz osobitog suživljavanja starohrvatskih naseljenika sa mediteranskom civilizacijom i kršćanskom uljudbom na graničnoj točki, tajno je vrelo njegove slave, kulture i slobode.

Već je prije velike trešnje bilo uzaludnih pokušaja, da se u Dubrovniku podigne za inovjerce bogomolja. Kad je poslije velike trešnje katolički svećenik Brnja Giorgi nastojao, da Senat, jedino u korist države, koja je bila na rubu propasti, proglasi neku vrstu vjerske snošljivosti — tim više, što su mnoge srpske porodice ponudile Republici svoje glavnice, da se porušeni grad podigne — većina u Senatu odbije prijedlog i ponudu. Kasnije, početkom 18. vijeka, srpski velmoža Vladislavić, koji bješe nabavio u gradu kuću s baščom, htjede da u bašči gradi za se crkvicu, ali Senat ni to ne dade. Ta izazva u Petrogradu veliko neraspoloženje prema Dubrovniku.

Lišeni vjerske slobode, grčko-istočnjaci su se morali na tajno sastajati u nekoj kući na Posatu, kamo im je dolazio o Božiću i Uskrsu jedan monah iz Duži. Da prkosi djelovanju francuskog konzula, Rusija zatraži preko svog konzula Fontona, koji je u Dubrovnik došao g. 1803., da ovaj može podići za konzulatsko osoblje grčko-istočnu bogomolju. Fonton bijaše sa sobom doveo dva ruska popa, dok je sam bio katolik. Nije bio nikad zadovoljan stanom, koji mu je dubrovačka vlada stavljala na raspolaganje, i njegovo osorno držanje uopće dodije i vladi i građanima. Senat odbije molbu. Najžešće se opirahu senatori Gradi, Pozza, Giorgi i Sorgo; oni su zahtijevali, da se ta dva ruska popa vrate, otkud su došla. Fonton poruči Senatu, da se Republika mora pokoriti Rusiji. Uzalud je i Papin poslanik u Petrogradu molio, da se ruska vlada obazre na vjerske prilike Dubrovnika. Rusija odgovori prijetnjama, i državica morade popustiti.

Za francuskog vladanja car Napoleon je priznao grčko-istočnjacima prava, što ih i druge vjere uživaju. Kad je Austrija zaposjela dubrovačku republiku, bilo je tu samo kojih trista »grčko-nesjedinjenih«, ali vlada je oštro pazila, da ta šačica ljudi ne dođe u dodir s vladikom crnogorskim. Ipak Crnoj Gori nikako nije ni na kraj pameti bilo, da steče osobite simpatije tih grčko-istočnjaka. Kad je Austrija g. 1810. poslala u Crnu Goru svoga ženijskog kapetana, Dubrovčanina grofa Brnju Kabogu, da pregovara s vladikom Petrom I. o ustupanju Lozice, Kaboga nađe vladiku u teškim političkim i novčanim prilikama, nađe razdor u zemlji, nađe gospodara gotova da primi neke novčane darove. Ali ova je zemlja bila u isto vrijeme i prethodnica ruskog utjecaja na te krajeve. Ovu je opasnost Austrija osjećala, te nije nikakvo sredstvo propuštala, da je od sebe ukloni. »Ovdašnji Grci — javljao je u Beč okružni poglavar u Dubrovniku — uvijek se povoljno izrazuju o Rusiji i drže, da će ona jednoga dana privući u svoje kolo svu Europu, a najprije ove zemlje«. Znajući, da bi nezadovoljstvo grčko-istočnjaka prije poticalo nego gušilo plamen njihovih simpatija, vlada odabra politiku trpljenja i susretljivosti. Ali takova politika dugo ne potraja. U izvještajima redarstva u prvoj polovini vijeka grčko-istočnjaci prolazili su kao »neznalice, praznovjerna i nemirna čeljad«. Ne mogu se, naravno, uspoređivati s pitomim Dubrovčanima, osobito se ne mogu uspoređivati nedavne pridošlice iz susjednih zemalja. Praznovjerje značilo je što i pravoslavlje. Ovaj sud s visokog mjesta o pravoslavnima podupiralo je staro dubrovačko neraspoloženje prema »Vlasima«. U vrijeme, o kojemu pišemo, bili su Dubrovčani najviše gnjevni na Crnogorce.

Kad se g. 1842. radilo o uređenju granica između Turske, Crne Gore i Austrije, sastaše se na dogovor u dubrovačkom Lazaretu vladika Petar II. i hercegovački vezir; tom su prilikom građani veću simpatiju iskazivali veziru nego li Njegošu; naprotiv uz vladiku stajali su mahom grčko-istočnjaci. Oni su uživali u tome, što je vezir morao pristati na sastanak s Crnogorcem, ali su žalili, što se vladika nije prikazao u impozantnoj mitropolitskoj odjeći. Dok niko nije smio u grad s puškom, dopustila je austrijska vlast vladičinu tajniku i perjanicima, da je nose; ta povlastica, udijeljena Crnogorcima, strašno je ozlojedila Dubrovčane. Koju godinu kasnije Ida von Düringsfeld primijeti, da se niko u Dubrovniku nije molio za pobjedu vladičinih sokolova u ratu, koji je onda iznova bjesnio s Turskom. Prijatelji joj protumačiše tu indiferentnost i ona obađe poharanu okolicu, te je imala šta vidjeti, jer je tada bilo još užasnih tragova divljačke najezde. Crnogorci nijesu sami palili, pljačkali i ubijali po okolici Dubrovnika; ali, što je zanimljivo, u pameti i predaji Dubrovčana, u gradu i na selu, ostao je samo spomen na Crnogorce, a donekle i na Ruse.

Događaji u ondašnjoj turskoj pozadini, u Bosni i Hercegovini, i politika Austrije prema Turskoj (svečan doček Ekrem Omer-paše u Dubrovniku g. 1859.) nešto su smanjili staro neraspoloženje prema doseljenim Vlasima i grčko-istočnom elementu. Međutim sve se na staro povrati, kad je postavljeno pitanje gradnje grčko-istočne crkve u samom gradu.

Što su doseljeni »Grci« stekli pod francuskom vladom u materijalnom pogledu, to su velikim dijelom zadržali i pod austrijskom. Oni su g. 1821. imali svog privatnog učitelja, ali su đaci polagali ispite na državnoj školi. G. 1827. dopusti austrijska vlast, da ta djeca uče i ćirilicu. G. 1830. ona odredi, da karlovački mitropolit Stratimirović pošalje u Dubrovnik za učitelja popa Đorđa Nikolajevića, koji pak postade gradskim parohom i zasnova školu do same tadašnje bogomolje na Posatu. Ova škola steče pravo javnosti g. 1848. Nikolajević se revno držao napomena, koje mu u političkim pitanjima slaše vladika iz Šibenika, koji je redovito izvješćivao gubernatora Lilienberga o držanju svoje pastve i nastojao, da pribavlja uspjeh vladinim namjerama. Kada Petar II. Petrović Njegoš prispije u Dubrovnik u studenom 1833., nosio je dugačku gornju haljinu od crvene kadife s bijelom postavom, dugačke gaće od pepeljaste svite, crne čizme; o vratu visio mu je o zlatnoj kolajni križ okružen dragim kamenjem i panadžija (golfija) s krunom posutom diamantima; na glavi je imao širok klobuk sa zlatnim »klaslama«, a ispod šešira crnu svećeničku kapu; išao je bez štapa i spuštenih ruku.

Toga dana paroh Nikolajević »razboli se« i ne pohodi vladiku crnogorskoga, a ovaj bez njega ne mogne u crkvu. Petar razumje kukavnu komediju te nastavi put. Već mjesec dana prije ovih događaja morao je šibenski vladika Rajačić okusiti neraspoloženje Dubrovčana prema pravoslavlju. G. 1832. rujna mjeseca stiže vladika u Dubrovnik. Odsio je u kući trgovca Lučića na Pilama. U to vrijeme dogodi se nešto, što Dubrovčani nijesu nikad vidjeli niti su mislili, da će ikad vidjeti. Da se pomoli u »vlaškoj« kapelici navrh Posata, pravoslavni vladika u punom ornatu, okružen đakonima s gorućim voštanicama i kadionicama i u pratnji svega »opštestva«, mjesto da sa svoga stana na Pilama pođe ravno na Posat, uđe svečano na vrata Od Pila u grad, prođe Placom, izađe na vrata Od Ploča te putem iza grada prispije u kapelicu; tu izreče humiliju, pa se istim putem i s povorkom kroz grad vrati u svoj stan. Dubrovčani brzo se razabraše: Mala manjina, koju su sastavljali nekadašnji jakobinci, »framasuni«, uživala je u tom »zlamenju« boljih vremena; sitni narod, staro plemstvo i svećenstvo proricali su propast svijeta. Zadarska vlada nije mogla da se ogluši tužbama svećenstva, patricijata i općine, tim manje, što je »vlaško razmetanje« jednako trajalo. Sablazan je bila golema. Maknu se napokon vlada. Namjesnik traži objašnjenja. Poglavar se upušta u čitavu povijest dubrovačkog neraspoloženja: »Još je vruć trag zločinima počinjenim od Rusa, Crnogoraca i Hercegovaca, na zemljištu bivše Republike; sve su to sama braća naših Grka; Grci privlače k sebi trgovački promet; Grci kupuju polja i kuće osiromašene dubrovačke gospode; nazočnost grčkog vladike uzrujava katoličko svećenstvo, pa pripreme za njegov doček, pa njegove procesije, pa nužno pohađanje vlasti; općina i većina u gradu traže, da se udari granica pravima njihova opštestva. Uistinu Rajačić je prošao procesionalno gradom, jer put s Pila na Posat ljudski je vratolom. Kad je episkop Kraljević amo dolazio, nije se nikome namećao, nije ni kod koga ni primirisao; dok ovaj čisto osvaja grad«. Zadarska vlada se zamisli, pa riješi pitanje zabranom grčko-istočnjacima, da drže procesije. »A pošto je jasno«, piše namjesnik grof Lilienberg, »da na ponašanje Grka najveći utjecaj ima ruski podkonzul Gagić, nužno je, da se ovaj čovjek nadzire, da možemo motivirati zahtjev, da se odanle ukloni«. U ovome vlada ne uspije; Gagić ostade još nekoliko godina na svom mjestu.

Međutim vladika Rajačić bijaše otišao u Kotor, a na povratku zadrža se dva dana u Dubrovniku. Prije polaska pođe u bogomolju, ali bez procesije i ravno s Pila na Posat, jer — gle čuda! — pred mjesec dana još vratolomnu putanju nevidljiva ruka bijaše pretvorila u krasno uređen put. Uspomeni ove epizode ima se pripisati negodovanje, koje je izazvao izbor jednog »Vlaha« za općinskog prisjednika. Tako i topovski hici, kojima je austrijska artilerija g. 1844. pozdravljala dolazak u Dubrovnik episkopa Mutibarića, pobudiše u dubrovačkoj javnosti očitu zlovolju, ali u obliku jedne nevine satiričke pjesme, koja se našla pribijena na vratima stolne crkve. Jasno je, da su se dubrovački živci počeli stišavati. Međutim iza burne g. 1848. doseljenim grčko-istočnjacima u Dubrovniku nije se moglo braniti, da grade sebi crkvu, gdje ih je volja. Kod njihova groblja na Boninovu, podaleko dakle od zabranjenog grada, dizala se još od g. 1837. crkva Sv. Mihajla. Ali tek g. 1877. ispuni im se glavna želja: da imaju svoju veliku lijepu parohijsku crkvu usred grada. Bilo je u ono doba u Dubrovniku jedno 380 njihovih duša. Opozicija Dubrovnika protiv gradnje crkve bila je velika, ali vlasti dopuste i omoguće gradnju. Tako je u sredini grada — na mjestu porušenih palača i kuća vlastele i pučana — podignut sadašnji veliki grčko-istočni hram.

*

Židovi nijesu imali razloga da budu zahvalni Austriji. Sve i da su ovi odavna imali svoju bogomolju u gradu, prave mržnje na Židove (u Dubrovniku: Žuđeli — Žudio — Žudioka) nije bilo u Dubrovniku ni u stara vremena. Oni se ne mogu na republikansku vladu mnogo tužiti; doduše ona im nije priznavala građanska prava; njihova sloboda bila je na sto načina u tijesno satjerivana; ali na svaki način bilo im je kudikamo bolje nego li drugdje u Europi. Oni su bili javni agenti, mešetari, upravljali su imanjem bogatih porodica, bili su kirurzi i liječnici; sve je to vlada dopuštala. (Pred šezdeset godina — zanimljivo je spomenuti — djecu jedne moje tetke poučavao je u katoličkoj vjeri jedan profesor Židov). U drugoj polovini 17. v. Republika oduze Židovima vlast, da kupuju kuće u predgrađima, da se noću smucaju, da uopće ističu neku ravnopravnost, koju nijesu nikad uživali, te g. 1783. naredi, da moraju stanovati samo u »Ghettu«, da u određeni sat moraju biti kod kuće, da ne smiju imati sluškinja katoličke vjere. Iz tog položaja podiže ih Napoleon. Zato su oni živjeli u najboljim odnosima s francuskom vladavinom.

U prvo austrijsko doba ponovno nije Židovima najbolje bilo. Uzalud su Franju I. g. 1818. podigli mali slavoluk u ulici svoje bogomolje. Natpis na slavoluku sastavio je Inoćencij Čulić! Car im se onda nije smilovao. Najzad car im udovolji. Do g. 1820. imali su svoju školu i učitelja; g. 1821. dopušteno im je, da pohađaju javne

škole. Bit će, da su oni nekad bili strašni brbljavci, govordžije, kavgadžije, jer i danas u Dubrovniku »činiti geto« znači praviti veliku tresku i galamu. Naročitog rabina davno već nemaju; posljednji im bijaše Jakov Pardo († 1820.), kojega još spominju u svojim molitvama. Uostalom i onako rabina više ne trebaju; u moje vrijeme bilo je u Dubrovniku još samo pet ili šest židovskih porodica. Njihovi karakteristični običaji bili su se mahom izgubili; starija čeljad u gradu još su se sjećala zadnje »Žudioke«, koja je, kad se udavala, obrijala sasvim glavu, te nosila vlasulju. U sinagogi oni svakog siječnja pjevaju himnu u slavu mučenika Izaka. To bijaše (1622.) Izak Jezurum, koga neka Marija Matkova optuži radi ritualnog umorstva jednog djevojčeta. On se ne prizna krivim. Ipak ga Senat osudi na dvadeset godina zatvora; ali poslije tri godine pomilova ga.

U klaustru Fratara Bijelijeh Phot.: M. Szabo

Pred crkvom u Čilipima Phot.: M. Medeot

POGLAVLJE V.

Školstvo u starom Dubrovniku — »Collegium Ragusinum«, Licej i braća Appendini — »Skladnost«, teatar, kućne zabave i odnos prema umjetnosti — Kafana »U Zvicera« — Kolende, Antun Kaznačić, maškarate i »Družina« — Festa Sv. Vlaha za vrijeme Republike i kasnije — Doček austrijskog konzula i zadnji harač Porti.

U rodnom mjestu tolikih pjesnika, književnika, filozofa i kroničara, mnogi će pomisliti da su škole cvale brojem i slavom nastavnika; tako nije bilo. Država je pozivala iz Italije čuvenije profesore gramatike i retorike, prava i filozofije, osobito otkad je krajem 15. vijeka skolastični pravac ustupio mjesto humanističkom pravcu; predavanja, koja su oni držali u velikoj sali »Sponze«, odgovarala su potrebama prilično izučene mladeži. Redovitog školskog odgoja nije bilo; on se pojavio tek u 17. vijeku, i može se reći, da je škola bila potpuna ustanova istom uoči pada Republike, kad se svojim sjajem isticao glasoviti »Collegium Ragusinum«. Za osnovne pučke škole država nije se osobito brinula. U gradu su svećenici bili po tradiciji učitelji, pa se može uzeti, da je svaka svećenička kuća bila u isto vrijeme i škola. Posljednji tipični svećenik-nastavnik bio je popularni dum Tomo Tvrtko, koji je poučavao u retorici i Matiju Bana. Pred samom propasti slobode cvjetala je u gradu osnovna škola dum Miha Vendramina; po većim selima u okolici Republika je u to doba potpomagala male škole, u kojima su župnici tumačili vjeronauk i predavali početke latinske gramatike. Mlado ženskinje odgajalo se odvajkada u ženskim samostanima; za tu mladež drugih škola nije bilo. U imućnijim vlasteoskim kućama poučavao je djecu svećenik, sin koje domaće sluškinje, koji bi sav svoj vijek proživio u kući svoga gospodara i bio ljepše odgojen od ostalih popova; s njim su se vlastelčići zabavljali i išli u šetnju; oni su ga dvorili, kad bi čitao misu u kućnoj kapeli; nagrada mu je bila, da se nije trebao brinuti za kruh svakidanji. Međutim, znanje stečeno u domovini nije dostajalo; mladi Dubrovčani željni viših nauka išli su u Rim, u Padovu, u Bolognu, u Napulj,gdje su upotpunjivali svoju kulturu i znanje. Ali kako su taj teret mogle podnositi samo bogatije porodice, to je Republika na

svoj trošak slala u Italiju svake treće godine po šest mladića, koje je smatrala sposobnim za liječništvo, farmakologiju, građansko i kazneno pravo i umjetnost, a u Carigrad ili Solun one, koji će joj sutra biti službeni tumači za istočne jezike. G. 1794. država uvede i pravničku školu, te pozove za profesora rimskog prava na glasu advokata Cosintia; i on je predavao u »Sponzi«, kamo su ga i stariji dubrovački pravnici išli slušati. Pomorcima nijesu trebale osobite škole; praksa i iskustvo bili su im onda glavni učitelji; brodski zapovjednici ukrcali bi se za djetinjstva, da se zarana vježbaju u pomorskom poslu i da ih teška putovanja i opasnosti namajstore. Tehničko znanje stekli bi iz knjiga, ili bi za svojih kratkih odmora u domovini pohađali predavanja kojeg vještog matematika ili fizika; takav učitelj bio je onda O. Urban Appendini; između njegovih đaka bio je i poznati nam kapetan Pasko Jakšić.

Davnoj želji Republike, da osnuje zavod za redovito poučavanje mladeži, udovoljiše Isusovci, koji su u Dubrovnik došli g. 1560. Brzo stadoše graditi Kolegij, veličanstveno barokno zdanje na visokom položaju, odakle pogled obuhvata grad i predgrađa i more, pak crkvu Sv. Ignacija, koja je tek g. 1725. bila gotova. Isusovci upravljahu javnom nastavom do g. 1773., kad njihov red bude ukinut. Senat se požuri, da ne bude prekida u poučavanju, i nagodi se sa Skolopima (Patres Scholarum Piarum); oni preuzeše Kolegij i odnjihaše naraštaje, od kojih se sastoji društvo prikazano u ovoj knjizi. Kolegij se dijeli na nižu i višu školu. U nižoj, u koju je ubrojen i pripravni tečaj, učitelji su svjetovni svećenici, sve sami Dubrovčani, koji djecu vježbaju u poznavanju talijanskog nastavnog jezika, u čitanju i pisanju i u počecima latinske gramatike. U višoj školi učitelji su Skolopi, dozvani iz Italije; predmeti su vjeronauk, latinski jezik, zemljopis i povijest, grčki jezik, a u posljednjem tečaju logika, metafizika, fizika, kemija i matematika. Za hrvatski jezik zavod nikako ne mari, čak ne mari ni za bolje učenje talijanskog jezika! Vjeronauk je duša odgoja; latinski jezik stoji na prvom mjestu. Didaktični aparat za mlade latiniste svodi se na neprekidno čitanje i tumačenje najboljih uzora i na vježbanja u stihu i prozi. S tom praktičnom metodom ide uporedo udovoljavanje taštini đaka; karakterističan primjer bila je »Oratio ex Cathedra«. Učitelj daje đaku za sutradan odlomak iz jedne Ciceronove besjede, neka ga prouči; sutradan se đak uspne na katedru, deklamira odlomak, prevede ga, izabere koji mu drago predmet, o kojemu je tu riječ, i o njemu izreče dugački govor, da pokaže svoju retoričku vještinu. Nato učitelj i saučenici obaspu govornika svakojakim pitanjima, što su u vezi s onim predmetom; ako đak na svako mudro i točno odgovori,

oni onaj čas sastave i pročitaju koji latinski epigram u njegovu slavu, pa ga sretna i zadovoljna otprate kući.

Skolopi znali su, kao malo koji drugi odgojitelji, zasluživati odanost povjerene im mladeži, pa ipak su mnogo pazili, da se održi stega. Đak niže škole mogao se kazniti, da sjedi na »sramotnoj klupi«, da kleči nasred sobe, da okusi udarce po dlanu prutićem (to su bile tako zvane špalmate), ili plagoso fuste, gdje je mekši; za starije đake bio je i zatvor do 24 sata ili isključenje iz zavoda; ova posljednja kazna imala je za vlastelina posljedicu, da nije mogao postati članom Velikoga Vijeća, jer se za to tražila školska svjedodžba o ćudorednom vladanju. U višim razredima mlada vlastela uživala su prednost, da na profesorove upite odgovaraju sjedeći i da ih profesor zove Signor A... Signor B... Ove su se povlastice očuvale i za prvih godina austrijskog vladanja. Na velikim javnim akademijama u Isusovačkoj crkvi, kojima se školska godina svršavala i na koje su pozivane vlasti i obitelji đaka, najbolji su učenici dobivali srebrne kolajne, pa su redom stupali na uzvišeno mjesto, da ih skupština vidi: njihova imena i zasluge rektor bi svečano proglasio. Zatim su deklamirali svoje sastavke o svakojakim predmetima, koje u pjesmi koje u prozi, ili u dialogu, a predmeti su bili n. pr.: Ciceron u progonstvu (elegija), Cezar na Pompejevu grobu (sonet), Kopernikov sistem (kancona), Korist od astronomije (sonet), Plima i osjeka (jedanaesterci) i t. d. Na kraju đaci su pokazivali svoju vještinu u pjevanju i sviranju, i rektor bi zahvalio zvanicama na njihovu strpljenju. Po svoj prilici zvanice su tu zahvalnost zasluživale.

G. 1806. Francuzi pretvoriše Kolegij u vojničku bolnicu. Razbjegoše se Skolopi i stadoše privatno poučavati djecu. Najposlije zauzimanjem generala Marmonta otvori se 2. prosinca 1808. u ukinutom koludričkom samostanu Sv. Katarine Licej-konvikt, koji je imao zamijeniti stari Kolegij; u novi zavod uđoše opet Skolopi kao profesori. Nastavni sistem sad se malo u čemu razlikovao od pređašnjeg; glavna je novina bila samo ta, da se u prva dva razreda učio i domaći hrvatski jezik, a u višim razredima francuski, i da se mlađoj djeci katekizam tumačio na našem jeziku. Ali to nije dugo trajalo, jer već 1810. godine francuski jezik stupa na prvo mjesto, a hrvatski se trpi za nevolju samo u osnovnom razredu, gdje su djeca samo »naški« govorila, kako je to isticao Faustin Galjuf. Učitelji su zbog tih jezičnih prilika sve sami mješćani. U konviktu je bilo 30 mjesta određenih za dubrovačku i kotorsku mladež; konviktori, kad su išli u šetnju, imali su odijelo tamno zelene boje, zakopčano do grla pucetima od bijele kovine, prsluk i gaće iste boje, plavi ovratnik, niske postole i šešir »a la Henri IV.« Kad je g. 1814. Austrija zauzela

Dubrovnik, ona naslijedi od Francuza dobro uređeni Licej-konvikt i njegove Skolope, koji se svojom indiferentnošću prilagodiše sad po treći put novom vladanju.

*

Među ovim vrijednim nastavnicima treba posebice spomenuti braću Appendini, naročito starijeg, Frana, isprva rektora republikanskog Kolegija, zatim francuskog Liceja, najposlije austrijske gimnazije.

Rodom Talijani iz Piemonta, oni se preseliše sasvim mladi u Dubrovnik, Frano g. 1792., Urban g. 1795., po svoj prilici po nagovoru Faustina Galjufa, koji im bijaše učitelj u Torinu. Dubrovačka vlada imenova ih za profesore u Kolegiju. Frano bijaše čovjek hitre i bistre pameti; okretnost, da se izvlači i u najtežim pitanjima, da se snađe na bilo kojem polju ljudskoga znanja, najposlije njegova veseljačka ćud, smisao za društvenost i ljubazno postupanje sa svakim, pribavljahu mu široko kolo prijatelja i štovalaca. Brat mu Urban ne bijaše tako meke naravi, niti se u svemu slagao s Franom; bio je dubljeg uma i pametniji promatrač života i znanosti. Đaci su obožavali Frana, koji je znao biti starješina i prijatelj, s njima se šalio, šetao i imao u njima najposlušnije pitomce. Dubrovčani, kojima je Frano bio učitelj, mahom ga hvale i uznose. Antun Kaznačić piše: »Njegova predavanja bila su čitave rasprave o latinskoj i talijanskoj književnosti, u kojima je iznosio i tumačio đacima povijesnu sliku događaja, pod utjecajem kojih su klasici pisali svoja djela; tim sistemom u svakoj se riječi otkrivahu autorov um, prilike i duh vremena i karakter mjesta«. To je zaista idealna nastavnička odlika, koju u školi tako rijetko sretamo i u naše vrijeme. Braća Appendini brzo se privolješe dubrovačkome životu, i grad ih brzo zavoli. Kad je Urbanu stigao laskavi poziv na znatnije mjesto u Rimu, Republika se živo pobrinu, da škola ne izgubi toga nastavnika.

Kad su Francuzi g. 1806. u zgradu Dubrovačkoga Kolegija smjestili vojničku bolnicu, Frano Appendini nastavi poučavanje mladeži kao privatan učitelj. Međutim nestalne prilike dodijaše njegovim drugovima, te oni izjaviše, da će se vratiti u Italiju. Frano stade ih hrabriti i kumiti, da se ustrpe, dok se političke stvari ne raščiste, pa je njegova zasluga, što je nabrzo zatim Marmont zasnovao Licej-konvikt, koji bude povjeren njemu i njegovim drugovima Skolopima i za koji Appendini sastavi program; on postiže, da se hrvatski jezik uči u dva niža razreda. Ova mjera nije potjecala samo od toga, što djeca, kad bi stupila u Kolegij, nijesu razumijevala talijanski, ni od dužnog obzira na njihov materinski jezik, već i od strasne Franove ljubavi za dubrovački govor.

Njegove »Povijesne i kritičke vijesti o starinama, povijesti i književnosti Dubrovčana« do nedavno su bile najbogatije i najpouzdanije vrelo za dubrovačku političku i književnu povijest. Ali Dubrovnik, koji nam se tu predočuje, tako je u svemu savršen, da na kraju moraš pitati: Je li baš takav bio? Prirodno je, da su Dubrovčani i vlada Republike dočekali to djelo s najvećim zadovoljstvom; ono im je laskalo, kako ne bi najushićenija himna. Svoja dva debela sveska prikazao je pisac dubrovačkome Senatu, a ovaj praktični zbor nagradi pisca masnom novčanom svotom.

Šta je Frano Appendini mislio o rasprostranjenosti slavenskih jezika, uvelike je laskalo lokalnom domoljublju velike većine njegovih prijatelja; o tom predmetu zavrgao bi se kod njega razgovor svake večeri. Ipak o ispravnosti njegovih nazora sumnjali su braća Tromba, braća Chersa, liječnik Hidža i drugi, pa i sam njegov brat Urban; Džono Resti poticao je Urbana, da poštedi brata svojim cjepidlačenjem. »Podrijetlo slavenskog jezika — govoraše Frano — treba tražiti u najdavnijoj starini, jer ga je poslije potopa rasprostranio Tira, Jafetov najmlađi sin«. »Grci i Rimljani — mašta naš zanesenjak — podrijetlom su Iliri; Iliri su i Titani; a ne kaže li i sam Gundulić, da je Orfej, Tračanin, pjevao u svom slovinskom (hrvatskom) jeziku«. Da je slavenski jezik, kojega je dubrovačka grana hrvatskoga govora, naravno, najplemenitiji predstavnik, izvor svih europskih jezika, to se po sebi razumije. Neki Englez, s kojim se naš slavist iz Piemonta sprijateljio, pisao mu je: »Pokupio sam po Škotskoj sve riječi, za koje mislim, da ikako naliče dubrovačkima; šaljem Vam ih, jer ste me za to molili; samo dopustite, da Vaš prijatelj i štovalac posumnja o valjanosti načela, koje Vi — uostalom s velikim znanjem i vještinom — zastupate«. Zaludu mu Hidža u nekoj pjesmi poručivaše: »Škakljiva je to zabava; odreci se nje na vrijeme, inače uvalit će te u jaz gluposti; tvrdit ćeš nam, da se i vrag našim jezikom služio, kad je ono u raju zemaljskome napastovao Evu!« Sličnih bludnja ima u njegovim radovima na pretek, napose u raspravi dodanoj prvom svesku Stullieva Rječnika. Pakosni Džono Resti šalio se s Franom, tim »lovcem riječi slovinskijeh«, koji da cijepa, drobi, guli riječi, da im podrijetlo pronađe. Svojim djelcem »O starini i ljepoti ilirskog jezika« kaže, da je Frano proglasio rat Nijemcima, Francuzima, Englezima i Španjolcima. Frano mu na to odvraćaše sa spokojstvom čovjeka, koji ne sumnja o ispravnosti svojih načela. Kad je knez Orsat Gozze umro u vršenju svoje službe — a to bijaše vrlo rijedak slučaj, jer se Knez mijenjao svakoga mjeseca — vlada mu priredi sjajan sprovod, i Frano Appendini održa nadgrobni govor, za koji Senat njemu na čast dade kovati zlatnu

medalju, koja je vrijedila 15 mletačkih cekina. Bog mu bijaše nasporio, sve mu je išlo niz dlaku! Književni posao, poučavanje, upravljanje zavodom, vjerske dužnosti zaokupljahu ga svega; ipak mu je preostajalo vremena, da ide na sijela kod poznanika i gospođa, da posvršuje stotinu raznih naloga.

Bila su braća Appendini u poodmaklim godinama, kad ih je sudbina rastavila. Urbana pozove Austrija g. 1825. u Zadar, da upravlja onom gimnazijom; naskoro ga imenovaše za glavnog upravljača svih dalmatinskih gimnazija. On je malo što štampao, ali svake godine izdavao je po jednu latinsku pjesmu za carev rođendan. Kad je umro (1834.), vlada pozva na njegovo mjesto brata mu Frana, upravitelja naše gimnazije. Tako ostavi i Frano Dubrovnik; ipak to više ne bijaše nekadašnji revni i žustri profesor i školski upravljač; bijaše prerano ostario. G. 1837. umre. Na zadušnicama u dubrovačkoj stolnoj crkvi sleže se mnoštvo svijeta, ali općina »in corpore« izostade, jer je na poslanom joj pozivu pisalo naprosto: »Odličnoj Općini...«, a zbog toga nedovoljnog naslova gospoda se nađoše uvrijeđena.

Antun Kaznačić pjevao je prijatelju Franu: »Tvoje ime pročulo se u svijetu, te sada spavaš miran kao bubreg u loju«. Međutim Franu Appendini nije bilo suđeno, da uživa dovijeka u stečenoj slavi. G. 1890. Petar Kasandrić otkrije u Hvaru dva dotad nepoznata debela rukopisa Ignjata Gjorgjića, u kojima se očuvao dobar dio njegove »Ilirske povijesti« pisane latinski; isporedivši rukopise sa djelima našega Frana, nađe, da je valjani Appendini odanle vadio sve, što mu je trebalo, da sastavlja svoja povijesna djela, naročito raspravu o domovini Sv. Jerolima i raspravu »O plemenitosti i drevnosti ilirskog jezika«. Iz onih rukopisa on je ispisivao, prevodio, prerađivao; dizao je čitave stranice, čitava poglavlja, ne izmijenivši im koji put ni naslova, ne spomenuvši nigdje, odakle mu ono perje, kojim se kitio. Zlatni Frano Appendini, svećenik i odgojitelj, počinio je nešto, što premašuje obični plagijat. Kad je izdao svoju talijansku gramatiku »ilirskoga« (hrvatskoga) jezika, pakosni Jako Betondi napisa mu latinski distih, koji u prijevodu glasi: »S pravom, strančе, predaješ grčki i slavenski jezik; tä u tebi već su grčka vjera i slavenska neotesanost«. Dok se neotesanost odnosi na Franov nemar za gospodstvenost, koji mu nije sav Dubrovnik praštao, bojim se, da nije Betondi, sudeći po onoj »grčka vjera«, ili nešto znao ili nešto naslućivao o nečistoj raboti Frana Appendini.

Vrlo zaslužan bio je Skolop Rosani, profesor klasičnih jezika, kao grecist valjaniji od svojih drugova; umro je kao general svoga reda. U nižim razredima predavali su Dubrovčani dum Ivo Kristić

i dum Miho Vendramin. Učitelj crtanja bio je Rafo Martini, slikar, od kojega imamo sliku Frana Appendini, Džona Resti i drugih Dubrovčana; austrijska vlada posla ga u Solin, da nadzire onamošnje starine; jadnik tamo oslijepi i naskoro umre (1840.).

Poznati O. Maslać predavao je za francuskog doba u Kolegiju francuski jezik; u proluziji svojim lekcijama izjavi se ovako: »Kad imamo sreću, da pripadamo velikom francuskom narodu, treba da mu više ne izgledamo stranci; prihvatimo dakle njegov govor, koji nek bude naš, kao što nam je ilirski«. Te mu riječi nijesu smetale, da pjeva na njemačkom jeziku, čim je Austrija zaposjela Dubrovnik i Francuzi odjedrili. Od toga nije glava boljela ni velikog latinskog pjesnika Brnja Zamanju, nadzornika Liceja, kad se u zavodu svečano otkrivala Napoleonova slika. »Duša mi se zanijela slatkim ushićenjem — govoraše pjesnik tronutoj skupštini — i kad to veliko ime spomenem, čini mi se, da se i studeno kamenje ove dvorane od silne razdraganosti prevrće, da se u pristojnijem obliku iznova sastavi i dočeka željenu uzvišenu sliku svake kreposti, svakog uzora, svakog sjaja!« Doista, od neiščekivanih prevrata tih burnih godina bili su ljudi tako prestrašeni i smeteni i gotovo zaluđeni, da nijesu znali, čijem će glasu povjerovati; samo tvrđi karakteri odazivali su se vapaju shrvane domovine, ali tih je bilo malo.

*

Već pred propast nezavisnosti mnoge su vrline zašle u nepovrat, zabrinutost i uznemirenost zavladale su duhovima, pa je prirodno, što je i domaća stega u mnogočemu stala popuštati. Ipak domaći običaji teško su uzmicali pred navalom novih životnih prilika; u porazu dubrovačkih osobitosti, koji se sprema prije polovine vijeka, oni su se posljednji držali. Običaji bili su nekad vidljivo obilježje karaktera i odgoja, ali sada su više zanimljiva spoljašnost, pod kojom nema onakve moralne snage, koja ih nekad bješe stvorila. Inače i onako bili su neka moć, ali su bili i znakovi nepomičnosti, u kojoj se Dubrovnik onda nalazio. Sama vlada nastojala je iz nestašice drugih sredstava, da neke običaje sačuva kao spomen starih vrlina, i vidjet ćemo, koje je stroge naredbe izdavala u tome pravcu koji mjesec prije francuske najezde, kad je ono skrštenih ruku morala gledati, kako pod tom namještenom ozbiljnosti bruji vratoloman život. Ovaj život zahvatao je i ženskinje, ali samo u malo slučajeva, jer i u Dubrovniku žena je, kao mati i domaćica, znala biti vestalka domaćih kreposti, u svakoj prilici biti zadovoljna i podnositi mirno sve žrtve i svako odricanje, koje obiteljska stega

osobito njoj nameće; među ženama uvijek se odlikovala ona, koja nije »na dvoru ružica, a na domu tužica«.

Razumije se, da su vlastela zarana ulijevala u dječju dušu staleški ponos; tä nije badava babica uspavljivala dječicu uspavankom:

Ninaj, ninaj, gospodaru,
ninaj, carski poklisaru...

U antuninskim i lazarinskim kućama, koje su u ono doba imale skoro monopol dubrovačke pomorske trgovine, praktična je dojilja učila djecu u povoju, gdje će ona sutra bolje žito ukrcavati:

Tindiri, tindiri, moj Martin,
ljepša je Pulja neg Jakin.
U Jakinu bobica,
a u Pulji pšenica...

I to se zvalo »tindirikati« djecu.

Ako je domaćim običajima ipak bilo suđeno, da se jednom povrgnu, to ne će s njima propasti posljednji potez dubrovačke ličnosti: na mjestu, koje će se za njima uprazniti, jednako će se isticati cvijet dubrovačke skladnosti. U Dubrovniku skladnost je bila prirođena vrlina, bila je plod potpunog ukrštanja između raznih moralnih snaga, kao što su vjera, obiteljski odgoj, patriotizam; ona se očitovala u istančanoj osjetljivosti za sve ono, što drugima može biti neugodno, u izbjegavanju svake vulgarnosti, u finoći zbora i tvora. U satiri, u epigramu, u kuđenju bilo kojeg poroka Dubrovčanin je zaodijevao svoje osjećanje otmjenošću oblika; zaogrtao je duhovitom ironijom svoje neodobravanje. Zato je razgovor u društvu bio pun finih, zgodnih ispada, vješto prekrivenih aluzija, nepretjeranih laskanja i bez ustuka dočekivanih pogovora. Umjerenost vladala je u svakom duševnom pokretu; zato su znakovi mržnje i prijateljstva bili blagi, kretali su se u granicama iskrenog osjećanja. Zato Dubrovčanin nije ostajao razjapljenih usta ni pred kojom izvanrednom pojavom, niti se u nevolji pred drugima poništavao. Ni sama skladnost nije smjela prekoračivati svoje granice; na to su morale paziti naročito djevojčice, da ne budu u društvu smiješne. »Budi skladna, a ne priskladna — opominjala je vladika svoju kćerku — jer ni Gospa nije priblažena, nego blažena«. I narod znao je, koje su to granice udarene ispunjavanju društvenih dužnosti; ko je išao preko njih, narod ga je zvao »Knjiga Zelena«, naime knjiga starih dubrovačkih zakona. Skladnost uči Dubrovčanina, da ne smije biti nikad nikome na dosadu, da mora nastojati, da njegovo društvo bude vazda

sa željom iščekivano. Zato je Dubrovčanin u razgovoru umjetnik: nije cjepidlaka ni probirač; dohvati se stotinu predmeta, preleti preko mrskih i škakljivih, a ne upire ni u važne; od svake sitnice umije načiniti zanimljivu epizodu, samo neka govor ne zamre; ako je stvar smiješna, on se ne ceri od smijeha, jer mu se ne pristoji; ako je ozbiljna, on ne pada u vatru, jer mu to nije u prirodi; inače, koje god vrste bila, on je umije poprskati tankim skepticizmom i blagim sarkazmom, jer bez toga ne bi bio Dubrovčanin; i zato, što se Dubrovčanin rodio, on drage volje pročeše elegantno jezik ma o što bilo; pecne — ako je prilika — i tebe samoga, a to tako ljupko i s tolikom uljudnošću, da se odmah ne sjetiš, a kad se sjetiš, on je već zaplijenio tvoju pažnju kakvom šaljivom anegdotom. Zavrgne li se govor o kojem teškom pitanju, iznese ti ga kao stvar sasvim razumljivu, pa odmah prijeđe neusiljeno i neprimjetno na kojekakvu pošalicu — kaogod što će te za stolom, poslije teške pečenke, ponuditi čašom pjenušavog vina. — Oko polovine vijeka pisat će Ida von Düringsfeld: »Dubrovčani su svi jednako skladni, ironični i satirični, a bez ikakvog prekomjernog zanosa za ičim; znadu pričati vazda nešto novo, pa išli zajedno i godinu dana«.

Skladnost se proteže u Dubrovniku na sve društvene staleže; ona se pojavljuje i u jeziku; po selima narod izbjegava surove izraze i mjesto njih upotrebljava blaže, pitomije oblike. Pisao je opat Fortis krajem 18. stoljeća: »Učtivost ovog slobodnog naroda nevjerojatna je; i sluškinje su izvanredno uljudne; na gradskom pazaru nije vidjeti odrpanca«. To je doista tako bilo. I danas je težak, kad dođe u grad, odjeven u svoje najbolje odijelo; Župke i Konavoke pred gradskim vratima preobuku bječve: ova čeljad još smatraju grad za svoju prijestolnicu, pa joj čine dužnu poštu.

U osobnim vezama dubrovačka je osobina ta, da muško i žensko zovu jedno drugo po imenu, ma se onaj čas upoznali, a ne po prezimenu; to stvara neku intimnost, koja je, ako ćemo, samo prividna, a opet podržava u međusobnim dodirima vrlo prijazno obilježje. Nažalost, ta su se stara osobna imena već zabacila. Još do šezdesetih godina vijeka muškinje se zvalo Cvijeto, Vlagj, Boško, Vuk, Noko i još kojekako, a ženskinje Boža, Stane, Deša, Slave i tako dalje. Vesela bilo je obično žensko ime u vlastele. To su hrvatska narodna imena. Isusovci se bjehu dovili, da se podrijetlo tih osobnih imenica mora tražiti u slavenskoj mitologiji; zato su uvjeravali narod, da n. pr. Slave znači Viktorija, Deša da je što i Terezija, Vuk što i Luka, Boško što i Božić; danas Dubrovnik drži, da su to imena svetaca i svetica. Po neka imena nadijevala su samo vlastela svojoj djeci, kao n. pr. Džono (Junije), Gjore (Gjuro), Noko (Božo) i druga;

po neka glasila su u vlastele drugačije nego u pučana: n. pr. Mäda i Mande, Dživo i Ivo, Maro i Marin, Pijerko i Pero, Katica i Käta i t. d. Prilika je ovdje spomenuti, da su se u starim porodicama djeca nazivala po nekom pravilu; naime starijemu sinu nadijevalo se ime djeda po ocu, drugome ime djeda po majci, trećemu ime očeva starijeg brata; dešavalo se koji put, da su se dva brata ili dvije sestre jednako zvali; u tom slučaju stariji Niko bio je Niko Veliki, mlađi Niko Mali.

*

Prirodno je, da su se ta skladna čeljad skladno i zabavljala; ona su zabavu voljela i pazila su, da bude plemenita. U vrijeme, o kojemu pišemo, kazališne predstave imale su najjaču privlačnu snagu, sve i da je kazalište uvijek bilo najjednostavnije udešeno. Teatar, koji je dočekao vrijeme, kojim se bavimo, namješten je krajem 17. vijeka i preudešen g. 1710. u Orsanu. O tom prvom dubrovačkom teatru znamo samo to, da su za vlastelu bili pričuvani prvi redovi klupa. G. 1786. bude moderniziran, i u tom najnovijem obliku nalazimo ga na osvitu 19. vijeka. Vlastela imala su i tu zasebne klupe, a za vladike i građanke bile su dvije velike lože za po pedeset osoba; među njima viđale su se i kćeri vlasteoskih kuća, koje kao da nijesu smjele sjediti, već su stojećke gledale predstavu. Da je i u teatru dolazilo do bučnih razmirica između Salamankeza i Sorboneza, građana i vlastele zbog uglednijeg mjesta, to je sasvim prirodno. Puk nije ulazio u teatar. Međutim moderniziranje teatra treba da je slabo pomoglo udobnosti slušalaca: Vlaho Stulli kaže, da su to bila sasvim loša pomješća, a to će biti istina, jer Luko Didak Sorgo piše g. 1838. Matu Zamanji, da je novi teatar, udešen u kući Vlagja Gozze, koji je zamijenio Marmontov, tako primitivan, da se ne bi ni smio zvati »teatar«. (Marmontov je bio znatno raskošniji od Orsanskog!)

Međutim, u dubrovačkom teatru nastala je g. 1778. odsudna preinaka; te godine više se tu ne ču domaći jezik; umukoše stare »družine« mladića iz boljih domova, koje su dotada neprekidno predstavljale; ponestaše na toj pozornici Molierove komedije, koje su Tudizi, Sorgo, Betondi i drugi prevodili i udešavali prema dubrovačkim prilikama, pa njihovi drugovi predstavljali i stari Dubrovčani u njima silno uživali; ponestaše i opere, koje su se pjevale po Palmotićevim dramama, te zavladaše talijanska glumačka društva; njihovu uspijevanju najviše je prinosila talijanska obrazovanost, koja je sve to veći mah zahvatala. Mnogi su žalili nestajanje domaćeg teatra; Marko Bruère, kaogod kasnije i Pijerko Bona, pisali

su komedije »naški«, ali su ih morali zakopavati u fioke pisaćeg stola. G. 1803., za poklada, dođe iz Italije u Dubrovnik čak i operno društvo; ali kakve su to predstave mogle biti u nezgodnim, tamnim prostorijama staroga Orsana! Za vrijeme poklada teatar bijaše svake večeri dupkom pun: u trepetljivoj svjetlosti lojanica odbijaju se mračno lica; odasvud zapahne te vonj od vlage i stareži; po gdjekad desi se, da sa stropa od galerije nekakva tekućina curi i poštrapa te: ne čudiš se, kad znaš, da je po koja žena dovela sobom svoje napršče. Predstavljaju se ili surove ili ludo sentimentalne drame i tragedije; opera je veoma slaba. Ipak čeljad su zadovoljna, uživaju. »Volim gledati paščad i majmune, kako se igraju i skaču« — piše Resti. Ovim prilikama nađoše lijeka Francuzi. Kad je Orsan ustupio svoju pozornicu njihovim vojničkim pećima i Marmont udesio nov teatar u Vijećnici, odahnuše i publika i glumci; najviše se obradova sitni svijet, kojemu su pod francuskim vladanjem sva vrata bila širom otvorena; samo stari patricijat strašno ražali i uvrijedi preobraženje Vijećnice, koje je smatrao za neko zlorado podsmjehivanje prostorijama, u kojima je do jučer vršio svoja suverenska prava.

Najsjajnije kućne zabave bila su sijela sa kazališnim igrama, po tradicionalnom dubrovačkom običaju, da u svakoj poboljoj kući svakom važnijom prigodom bude teatralna predstava, osobito na svadbama. U tome su se isticale vlasteoske porodice Gozze, Natali, Sorgo i kuća Nika Pozze Staroga; među pučkima odlikovala se porodica Vlajki. Za takve zabave bila je u sredini kuće prostrana dvornica (saloća), koja je zapremala visinu od dva poda; na gornjem dijelu dvornice pružala se galerija (balatur), na koju se prilazilo s gornjeg poda; odanle su gledala predstavu djeca, biva maloljetno muškinje, neudate kćeri i posluga. Predstavljači bili su domaća čeljad i njihovi prijatelji, jer stare kazališne družine bjehu ponestale. U ostalim vlasteoskim i boljim građanskim kućama bile su za poklada i u drugim prigodama glazbene večeri, plesovi i gozbe, i to obično s ograničenim brojem zvanica, jer su prostorije bile rijetko kad zgodne za veliko društvo, a i onako Dubrovčanin nije rado sipao kapom i šakom. Osobito u francusko doba, po koja bi djevojčica stala da ne haje za dojakošnji strogi zakon i sudjelovala u tim večerima, plesala, razgovarala se s mladićima. Stara gospa i »ćaće stari« lijevom bi se rukom prekrstili pred tim gaženjem svetih domaćih predaja; ali znakovi »prevratnih« novina sa strašnom su brzinom učestavali, i starcima nije drugo preostajalo, nego mučke stresti ramenima i leći. Gjuro Ferić oštro je napadao na porodice, koje su se nepromišljeno pomirivale sa inozemnim nazorima o od-

goju, i na običaje, koji su se uvlačili gazeći stara dubrovačka načela; nego moć tuđinštine bila je tako jaka, da se pjesnik zamjerio mnogima; dočekao je i to, da su iz osvete grdili i ružili njegova djela i njegov karakter. Novi plesovi već su dolazili iz inozemstva; menuet nije već niko igrao, ali stari dubrovački tanci, kao Monferina, Gorka, Rusa, Poviruša, još nijesu sasvim ustupili drugima svoje pravo. U po kojoj kući bilo je čuti komorne glazbe i pjevale su se poznatije arije iz talijanskih opera.

Tvrdi se, da Dubrovčani nijesu mnogo marili za umjetnost i da među njima nije bilo velikih umjetnika. To je samo donekle istina. Velikih umjetnika uistinu grad nije odnjihao, a uzaludna je sva muka, da se to objasni tim, što neprekidna borba Republike za svoj opstanak nije povoljna bila lijepim umjetnostima; u talijanskim gradovima političke su borbe bile neprekidne i krvave, kaogod i ratovi između tih malih državica, pa ipak su ti gradovi bili slavni upravo u toj grani kulture. Pametnije je priznavati, da Dubrovčani nijesu imali osobitih sposobnosti za umjetnost, nego radi tog nedostatka opravdavati grad već slavan s toliko plemenitih vrlina. Svakako, kad pogledamo njihove crkve, državne polače, privatne kuće i ljetnikovce, moramo ipak reći, da su oni shvaćali ljepotu i uživali u njoj. Doduše, predmeti od osobite umjetničke vrijednosti bili su u privatnim kućama rijetkost. Namještaj je ukusan, otmjen, ali rijetko kad skupocjen. U vlasteoskim kućama visjeli su o zidu portreti predaka; u nekima bile su slike dobrih talijanskih slikara; porodica Pozza naručila je od velikoga Ticiana oltarsku sliku Sv. Mandalijene, koja se i danas vidi u crkvi Fratara Bijelih; Brnja Giorgi († 1687.) bješe nakupio čitavu pinakoteku — šesnaest slika iz te zbirke nalazi se u stolnoj crkvi; u samostanu Male Braće vide se portreti glasovitih Dubrovčana Boškovića, Ranjine, Beneše, Kunića, Luccaria i drugih; ti su portreti resili »saloću« u kući vojvode Antuna Sorga, pak su prešli u ruke Rafa Gozze (Kozice), njegova svaka, a Rafove kćeri (poznate Rafovice) ostavile su ih Maloj Braći. Dosta dobar miniaturist bio je malobraćanin Frano Gozze (Paprica), sudeći po njegovoj liturgijskoj knjizi. Uostalom, od svih grana umjetnosti Dubrovčani najviše su voljeli glazbu. Na izmaku 18. vijeka bilo je u privatnim kućama dosta glasovira; znatan broj starih izvrsnih violina, koje su do nedavno amateri nabavljali za male novce, i velika zbirka klasične i druge glazbe, koja se nalazi u knjižnici franjevačkog samostana, jasno govore za to, da se u Dubrovniku glazba marljivo gojila. U vrijeme, koje nas osobito zanima, bile su živo posjećivane glazbene večeri kod Luka Sorga i njegova sina Antuna; obojica bili su i skladatelji simfonija za orke-

star i za glasovir i velikog broja psalama. Čudnovato je, da Antunov prijatelj Džono Resti nije nikako odobravao tu njegovu strast. »Muzika — mišljaše pjesnik — ne pomaže kulturi; ta grana umjetnosti već je degenerirala. Mahni se, dakle, klavira i daj se na učenje astronomije, ili pravosuđa, ili političke ekonomije, ili potresa«.

*

Za dangube i brbljavce bile su kafane i gostionice. Bila je popularna gostionica nekog Talijana na Pločama, gdje su se za ljetnih popodneva sastajali pod sjenastim dudovima besposleni gospari, pili kafu ili »kupicu rozolina«, kartali se i bistrili mjesne i tuđe zgode. Mladi Luko Didak Sorgo pohađao je i opisao te sastanke. Svaka i neznatnija novina bila je predmet razgovora. Radoznalost i pomnja pooštravale su se, čim bi se Napoleon spomenuo, a kroz radoznalost pomolila bi se uznemirenost. U mašti nemoćne čeljadi moralni stas Korzikanca rastao je do visine svjetskog suca; pred tim neumoljivim Titanom mali dubrovački svijet stajao je poguren, kao da iščekuje osudni udarac. Taj nesavladljivi trepet obuzdavao je svačiju volju, potkresavao je svačija krila, pa eto zašto su ulice i javni lokali bili puni svijeta, kojemu se nije davalo kod kuće sjediti; taj se svijet motao bez cilja, uzimao se s poznanicima u poruke, da čuje, da zna, šta se zbiva, šta će sutradan donijeti.

U gradu, u kojemu narod, napose težak, mnogo ne mari za vino, dok je šoljica crne kafe najfinija počast, prirodno je, da su se kafane zarana pojavile; ali to su bile, kaogod što su i danas, većinom male kafane, kao mali dućani, sa dva tri drvena stolića, gdje seljaci već ranim jutrom posjede, pripale lulu, raspredaju o svojim poslima, pa kad su gotovi, poigraju se dominala. Kad svanu 19. vijek, jedina bolje uređena kafana bila je na prizemlju Gozzine kuće kod Gospe Velike; pravi joj je naziv bio »Caffè Grande«, ali u gradu zvala se »U Zvicera«, jer su kafanu vodili neki Švajcari. Kafanu su polazila samo vlastela i po koji Antunin i Lazarin. Jednom se pučanin usudi poviriti u lokal, ali ga vlastelin istjera riječima: »Izidi, čoeče, odovle, jer je ovo naš stranj!« Vlasteoska taština morade popustiti za francuske vladavine, kad s francuskom posadom uđe u Dubrovnik duh novoga vremena. Dugo ne prođe, i Švajcari otvoriše drugu malu kafanu na Placi, u kojoj se viđalo svijeta svake ruke.

Kafane su dupkom pune svijeta, osobito poslije koje važne sjednice Senata, u kojoj su se pretresla međunarodna pitanja, ili kad prodre u javnost glas, da je vladi stiglo pismo iz Beča ili iz Pariza, ili kad prispije u luku lađa i donese novine.

Ali pustimo, da nas Džono Resti uhvati pod ruku i povede u kafanu »U Zvicera«. Lokal je pun svijeta; srču crnu kafu, puše lulu i smrču burmut. Došao je sinoć iz Beča kurir i stigla je lađa iz Jakina: donijeli su velike novosti o caru, o Francuzima i Englezima. Napoleon gotov je, da se preveze s vojskom u Englesku. Je l' moguće? Razvezuju se dugački govori, nagađa se, naklapa se otud i odonud; niko ništa ne zna, a svak koješta lupeta, svak hoće da popuje; jedan prekida i pretječe drugoga, opija se šumom svojih riječi, probija uši svojom drekom. Graji se uvelike. Nov gost nadođe; navale pitati ga, ima li on novijih vijesti? Kaže, daščući kao lovački pas, da je pročitao sve žurnale, koji su dosad prispjeli; on, dakle, može izjaviti, da mora doći do rata ili mira. Na to mudrovanje upita neko: »A mislite li vi, da će Francuz preploviti Rukav i udariti na Engleza?« Sad će stari neki gospar zamoliti društvo, da bi za čas umuklo. I on — kaže, ogrćući se dostojanstveno u plašt — čita po cijeli dan, po čitavu noć, i razmišlja o sudbini Europe: sunce grane, a njegova uljanica još gori na stolu. Tvrdi, da se današnje prilike najbolje objašnjavaju primjerima iz starine, i to: Sve se može desiti na svijetu. I kad se je napripovijedao, spominjući se svega i svačesa iz povijesti, veli: »Kocka danas je bačena; vidjet ćemo, šta će biti«. Dodije društvu i ovo mudrovanje, dok još neko ustade, i pošto izjavi, da ko ne čita Moniteur de l'Empire, ne zna drugo nego potrzati šuplje rečenice, razmaknu laktom svijet oko sebe i uze govoriti: »Čujte i pazite! Ovo je — i stade crtati prstom na stolu geografsku kartu — ovo je engleska obala; ovo je francuska obala; među njima provlači se more; je l' tako? Tu je Calais — i tu metnu šoljicu — tu je Dover — i tu metnu drugu šoljicu — tu je London, tu Pariz. Zar nije tako?« — i premjerava pogledom sve goste redom. Zatim objašnjava, kad i kako će se događaji razvijati, pomiče tabore, izbjegava zasjede, zapodijeva bitke, navaljuje, povlači se, pobjeđuje, tučen je. »Eto vam, tako će rat svršiti; ja sve to znam prije nego se išta zbude!« Pa dok diže s poda plašt i reda šoljice na prvašnje mjesto i odgovara desno i lijevo, panu šoljice na tle i porazbijaju se, umrlja se plašt. Sve se unaokolo smije; sluga traži od stratega, da naknadi štetu; ne plati li, tužit će ga. Ali u toj galami krivac je umakao. — Međutim, tamo u zakutku neko sjedi, sluša i mūči. Ovaj oprezni promatrač događaja ne zna, uz koju će stranu pristati; sluša i čeka, ali dojakošnje drobeljanje nije mu razbistrilo pojmove. Drugovi dali su mu tri dana, da se riješi, je li za Engleze ili za Francuze. On se ustručava odgovoriti: sigurnih glasova nema, sve su sama nagađanja; neka pričekaju. Najzad dobije druga tri dana; ako ovaj put

ne izjavi, šta misli, otjerat će ga. U kafani nastavlja se raspredanje, ali Resti izvodi nas napolje; dotužilo mu je.

*

Krasna prilika, da se mlada čeljad zabavljaju bez zabrinutosti za političku budućnost, bili su neki stari običaji, kojih se danas malo ko sjeća. Vojničke vježbe mladeži, lijepi pothvati »Družine«, skakanje preko vatre u neke dane, kolendanje, maškarate i drugo, sve su to bili skroz dubrovački narodni običaji bez ikakve primjese inozemnih elemenata; pred smrt Republike i neko vrijeme poslije toga oni su još bili u životu. Kolende su se pjevale uoči Lučina dne, Mratinja dne, Nikolja dne, Božića, Novoga Ljeta i Vodokršća, i obični im je pripjev bio »A sada mi vas Bog — veselio u zdravlju — Bog dô Novo Ljeto — i godište u miru. — Čestito vam Vlási — da se veselite — Bog i Boginje — zdravlje i veselje — i duhovno spasenje — Amen«. S ovim pripjevom povlači se od davnina ono »Bog i Boginje«, krnji ostatak jedne drevne mitološke uspomene. Kolenda je drugačija izgledala, kad bi je sastavio i s drugovima pjevao Maro Zlatarić, ili Marko Bruère, ili Antun Kaznačić ili koji drugi; u tom slučaju ona je imala književnu vrijednost i bila je namijenjena izvjesnoj osobi, i veselo društvo izvelo bi je pod njenim prozorima; najzad domaćin pozvao bi pjevače k sebi i pogostio bi ih.

Ime Antuna Kaznačića, koji je umro u gluhoj starosti 1874. godine (Petar Preradović već g. 1871., prema jednoj krivoj vijesti, spjeva oproštajnu pjesmu nad njegovim lijesom), ostat će u književnosti, dok se bude spominjala kolenda, drugdje (naskoro i u samom Dubrovniku) neshvaćana vrsta pjesništva, koja je tako tijesno skopčana s nekadašnjim društvenim životom grada. U kolendi nije ga niko natkrilio i bio je njen posljednji predstavnik. Pjesništvo — pravilnije: stvaranje stihova, na koje se u njegovoj mladosti bijaše sveo dubrovački klasicizam, a u kojemu je on isprva prokušao svoje snage — nabrzo mu dodije, i on se odbi od toga pravca, da bude pjesnik. Kad se na tom polju pojavi, već ga obrađivaše njegov prijatelj Marko Bruère, koji je tako zavolio naš grad i njegov jezik, da se i danas s pravom broji u bolje pjesnike onoga doba. Markove se kolende odlikuju većom čistoćom i tečnošću jezika, jer se kao konzul u Hercegovini upoznao sa svim tančinama hrvatskog narodnoga govora; dok Antun, u jeziku, u frazama, u izražavanju misli ostaje vjeran starim dubrovačkim uglednicima. Nego, ako u Markovim pjesmama ima

humora u obilju, Kaznačić umije u humor uplesti i ozbiljno prosuđivanje života; uopće Kaznačićev je um dublji i plemenitiji. Ali sav njegov napor, da u odličnijoj formi i sadržini uskrisi tu od davnine u gradu njegovanu vrstu pjesništva, i da je očuva od propasti, u koju je srtala, razbije se o neumoljivi prirodni zakon, po kojemu i u najskrovitijem domaćem svetištu s vremenom mnoge mile stvari ginu i nestaju. Pri kraju prve polovine vijeka još je kolenda nekako životarila; poslije tog vremena šačica dječurlije slavila je u pjesmi ljubaznost domaćina i domaćice, uvjeravala ih, da se ona s malim darom zadovoljava, i molila za koji novčić. Nato bi domaćica umotala koju paru u komad papira, koji bi odmah zapalila, da ga u tmici nađu, kad ga s prozora baci na ulicu.

Od starine dubrovačka je mladost zadnjih pokladnih dana predstavljala neke kratke šaljive ili sentimentalne prizore u vezanom slogu — praunučad Čubranovićeve Jegjupke — i to obično na Placi, gdje bi se narod oko nje okupljao, a gospođe i gospođice gledale s prozora. Više puta predstava bila je jasna aluzija na ljubavni plamen jednog od tih glumaca; a kad je obožavano dijete slušalo sa prozora, tad je predstava vrijedila otprilike koliko formalna prosidba. Često su i sami pjesnici predstavljali, a ti su opet bili Bruère, Kaznačić i drugi. Bruèreovi komadi »Čupe« i »Spravljenica« stekoše veliku omiljelost. Ali njihov trud ne nađe milosti kod neminovnog udesa: nabrzo grad se nije više zanimao za takve stvari. Tako propade i »užanca«, da mlada čeljad idu za poklada od kuće do kuće, da pjevaju naročito složene pjesme. Skakanje preko vatre nije se još sasvim pometnulo; danas skaču samo djeca uoči Ivanjdana. Nekad skakala su momčad i uoči Sv. Gjurgja, Sv. Vida, i uoči čije domaće slave; skakalo se po svima baščama, na tek uređenoj Placeti, na Ilijinoj Glavici, najviše na Gornjem Konalu pred crkvicom Sv. Ivana. Svijet je hrlio na Brsalje, da se nagleda tvrđave Lovrijenca čarobno u noći osvijetljene od pilarskih vatara. Momčad bi zadjenula cvijeće u kosu ili iza uši, pa koraknuvši malo natrag, zanijela bi se kliknuvši: »U ime Boga i Sv. Ivana za gospođu ili gospođicu tu i tu!« i skočila preko plamena. Tko se tih večeri dešavao na Dančama, gledao je pred sobom svu gradsku okolicu i visove gdje gore; odasvud strše plameni jezici, motaju se u zraku gusti pramenovi dima; odskaču tamne sjene poludjele mladosti, bruje daleki glasovi, pjesma, djevojački kikot, i razliva se u zraku velika plima čiste uzdrhtale radosti. Pod tištanjem novih političkih i socijalnih pojava ove su zabave pomalo izdisale, pa su i nestale; one, koje je Republika potpomagala i koje se mogu smatrati njenom emanacijom, propale su u isti čas, kad i ona.

Među ovima bile su zabave poznate »Družine«. Ova se sastojala, i to još kobne godine 1806., od mladih vlasteličića, koji još nijesu stigli da obuku plašt i da budu primljeni u Veliko Vijeće; to društvo nije se nikad raspuštalo; novi su članovi automatično i bez izuzetka pridolazili, a stari odlazili, kad bi navršili 18. godinu. »Družina« imala je svoje zakone i starješine; glavna joj je svrha bila, da se mladost zabavlja; zato je ona priređivala maškarate, pjevala kolende, sastajala se u kućama na plesove i lakrdije, išla čestitati višim vlastima Božić i Novo Ljeto, na svetkovinama gizdala se sa svojim »admiralom« na čelu. Glavni joj je posao bio brinuti se za javno veselje u prva tri dana mjeseca svibnja. U te dane grad bi čisto pomahnitao; radnici napuštali su radionice; pjevalo se na ulici, plesalo se na Pločama i na Brsaljama, bratstvo postolara i papučara imalo je svoj javni ples, pucalo se s pragova kao na dan Sv. Vlási. Članovi »Družine«, kojih dvadeset momaka, dizali su na 1. svibnja pred Pokroviteljevom crkvom visoku gredu, koju bi iskitili borovinom u liku stabla, da oko nje mladež igra kolo i druge narodne tance. Išli su zatim s admiralom, da se poklone Knezu pak nadbiskupu, a ovi bi ih sjajno pogostili; zatim pošli bi u pohode koludricama i školama, pa i tu su ih dočekivali slatkišima i svetim inkunicama. Po noći čuvali su stražu oko one grede, jer je običaj bio, da njihovi nekadašnji drugovi pokušaju, ne bi li onu borovinu zapalili; tu je dolazilo do svakojakih šala i smiješnih prizora. Tek treći dan na večer sklepta se svijet oko grede, zaguši sav prostor Pred Lužom; »Družina« podmetne vatru i namah se izviju plamenovi, zalizuju uz gredu i zahvate borovinu, koja pršteći i praskajući, kao da se takmiči s grajom razgalamljenog naroda, za malo časa sve pretvori u pepeo.

Vlada je išla na ruku »Družini«, jer ju je smatrala kao zgodno sredstvo, da se pritegnu uzajmične veze među mladeži i među njihovim porodicama. S pravom joj se činjaše, da je veselje najprikladnije polje za zbližavanje razrožnog svijeta; zato je naredila, da članovi bratstava, koji ne sudjeluju u javnim plesovima, kako to stari običaj traži, plate neku globu; naredila je, da sva mladež mora 1. i 2. svibnja igrati kolo pred Kneževom polačom, kako su njihovi pređi igrali.

Vježbe pod oružjem i pucanje u nišan na Brsaljama bili su nekad najmilije zabave mladih Dubrovčana; taj se korisni običaj nije smio zabaciti; u tu svrhu g. 1802. izdade Senat naredbu, da svaki mladi vlastelin mora po redu čuvati stražu u Lovrijencu; u siječnju g. 1806., četiri mjeseca prije francuskog upada na područje Republike, izađe naredba, da sva mladež mora dolaziti na

vježbe, i da svi plemići, svi Antunini i Lazarini od 14 do 36 godina — dakle s izuzetkom pučana — moraju sudjelovati u vojničkoj paradi na dan Sv. Vlaha; vlastela, koja ne dođu, kaznit će se zatvorom od 15 dana u Lovrijencu, ostali, koji se ne prikažu, novčanom globom. Pod izgovorom, da građanstvu treba zabave, Republika se sad brinula za jačanje ratobornog duha. Za tu je svrhu svetkovina Sv. Vlaha bila vazda izvrsna prilika.

*

»Festa Svetoga Vlaha« ili »Svetih Vlási« — jer svetkovina u staro vrijeme trajala je po više dana, te se govorilo Sveti Vlasi ili Vlasići — nije danas više državna svetkovina. Vidjet ćemo, šta je u austrijsko doba od nje ostalo; svakako ona je izgubila najobilježniju crtu svog značaja. Evo, ukratko, kakva je bila.

Na trodnevlju prije svetkovine drže se u crkvi propovijedi u slavu velikog parca; uoči samog sveca čitav se grad uzmuha, izgleda, da nema mjesta za toliki svijet. Knez u crvenoj tozi i s prekoramenicom, i pratnja Maloga Vijeća, tajnika i drugih dostojanstvenika, sjednu na kamena sjedala pod stupovljem Dvora, da dočekaju klanjanje riječke i župske pukovnije, koje vodi zapovjednik na konju naoružan po starinski; one su se okupile na Pilama, pozdravile su prijestolnicu vijanjem svojih velikih barjaka i ušle su u grad; triput ga obađu, i kako prođu mimo Kneza, stanu, zapovjednik duboko se pokloni i na njegovu zapovijed momčad obore vatru. Odanle pođe Knez u stolnu crkvu na večernju, držeći u ruci veliku ispisanu voštanicu, koju su mu fratri prikazali; tu on prvi prinese svoj dar crkvi, pa za njim poglavice javnih ureda i zanatlijska bratstva. Čim svane sutradan, udare bubnjevi, zagruhaju topovi sa tvrđava, i narod se počinje okupljati pred Dvorom, jer će Knez sa sjedala pod stupovljem gledati Trznice i njihovo kolo. To su mlade cure, dvanaest na broju, u narodnoj nošnji; svaka nosi po jednu zastavicu, svrh koje vise dvije »gastarice«, jedna puna vina, druga puna ulja, dva kolača i ponešto sočiva; na glavi im je košić pun pogačica među maslinovim granjem, i to predstavlja mir i obilje. Dok kolo igra, pođe admiral s pomorskom momčadi pred crkvu Sv. Vlaha, uspne se na »karu« Orlandova stupa, sa kojeg se veselo leprša u zraku državna zastava, i odanle izreče Svečevu slavu. Za to vrijeme kapetan reditelj svečanosti izlazi iz stražarnice s pažem, koji mu prethodi, i sa četiri časnika, koji za njim idu, i u pratnji svojih sluga u bogatoj narodnoj nošnji; kad dođe pred Dvor, izvrši pred Knezom naročito pro-

pisani španjolski poklon, pa to učine i časnici; taj poklon znači, da je svetkovina Sv. Vlaha u isti mah i svetkovina dubrovačke republike, njene slobode, njenih zakona i njene sreće: Svečeva i Kneževa moć među sobom se upotpunjuju. U crkvi je velika služba Božja; pjesme, koje se tu pjevaju, sastavio je u 17. vijeku latinski pjesnik Benedikt Rogačić; one se i danas pjevaju; još se čuje na »grličanju« njegova pjesma, koju je Antun Kaznačić preveo hrvatski, a u novije vrijeme neko bolje udesio prema ritmu glazbe:

Komu je god zajazila
resa od grla prohod tijesni...

U procesiji, koja se tad razvije, sudjeluje cijelo Veliko Vijeće u tozi i s vlasuljom, državni dostojanstvenici, redovno i svjetovno svećenstvo; kojih pedeset svećenika nose svaki po jedne moći i svakoga prati po jedan vijećnik s voštanicom u ruci. Prostor pred Dvorom, Placa, ulice, zakrčeni su svijetom; sve se užurba i gura bez reda; žustre Župke ne daju, da ih pakosna mladež odgurkuje, brane se; krotke Konavoke uzmiču i šute; Pelješke šepire se u gizdi svojih iskićenih klobuka i drže ih za obod, da im se u motljanju svjetine ne zgnječe. Svi su prozori puni gospode; tu su napudrane vlasulje starih gospara, tu je dugačka niz obraze rasprosuta kosa kojeg jakobinca; vidi se utegnuto i do grla zakopčano odijelo strogih vladika i — za francuskog doba — razgolićene mišice obožavateljica pariske mode; između njih poviruju nasmijana lica neudatih kćeri, skromno odjevenih; one imaju za pasom komadić trstike i u njemu zadjeven cvijet.

Poslije podne toga dana kao da je ratnički žar osvojio duhove. Narod naoružan, iz predgrađa, iz Gruža i s Brgata, okupi se pred gradskim vratima i podijeli se na kumpanije. Veliki kapetan i njegov paž, obojica s iskićenim šljemenom na glavi i s dugačkim kopljem na ramenu, stoje na čelu najljepše i najjače kumpanije; četiri časnika, svaki s velikom zastavom, predvode ostale četiri. Kontrakapetan, kao protivnik Velikog kapetana, i drugi časnici vode svaki svoju četu. Sva ta vojska, pošto ispali puške, uđe u grad i obori dvije tri vatre pred parčevom crkvom i Dvorom, gdje sjede pod stupovljem Knez sa dvoranima i nadbiskup. Kad tri »maškare«, Turica, Čoroje i Vila, odigraju svoje karakteristične tance, otpočnu kumpanije redom svoje evolucije, puške pucaju, zastavnici pokazuju svoju valjanost izdižući zastave, zaokružujući njima i obarajući ih k zemlji, pa opet bacajući ih u vis, da ih dočekaju sad u jednu sad u drugu ruku, i najzad poklonivši se po španjolski. Tri puta vojska obiđe grad i prođe mimo Kneza, ne-

prestano omahujući zastavama, pucajući i bacajući u zrak koplja. Zatim se kumpanije ustave pred Dvorom, podijele se na dvije skupine, koje se postroje jedna prema drugoj, pa se na srijedi zametne dvoboj između Velikog kapetana i Kontrakapetana; ovi se biju po starinski, napada jedan kopljem, drugi odbija udarac štitom; uzmiču, opet navale, ne znaš, tuku li se od sve zbilje ili tjeraju šalu. Naposljetku Kontrakapetan podlegne — naravno, po programu — nasred burnog veselja vojske i naroda, i Veliki kapetan priđe Knezu i javi mu: »Naši su dobili; sve je mirno!« Čim dobije tu utješljivu vijest, Knez se povuče u Dvor i odmah pošlje pobjedniku dar. Taj se »krvavi« dan svrši tim, što Veliki kapetan, njegova svojta i prijatelji pozovu na večeru najugledniju gospodu.

*

Festa Svetoga Vlaha bila je kojih šezdeset godina po propasti Republike drugačija. Ujutro, u prosvitanju, Gruškim putem i Konalom, po stazama i stranputicama, što se s Bosanke i Brgata spuštaju prema gradu, izvijaju se bjeličaste trake gustog dima od pušaka, džeferdara i debelih harčalija, kroz koji na mahove prosjevkuje plamen hitaca, i kako se gdje raspline, proviruju, lepršajući se u jutarnjem studenom zraku, živim bojama omašteni crkveni barjaci. To dolaze izaslanstva istočnih sela, najviše iz pitome Župe i Brgata; zatim dolaze barjaci zapadnih sela, najviše iz Rijeke i Gruža, da se poklone Sv. Vlahu. Za svakim barjakom bude po desetak do dvadesetak seljaka naoružanih i u svečanom ruhu. Kad stignu na Pile, pred gradska vrata, barjaktar skine kapu i pošto izdigne dugačko koplje razito na glavu, zaokruži zastavom po tri puta lijevo i po tri puta desno i na kraju obori je vrškom smjerno k zemlji. To je pozdrav prijestolnici, u kojemu se barjaktari takmiče, koji će bolje pokazati svoju krepkost i vještinu. I dok grad odgovara gruhanjem topova, oko zastava pucaju stare harčalije, puške kremenjače i ogromni ukusno okovani pištolji. Grad je miran, očekuje goste. Svečev je hram nestrpljiv; njemu je danas određena glavna uloga; i njemu će se zastave pokloniti, prije nego ih barjaktari istaknu jednu do druge pred njegovim pročeljem. Tu već zauzeše mjesto elegantno odjevene Župke i Konavoke i drugo ženskinje iz okolice. Svrh crkvenog pročelja, s najuzvišenijeg mjesta, kameni Sv. Vlaho gleda dolje i blagosivlje svoj vjerni narod. Njegova mjedena mitra bijaše nekad pozlaćena; danas je od rgje zelena i zadaje najljuću brigu dobrome Dum Paši, svećeniku, koji je za crkvu svoju prirastao kao malo koji u katoličkom svijetu.

Zastave predvođene od općinske glazbe ulaze napokon u grad, ponavljaju pozdrav pred Svečevom crkvom — nekad pozdravljahu i Kneza, koji sjeđaše pod svodovima Dvora — pa ostaju pobodene duž crkvenih širokih stepenica, da ih poslije dignu za procesiju. Za njima silan narod pokulja kroz vrata u grad; seljačke nošnje i građanska odijela miješaju se kao valovi na moru; sve žubori, okreće se, gura i talasa. Kršni, visoki Župljani i vite Župke najviše plijene pogled.

Prije velike procesije služi se u Gospi svečana misa. Na pozlaćenoj stolici, na kojoj je nekad sjedio Knez dubrovačke republike i na koju je 1814. god. na dan Sv. Vlaha — uprav osam dana po svome neviteškom ulasku u grad — zasio austrijski general Milutinović pred zgađenom vlastelom, sjedi danas dubrovački biskup. Procesija izlazi na mala vrata. Školska djeca idu po redu prva; za njima seoska izaslanstva sa zastavama, što se u zraku slobodno viju i svojim živim bojama skupa sa zlatom seljačkih nošnja udaraju procesiji karakter veselog i s vjerom sretno stopljenog patriotizma. Idu zatim svete moći; svaki svećenik nosi po jedne i prati ga kao počasna straža po jedan vojnik s puškom o ramenu i po jedan općinski prisjednik ili vijećnik s voštanicom u ruci. Glavu Sv. Vlaha, zatvorenu u izvanredno bogatoj bizantskoj carskoj kruni iz 12. vijeka, nosi na srebrnom podnosu sam biskup i prati je načelnik; za njim, pod krasnim nebom, dva svećenika nose na ramenima veliki srebrni kovčeg, u kojemu se kroz široka cakla vidi »Isusova pelenica«. Pelenicu ukrade, u metežu, što nastade poslije velikog potresa, neki Vanini, koji valjda ne poznavaše žensku ćud, jer povjeri stvar svojoj ljubavnici; ali ova već sutradan izbrblja sve, što joj je dragi ispričao, i pelenica povrati se u Gospu. Oko svake moći tiska se narod, da ih ljubi (za vrijeme Republike bilo je u procesiji preko 100 moći!); ali najveća je stiska oko svete pelenice. Svijet ispod nje prolazi i ljubi drveno dno od kovčega. Tu je taka navala, da se kovčeg po više puta u zraku zaleluja, kao čamac na moru, i nosači preklapaju i povode se kao pijani. Ostale moći prođu bez osobitih opasnosti; jer svećenici, koji ih nose, nagnu ih sad lijevo sad desno prema ispruženim ustima, i to ide tako brzo, da se nevještu oku može učiniti, kao da onim krasno okovanim kostima mlate zažarene obraze oduševljenog svijeta. Ovako procesija jedva promiče kroz silnu tisku. Međutim ova vreva, metež, u kojemu se procesija miješa s narodom, koji kao da vaskolik u njoj sudjeluje, rijedak je i dirljiv prizor; tu vidiš u najljepšem skladu vjeru i narod spojene onom iskrenom ljubavlju, koja je u Dubrovniku odvajkada bila poluga patriotizmu, moći i slobodi. Svaka se

državna svečanost u staroj Republici svršavala poklikom »Krist kraljuje«; država je bila intimno vezana za vjeru, a tako i sami materijalni interesi Republike; zato je Dubrovnik na dan Sv. Vlaha spominjao ne samo svoje svece, nego i zaštitnike gradova, s kojima je trgovao, naime Zadra, Trogira, Splita, Napulja, Bari, Jakina, Genove, Milana i Španjolske.

Kad je Francuska zapremila Dubrovnik, ona se s dobrim razlogom namah sjeti, da bi se patriotski značaj svetkovine Sv. Vlaha mogao s vremenom izvrći u političku demonstraciju, pa je prosto zabrani. Austrija potvrdi zabranu, no kad vidje, kako je napetost dubrovačkih živaca popustila i namjesto nje nastupila mukla predanost sudbini, ona posluša pametni savjet odvjetnika Antuna Kaznačića i biskupa Giuricea, te godine 1836. dopusti je iznova, ali stajaše na oprezu: na utvrdama naperili bi se topovi na grad; na gradskim vratima opet topovi; posada je bila spremna. Austrija se po drugi put poboja Sv. Vlaha 1875. godine: bijaše buknuo u susjednoj Hercegovini ustanak; neki Dubrovčani i znatan broj stranaca prijeđoše dalmatinsku granicu i pridružiše se ustanicima. To uvelike zabrinu vladu, i dođe naredba, da svečanost ne smije biti. Mlađi svijet zgranuo se i tresao od jeda; starija čeljad žaljahu: »Zašto da nam ne dadu? To je jedino, što još imamo!« Moj ujak, kotarski poglavar Rešetar, uspije nagovoriti vladu, da ludo ne vrijeđa narodnu dušu; i »visoka« popusti.

Međutim sa starog zvonika dva bronzana kipa rabskog umjetnika Ivana Krstitelja iz 1515. god. izbiju podne. Umor i glad potjera sve u kuće, i gostionice i Placa za jedan čas zanijeme i opuste. Sjećam se, da se toga dana u starim nekim domovima po starom običaju peklo na ražnju mlado prase; sluškinja bi ga najprije pokazala zvanicama još čitavo, tek ispečeno, sa ljutom narančom u gubici; zatim bi se vratila s njim u kuhinju, da ga isiječe na komade pa iznese na trpezu.

Popodne sav taj mladi i zdravi narod, pošto opucka objed i ispije tradicionalnu crnu kafu, zaguši Placu i mirno čeka, da otpočne tombula, koja se u Dubrovniku igra na dan Sv. Vlaha još od 1842. godine. Gospoda i drugi građani ili posjedaše pred Općinskom kafanom ili zauzeše kao na juriš prozore, na koje su ih prijatelji i domaćini pozvali. Poslije skrušenosti, uzajmljene za procesiju, povrati se na svačije lice istinska radost svijeta, koji hoće da se zabavlja. Pred gotičko-renesansnim pročeljem krasne starinske carinare — palače Sponza — na terasi izložena je, da je cio grad vidi, velika ploča s brojevima tombule. Pažnja se napinje; oči se upiru u ploču, uši se ćule. Neka duboka glasina navješćuje broj, i u isti

mah sve glave, kao da ih je jedna velika ruka sve ujedanput tisnula u potiljak, pognu se na teskeru. Sve muči; komisija čeka; niko se ne javlja. Glave se dižu, razgovori se iznova zavrgnu, iznova se trublja oglasi, i to se jednako ponavlja, dok se odjednom sav taj svijet ne uskomeša: neko, dižući u vis teskeru, zaleti se, razmičući laktima svijet i ne mareći za silno zviždanje, što ga prati, k carinari. Odnio je — tako on misli — tombulu. I dok se gospoda od komisije prave važnima poređujući izvučene brojeve s onima na njegovoj teskeri, na Placi uzavru glasovi, nemir oblada narodom, koji pilji u taracu i strepi od onoga, što će mu naskoro trublja javiti. I trubljin se zvuk iznova razliježe muklim prostorom, i onaj, što navješćuje brojeve, kao šarajući rukom visoko u zraku, odriče: »Ne! Tombula nije odnesena, igra se nastavlja!« Mnoštvo na Placi ustrepta, na duši joj nešto olakša; zviždanje se prolomi kao razljućen vihor, tmasti se pogledi vedre, nakiseljena lica se osmjehuju, i kao da se svakome iznenada jezik raspetljao, glasovi razbijeni od uzbuđenja dižu se, ukrštavaju se, pretječu jedan drugi brzo, bez veze, zadihano. I nanovo zatrubi s terase; veliko nadanje zahvati svačiju dušu i svačija duša predaje se nekoj golicavoj drhtavici. Novi broj se navijesti, pa drugi, pa treći; Placa muči; četvrti, peti .... ah! Zbogom, nado! Ovaj put pade nekome sjekira u med. Ko je taj? Vrag ti ga znao! »Najposlije — prohtje se jednome Konavljaninu mudrovati — sreću niko u zakup ne uze; jedan danas izlazi gospar čovjek, drugi kuka. Bit će dogodine drugačije. Ho'mo doma!« Tombula se svršila; teskere ljutito iskidane na sitne komadiće pokrivaju kaldrmu kao pahuljice snijega. Svijet se razilazi; jedan dio nestane u uskim ulicama, što izdušuju na Placu, drugi hita na Pile, gdje su se seoski barjaci okupili, da pozdrave grad prije nego se povrate svojim kućama. Tu se ponavlja krasan prizor, što se u jutro pri njihovu dolasku odigrao, i seoska izaslanstva, pošto su izvršila svoju dužnost prema prijestolnici, kreću se jedno po jedno uz Posat putovima, kojima su došla, bilježeći bijelim dimom iz pušaka svaki korak po brdskoj strani.

Međutim sunce se spušta na zaranke. Na Brsaljama glazba još svira, gospoda sjede pred kafanom prkoseći zimskoj večeri; naokolo sve se razdragano kreće i užurba, veselo i vazda prisebno. Malo po malo varoš tone i razliva se u noći; mjesečevo srebrno snoplje prosiplje se po gradskim bedemima, na kojima se fantastično igra sa sjenama izbočenih tornjeva. Vrijeme je, da se pođe u kazalište, gdje župska vrtoglava poskočnica odmjenjuje bečki valcer i zdržani kadrilj. Na ivici pozornice sjedi Lino, Župljanin, i udara u lijericu; to je pučki orkestar; lijericu podupire lijevom

nogom, dok desnim poplatom lupa po ritmu o pod; udara s potpunim skladom kratak motiv. Pokatkad lijerica umukne, ali Lindo jednakim ritmom bije šakom o svoj strumenat: to mu je obična šala, a ko je ne zna, taj misli, da je ples svršio; prevareni plesači stanu, sve se u njima napne, i sad bi se s Linđom isklali, da lijerica ne počne iznova udarati. Sad kao da plesači jedan drugoga hrabre, neka to življe igraju. Igranje unaokolo nastavlja se jednakim žarom; dok na kraju, koje od neizbježiva umora, koje iz obzira na drugu čeljad, koja hoće da plešu salonske plesove, lijerica umukne. Sav taj iznemogli svijet, kojemu se niz obraze valjaju krupni grašci znoja, zavali se na stolice i klupe, da se odmara i da gleda, kako sada »fina čeljad« igraju. Fina su čeljad obično radnici, sluškinje, pučani uopće. Njihovo igranje ne zanima nikoga, sjem njih same; stranci i gospoda, koji su u kazalište došli, kad su se siti nagledali Župljana i još više Župaka, vraćaju se kući.

Tim je svetkovina Sv. Vlaha svršena; seljaci, koji su u gradu ostali, prenoćit će kod poznanika, sutradan otrsit će svoje poslove, pa će krenuti u svoja sela. Ko je drugdje u svijetu vidio narodnih svečanosti, taj se mora diviti, što u Dubrovniku, u tolikome narodu, ni izjutra ni popodne ni navečer nije sreo ni ciglog jednog pijanog čovjeka!

Ali vratimo se u vrijeme, »kad je Knez još vladô«.

*

Vjerske i državne svečanosti stari su Dubrovčani veoma voljeli; pratili su s velikim interesom svako djelo svoje vlade, kojemu su ikako mogli biti svjedoci. Dolazak stranih konzula, osobito odlazak poslanika s haračem u Carigrad, bili su časovi žive radoznalosti i u isti mah časovito, ali ugodno prekidanje jednoličnog života. Od kraja 17. vijeka do početka 19. nije Austrija imala u Dubrovniku svog predstavnika; ali kad je zapremila nekad mletačku Dalmaciju i Arbaniju (Kotor), bilo je prirodno, da ima u susjednoj Republici svog zastupnika, te g. 1805. posla u naš grad za generalnog konzula Ivana Timoni, svog dotadašnjeg agenta u Moldavskoj. Bijaše to vrlo simpatičan čovjek, pošten i lojalan. On je imao zadaću, da razbistri uzajmične veze između Dubrovnika i Monarhije i da nastoji, da njihovi dodiri dobrog susjedstva budu srdačni i korisni. Konzula dočekaju dva senatora u tozi i pozdrave ga u ime vlade. Oni ga najprije otprate do stana i dogovore se s njim o cerimonijalu, koji je u običaju, kad zastupnici stranih vlasti imaju da predadu Knezu svoja vjerovna pisma. Toga dana načeta se svijet oko

Dvora i u dvorištu, da vidi konzula i da čim prije sazna, s kojim je namjerama taj čovjek došao; već sam glas, da će doći, uzbudio je svačije živce. Kad se Timoni pojavi, njegova ličnost učini simpatičan dojam. U prvoj dvorani bili su poredani zduri u svom čudnovatom crvenom odijelu, u drugoj bili su svečano odjeveni kancelari, razmješteni po hijerarhijskom redu, dok na pragu treće dvorane — to je osobita počast posjetiocu — stojao je Knez. Sastanak ne potraja dugo; oni izmijeniše obične diplomatske uljudnosti i utvrdiše, da će sutra biti svečana audijencija. I sutradan o podne s istim cerimonijalom dođe konzul do pred vrata senatske dvornice; u sličnim prilikama jedan dvorski dostojanstvenik bio bi zakucao na vrata i zamolio, da puste unutra zastupnika te i te države; ali austrijskom konzulu u počast vrata su bila već širom otvorena, i on je ušao i našao Senat na okupu. Desno od Kneza sjedili su članovi Maloga Vijeća, lijevo tajnici Republike, svi u crno odjeveni s velikom vlasuljom na glavi. Sam Timoni pisao je kasnije svojoj vladi, da je prizor bio veličanstven, ali zbog onih crnih odijela nešto i turoban. Konzul sjede do Kneza, koji tad metnu crnu kapu na glavu i ponudi Timonia, da se i on pokrije. Konzul pročita svoj govor, u kojemu je isticao staro prijateljstvo između Austrije i Dubrovnika, njihovo uzajmično povjerenje, i obećavao, da će nastojati steći simpatiju slavnoga grada i dičnoga Senata i t. d. Knez mu srdačno zahvali i obeća lojalno postupanje Republike prema moćnoj monarhiji. Nato konzul uruči Knezu carevo pismo, a Knez ga preda prvome tajniku na čuvanje. Tako svrši audijencija, pa je s istim cerimonijalom otpraćen Timoni do njegova stana.

*

Odlazak poslanika s haračem u Carigrad jedna je između najvažnijih državnih cerimonija. Ovo je posljednji put, što ga Republika šalje sultanu. Grad je neobično uzmuhan; na Placi i Prid Dvorom slegle se gomile radoznalog svijeta; stječu se tamo čeljad iz svih ulica; sve žubori u veselom uzbuđenju. Crveni zduri nastoje, da se prokradu kroz gomilu; sodati probijaju se porebarke kroz masu naroda, da se okupe oko svojih časnika pred Dvorom. Svečan je ovaj proljetni dan 1805. god.: Republika otprema, kao svake tri godine, poslanike u Carigrad, da se poklone sultanu i predadu mu danak; za ovaj novac i ostale sjajne darove turskim dostojanstvenicima sultan se obvezuje, da će braniti nezavisnost Dubrovnika i da ne će praviti neprilika dubrovačkoj trgovini na Balkanu. Posla-

nici su slušali jučer misu u Gospi zaogrnuti crnim plaštem, i Knez im je u Malom Vijeću objasnio, šta imaju da rade, kako će se prikazati velikome caru i kako će dijeliti darove. Oni su se danas oprostili od porodice, preobukli se u sjajno ugarsko odijelo, pojahali konje, pa u pratnji tumača, popa, brijača, posluge i dvojice janjičara, koji će im biti drugovi na putu, krenuli put Dvora. Čim časnici jave Malome Vijeću, da se povorka primiče, Knez i vijećnici u svečanom ruhu izlaze iz dvorane i posjedaju na kamena sjedišta. Povorka je narasla brojem, jer su joj se pridružili vojnici, koji će ih pratiti, i trgovci i njihove sluge, koji će s njima putovati radi svojih trgovačkih posala, pa prijatelji i druga čeljad, sve na konju i sve u stajaćem odijelu. Narod se divi tome sjaju, bogatom oružju i konjskim opremama, i misli na silni novac, što svak sobom nosi. Povorka postoji pred Dvorom, pokloni se duboko Knezu i gospodi, zatim vrne lijevo, zaustavi se pred crkvom Sv. Vlaha, da izmoli parčev blagoslov, i dojezdi do pred Sponzu; tu stane, okrene se iznova prema Sv. Vlahu i još mu se jednom preporuči; zatim izađe iz grada na vrata Od Ploča. Ovaj mukli a veličanstveni prizor vrlo je dirljiv: za tih kratkih časova Dubrovčanin se sjeti, kolike ga žrtve stoje nezavisnost i sigurnost domovine, i kako je tanak konac, o kojemu visi njena sudbina.

Kad poslanici prispiju na Ploče, oni više ne smiju u grad; moraju u naročitoj kući čekati, dok vlast opremi sve nužne poslove. U prvu subotu, koja dođe, oni pođu putem Iza Grada u Gospu od Milosrgja, da se pomole Bogorodici; zatim ih posjeti tajnik Republike, da im izruči vjerovna i ostala pisma i da im preporuči, da rade za dobro države; nauči ih, kako će pozdraviti tursku gospodu i kako će javiti svoj dolazak stranim poslanicima, koje nađu u Carigradu. Za to vrijeme blagajnici su pripremili svotu i slušali misu s činovnicima, koji imaju posla s dankom. To će reći, da će poslanstvo sutra u zoru krenuti na granicu. Zato vlastela, rodbina i drugi idu na Ploče, da se oproste s njima; ide i svećenik, koji je već digao iz stolne crkve triptihon — koji se i danas tu nalazi — pred kojim će poslanički pop služiti misu na turskom području; ide k njima i pisar, da im razjasni, što se tiče putnih troškova i kako će manje trošiti. Poslije podne osobita povorka naoružanih sodata, zdura i blagajnika pođe na Ploče i predaje poslanicima u ime danka svotu od 12.500 zlatnih dukata i darove. Tu oni izbroje i izmjere novce, uspu ih i zapečate u ćese, dobiju posljednje naputke, porazmjeste straže oko kuće i posjedaju svi za večeru. Sutra, čim svane, sva dubrovačka vojska — kojih 200 Župljana i Brgaćana — dođe da isprati putnike do granice. Narod se okupio, da

gleda odlazak; pozdravi se izmjenjuju, puške pucaju i povorka se uputi. Ona ide, da se preko Novoga Pazara, Sofije i Jedrena dohvati Carigrada i izruči sultanu skupe pozdrave dubrovačke republike.

POGLAVLJE VI.

Dubrovačka sijela — Uspomena na staru gospođu — Salon gospođe Mare Matòve Natali i sudbina palaca gospara Saba Gjorgji — Međunarodno društvo u salonu markize Bona — Posljednje gospođe u nosiljkama — Na »posjedima« i nekoliko vladika — Koncerti u Pera Budmani i kod konzula — Ondašnje kafane, a napose ona Birimišina na Pilama — »Stari teatar« u kući Gozze i novi Bondin teatar — Ville, ljetnikovci i gospari u njima.

Dok je novo vrijeme preobražavalo javni život i ljudi se privikivali novim navikama i zahtjevima, čuvali su se kućni običaji, napose večernji posjeti i zabave u starim boljim kućama, kao neki trag i slab odblijesak nedavne prošlosti; odlagali su se za kasniji ali neizbježivi zadnji odušak svoga životarenja. Posjeti i zabave nijesu više onakvi kao prije, kad je pjesničko nadmetanje prevladavalo i bilo glavni predmet duhovitog razgovora. Kasnije se sva ta duhovita društvenost svodila na obično čavrljanje, isprekidano po koji put čitanjem kakvog epigrama i zagonetke, te pretresanjem dnevnih događaja i kartanjem.

Gospođe su imale »kamaru od posjeda« (sobu za posjete), prostoriju, bez koje se dubrovačka kuća nije mogla ni zamisliti; koja moraše imati privlačivu udobnost, zgodnu za razgovor i razbibrigu i u kojoj se, kao na nekom neutralnom zemljištu, stjecahu tolike razne ćudi i nazori. Visoki lukijernar (lucerna, visoki uljani svijetnjak) na tri žiška od izvlaštene žute mjedi — dika svake domaćice — okupljao je oko sebe otmjeno društvo. Ono, istina, za moga djetinjstva još je malo koji lukijernar gorio nasred sobe i odolijevao navali petroleja; ulica i kafana preotimale su mah; međutim, kako već spomenuh, još ne bijaše propalo sve: na uljanici dubrovačkog života posljednji je žižak tinjao; ali oni, koji su ljubili staru domaću slavu, sklanjali su se pod taj plamičak, koji je mučke dogorijevao.

*

Neka ugodna razdraganost uzbuđuje mi dušu, kad mi ovi razmišljaji dozovu u pamet moje kratke pohode jednoj staroj gospođi, zadnjem izdanku jedne propale loze. U njenoj kući sve je bilo kao zaodjeveno tajanstvenom tišinom. Bio sam još dijete.

Jedna stara sluškinja, kakvu nijesam nikad pred sobom vidio, otvarala mi je kućna vrata, pa nestajala u mraku. U dva skoka bio sam navrh stuba, pred pritvorenim vratima gospođine sobe. Dobra starica bijaše me zavoljela kao svog malog susjeda, komu su rasle zazubice, gledajući goleme naranče u pozlaćenim šoljama. Sijeda, pogurena, ona je provodila cijeli dan u grobnom pokoju svoje neprozračene sobe, u koju se slaba svjetlost jedva prokradaše kroz iščešane isplavljele zavjese. Kraj prozora u jednom ogromnom naslonjaču s visokom povijom, sjedila je, ili bolje reći, iščezavala je sitna ženska prilika sa strašno izbrazdanim licem i velikim, okruglim naočarima od kornjačine, iza kojih gledahu ugasite, izvanredno bistre i blagorodnim osmješkom oživljavane očice. U luči pogleda, koji joj je odsjajkivao ispod trepavica, bijaše jedini znak života ne samo na njoj, nego i u svemu prostoru oko nje. Onako sama, mirna, s brojanicama u ruci, sagnute glave na prsa, ona bi često zaspala nesvijesnim drijemom. U tim časovima dobra se gospođa nekako stapala sa starinskim pokućstvom, izmicala se javi, bila je i ona jedna uspomena, jedan ostatak iz starih vremena. Kakve je snove mogla ispredati njena umorna pamet? Kakav je poticaj mogao pružati skučen, staložen život zamorenoj, bezazlenoj mašti sijede starice? Jedan kratak, jedva primjetljiv osmijeh eto preleti preko njenih blijedih usana i jagodica kao lagan večernji lahor, kad trenutno prošara mrtvu površinu jezerca. Bez sumnje došlo je starici na san, kako je njeki dan u bijelu kafu, kojom svako popodne časti dum Pava, bacila dva mjesto tri grumena šećera, i kako je dum Pavo, tek što je okusio, uzvio obrve, raskolačio oči i počeo mljeskati zbunjen, iznenađen tim nevjerojatnim događajem. Pedeset godina, kako joj svaki dan dolazi na kafu, pa, Bože sačuvaj, tako što nikad joj se nije slučilo! Ah, dum Pavo! Ona ne će to nikome kazati, nekako stidi se, jadnica, reći, da je taj matori, presamićeni čovuljak bljedunjavog lica, zadnji predstavnik elegantnog društva, koje se kod nje nekad sastajalo. Nekad je ona još bila zdrava, zamamljiva gospođa, izvanredno ljubazna u dočekivanju i spretna u duhovitom razgovoru. Kako su godine prolazile, tako su joj se gosti odmetali, jedan po jedan, dok ne osta sam ovaj njen vršnjak, koji nikako nije mogao raskinuti sa starom navikom... Starica se još jednom lagano osmjehne, pa se nanovo preda mirnom, nepomućenom drijemanju. Jedan »prndelj« lepeće udarajući svojom debelom glavom o prozorsko caklo, pa se zabije negdje u kut i umukne i on.

Više puta zatekao sam dobru gospođu u tom polusanom stanju, preklonjene glave na upala prsa; uzalud sam pazio, da je ne budim:

imala je izvrstan sluh, od svakoga je šušnja prezala; ona bi raširila podbuhle kapke od očiju i netom bi me raspoznala, ustala bi s natégom, da me usreći običnom narančom.

Danas poslije po vijeka, u časovima, kad se duša zadovoljno uljuljkuje u daleko preživjela vremena, pa se mirno, skoro kradom, kao plašeći se, da je kogod ne bi smetao, povlači u krilo uspomena svojih kao lađa u zavjetrinu; danas, kad se sjetim onog zlatno žutog voća, one starice, onih ormarića, onog zrcala, onih starinskih šoljica, one tišine, u kojoj je čitav stari svijet bio kao ukopan, sav taj namještaj oživljuje u mojoj pameti i otkriva očima, naviklim sadašnjem ludom prkosu i taštini, tajnu ljepote svoje: otmjenu prostotu u otmjenoj okolini. Današnja jagma oko starinskog pokućstva izgleda mi kao ispaštanje nedavnog neshvaćanja one čedne ljepote; bit će valjda, da je to i od prirodne težnje zdravog čovječjeg razuma za svim onim, što se praznom raskoši ne razmeće, već te prostotom i iskrenošću primamljuje, da osjetiš lastac na duši.

Bilo je, istina, kuća, u kojima je namještaj »kamare od posjeda« bio bogatiji; međutim njegova privlačnost potjecala je od plemenitosti oblika i građe, odabranih utančanim ukusom. Današnja nezgrapna smjesa svakojake robe, koju svaki skorojević može nagomilati u svome stanu, samo da pobudi čuđenje naivnoga gosta, nije ni nalik na stari namještaj. Vrijedi da spomenem sjajnu sobu — poznatu svakome Dubrovčaninu — u kući gospe Mare Matòve Natali. Zidovi bili su s kraja na kraj prevučeni krasnim crvenim damastom; u jednome kutu prema glavnim vratima stalo je veliko kanape, kojemu je drvo bilo išarano zlatom i bijelim firnisom, dok sve unaokolo bio je veliki broj udobnih naslonjača, koji se oblikom i građom podudarahu s kanapetom; jedna dragocjena sevrèska vaza ogledala se u starinskom zrcalu. U ovoj upravo gospodskoj okolini, priređivahu se svake zime po dvaput lijepe zabavne večeri, kojima je hitalo sve, što se u gradu odlikovalo rodom i duhom. Na tim večerima, radi kojih se društvu otvarahu i druge bogato namještene sobe, bile su na glasu »plastične slike« na maloj naročito udešenoj pozornici. Na kraju se plesalo. Zaslužuje da istaknem, da se u kućnom arhivu između ostaloga čuvalo važno dopisivanje Rugja Boškovića, razni spisi i pisma Dživa Natali, uljani portret Dinka Ranjine, najzad i onaj ruski rubalj, koji je dubrovački poslanik u Petrogradu Frano Ksaver Ranjina pridržao za uspomenu od one svote, koju mu je carica Katarina poslala, da mu pokaže, kako ona malo uvažava predstavnike male Republike, dok je poslanicima obično darivala po dragocjen kožuh.

*

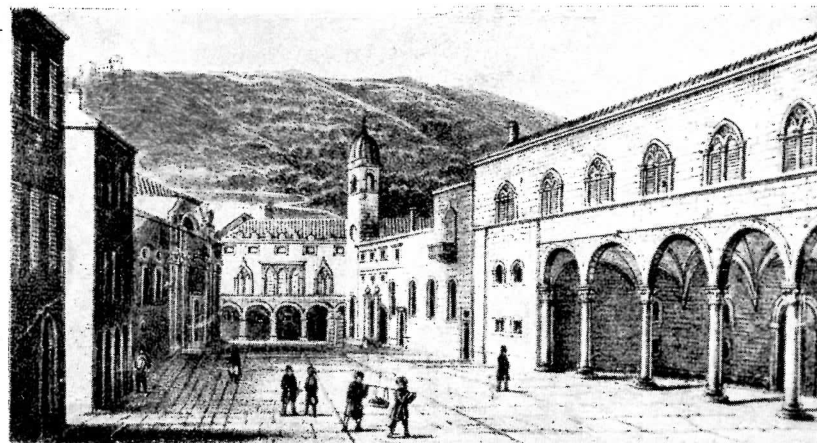
Ako je ova »kamara« srećno odoljela potrebama novog vremena, toga neumitnog rušioca, nijesu im odoljele tri u Dubrovniku čuvene sobe u kući grofa Saba Giorgi na »Poljani«. Jedna bila je prostrana kao dvorana; zidovi su joj bili pozastrti skupocjenim crvenim brokatom, s kojim se slagalo sve ostalo pokućstvo; osobito se isticao veliki broj starinskih srebrnih svijetnjaka i jedna velika srebrna »fiorentina« (lukijernar) na dvanaest žižaka. Druga jedna velika soba bila je obložena plavim damastom, a treća žutom svilom. Kad se kći grofa Saba — posljednji potomak iz te stare kuće — udavala za jednog talijanskog baruna, pa se preselila u Italiju i kuću svojih predaka unajmila, tad se desi, što je neminovno bilo: stari gospodski stan pretvori se u hotel sa stranom podvorbom i kuhinjom za obilazne agente bečkih trgovačkih poduzeća. Novi vlasnik ne počasi ni časa, da poskida sa zidova damast, brokat i svilu i mjesto toga objesi, mislim, neke velike alegorije na Trojni savez i druge slične slike. Stolovi s izmrljanim trpežnjacima zauzeše mjesto starog vlasteoskog namještaja; samo u sobi, nekad zastrtoj žutom svilom, ostade, kao žalostan svjedok nekadašnje gospoštine, jedno veliko zrcalo u pozlaćenom okviru, pred kojim neispavani konobari uvijaju namazane brkove.

*

U svakom boljem domu »gospođa od kuće« (domaćica) primala je gotovo svaki dan prijatelje i znance; a dva tri puta na godište, posebice za poklada, bio je veliki doček (soirée) sa zvanicama, koji je obično svršavao plesom. To su bili jedini plesovi u gradu, dok se finije društvo nije odlučilo, da ide na pokladne zabave u »Casino« ili u »Štionicu«. Na žalost, lijepi običaj večernjih posjeta i sastanaka, koji se u domovima pučanskog podrijetla još prilično održavao, kod vlasteoskih porodica već je za mog djetinjstva spao na slab spomen nekadašnjeg sjaja, i to s prostog razloga, što su porodice redom zamirale i što su se neke izrodile i zabacile lijepe domaće predaje. Kad spomenem kuću markizice Bona, gospođe Pavle Maròve Zamanja, Màre Matòve Natali i još tri ili četiri, onda sam naveo sve, što je u ono doba preostalo od starih plemićkih domova, koji su imali moralnu snagu i sredstva, da se opru nasrtaju novih vremena.

Već početkom vijeka najsjajnija i najživlja sijela, prave gospodske soirées, bila su kod Bona. U toj gostoljubnoj kući, najviše poradi toga, što je mladi Mihov sin Luko postao austrijski časnik, predstavnici vojske bili su zarana neizostavni gosti. Uostalom ti su

časnici bili ili rođeni Talijani iz Lombardije i Mletaka ili su u Italiji naučili talijanski govoriti, pa su tako lakše prodirali u dubrovačko finije društvo, u kojemu se je cijenilo znanje talijanskog jezika. Među njima u to prvo vrijeme kod Bona odlikovao se Zamboni, najpopularniji zapovjednik u gradu. Rodom Talijan, služio je vjerno Napoleona, za koga je izgubio u Rusiji i dva prsta desne ruke; po padu velikoga cara prijeđe u austrijsku službu i dođe u Dubrovnik, gdje se oženi, podubrovniči i umre. Dugo poslije njega mjerio je grad austrijske zapovjednike po njegovu laktu. Kao najviđenijeg gosta u markizičinoj kući naslijedio ga je barun Gerlitzy. I ovaj zavoli naš Dubrovnik, gdje provede veliki dio svog života i odabere za svoj vječni sanak zakrilje Gospe od Milosrgja, gdje mu i prethodnik počiva. Mnogo je doprinijela sjaju kuće markizica Pole, žena Lukova; ona je bila Madžarica i pod tim nazivom bila je poznata u gradu; na njenim se sijelima stao sve više upotrebljavati njemački jezik. Na čelu njenih vjernih gostiju, časnika mjesne posade, bio je general Desimon, koji je umirovljen, kad je g. 1859. buknuo rat između Austrije i Piemonta i njegova saveznika Francuske, i to zato, jer je preveć ljubazan bio s francuskim admiralom Jurien de la Gravière, kad je ovaj uoči rata došao u Dubrovnik. Simpatični general počiva sada na Mihajlu, groblju dubrovačke vlastele. Uz njega se tu znao naći u salonu i konzularni zbor, u kojemu se odlikovahu dugački Paton, Englez, i pruski konzul, bradati Lichtenberg; uz ove strance bili su neizostavno odličniji putnici, koji se zaustavljahu u Dubrovniku, te su se lijepo provodili u kozmopolitskom markizičinu kolu. Sjećam se baruna Lichtenberga; bio je to čovjek visoka stasa, dostojanstveno krupan. Došao je kao austrijski poručnik, zavolio prvo naš grad, zatim lijepu Dubrovkinju Niku Faccendu, udovicu Lukše Gozze; uzeo je, napustio vojničku službu i postigao, da bude imenovan za pruskog konzula. Razumije se, da mu to zvanje nije zadavalo izvanrednih briga; zato se je bavio sakupljanjem lubanja, koje je slao čuvenom antropologu Wirchowu u Berlin. Kad se stvorilo njemačko carstvo, Lichtenberg bude imenovan za njemačkog konzula i osta u Dubrovniku. Po Nikinoj smrti uzeo je neku Njemicu, ali se nije makao iz Dubrovnika, gdje je i umro. Njegova udovica brže bolje vrati se, odakle je i došla; nije marila, što njezin muž počiva u dubrovačkoj zemlji. Ali on, ako ikad poviri iz svoga samotnog groba u Gospi od Milosrgja, tješit će se, znajući, da nedaleko kod Tri Crkve leži tiho počivalište, što ga je nekada sam odredio svojoj prvoj drugarici, krasnoj čuvarici one ljubavi, koja ga bješe zauvijek prikovala uz novu domovinu, uz njegov dragi Dubrovnik.

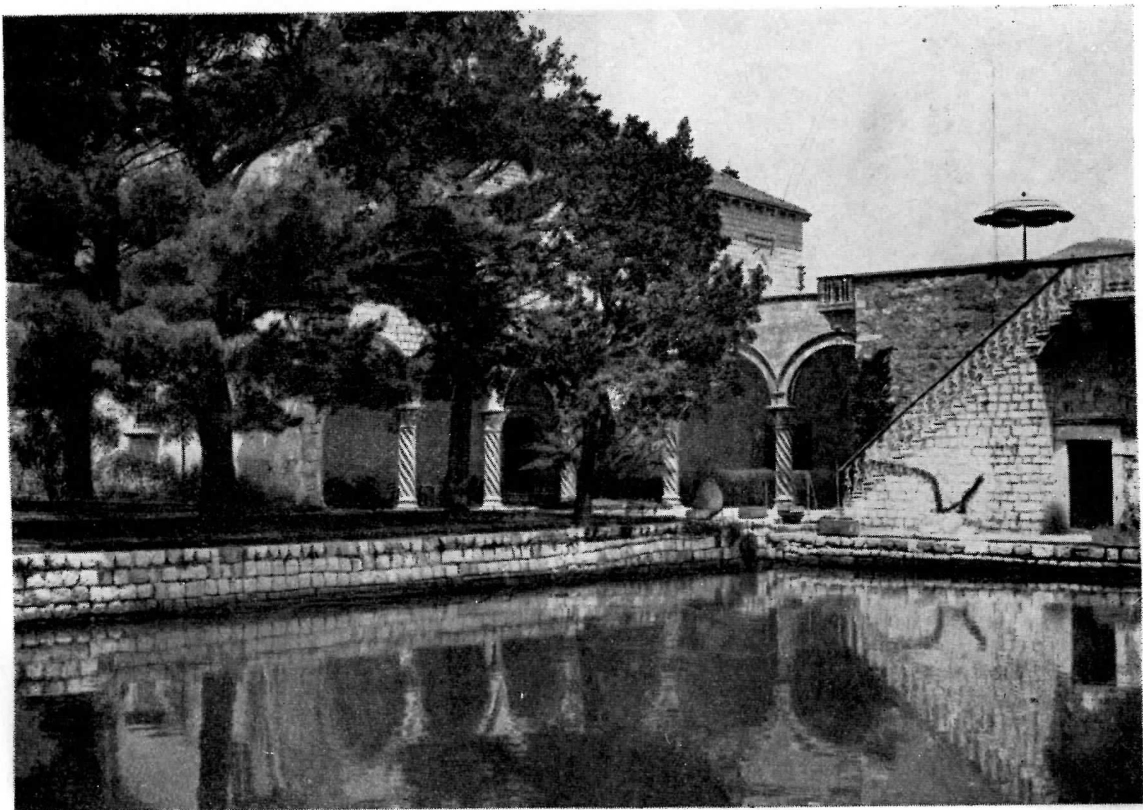

Palača »Sponza«, palača Velikog Vijeća — izgorjela 1816., srušena 1867. — i Knežev dvor

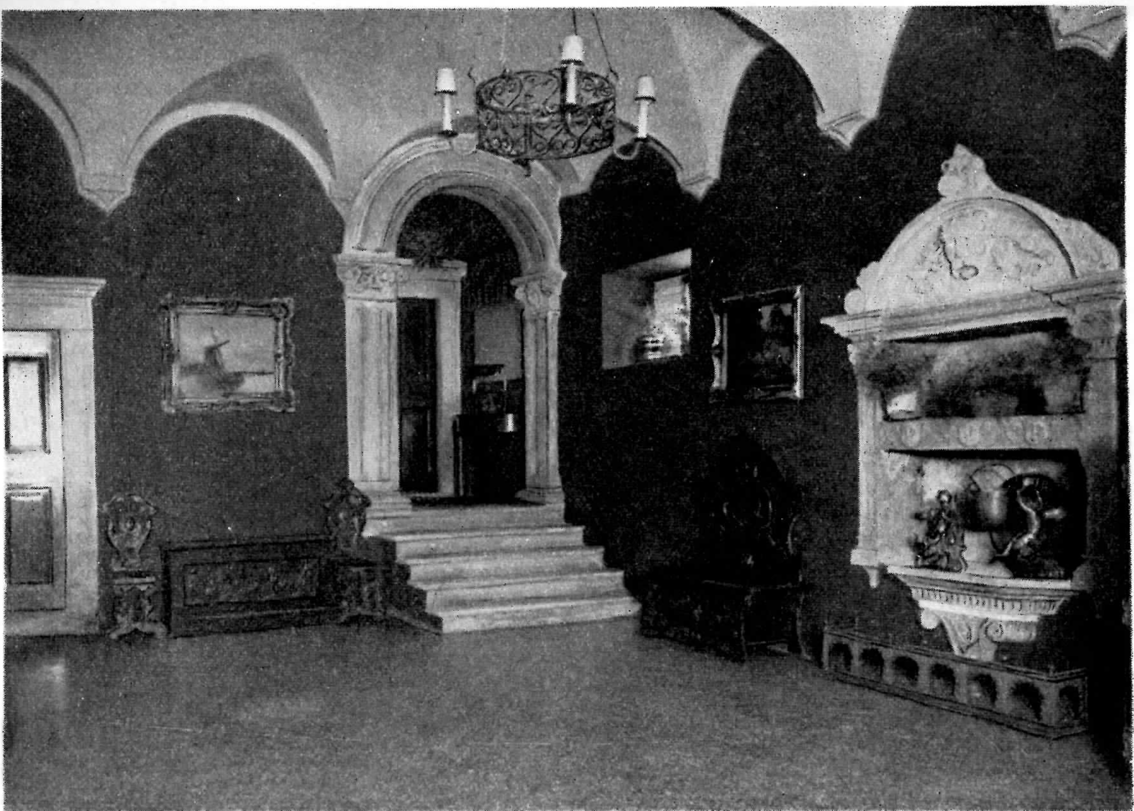
Iz zbirke društva »Dub«

Najstariji dio Dubrovnika: Ulica od Pustjerne sa starim svodovima (»klobučinama«)

Iz zbirke Karla Marinovića, vlasništvo društva »Dub«

Ljetnikovac Gjorgjića u Lapadu

Iz zbirke Karla Marinovića, vlasništvo društva »Dub«

»Saloća« ljetnikovca Gjorgjića u Lapadu

Iz zbirke dra. Fr. Kesterčaneka, vlasništvo društva »Dub«

Strop u ljetnikovcu Gjorgjića u Lapadu

Svakako najčudnovatija ličnost kod markizice bio je konzul Paton; visok, jak, širokih pleća; u društvu govorio je francuski i talijanski, ali je rado učio i hrvatski i na kraju tako zavolio dubrovačke pjesnike, da je spjevao odu Gunduliću. S Patonovom osobom nije se mogao isporediti njegov nasljednik u konzulatu i na sijelu Taylor; ali koji se Dubrovčanin mojih godina ne sjeća izvanredne nježnosti njegove gospođe, žene mlade i pune života, jedre, a tanke i kao mlijekom nalivene? I tek kako je fino odzdravljala! I tek kako bi se osmjehnula poznanicima! Ona se vozila u svojim lakim kolima, sama vladajući konjima, putem Od Ploča, a uvijek do nje, ponešto iza nje, smijalo se sretno i zadovoljno gojazno i iznjegovano lice lijepog Šatokina, mladog tajnika ruskog konzulata. Kola su jurila pustom cestom i nestajala negdje daleko u oblaku prašine.

Razumije se, da su i mnogi vlasteoski i građanski domovi bili u Boninoj kući zastupani; stari Karlo Natali, senator dubrovačke republike, ma da je pred pedeset i pet godina posljednji put metnuo na glavu crnu senatorsku vlasulju, još je bio uzor salonskog gosta, elegantan, čovjek istančanog ukusa u govoru i držanju, neisporedljiv zabavljač gospođâ. Gospari, napose stari Kaboga, Paton i drugi, igrahu whista; pio se svako veče čaj i mnogo se plesalo. Na imendan stare markizice, udovice Miha Bone, ispunila bi se kuća zvanicama, a na maloj se pozornici predstavljala po koja njemačka ili francuska komedija. Kasnije je u toj kući pobjedu odnosila milotom i ljepotom mlada snaha Marijeta, žena Miše Bone, iz doma vrlih Natali.

Oko sedamdesetih godina bio je gotovo prestao običaj, da gospođe idu u nosiljkama iz kuće u kuću; još su jedino poneke tako išle na plesove i druge javne zabave, i to nije nikome bilo za čudo. Koju godinu kasnije bilo je to već predmetom ismjehivanja, te se i tom običaju zametnu trag. A bile su krasne i zgodne te nosiljke. Kad je češki slikar Jaroslav Čermak boravio posljednji put u Dubrovniku i stanovao na Pločama, njegove su kćeri išle na društvene zabave i u kazalište vazda u nosiljkama. Jedno dvadesetak godina prije toga služahu se njima sve starije vladike, kad su se preseljivale u svoje gruške ili lapadske ljetnikovce. Još se u nekim dubrovačkim kućama čuva po koji primjerak tog predmeta nekadašnje gospodske raskoši; one su obično išarane zlatom, prevučene svilom, s kristalnim vratima i krasnim slikarijama; utučene dosadom i čamom one danas zijevaju kroz staklena vratašca i kao da čekaju, hoće li još jednom u njima zašuštati šarena svila pod mekim pritiskom gipkoga ženskog tijela.

Uz kavu bi se na tim posjetima pružali gostima i razni slatkiši i kolačići, kojima su se pojedine domaćice upravo dičile. Na glasu je bio »marcapan« (slatko od bajama i šećera), što ga je priređivala Deša Sorgo. Ona bi ga često iznijela na trpezu u obliku morske ribe, kao što su Rafovice od »marcapana« pravile čitavo janje. Nije li se dobra gospođa Ore Šarica pročula sa svoje izvrsne »mandarice« (slatko od oriznog brašna), a »pandišpanj« (pane di Spagna) kod Mare Nikšine Saraka, kao i skromne »golokudnice« (male pogačice od žutog brašna i suhoga grožđa), što ih je zimi pekla Mare Grmoljezica? Svakojako, jagme nije nikad bilo oko jela; to nije dopuštala dubrovačka skladnost; uostalom, od starine umjereni Dubrovčanin nije bio lakom na jelo.

Posjeti su počinjali oko Zdrave Marije. Trajali su obično do 9 sati — stari su Dubrovčani rano lijegali i rano ustajali — i bili su zgodna prilika ispitivaču starog dubrovačkog života, da svojim očima vidi i mrtvu prošlost u obliku malih, pogurenih ženskih prilika, koje su tamnim ulicama hodile nečujno i kao utvare nestajale za rogljem od ulice ili u mraku kućnih vrata. Po koja je išla sasvim sama, noseći malu »intijernicu« (fenjerić), kad joj je stan na uzbrditoj strani grada; po koja je vodila sobom staru »djevojku« (sluškinju), svoju vršnjakinju, i već drugaricu u životu, da se na njenu ruku odupire, ili, ako je voljela nositi se uprav gospodski i po starinski, da ona ide pred njom i da razmiče i odgurkuje čeljad.

Eno, gospòđa i »djevojka« uprav idu i razgovaraju. A o čemu? Sva je sila predmeta: zar da nije zanimljivo znati, da je njihova susjeda imala jučer u crkvi nov kralješ (krunicu), da je Dum Pava upekla osa uvrh nosa, da je gospođa Ore sinoć dvaput izasebice kihnula? Ipak one najviše vole strogi moral: kad je jučer gospara Luca kći prolazila Placom, djevojka je išla na toliko koraka razmaka od nje, da su čeljad mogla misliti, da je izašla bez nje! To nije Nìka vidjela, ali je čula od Mare Matòve, kojoj je o tome pričala Jele Šiškòva. — Naopako, naopako — na to će gospođa Tere — samo da ne bude i gore. Kad je pred petnaest godina ona Stevartinka (Sara Anna Stewart of Adwralich, nastrana žena nekog austrijskog podmaršala) hodila napola gola na bal, ja moju pokojnu Maricu nijesam tamo vodila, da ne vidi te sramote! — A spominjete li se — pridade Nìka — one Kaparalice (žene dubrovačkog trgovca u Smirni)? Jahala je putem Od Gruža obučena po turski, da mladići pomahnitaju za njom. Imate razlog: ta se vremena mogu i vratiti! — Razgovor se nastavi, ali Nìka u neko doba usne. Lak osmijeh prelio joj staračko lice; valjda prospavljuje čarobnu pri-

činu, valjda joj je došla na san ona ženska glava, koju je jučer gledala na Brsaljama pod jednim čadorom: bome živa ženska glava na tanjuru, bez ruku i bez nogu i bez trupla!... i kod nje neki Talijan dere se: »Avanti, avanti! chi vol veder la granda maravegia che no s'ha vista da quando ghe xe el mondo!« (»Naprijed, ko hoće da vidi čudo, što se još nije vidjelo, otkad je svijeta!« — mletački dialekt). Kad se pak gazdarica sjeti, da je Nika zaspala predući, ona je polako probudi, pojede s njom zdjelicu salate i pođu obadvije spavati.

Razumije se, da je staricama na sijelu glavni posao pričati o davnim doživljajima i uznositi stara vremena, koja su im uvijek bolja od sadašnjih. Narod im je u Dubrovniku nadjenuo ime »sikutjernice«, naime žene, koje neprestano spominju prošlost, te kažu, da je »tako nekad bilo (sicut erat), a ne ovako kao danas«. Njihovo se ćeretanje vodilo oko oniskog lukijernara, a kad je bila loša godina, gorjela je na stolcu lojana svijeća, koju je gazdarica sama pravila za običnu kućnu potrebu; ona se upotrebljavala u starim kućama sve do g. 1848., kad ih je istisnuo petrolej. U društvu ovih babica bio je često po koji svećenik njihovih godina, koji je vodio glavnu riječ. Uostalom, mogli su se još do 1820.—30. sretati svećenici ili fratri, gdje s čibukom u ruci idu na sijela. Malih sijela bilo je inače gotovo u svakoj kući. Na tim sastancima nalazi se i po koji postariji gospar, koji je nekad imao veliku ulogu u gradskim stvarima, pa se sad zadovoljavao tim društvom, valjda zato, što je ozlojeđen na suvremenike i suvremene prilike i na zaborav, na koju ga novi ljudi osuđuju, pa voli mirno nestajati u kolu dobrih duša. Takve večeri rado je pohađao — na toliko godina od narodnog ustanka! — Dživo Natali; k jednoj staroj gospođi išao je svaki dan Frano Bona; kad je ovaj patriot ispustio dušu, gospođa odjednom kao naćuli uši: »Slušajte! — viknu — Frano me zove!« Sutradan ona se razbolje, leže i umrije.

*

Povirimo sada u »kamaru od posjeda« u času, kad domaćica časti goste kafom, koja, kako se ona ispričava, »nije joj rebuškala (ispala), kako je ćela«. — Ma kako nije, gospo Mära! Može li štogod vama ne rebuškat? — povrnu kanonik R. posrknuvši. »Nijesu to moji meriti (zasluge) — prihvati gospođa — nego vaša skladna usta!« Kanonik R. bio je simpatičan debeljko, sa gospođama izvanredno ljubazan i udvoran, ma da je naprtio na leđa priličan broj godina. U svakoj kući rado ga imađahu zbog njegove

lake, otržite rječitosti; samo kad bi ga spopali ulozi u nogama, postao bi zajedljiv, čisto nesnosan. Te večeri kraj njega je sjedila mlada gospođa Măra Matòva Natali, gospođa izvrsno obrazovana i otmjeno odgojena; ljubaznost i rijetka dobrota zrcalile su se u njenim blagim očima. Obdarena lijepim odlikama, ona je zadobijala na juriš svačiju simpatiju, i ko je po sata s njom razgovarao, postao bi joj prijatelj za uvijek. Bila je po ocu Pozza-Sorgo, a po majci Ranjina — dvije sjajne i slavne kuće; dapače s njom zamrije loza Dinka Ranjine. Tradicionalna ljubav muške i ženske čeljadi te kuće prema nauku očitovala se i u tome, što se mati dične gospođe Mare dopisivala s mužem Nikom Lucovim vazda latinskim jezikom; ovaj Niko bio je tako vrijedan matematičar, da je pod stare dane u Beču svjetovao tada mladog Miha Klaića, kako će najbolje riješiti težak matematički problem za doktorski ispit. Nije dakle čudo, ako je gospođa Măra u tako odličnoj okolini stekla neobičnu učenost i široke vidike. Gospar Mato bio je po tankoj krvi unuk posljednje žene iz doma Nikolice Bone, koji je u teškim mukama zaglavio u turskim tamnicama, kao žrtva svoje ljubavi prema domovini; bio je sinovac dičnog patriota Dživa Natali. Poslije pada Republike Matov otac Jero upravljao je u ime engleske vlade dubrovačkim otocima Lopudom, Koločepom i Šipanom, te kad ih je g. 1815. morao predati Austriji, jedva ga nagovoriše, da ne zametne kavge s carem. Mato naslijedi od svojih predaka strasnu ćud i energiju. Godine 1848. prista kao honvedski časnik uz madžarsku revoluciju; bio je o boku Košutu i dobro se tukao u više bitaka. Dođe rasulo: Mato uteče u Karpate, skloni se kod nekog krčmara i tu provede preko godinu dána, zavlačeći se u sijeno, kad bi oružnici došli, da pretraže kuću; kad mu taj nesnosni život dodije, ode i predade se vojničkoj vlasti i ova ga osudi na 10 godina tvrđavnog zatvora u Aradu. Poslije 6 godina pomilovan je i vrati se kući.

S gospođom Mărom može se isporediti njena gošća, gospođa Pavle Maròva Zamanja, vladika u pravom smislu riječi. U njenom držanju, postupanju s ljudima i razgovoru izražavao se fini, starinski odgoj. Kod nje se svako veče igrao »treset« (tre-sette), a u nedjelju tombula. Baš prema plemenitoj gospođi Pavli sjedi večeras gospođa Deša Sorgo, gospođa, premda se nije nikad udavala; ali u Dubrovniku gospođa znači i gospodarica. Deša Sorgo bila je prilično malešna, mršava, strašno upalih obraza i malih, živih, nemirnih očiju, oko kojih se koža nabirala; ona je sjedila po više sati prava kao svijeća, niti je osjećala potrebu da se leđima prisloni na poviju od stolice, ili da se na jednu ruku podnimi: nevjerojatna moć ulijevala je snagu u to ukočeno tijelo. Malo je govorila, glavu

nije okretala, izgledala je kao kakav kamen stup; svaku je slušala, na svaku bi se ponasmijala ili se pravila nevješta. Međutim u pogledu ove prividno mirne i ravnodušne starice, ma da je svojim promišljenim držanjem prikrivala svako uzbuđenje duše, mogao se pokatkad opaziti izraz opor, koji bi se u tili čas pretvorio u blag osmijeh pokorne smjernosti. I doista, gospođa Deša poznavala je nevolju. Rodila se uoči francuske najezde; njen otac bijaše knez u Konavlima i prvi je došao u dodir s Rusima g. 1806.; umro je u dubokoj starosti: do pod konac života nosio je kratke gaće i svilene bječve; zvahu ga Šiškurina. Porodica bijaše već spala »u tijesno biće«, i kad se Deša nađe sama na svijetu, sve joj pođe u sunovrat; koliko se jadnica stiskivala, jedva je mogla uzdržavati staru sluškinju Jelu, koja ju je svaki dan pratila u crkvu i nosila debeli molitvenik svoje plemenite gospodarice. Ma da se klančala radi krušca svagdanjega, ona nije nikad izlazila bez svoje Jele, koja je morala dobro paziti, da održi razmak, što je trebao da bude na ulici između nje i gospođe; kad bi se Jele o to pravilo ogriješila, stara Deša dobacila bi joj: »Dva pasa zada!« (Dva koraka nazad). Kod kuće, kad je bila sama, Deša se ostavljala svog uzdržanog tona, pa bi prela vunu i plela bječve po narudžbama, koje joj nikad nijesu stizale pravce, već zahodno, preko trećih osoba — kao što joj nijesu pravce stizale ni pripomoći jednoga od grofova Pucića — i pravila glasovitu »kotonjatu« (pekmez od tunja). Nevolja je nije pretukla; ona se ne zapusti, već se samo povuče u se. Nije bilo posijela bez nje; svako je veče provodila u po kojoj kući i svagdje su imali oprezna obzira na njenu sirotinju. Kad se gdje igrala tombula, starica, malo nagluha, na svojoj bi karti poizbrisala u zabuni i brojeve, koji se nijesu izvukli; na taj način ona je često dobivala i »ćinkvinu« (peticu) i završnu tombulu. »Ćinkvina!« podviknula bi sretna gospođa. »Hoćemo li verifikat (razvidjeti)?« A sve društvo na jedan glas: »Ne služi, dobro je, gospo Deša!« Pokazivala je osobitu simpatiju prema broju 90, pa bi svaki čas upitala: »Je li izišo stari?« Onako sitna, ružna i siromašica, a ponosita, kao da je careva kći, ona se kao nudila zajedljivim pošalicama. Kad su jedne večeri upitali dr. Iva Kaznačića, zna li on, je li ikad Deša lijepa bila, stari gospar odvrati: »Ako je ikad bila, to je danas«. Pogana usta pričala su, da su Napoleonovi časnici, kad su u Dubrovnik stigli, da zadadu smrtni udarac Republici, htjeli je oteti. Uoči smrti, kad joj je samački i promašeni život dogarao, te je pala u nesvijest, jedino se po rukama poznavalo, da je umorna duša još u tom istrošenom tijelu prebivala; njene žute, mršave ruke kretahu se u zraku, kao da još vunu predu . . .

Gospođa Deša nije bila nikakav izuzetak; usidjelički svijet u dubrovačkim plemićkim redovima, u koji je ona spadala i koji je udarao osobit pečat ondašnjem životu u gradu, uistinu brojio je najzanimljivije ostatke prošlih vremena. Što je toliko neudatih gospođa bilo, to se može tumačiti tim, što su vlasteoske porodice sve rjeđe bivale, pa je bilo teško, da cura nađe muža sebi potpuno ravna, kako je kruti društveni zakon tražio; sjem toga, sirotinja je davila stare domove, u kojima je bolje bilo kuburiti samohran.

Između ovih zanimljivih ostataka bile su dvije sestre, Mära i Pavle, kćeri Rafa Gozze — otud im popularno ime Rafovice — i Märe, sestre Antuna Sorga vojvode; starija, Pavle, bila je sitne građe i staračkog izgleda; mlađa, Mära, bila povisoka stasa i veseljačke ćudi; na njima ni traga ženske obmamljivosti na smežuranom licu, valjda od toga, što je nijesu nikad ni imale. Puno su se ponosile svojim podrijetlom; sa prostim pučaninom bile su ljubazne i susretljive, jer je i onako već svaki dobro vidio razmak između njih i sebe. Ali kad se na silu Boga morahu naći s imućnom pučankom, tada su kisela lica i naprćene usne odavali nasrtljivu ćud u Mare i Pavle. Međutim srce im je bilo baš zlatno; u prilici umjele su i zaboraviti svoj ponos. Njihova je porodica bila nekad bogata, ako za to vrijedi svjedočanstvo bogate srebrenine, lijepo uokvirenih uljanih porodičnih portreta i fine flandrijske napice (stolnjaka) za 24 gosta s utkanim porodičnim grbom na srijedi, što su još sačuvani kod nasljednika. Kazivalo se, da su se rodile »ispod Republike«; na tu pomisao obuzimalo me veliko strahopočitanje; kad sam ih večerom sretao, gdje nekamo hitaju, jedna do druge, ništa ne govoreći, nikomu u lice ne gledajući, a lagane kao suho lišće, što vjetar raznosi po zemlji, na kojoj mu počinka nema, jer je od nje lakše, ja sam se ustavljao, da ih gledam kako izmiču i nestaju u mraku, i u nekom neodređenom čuđenju salijetala me pomisao: Ispod Republike!

Mädu Nikòvu, treću sestru naših Rafovica, udovicu grofa Nika Luigja Pozze i majku načelnika Rafa Pozze, pamtim jedino po njenoj sluškinji, malešnoj, nasmijanoj starici, koja je, kad bi pratila gospodaricu u crkvu ili na posijela, vazda nosila malen drven sandučić, u kojemu su bili veći i manji ključevi kućnih ormara i burala i debeli ključ kućnih vrata. Svako je u gradu znao, šta to ona nosi, ali iz obzira na dičnog gospara Rafa nije niko smio da se pošali s tom čudnovatom navikom stare vladike. Svakojako, po načinu, kako je vjerna sluškinja držala povjereno joj blago, prije je ono naličilo sandučiću sa svetim moćima negoli ičemu drugome.

U »kamari od posjeda« nastao je sada tajac u razgovoru, ali ga prekinu nenadna kratka dreka iz jednog kuta: to je ljekarnik Rafo Šarić, koji se po običaju digao i povukao u stranu, da se osekne. »Ah, tu ste nam, gosparu?!« izgovara kroz nos jedna stara gospođa, »ja bih rekla, da je sada na vas red, je li tako?« — »Bravo, bravo, samo neka smo vam preporučeni«, dobacuje mu sestra popa i pjesnika Antuna Liepopili. Društvo je uvjereno, da je Šarić sastavio koju novu šaradu, pa hoće da je čuje, samo se boji, da se pod tajanstvenim riječima ne krije koja aluzija na nazočne. Domaćica uprije kratak, ali izrazit pogled, kao opomenu, u Šarićeve oči i učini: »Neka čujemo«. I gospar Rafo, koji je dotad grickao brkove, namjesti se udobnije u naslonjaču i otpoče, sričući svaku slovku, da ga bolje razumiju:

Moja je p r v a: muzikalna nota.
D r u g a je: ženski primjer mačjeg skota.
Moja c i j e l a vremenu se ruga,
Nestaje pred njom svaka naša tuga.

Tek gospar doustio, kad jedna mala gospođa, koja se nikako ne mogaše strpjeti, uteče mu se sva radosna u riječ: »Muzikalna nota? Sol!« — »Ma zašto baš Sol, gospo Ane!« dočekuje kanonik — dok su se ostali mučili, da se ne izvrću od smijeha — »zašto baš Sol, kad ima sedam muzikalnih nota?« Gospođa Ane se zbuni, kašljuca, vidi, da se je prenaglila. Rafo Šarić se međutim bolje uzvalio u naslonjaču, prekrstio ruke na prsima i zadovoljan samim sobom čeka, hoće li mu šaradu odgonenut. Gospođa Deša šuti kao kamen stup i kao obično ne misli ni na što; Rafovice jedva prikrivaju nastrljivu čežnju, da pogode, a ne da im se nikako; neki bubnjaju prstima po stolu, kao da ih se stvar ni najmanje ne tiče. Odjednom kanonik, koji se povukao neprimijećen u stranu, iz glasa viknu, kao da je nasred polja: »D o - m a ć i c a: domaćica!« I nasta čitav lom; čestitaju autoru i tumaču, takmiče se, ko će koga od te dvojice ljepše pohvaliti: »Ma ste baš valjani, gosparu Rafo!« — »Vremenu se ruga! Baš manjifiko, manjifiko (krasno)!« — »Čestitamo i domaćici, jer bez nje... non so se mi spiego! (Ne znam, shvaćate li me)«. Lako rumenilo zaplami lice junakinje Šarićeve šarade; ona prekloni stidljivo glavu na prsa i pusti da prohuči taj laskavi vihor divljenja. I kad se žagor stiša, ču se meki glasić stare Oroncije Resti, koja iz dubine jednog širokog naslonjača procijedi kroza zube: »Lijepa šala Bogu dika i hvala!« To je bila takoreći završna riječ, i razgovor premetnu se na drugo.

*

Oroncija Resti voljela je poslovice i u svakoj prilici imala je po jednu zgodnu. Ne znam, je li bila iz vlasteoskog doma, iz kojega je potekao pjesnik Džono Resti; svakojako na toj sitnoj ženici drsko se isticalo naprijed poznato atavističko obilježje Restieve loze: veliki, kukasti nos. I ona je živjela u velikoj bijedi, ma da se na njoj nije to nikako poznavalo; unajmljivala je sobe, kojih više nije trebala, prela, tkala, šila, držala se vazda »kako toka« (kako treba), i mučala. Najzad umrije od starosti i nemaštine. Oroncija! Kad se neka imena izgovaraju, koja se danas više ne čuju, pamet i nehotice zamišlja koje prastaro čeljade, kao uopće nešto, na čemu se davno već taloži prašina. Dakako, da je i naša Oroncija bila prastaro čeljade; ipak, što se godina tiče, nije se mogla porediti s Mädom Licom, koja se rodila pod kraj 18. vijeka i poživjela 87 godina po padu Republike i svega 101 godinu. Zvala se Marija Mandalijena i bila je jedna od »tri Marije« kćeri Boža Sarake, pa se udala za nekoga Licu serdara. Živolazna kao djevojčica, išla je putem, kao da joj se strašno žuri, mekim korakom kao mačka; kako je išla, tako je i govorila: brzo, zadihano, ne oduškujući; kad bi se sita rašćeretala i naprasno umukla, društvo bi neko vrijeme šutilo, kao zaprepašćeno od bujice njenih riječi. Škakljive anegdote umjela je prikazati u svoj njihovoj realnosti, ali tako ih je vješto zaodijevala najljepšim cvijećem fine društvene rječitosti, da bezazlena duša ne bi se nikad sjetila, šta se pod onim plaštem skrivalo. Kuća joj je bila puna svakojakih starina. Po njenoj smrti ponestaše. Ali eto, i Mäda i Oroncija dozivaju u pamet još jednu njihovu vršnjakinju, posljednji izdanak drevne Menčetićeve kuće. Ova je starica bila oličena skromnost i pobožnost; znala je za lijep glas svojih predaka, ali je poznavala siromaštvo i čamotinju, pa se nije ni branila ni otimala, već pred voljom Božjom srce stegla i sagnula glavu. Jedan moj profesor u gimnaziji kazivao je, da niko nije na ulici s tolikom gospodstvenošću odzdravljao, kao što je stara Menčetić.

*

Znamo, da su Dubrovčani vrlo voljeli glazbu. U boljim kućama ona je još i prvih godina vijeka bila neizostavni predmet sastanaka; poznije se nije za nju toliko marilo; tek poslije polovine vijeka ona steče nekadašnju znamenitost. Svakojako smije se reći, da najsjajniji dani čisto komorne glazbe počinju dolaskom moje porodice u Dubrovnik, kad se otac poznao s Perom Budmani. Njihovo veliko prijateljstvo niklo je pod okriljem umjetnosti, ono je sačuvalo do njihove smrti savršeni sklad, koji ga je odnjihao.

Budmani je umio još iz djetinjstva svirati uz glasovir; pa kad je uvidio, da su vještina i oduševljenje mog oca za tu umjetnost neobično veliki, te da bi sad bila prilika, da se i u Dubrovniku izvodi klasična glazba, naumi sastaviti potpunu gudalačku četvorku. Ali ko će uz cello svirati? Nije bilo druge, trebalo je da sam pregne na posao; gospar Pero nabavi cello, stade se vježbati, pa ne prođe ni godina dana, i četvorka gotova. Spočetka, naravno, nije mu sve išlo baš od ruke; međutim gospar Pero znao se je izvlačiti iz neprilike, te je s nekom svojom komičnom ozbiljnošću izostavljao, kao da nijesu ni napisani, one takte za izvođenje, za koje je znao da još nije sposoban. Na neko vrijeme iza tih prvih koraka naše četvorke, dođe u Dubrovnik neki Weyda, Čeh, pravi virtuoz uz cello. Budmani mu ustupi svoje mjesto u četvorci. Ovaj je Weyda bio nastran čovjek; odmakao u godinama, dugačak, suhonjav, čudo, kako je u licu naličio velikome Verdiu; ne sjećam se, da sam ga ikad čuo govoriti; dolazio je točno u određeni sat na četvorku. Jedne večeri društvo je bilo na okupu, a Weyde još nema; već se svak čudi, ma da nije prošlo ni pet minuta preko zakazanog sata. Napokon eto ga: pozdravi, sjede i stade s ostalima udarati. Na kraju, na rastanku, reče sasvim spokojno: »Oprostite, što sam zakasnio; ali, šta ćete, dobio sam iz Praga brzojavku, da mi je žena naprasno umrla«. Pozdravi i ode.

Koncerti kod Budmania bili su nezaboravne večeri: sve mila čeljad, lijepe gospođe, najljepša domaćica, raspoloženje divno; tu porodica francuskoga konzula de Sainte Marie, tu ruski konzul Jonin i tajnik Bakunin, tu ljudi željni fine umjetnosti, ali i fine zabave; male, skromno namještene sobe u kući gospara Pera pune razdraganog svijeta. Budmani bi pjevao po koji francuski couplet, a kad bi se društvo razišlo, ponoć bijaše davno otkucnula.

Takvi koncerti i zabave s jednakim društvom bili su i u francuskom i ruskom konzulatu, samo s tom razlikom, da su zvanicama sad bili na raspolaganje sjajan stan i sjajan buffet, i da si mogao pregledati cijeli dubrovački diplomatski zbor. Te gospode bilo je onda mnogo, jer i sami opunomoćeni ministri na Cetinju, poradi nestašice zgodnih stanova i drugih životnih potreba, mahom su boravili u Dubrovniku; ali za Dubrovčane su bili svi bez razlike konzuli. Nasljednik ruskog konzula Giersa, koji poznije steče veliki glas u diplomaciji, bio je Jonin, s kojim je krasan par pravio njegov nerazdruživi tajnik Bakunin: »Damon i Pitija pod šubarom«, kazivao je Budmani. Bili su to ljudi mladi, elegantni, obojica željni zabave i drugovanja; na ljubavnom igralištu, na kojemu su bili

najokretniji plesači, pokliznuše najposlije obojica, te obojica uzeše za žene po jednu lijepu Dubrovkinju.

Kod francuskog konzula E. de Sainte Marie glazbene su večeri bile najotmjenije. Konzul je bio čovjek učen i bavio se rimskom poviješću. Mnogo se družio s braćom Pucićima i Perom Budmani, s kojima se najviše razgovarao o slavenskim pitanjima. Njegova gospođa, malašna, dražesna, puna ženskosti i blagorodna izraza, ljubila je žarko glazbu, te je zahvaljujući ovoj plemenitoj strasti njena kuća stupila u tijesne dodire s našom. Kad bi joj što trebalo znati o glazbi, ona bi se stvorila nenadno kod nas, a kad bi nas zatekla za trpezom, sjela bi među nas i razgovarala, kao da je u svojoj kući.

Pravedno je, da se sjetimo i Daniš efendije, ma da u njegovu krasnom stanu u Gružu glazbi nije bilo mjesta. Žaliti je bilo, što nema desete Muze, koja bi vladala kuhinjskom vještinom, jer bi prazno mjesto ovdje ona s pravom bila zauzela. Doista je čudnovat bio taj turski konzul. Stamen čovjek, zadrigle šije, gojaznih, glatko obrijanih obraza; ako je ikad Turčin imao na licu glavne karakteristične crte svog plemena, to je ih imao Daniš; ako se ikad na čijem licu čitala istočnjačka ravnodušnost, nemar, nedostajanje svake energije, to se čitala na licu Daniševu. A Daniš efendija bio je čistokrvni Talijan, rodom iz Firence! I njegova stasita prsata gospođa bila je Turkinja... odnekud iz Napulja. Gospodin konzul samo je za dvije stvari mario: za staro dubrovačko pokućstvo, kojega je on na gomile i za male pare nakupovao, slao u Italiju i strancima rasprodavao, i za čuveni milanski »risotto«, koji bi se dostojio da vlastoručno skuha, kad je pozivao na svoje glasovite ručke oblapornije dangube.

Muziciralo se u više čisto dubrovačkih kuća. Mislim, da su najskromnije večeri bile u našoj kući; ali tu se izvodila najčuvenija glazba, tu su bili njeni najiskreniji poklonici. Mozart, Haydn, Beethoven bili su jedini izvor naše razdraganosti i oduševljenja. Dvije sobice, jedna za glazbu, druga za publiku i za gospara Pera, koji je društvancu razjašnjavao tajne ljepote klasične umjetnosti, eto pozornice, na kojoj sam provodio najplemenitije časove svoje mladosti. Budmani je bio tih večeri na vrhuncu svoje sreće, i tu sreću znao je i drugima ulijevati. Trebalo ga je slušati, kad je tumačio gospođama smisao glasovitog Lenta Beethovenova »Tria o avetima«. I dok se Budmani predavao ushićenju, koje ga je obuzimalo pri ocrtavanju zlih i dobrih duhova u Beethovenovu djelu, iz mnogih ženskih očiju gledao je strah, mnogo je mlado lice probijao hladan znoj.

Za tih naših koncerata mučke se budila i bogatila jedna neobična umjetnička sposobnost. Mlad momčić, s izrazom ugodnog iznenađenja i zadovoljstva u velikim blagim očima, slušao je iz prikrajka i naprezao sva svoja osjetila, da ga ne bi minuli ti zvuci, koji su mu onda bili što i slatki pozdrav sa osunčanih livada i groza mračnih provalija. Neka mu je neodređena nježnost osvajala srce, zagrijavala ga toplinom razdragane duše. Bijaše to moj brat Vladimir. U njegovu bezazlenom srcu pjenušali su se čari prvog umjetničkog oduševljenja i prožimalo ga radosno osjećanje, da eto sav trepće od milovanja neumrlih akorda, kao vrbine resice, kad ih pokrene svježi lahor, i duša leti i juri u zamamljivu daljinu. Njegov život bude neprekidno razvijanje i usavršavanje prirodnog dara; melodija mu je izvirala iz srca sa svježinom planinskog vrutka; sve mu je obećavalo najslađa zadovoljstva. Činovničke dužnosti u dalmatinskim varošicama prikivale su ga za grubu tvarnost života, a ipak se on zavaravao tvrdom vjerom svih čestitih pregalaca. Njegove romance, napjevi, skladbe za trio i kvartet, crkvena glazba, opere... Ko za to danas zna? On se nije ljutio, kad mu je neko kazalište u tuđini odbilo iz nerazumljivih političkih obzira operu »Mozartova smrt« uoči same predstave; ali ga je vrijeđao neisporedivi nemar domaćih kazališta za njegove opere, koje u većini slučajeva nijesu htjeli vidjeti ni u rukopisu. »Otkud mi volje — pisao je prijatelju — otkud mi pouzdanja u svoje snage, da pregnem na rad? Punih sam 35 godina radio, a nemao niotkud poticaja, ništa, da bi me hrabrilo; kao da se sve zaklelo, da me ignoriraju. Isprva nijesam vjerovao, da se u našoj potpunoj oskudici opernih kompozitora ne će nitko mene sjetiti; ali i u tome sam se prevario! Hvala Bogu! Jedino mi je žao, što se za domaće ne mari, a dočekuje se tuđe sa slijepim ushićenjem!« Naš Vladimir klonu duhom, povuče se u se, umrije, daveći u duši slatko blago pjesme svoje neispjevane.

*

Novo vrijeme, koje se u Dubrovnik uvlačilo, učinilo je, da ni domaća intimna sijela nijesu uvijek građanima dostajala. Tražilo se društvo i izvan kuće. Uoči propasti već su se čeljad sastajala u kafanama, brijačnicama, ljekarnicama, ali ženskinja nije tu bilo vidjeti. U francusko doba malo je bilo izuzetaka u tom pravcu. Za Austrije i ženske povire napolje, gdje bruji i kipi; malo stade, i ženskinje se brojilo u kafanske goste barem u svetačne dane; ali to opet nije značilo, da se ono tuđilo od kuće i kućnih prisnih sastanaka. Kafana je u prilici zastupala tradicionalnu »kamaru od po-

sjeda«; skromni kafanski stolići i stolice doista nijesu zamjenjivali meka kanapeta i naslonjače, ali oko njih svježi su povjetarci strujali, svijet je promicao, talasao se, žuborio, nudio se brbljanju; u srcima budilo se sve, što je umrtvljeno kućnim ustajalim životom.

Već je ovdje bilo govora o kafanama za prvih godina, osobito o »Zvicerima«. Na malo zatim doskočilo se i nestašici novina. Inoćencij Čulić u izvještajima redarstvu navodi potanko novine, koje je koja kafana primala god. 1830. Godine 1848. kafane na Placi kao da više nije bilo, ostala je samo ona »U Zvicera«, koju su i tada pohađala poglavito vlastela. U isto vrijeme rastao je broj malih kafana, koje je narod uvijek rado polazio. Međutim, izvan grada na Brsaljama bude otvorena g. 1836. Birimišina kafana, koja nabrzo postade najomiljelijom u Dubrovniku. To je bio skok u modernost, dostojan latinskog heksametra, pa se nađe i pjesnik za taj posao, naime Luko Didak Sorgo. On je pjevao u latinskoj poslanici Matu Lujovu Zamanji: »Kad se vratiš kući, naći ćeš novu kafanu, u kojoj možeš dobiti sladoled i čitati novine, i vidjet ćeš nasred Brsalja česmu; onud šeću raskošno odjevene gospe i djevojčice, tu fenjeri obješeni o stabla osvjetljuju kao sunce sav taj prizor«. Otolen je krasan i sugestivan vidik na široku pučinu, uokvirenu lijevo Bokarom, desno Lovrijencem. Otkad je Dubrovnik na glasu sa ljepote svog položaja i prirode, nema stranca, koji ne će poći, da se nauživa tog divnog pogleda, osobito kad se more uzjoguni i valovi bjesne oko strmenitih hridi. Tu je poznati Penatur, visoka stijena, izložena, koja od vjekova prkosi pučini i o koju se morski udarci razbijaju; bit će da ju je tako prozvao koji dubrovački pomorac, koji je za svoje službe na španjolskim galijama naučio, da Penador uprav znači hrid koja strši osamljena iz mora. Bio je nekad viši; ali strašna oluja g. 1861. odnije mu treći dio. Niko Birimiša, nekad poslužnik intendanta Vlaha Kaboge, pošto u Švajcarskoj kafani na Placi nauči kafedžijski zanat, dade podići naročitu zgradu za novu kafanu. Ona se poznije prozva »Nadvojvodi Maksimilijanu«, ali građani, pa i sami stranci, zovu je »U Birimiše« i kažu: sjediti »Pred Birimišom«. To je danas kafana »Dubravka«. Ona je nabrzo postala prava potreba, naročito u ljetno doba, i neki dubrovački izložak. Ne mogu zamisliti Dubrovnik bez »Birimiše«. Ostale kafane, koje su rasle brojem oko polovice vijeka, imale su svaka svoj politički ili društveni značaj; Birimišina bila je vazda bezlična i kozmopolitska, jer njen krasan položaj, široki pred njom prostor, svjež zrak i pogled na more primamljuju svakoga bez razlike.

Jutrom pohađali su je najviše stranci, koji bi brže bolje ispili kafu, da posjedaju na rub Brsalja, odakle se širi klasični pogled na

pučinu. Ostali jutarnji gosti bili su većinom postari gospari, koji su vodili samački život (a tih je onda bilo mnogo). Oni su nalazili u Birimiše sve, što im je u kući nedostajalo: ljubazno dočekivanje, pažnju, društvo i zdravi zrak. Obično bih ih zastao s čibukom u ruci. Jero Natali sjedio je s golemom šubarom na glavi i s kamišem u ustima po čitavo jutro, promatrajući kroz bjeličaste dimove, koje je svojski vukao iz lule, nove Dubrovčane i brzi tok novoga vremena. Kažu, da je umro (1863.) s čibukom u ruci. Nešto podalje sjedio je Mato Nerun Pozza, sredovječni čovjek, doista drugačiji od svojih rođaka, ali kaogod i oni iz načela neženjen; naslijedio je od goropadnog oca nadimak Nerun, ali ga nije zasluživao, i sadio u svojoj krasnoj bašči najljepše »petipanse«. Niko Mali Pozza polazio je kafanu samo zato, da ima odmah ranim jutrom s kim zametnuti govor; kad se smijao, njegova jaka glasina čula se na Gornjem Konalu. Kad je u Dubrovnik došao nadvojvoda Rudolf, a ja hitao na Brsalje, da vidim odlazak visokog gosta u Gruž, pozove me gospar Niko Mali iza svog stola k sebi, da me ponudi slatkim. U taj mah eto iz grada nadvojvode, koji se namah uspe u kola; kad ona pojuriše naprijed, neko kliknu: »Živio kraljević!« — ali u isti čas gospar Niko dodade glasno: »Marko!« Srećom njegovom oni, koji ga čuše, nijesu ga odali. Trebalo je gledati Dum Ivana Stojanovića, kad je iz Rijeke dolazio u grad i prvo svega zalazio u kafanu, da se okrijepi. Poslužnik mu je davno već položio bijelu kafu na sto, a on se još rukuje, pozdravlja, pita desno i lijevo za zdravlje.

Rasvjeta je pred Birimišom u prvo vrijeme bila slaba, ma da se gosparu Luku Didaku Sorgu činilo, da lojane svijeće u fenjerima svijetle kao sunce; nije je dakako bilo nikakve, kad je mjesečina izgrijevala, a više puta, ni kad se nebo zavijalo u crninu; štedljivi Dubrovčani zadovoljavali su se i onako. Lovrijenac i Bokar drijemali su u tmici, u tmici tonula je sva okolina, stabla unaokolo ocrtavala se u liku crnih silueta na crnjem nebu; čeljad sjedila za stolovima u mraku, razgovarala su se, ili bolje — mrmljala, kao da jedno drugome povjerava kojekakve velike tajne; Düringsfeldova piše, da je kroz šaputanje glasova, koji su se kao isparavali iz usana, morala slušati svoj vlastiti glas, da se uvjeri, e je ondje sve zbilja još budno; ono društvo izgledalo joj je kao noćni sastanak urotnika. Kafana, kao što i njeni polaznici, nije marila da se nagodi sa zahtjevima vremena; članovi Birimišine loze redali su se u njenoj upravi, a ona dočekivala goste uvijek istim stolicama, na kojima je trebalo paziti, da ne izgubiš ravnotežu, istim orijaškim biljarom sa sve to većim brojem krpeža, istom poslugom, lemunatom, čokolatom i sladoledom. Međutim, da se kafana, ne daj Bože, za-

tvorila, bio bi Dubrovnik zajaukao, ljuće, negoli kad mu je Francuz Republiku ugušio.

Duboki muk, koji je gospođa Düringsfeldova opazila u večer pred Birimišom, bijaše s vremenom dotužio i Brsaljama: s većim fenjerima navrh drvenih kolaca uvuče se u kafanski život — nov život. Najveću je slavu kafana slavila u nedjelju poslije podne, kad bi se sav Dubrovnik u stajaćem odijelu preselio u Birimiše, da uzme sladoled, sluša sviranje vojničke kapele, ili šeta pred kafanom i putem do Placete. Posada je imala uvijek valjanu kapelu, ali uprav izvrsna bila je ona bečke pukovnije »Deutschmeistera«, koju je vlast, da je kazni poradi kolektivnog nekog prestupka, premjestila u Dubrovnik. (Laskavog li premještaja za Dubrovčane!) Sjećam se krupnog i rumenog »velikog bubnja«, kojega se nijesmo mogli bez čuda svoga nagledati, kad je ono bacao u zrak malj i dočekivao ga u ruke, baš kad je trebalo da njim udari u bubanj. Pred kafanom sve zgušeno; svi stolovi zapremljeni; Birimiša mora napustiti svoj kafedžijski ponos, te ide glavom od gosta do gosta, pruža jednome stolicu, drugome nosi lemunatu, moli, neka ga puste proći, procijedi sladunjav »pardon«, kad kome stane na nogu, probija se odgurkujući djećurliju, koja se igraju na »hitanja« baš između stolova. Ali eto gdje mu pogled zastane na dostojanstvenom grofu Sabu Giorgi, koji vodi ispod ruke groficu; oni su se zaustavili, te klanjajući se na odzdrav poznanicima mučke čekaju, kao vični kafedžijinoj odanosti; jer doista Birimiša je već okrenuo leđa svemu svijetu i klisnuo u kafansku salu, iz koje sad izašalje dva momka sa finim naročitim stolom i stolicama za grofovski par. Međutim svi se pogledi omiču na dvije kćeri češkog slikara Jaroslava Čermaka, koji je sad po treći put u Dubrovniku i stanuje negdje u Župi, gdje radi: nijesu lijepe, ali im je tip čudnovat i originalno su odjevene; čeljad ih gledaju radoznalo i zato, što su se osmjelile doći same bez ikoga u kafanu! Uostalom mlađi svijet ne skida očiju ni sa krasne kćerke francuskoga konzula; nada se, valjda, da će ona i danas, kao ono u prošlu nedjelju, izgubiti ravnotežu i pasti sa stolicom nauznak na zemlju. Eh, naopako! Viši časnici imaju zaseban sto, jer svojom nazočnošću iskazuju počast samo Birimišinoj kafani. Niži časnici smjeli su pohađati samo »Zvicere«, podčasnici i kadeti kafanu u Širokoj ulici, dok su momčad mogla samo gledati i slušati izdaleka i stoječke. Ali eto i s one strane dudova razvila se živa šetnja; tu je sve, što u nedjelju zna pokuljati iz Pila, spustiti se s Konala, s Prijekoga i Svete Marije. Dok onamo sitni svijet, vojnici, radnici i djeca zaokružuju glazbu, amo momci, curice, švelje, gizdelini, »šmiglinice« i »kûndurice« šeću gore dolje. Kad se sunce spusti za Dančama u more, nažižu se petrolejski fenjeri.

Sedamdesetih godina nedjelja na Brsaljama pružila je priliku Bepu Boni, da napiše satiričnu pjesmu; ona je odmah omilila. U tim stihovima Bona je patriot, kojemu svaki dan, koji mine, pridaje se danima robovanja, ali se u isto vrijeme odbija od časa, u koji će svanuti sloboda. Boni je da zaplače, kad isporedi »slavnog mrca s ludijem, danas što se bani« i ne osjeća težinu tuđinskog jarma. Zato pjesnika ljuto boli, kad gleda žene, na kojima bi imala u prvom redu stajati kuća i domovina, gdje se guraju vukući po tlima povlaku, dok dobiju mjesto pred kafanom, da tu, odjevene kao nevjeste, brbljaju, kritiziraju, ismijavaju prijateljice i očijukaju s časnicima. Tu sjede i »šalavarde duga repa« (neukusno i neuredno odjeveno ženskinje), koje se sada broje u gospodu; tu su i žene vulgarna lica kao kuharice, a obijeljene, da fino izgledaju; sve i da iščezavaju pred zvijezdama prvoga reda, one hoće da se udaju, a nemaju ni prebijene pare; za pjesnika su one što i »škaprlende bez rečijaka« (ribari bez ribarske mreže); s njima ćeš zateći i »uvehnutu zlobnu kitu od tri stare poprduše«, naime stare usidjelice, koje reže i laju na sav svijet. Ali kako je trstika pričala svakome, kolike su uši kralju Midi, tako i suknje tih kundurica same kažu, da pusti računi još nijesu podmireni. — Šta izlažete svoje sramote? — pita pjesnik. — Koja vam je pasja vjera digla iz ruku vitao i kudjelju? Blago toj ženi, koju će djeca spominjati kao vrijednu kutnjicu, ženu i mater! Predmet ove pjesme nije nov, njen retorični završetak davno je poznat: ipak je kao ogledalo osobitih dubrovačkih prilika, jezičnog izraza i duševnog raspoloženja istančalog broja patriota ta pjesma učinila senzaciju; mnoge su gospođe imale povoda misliti, da će ih u tim stihovima prepoznati.

Općinska kafana, koja se kasnije otvorila, bila je padalište političkog svijeta, činovnika, uopće čeljadi u dodiru s vlastima, brbljavaca i spletkara. Između ove i Birimišine kafane nije bilo takmičenja, jer ko je bio lakom na novosti, na spletkanje i mjesne događaje — pa izuzetno da sluša predavanja Pera Budmani o šahu i biljaru — taj je išao u »Kafu od Komune«; ko je tražio mir i svježi zrak, mjesto da bistri općinsku i zadarsku politiku, taj je odabirao Brsalje. Na terasi Općinske kafane bilo je uvijek svijeta, najviše u svetačne dane, kad su gospari držali smotru nad nježnim spolom ili o podne iščekivali, da im po svršenoj službi Božjoj u Gospi Velikoj dođu gospođe, da s njima po starom običaju pošetaju Placom, a tako i kad su onuda prolazile procesije, uopće svakom izvanrednom prilikom, kad su uredi zatvoreni i grad se presvlači

u svetačno ruho. Izvanredne prilike morale su biti općinski izbori i izbori za Carevinsko vijeće, koji su se tu blizu obavljali. Međutim više puta došao bi u kafanu općinski sluga s porukom: »Gospar potestat (načelnik) puno vas moli, da biste došli votat, jer se još niko nije prezentô«.

*

I teatar mogao se u Dubrovniku smatrati za nastavak domaćih sijela, jer su u ono vrijeme lože zastupale domaću sobu više nego danas, pače, kad je predstava poduga bila, čeljad su se u ložama zalagala jelom, da se malo prihvate; ta su jela obično bila »kotonjata«, »mantala« i neizostavni »beškotini« (slatki dvopeci). Ostavili smo malo prije teatar, gdje izdiše među čađavim zidovima Vijećnice. Plamen bijaše zahvatio i susjedni Knežev dvor, gdje je neke prostorije uništio i znatnu štetu nanio državnom arhivu. Događaj je bolno djelovao na građane; obradovala su mu se stara gospoda, koja se bijahu našla uvrijeđena, kad je Marmont pred devet godina od dvornice njihova Velikog Vijeća načinio kazalište; ali ostali građani brzo su stvar preboljeli, te naskoro stali jaditi, što je s Vijećnicom propala i jedina im razbibriga u tadašnjoj bijedi. Ne bi zadugo, i ispliva uvjerenje, da je teatar nesporna potreba Dubrovnika. Nego opća nevolja sputavala je i najtvrđu volju. Budući da uprav ta nevolja nije dala, da se podigne novo kazalište, građani naume osnovati neko zabavno društvo s posebnim lokalom, nešto poput »Casina«. Ali nepredviđene teškoće stanu na put, osobito staleške. »Gospođi A. — piše dr. Muzzarelli — ne pristoji se pokazati se u lokalu, u kojemu je gospođa B.; gospođa C. ne može se družiti s raspuštenim gosparom D.; gospođa E. ne će, da je svijet gleda kod gospođe F., kojoj je pradjed pred sto godina bio brijač; grof G. ne dopušta, da grofica pleše s činovnikom, kojega otac čeka pred vratima, da je povede kući u nosiljci«. Ipak kao da je nešto nalik na teatar bilo već g. 1822. u kući Vlagja Gozze, vlastelina i oriđinala (to je kuća, u koju se g. 1880. smjestilo društvo »Sloga«), jer znamo, da su te godine diletanti na carev imendan predstavljali neku Metastazievu dramu. Ali prvi teatar (»ako se redovi klupa i loše udešena pozornica mogu tako nazvati«, kako je Luko Didak Sorgo pisao u poslanici prijatelju Zamanji) dobije Dubrovnik u toj istoj Gozzinoj kući tek godine 1830. »Ulazilo se — piše M. Rešetar — iz Zuzerine ulice kroz velika lijepa vrata u prostrani prizemni lokal, iz kojega su s lijeve strane široke otvorene stube vodile na prvi pod, gdje je bio teatar; sada je to maknuto, jer su tu uređeni lokali za dućane... Teatar bio je građen od samog

drva; u njemu sve vazda zbijeno, pa je čudo, kako se nije koja nesreća dogodila... U parteru bilo je samo za muškarce nekoliko klupa, od kojih je prva bila ostavljena za časnike, pa je nju s obje strane čuvao po jedan vojnik pod puškom, da ne bi koji građanin, koji je plaćao ulazninu, oteo mjesto časniku, koji je nije plaćao. Unaokolo nad parterom bila su dva rêda loža, svaki s kojih 10—15 malih loža, kojih su stijene bile od golih dasaka; samo obje lože na prosceniju (lijeva za okružnog poglavara, desna za generala) bile su postavljene nekakvim šarenim platnom. Na zavjesi bio je naslikan dubrovački Knez gdje sjedi u naslonjaču a pred njim stoji vila i dvije figure iz dubrovačkih poklada, Ćoroje i Turica. Rasvjeta je bila slaba: među pojedinim ložama po jedna lojana svijeća, a sa sredine tavana visio je luster od dva unakrst sastavljena drva sa četiri svijeće na četiri kraja. S desne strane partera bila je mala kafana«. Ako se tim Dubrovčani i nijesu baš potpuno zadovoljavali, njihova apatija dopuštala je mnogu povredu najelementarnije udobnosti.

U tim prostorijama predstavljale su se drame, opere, naivne lakrdije drvenih marioneta, pjevale su se maškarate, priređivali su se koncerti i plesovi. Talijanske glumačke i operne družine veoma su voljele tu dubrovačku publiku, vazda gotovu da im oprosti njihove nedostatke. Kad se preko jedne operne predstave neko usudio u po glasa izreći nepovoljan sud o primadoni, odmah ga stari gospar ušutka riječima punim neoborivog razbora: »Nemojte, zaboga, jer kako ćete da jadnica kanta (pjeva), kad nema glasa?« Prvih godina, otkako je teatar građen, neka glumačka družina zadrža se u Dubrovniku pune dvije godine, ponavljajući, dok ga se publika nije sita naslušala, svoj repertoar krvavih tragedija, da najzad iznese na pozornicu koju dramsku novinu. Kazališni poduzetnik napisa sam tragediju »Damjan Juda, dubrovački tiranin« po poznatoj dubrovačkoj legendi. Drugi put junak nove tragedije tog istog pisca bio je dalmatinski hajduk Trkulja, o kojemu se onda pričalo, da su ga austrijski oružnici ubili, odsjekli mu glavu i odnijeli je u Split. Obično su bile u glumačkim društvima čitave porodice: muž, žena, sin, kći, bili su sve sami glumci i stupili bi u tijesan dodir s građanima; Antun Kaznačić bio je dvaput kršteni kum sinu jedne primadone.

Povijesna istina, nošnja, zgodni pozornički materijal, to su bile malenkosti, do kojih se poduzetnici nijesu ponizivali. U operi »Norma«, kad su ljuti nastupi uloga spopadali primadonu, ona je pjevala sjedeći u naslonjaču; u toj operi zbor se bijaše udesio na najmanji broj pjevača, biva na jednoga; međutim, kad je nečija

dobrotvorna večer bila, oglasi su javljali, da će tom izvanrednom prilikom biti u zboru do pet glasova. Dr. Ivo Kaznačić pričao je, kako su se jednom neki tužili, da u prvom činu te opere samo oni, koji sjede na lijevoj strani, mogu vidjeti, gdje se na desnom kraju pozornice sjajni mjesec diže u času, kad se junačkoj druidkinji iz grla izvija neumrla Bellinieva melodija. Zašto da to ne vide i oni, koji sjede na desnoj strani, a plaćaju ulaznicu kao i ostali? Sutradan poduzetnik, zahvalan na uspjehu svoje mjesečine, udesi stvar tako, da su se u isti mah dizala dva sjajna mjeseca, jedan za ovaj, drugi za onaj dio publike. Kao da su se na »Normu« urotile najnevjerojatnije povrede snošljivosti dobrih slušalaca, jer čujemo, da je lomača, na kojoj su se imali spaliti junakinja i njen ljubavnik, bila prosta željezna peć s nešto žeravice. Po svoj prilici poduzetnici su računali s tim, da će pjevačice svojim neodoljivim čarima brisati zli utisak tolikih nedostataka. I baš to je bilo doba, kad su one u malim gradovima vedrile i oblačile i sipale razdor među čeljad. I naš apatični, staloženi Dubrovnik podijeli se jednom na dva tabora: u nekoj operi dvije su ljepotice pjevale; jedna je stranka voljela jednu, druga drugu; ako su se u teatru takmičili, ko će obilatije obasuti cvijećem svoju mezimicu, na ulici su se takmičili u međusobnom zadirkivanju; mir se u gradu sasvim narušio, kad su obožavaoci jednoj od tih pjevačica na dobrotvornoj večeri priređenoj u njezinu korist prikazali dar od 180 forinti; toliku svotu nijesu nikako znali u jednakoj prilici sabrati obožavaoci one druge boginje. Prkosi se pooštriše: biskup grmi s oltara, okružni poglavar Schaller prijeti globama i zatvorom. Sablazan prestade, čim se zadarska vlada odlučno zauze za liječenje te kolektivne ludosti. U teatru se prikazivao i »vaudeville« dr. Iva Kaznačića »Funerali e Danze«, za koji se autor poslužio nekom epizodom iz svoga studentskog života, a muzicirao ga Ivan Jakšić.

Vrijeme je međutim protjecalo, i Dubrovčani su se to više uvjeravali, da se njihov teatar i njegove žalosne prilike ne smiju dalje podnositi. Zapinjala im za oko izgorjela Vijećnica: teatar, koji bi se u toj zgradi udesio, očuvao bi staru palaču od konačne propasti. Vlada je pristala na mudri prijedlog već g. 1842.; ali tek 1860. godine nađe se za takav posao poduzetan čovjek, naime Luko Bonda, vlastelin, odvjetak stare porodice. On dade porušiti, što je još bilo ostalo od Vijećnice, i na tom mjestu podiže nov teatar, koji se po njemu i prozva. U isto vrijeme zgrađena je do teatra i u jednakom stilu i nova općinska polača. Teatar je iznutra nalik na sva ostala kazališta toga vremena; samo su njegove razmjere i dekoracije, razumije se, skromne. Teatar je inauguriran sutradan

po Božiću g. 1864. Verdievom operom »Ernani«; radost je bila neopisiva; u prigodnom natpisu Lovra Kukuljice novi je teatar bio nova afirmacija dubrovačke slave; građani kao da su se sramili, što su do toga časa pohađali priprostu »daščaru« u Gozzinoj kući. Bondu je onu večer pratila u teatar bakljada, pljuštali su sa gornjeg reda loža prigodni soneti, gospođice su ga obasipale cvijećem, a on pozivao publiku, da klikne caru: »Živio!« Ipak je te večeri bio Bonda ljut na svoje drugove u patricijatu, jer se samo neznatan broj njih odlučio da kupi ložu; tim svojim držanjem vlastela su protestirala protiv toga, što je Bonda uzeo prostu građanku za ženu. I u novom teatru — onaj u Gozzinoj kući zvao se sad »stari« i služio je još neko vrijeme diletantima i za plesove — publika se sa malo zadovoljavala, ma da je oprema na predstavama sada bila pristojnija. Glumačke i pjevačke družine imale su obzira na nove prostorije; ipak je kronist imao štošta pobilježiti. Kad je g. 1869. stara općina na izborima pala i došla nova, s grofom Rafom Pozzom na čelu, ovaj se događaj slavio u kazalištu izvedbom Verdieve opere »Nabucco«. U posljednjem činu kralja Nabukodonosora morao je grom ubiti i u isti mah pjevač je imao kliknuti: »Nijesam više kralj! Sad sam Bog!« Ali kao za pakost grom bi udario kralja koji takt prije nego je glazba zahtijevala, ili koji takt kasnije; desilo bi se koji put, da bi se kralj srušio na zemlju, a da uopće groma nije bilo ni čuti ni vidjeti. Kraljevo prijestolje bila je moderna stolica zastrta nečijim isplavljelim plaštem; u operi »Julija i Romej« Julijin grob bilo je jedno staro kanape bez nogu. U orkestru svirala je obično kapela vojničke posade i po koji diletant. Sve družine, dramske i operne, dolazile su iz Italije, pa se samo talijanski predstavljalo; izuzetak su bile predstave mjesnih filodramatika. Uostalom, više su puta talijanski pjevači na svojim počasnim večerima pjevali koju ariju u hrvatskom prijevodu. Neka kazališna družina iz banske Hrvatske došla je u Dubrovnik g. 1874. i izazvala veliko oduševljenje; teatar je bio svako veče dupkom pun. Veći dojam učinila je na građane družina zagrebačkog kazališta, koju je grad pozvao prigodom careva dolaska g. 1875.; publika se divila ne samo vještini glumaca, nego i bogatoj mise-en-scéne, na koju ni stari ni novi teatar ne bješe se navikao. »Svakako — kazivao je dr. Ivo Kaznačić — nikad se više nijesam toliko zabavljao, koliko u starom teatru«.

*

Priroda, koja zaodijeva dubrovačku okolinu, ne mlazne u oči i u dušu silom raskoši i veličanstvenosti, već je mirna, blaga, skoro u se povučena, koja te obraduje i smiruje, miluje i krijepi. U toj

sugestivnoj sredini počeše još zarana Dubrovčani graditi svoje dvorce za ljetni boravak. »Kad su muze — pjevao je Resti — po padu Carigrada pribjegle na obale Tibera, Arna i Brente, dolazile su i u naše krajeve, da poigraju na prisojnim igalima Župe ili da se okupaju u mirnim vodama Rijeke.« Guste šumice lovorike i bistra vrela oni naseliše nimfama i pastirima; ali u zahlađu tih šuma i pri romonu tih vrutaka stvoriše i ona djela, sa kojih se proslavi njihov zavičaj i cijela stara Hrvatska. Ljetnikovac je za Dubrovčanina mjesto zgodno za plemenitu dokolicu; tu je pjesma najmiliji odmor, tu je učenje dužnost i razgovor. Kuća za trajno stanovanje i dvorac za ljetno plandovanje malo se među sobom razlikuju, naročito u blizini grada, gdje se ravnomjerni gradski život i običaji nastavljaju; tä grad je malen, pa mora se širiti preko svoga kamenog pasa. Zato u predgrađima pravih villa nema; najviše Ploče tim oskudijevaju, jer strma kamena obala i brdska padina manje su privlačne od ostalih krajeva dubrovačkog područja; osim toga Ploče bijahu od davnina padalište turskih karvana i kao neko predsoblje bliskog Istoka, pa i svih neugodnosti, koje su s njim skopčane, osobito zaraznih bolesti.

U drugoj polovini vijeka Tabor je tu prazan, život je na Pločama zamro. Ko voli poetičan, melankoličan krajolik, taj će potražiti Ploče, ne kakve su ih danas svratištari udesili za gospodu strance, nego kakve su bile pred pedeset godina. Ipak vrijedi spomenuti, radi položaja i njegovih uspomena, mali dvorac porodice Saraka, nekad kuću glasovitog matematičara i fizičara Marina Ghetaldi († 1627.), o kojemu je fra Pavao Sarpi, savjetnik mletačke vlade, pisao, da je srcem anđeo, a đavo u matematici, a kojega se narod bojao, jer da je vračar, negromant i vilenik i da se vragu zapisao. Još se u Dubrovniku priča, da je Bete — kako ga onda zvahu — živio u pećini, koja se pod kućom pri moru otvara, i da je odanle požarnim ogledalima spaljivao lađe, koje su pučinom jedrile; zato se ta krasna pećina i danas zove Spila Betina. Dvorac je skroman i kao pripet na morskoj strmoj klisuri. Na vratima je urezan latinski distih, koji u prijevodu glasi:

Bjež'te odavle, brige, taštine, zavist, kavge!
Mir i spokojstvo traže pećinu, bašču, hrid.

Visoka palma, koja raste u Betinoj bašči nasred mrče i zlatnog šeboja, naznačuje izdaleka strancu mjesto, s kojega se uživa izgled na Lokrum, koji tone u prelijevima morske površine, i Dubrovnik, gdje u zagrljaju svojih bedema počiva zaboravljen, dok nad njim vjerni Srgj jednako stražari. Podalje, u romantičnoj zabiti blizu

opustjelog samostana Svetoga Jakoba, sudeći po zidinama, dizao se velik dvor, koji je nekad pripadao porodici Sorgo-Bobali; poslanici Republike, koji su išli u Carigrad, u toj polači čekahu posljednje zapovijedi Senata i praštahu se s prijateljima.

Dva i po kilometra dalje, s klanca Dubac, koji kao da te zove da ti otkrije nešto, što ne slutiš, otvara se čaroban prizor: Župa. U tom zelenom i pitomom kraju vlasteoske su kuće u priličnom broju — tu je bio i dvorac Meda Pucića — ali se ne odlikuju bogatstvom nacrta i razmjera. Nestašica prikladnih putova ograničavala je promet i sprečavala tijesne odnose između pojedinih kuća; poradi toga pohodi i sastanci bili su rijetki, te se ljetni boravak nije produljivao do zime, kao drugogdje. S istih razloga, pa i radi veće udaljenosti i prkosne ćudi mješćana, Konavli su najmanje privlačili gospodu. Ako se vratimo natrag kroz Župu i primaknemo gradu sa sjeveroistoka, naći ćemo na Gornjem Brgatu ljetni stan Gjura Ferića. »Prostran je — pjeva on — ali nije raskošan; sa svih strana zaokružuju ga sumorni čempresi (tako je htio neki nastrani čovjek); tamo amo razasuti su bijeli dvorci, u koje građani, kad se riješe svojih briga, dolaze, da se pod zelenim sjenastim stablima brane od ljetne žege«. Odanle je išao (Ferić) prijateljima, koji su ljetovali u Šumetu, u kojemu su ljekovite vode — Vrijesna voda, što izvire iz Vrijesne glavice. Tu je i vrelo, odakle se još od godine 1438. zdrava i obilata voda slijeva dugačkim vodovodom u grad. I dr. Luko Stulli imao je u Šumetu svoj čedni ljetni stan, u kojemu je radio oko svog djela o kuzi i oko svojih latinskih i talijanskih pjesama. Stari Otac Milišić pjevao je:

Srećan svak je ki stan ima
i u mjestu tem pribiva;
ne hara ga ljeto i zima
i mir slatki svegj uživa.

Mnogi su mali dvorci posuti niz dugačku dolinu, koja se sa Šumeta, između redova visokih glavica, pomalo spušta do u Rijeku. Dum Ivan Stojanović išao je rado ovom dolinom, te bi u ubavim Knežicama zatekao, gdje sjedi pod visokim čempresima, koji zaklanjaju crkvicu, matorog Šumećanina Gjura Glegja, koji se g. 1806. borio kod Plata u Župi protiv Crnogoraca i ubio jednog njihova vođu. Starac mu je mnogo što pričao o onom ratu, te moramo žaliti, što Dum Ivan nije od toga ništa pobilježio.

Koliko je predgrađe Ploče romantično, sjetno i mirno, toliko je predgrađe Pile otvoreno i veselo. Tu je odmah desno od gradskih vrata lijep dvor Miha Giorgi, velikog francuskog pristaše; dvor je

g. 1806. spaljen i opljačkan te napušten od gospodara. Zgrada ima desno i lijevo po jednu terasu, a unutra je obični raspored: u sredini je prostrana »saloća«, a sobe unaokolo; tako je na prizemlju i na gornjim podovima. G. 1820., na carev imendan, u ovoj je kući svečano otvoren »Casino«, neka vrsta čitaonice bez političkog karaktera, u kojoj se priređivahu igranke; isprva su išla na zabave samo vlastela; kasnije se stadoše šunjati i prosti građani; ipak je društvo bilo uvijek najodličnije. Tome su se i stranci divili, samo su zamjerali, da su gospari i gospođe preveć »u komprečų«, naime preveć ukočeni i dostojanstveni, sve sami kraljevi i kraljice... dok podanika nije bilo. Krasna je i kuća Bizzara sa prostranim vrtom; uostalom nema na Pilama kuće, koja nema svoje bašče. Svakojako najljepši je tu dvor Mata Pozze, nazvanog Neruna, čovjeka simpatična ali svojeglava i ponešto nastrana. Kuća mu je prava gospodska polačica, kojoj je na vratima urezan Horacijev stih: »Deus nobis haec otia fecit« (Bog nam ovu dokolicu dade). Bašča je glasovita sa svojih stupova — svaki drugačije iskićen rezbarijama — koji nose odrinu. Preko puta prema dvorcu Pozzina je domaća kapela, u kojoj je gosparu Matu vlada dopustila da mu bude grob. Sjećam se, kad su radnici iskopavali raku; jednog jutra sašao je Mato glavom u grob i legao prekrštenih ruku, da se uvjeri, e će tu udobno počivati. »Ne šokaj (ne šali se), Mato!« doviknu mu Pero Budmani, koji je tu bio i okretao glavu u stranu, da ga ne gleda u tom položaju. Do francuskog vremena onud nije bilo puta; išlo se u Gruž s Pila, pa Konalom do Tri Crkve kod Boninova, pa odanle starijim putem zaobilazeći Montovjernu, ili »Starim putem«, koji ide skoro uporedo s novim. Uopće Republika nije mnogo marila za putove; hodati iz mjesta u mjesto pa i u neposrednoj blizini grada bilo je vrlo nezgodno; muškinje jahalo je konja ili mazgu, gospođama su služile elegantne nosiljke. Na Tri Crkve, gdje su prema moru danas nove kuće, bila su još početkom vijeka kamena sjedala, gdje su se prolaznici rashlađivali i uživali pogled na široku pučinu. Još je tu blizu u živcu ploča, na kojoj se uoči Napoleonova pada imao urezati latinski natpis, koji je Brnja Zamanja sastavio u slavu Marmonta, zaslužnog za gradnju cesta u Dalmaciji. »Ovud — mogli bi se danas tu čitati, i bile bi ove riječi zgodna opomena za sva vremena — ovud, kud su samo kozlići mogli prolaziti, prokrčen je po nastojanju Marmonta put i za brza kola: zna Napoleon odabirati svoje vojskovođe; on hoće, da od njih potječe svaki sjaj i da cvjeta korist od života.«

Na Pilama, na Srednjem i Gornjem Konalu, uza stranu Srgja pa sve do više Gruža svaka je kuća imala, kao što ima i danas, u

vrtu šetnice, »odrinu« i terasu; tu je zrak napojen mirisom limuna i naranača, raznobojnog leandra i čemina; tu rastu maslina, šipak, praskva, bajam i cvjeta svakojako cvijeće, i sve to prorašće nadvisuje po koja vita palma. Tu je svaka kuća ljetnikovac; ko tu živi, ne traži drugog ljetnog boravišta. Ko stanuje na Gornjem Konalu, na Točilu, ima pod sobom svu okolicu i sav grad, dok mu iza leđa straži Srgj, žuteći se najprije od kapinike, pak crveneći se od vrijesa. Kod Tri Crkve bio je tako ljetni dvorac bogatih Ranjina; to su dva brata bila, Orsat Sabo i Orsat Lujo, žestoki aristokrati i republikanci, s kojima izumrije ta stara i glasovita loza. Orsat Lujo bijaše vrlo učen, govornik, vješt u političkim poslovima, poslanik u najtežim časovima. Umriješe obojica u dubokoj starosti g. 1818. u razmaku od četiri dana. Gospođi Mari Natali, kćeri Jelene Ranjine, prijatelji govorahu: »Oni tvoji stari bili su čovjekuni!« Do njihova dvorca bila je kuća Ivana Altesti; u njenoj bašči smješteno je danas općinsko groblje. I kuća i bašča mogahu mnogošta pripovijedati o raskalašenosti dubrovačkog društva uoči pada Republike. Altesti dovede sobom iz Italije tri elegantne ljepotice, za kojima sva mladež pomahnita. U njegovoj kući priređivahu se plesovi i druge zabave, na kojima su te tri Gracije imale svoje žrtvenike; prinijele su i one svoj ne maleni dio omekšavanju dubrovačkog karaktera i propadanju nekih starih domova. Uostalom, Altesti je volio našu knjigu; preveo je neke Ovidijeve pjesme i sakupljao jezične spomenike. Umre 1816. Sav taj kraj »Iza Tri Crkve« prosti je narod izbjegavao poradi »legromanata« — grabancijaša — kojima se mislilo da je glavni stan u dvorcu Skočibuhe, gdje je, naravno, strašilo i »lombralo«. Po svoj prilici tome su dali povoda slobodni zidari, koji su u toj krasnoj palači i u Altestievoj kući imali s Rafom Androvićem na čelu svoje tajne sastanke. Dvorac Skočibuhe jedna je od najplemenitijih građevina renesanse u dubrovačkoj okolini. Skočibuha je nadimak doma Zakrilovića-Krivonosića, ogranka porodice Stefanio-Stjepović.

Na Boninovu stari i novi put okreću desno, da se uhvate gruške luke. Ta duguljasta uvala sa Gružom na istočnoj strani, gdje je promet živ, jer je tu uvijek bilo glavno pristanište, s Lapadom na zapadnoj strani, gdje vlada romantični mir, hvalila se velikim brojem dvoraca. Nije bilo vlasteoske porodice, koja nije tu imala svog dvorca ili kuće za ljetno plandovanje. Antunu Sorgu pripadala je sjajna villa, koje velika terasa prekoračuje oblukom cestu, što na tom mjestu dostiže Gruž, i prva se prikaže, kad prispiješ iz grada; ona prijeđe u vlasništvo Marka, oca Meda i Nika Velikoga Pucića. Svojim gotičkim prozorima, zupčatim zidom,

kojim je opasana, i svojim masivnim portalom villa sačinjava zanimljiv kompleks i prikazuje se kao srednjevjekovni dvorac. Unaokolo na tavanici prizemne saloće naslikani su grbovi dubrovačkih vlasteoskih porodica, koje su još postojale, kad je Republika pala. Dok su braća Pucići tu ljetovali, bio je u villi krasan namještaj sa pozlatama u stilu Louis XVI. i crno lakovana nosiljka sa porodičnim grbom na pobočnim stranama. U ovom dvorcu bio je god. 1813. glavni stan dubrovačkog ustanka protiv Francuza i središte tako zvanog »boja u Gružu«. Terasa mi doziva u pamet gospođu Anu Malu, Medovu i Nikovu sestru, i što je pričala o domaćoj stezi za njene mladosti u dvorcu: rijetko je izlazila iz kuće, i to samo pod nadzorom starije sluškinje; u domaćoj kapeli morala je svu misu preklečati; kad bi koji kućni prijatelj došao, utekla bi u svoju sobicu; ma da su dvor i bašča bili »zupčatim« zidom opasani kao samostan, nije se smjela ni primicati prozoru; na terasu je izlazila, ali se morala zadržavati na sredini, da je ne bi prolaznici ugledali... Nešto podalje i na više diže se lijepa villa porodice Bona, pak ona Luca Pozze; kod Kantafiga na uzbrditoj strani bio je ukusni dvorac Natali, a kod velikog škara villa Pozza.

Na suprotnoj strani u Lapadu, u zabitnoj maloj uvali, dvorac je porodice Ghetaldi-Gondola sa dvije terase na moru; u »saloći« u prizemlju visjeli su o zidu čitavi snopovi kubura od žute mjedi; u knjižnici bile su knjige sve bogato uvezane; međutim najzanimljiviji predmet te ville bio je u moje vrijeme domaćin, barun Frano Ghetaldi-Gondola, vitez Maltskog Reda, član Gospodske Kuće, saborski zastupnik, kasnije načelnik dubrovački. Koje li razlike između tog čovjeka i drugog gospara u Lapadu, stišanog i povučenog Marinice Giorgi! Villa ovog simpatičnog vlastelina, četrdesetosmaškog pjesnika, s kojim izumre jedno glasovito koljeno, leži ukraj mora na podnožju male glavice posađene sjetnim čempresima; sve je oko nje mirno, staloženo, kao stvoreno za razmišljanje. Inače dvorac je u svojoj unutrašnjosti remekdjelo umjetnosti 16. v., sa velikim ribnjakom i baščom, sa stupovima i kapitelima u dvorištu, koji se ljepotom takmiče s onima Kneževa dvora; tavan jedne »saloće« iskićen je krasnim slikarijama; sa terase čaroban je pogled na sav Gruž; stara knjižnica još je prilično sačuvana. Veliki dvor, koji se na Batali ogleda u tihom gruškom moru, pripadao je Lucu Pozzi; to je lijepa četvrtasta zgrada. Dvorac kasnije postade ljetnikovac učiteljâ i đakâ slavnoga »Collegium Ragusinum«, zatim vlasništvo Otaca Piarista, najzad u moje vrijeme njegov je vrt služio poljodjelskoj školi, kojom je upravljao njen zasnovalac barun Frano Ghetaldi-Gondola.

Ali ko bi nabrojio sve lijepe ljetnikovce posađene po toj ubavoj obali? Ima ih, koji su prave ponosne palače, zapušteni, prazni; ima ih, u kojima žive radničke porodice; poneki još su svjedoci crnogorske i ruske pljačke; na nekima krasni su doksati, drugi imaju ribnjake utonule u zelenilo; u jednog malog vrt je zaokružen arkadama... Između ostalih ima kuća trokatna, na svakome katu po jedna soba, a s terasom prema moru. U toj kući, u jednoj skoro praznoj sobi, životario je Antun Sorgo (ne istoimeni bogati vojvoda); jedino mu društvo bijahu matora sluškinja i zidni koledar; bolovao je od kiragre i podagre, pušio lulu i mrzio knjige. Jednog jutra, pošto nekoliko noći nije nikako mogao usnuti, pozove staricu, da razvidi, ima li što u kući, radi čega mu se ne da spavati. Na stolu? Ništa! Da nije pod stolom? Ništa! Bit će pod posteljom! Ništa! Na ormaru? Na ormaru, doista, ima neka knjiga... »Knjiga? U more! U more s njom!« I nastajne noći Antun Sorgo zaspa kao janje.

U »Vali od Lapada« (Lapadska uvala Sv. Martina) danas su moderna kupališta, prokrčeni su putovi za automobile; u naše vrijeme nije bilo vidjeti ni kuće, ni pojate, ni žive duše; samo po neki tragovi ruševina, među kojima posvođeni »oršan« (sklonište gospodskih brodica) jednog razvaljenog dvorca, bijahu jedini svjedoci, da je nekad ipak bilo života u tome divnom kraju. Obala pravi dubok polukrug najfinijeg pijeska i pržine; za pijeskom već je gusto rastinje: bori, oskoruše, masline, loza nadnose se nad igalo. Desno diže se glavica Babinkuka s ostacima jedne baterije; lijevo čunjasta Petka kupa svoju sjevernu padinu u bistroj uvali. Vrijes, pelin, smilje, ružmarin, kadulja, pa česmina i planika i više svega toga proraščа široki štitovi bora... eto, to je Petka! Pred tobom širi se pučina, iz koje vire šiljasti Grebeni, koje »strašno je gledati i naliče zupčatom češlju« — pjeva latinski Gjuro Ferić, dok na obzorju strši Sv. Andrija, hrid pjesnika pustinjaka Mavra Vetranića, koji u svom »Remeti« crta svoj samački život i patnje, zimske oluje i ljetne žege, koje usiju kamen i sprže mršavo zelenilo one hridi.

Ko nikako ne mari, da ima svoj dvorac za ljetno plandovanje, taj pogotovo ne bi znao odoljeti napastima Rijeke, koja svojim čarima navodi u kušnju najneosjetljivijeg i najokorjelijeg materijalistu. Rijeka je idealno mjesto za čeljad željnu odmora — a pamtimo, da je svaki vlastelin bio dužan primiti se jedne ili više državnih službi! — željnu književnog posla, pjesništva, znanja i učenog razgovora na sijelima. Rijeka je sasvim blizu gradu, a u isto vrijeme, kad se nađeš u onoj blagoj tišini, misliš, da je grad nakraj svijeta; osim toga jedan je dio nje kao stvoren za ljetni, ali samo za ljetni

boravak, jer poradi sjevero-zapadnog pravca njenog tijeka i prilično strmih visova, koji ga opervažuju i između kojih je njeno korito usječeno, puna tri zimska mjeseca sunce joj lijevu obalu nikako ne grije. Od svježine vode, koja izvire tu blizu pri dnu provalije gole Bjelotine, razrivene i kišama isplakane, osjećaš i ljeti u prvo doba dana neko ugodno golicanje; kod samog vrutka ugodna te rashladica dočekuje. Kad proljeće oslavi, brdske padine, obale, šumice, vrtovi i bašče zarasle su u sav mah u zelenilo. No ljeti, kad su dani žarki i jara pritiskuje usijane padine i sela i zamci drijemlju ukraj vode, život u Rijeci prestane, jer sve se mora zakloniti. To su časovi, kad ni ljetnikovac ne pomaže, ako koja soba nije okrenuta prema hladovini. Dok od sparine sve muči i kunja, i u gornjem dijelu, gdje se Rijeka sužava, jedva se primjećuje tih ujednačen šum bliskog vrela, dvorci, bašče i njihove šetnice izgledaju, kao da su mrtvi, pa misliš, čeljad su ih napustila.

Na obalama ove čarobne vode bilo je kojih trideset i više gospodskih dvoraca; dobar dio njih i dandanas postoji; ostali su same ruševine, u kojima su se ugnijezdile težačke kuće. Krasna je villa porodice Kaboga sa gotičkim prozorima i visokim arkadama; do nje se diže dvorac porodice Stay sa prostranom terasom i velikom salom, u kojoj je sačuvan »balatur«. S onu stranu Rijeke mirno selo Mokošica raskošno počiva pokraj vode; tu su domovi Gozze, Gradi, Bona, Zamanja, imali svoje ljetnikovce i dvorce; tu je dvorac Giorgi, u kojemu su u noći od 17. na 18. siječnja 1814. vlastela održala poznati sastanak, da se dogovore o radu za uspostavljenje Republike. Dvorac je prvi na lijevoj ruci, kad gledaš Mokošicu sa protivne obale. Bila su tu dva sobna namještaja od obojenog drva u pozno renesanskom stilu, a u prizemnoj saloći — kaogod u svakom ljetnikovcu — bili su blanci, naime neki veliki sanduci ili škrinje sa visokim naslonom, u kojima se čuvao kruh i trpezni pribor; ti su blanci bili urešeni obojenim cvijećem i pticama i porodičnim grbom i u isto vrijeme služili su za sjedenje. Ali od svih riječkih ljetnikovaca najveći i najraskošniji je Sorgov u gornjoj Rijeci. Ovaj leži na lijevoj obali, nedaleko od Komolca, gdje je zaboravljeni grob Vlaha Kaboge »traditura«. Dok se zgrada straga kao uspinje uz niski zeleni brijeg, pročelje joj se diže na njegovu obronku prema vodi. Prizemlje je na svodovima uza svu duljinu zgrade; na gornjem podu otvara se veličanstvena, izvanredno visoka dvorana — »saloća« (kako se u Dubrovniku zove, kad je ta prostorija nasred kuće, te se u njoj otvaraju vrata okolnih soba), iz koje izlaziš u široku galeriju posvođenu na stupovima, a iz ove na terasu; odavle se velike mramorne stube spuštaju u vodu: gospodski smišljeno i gospodski izvedeno; otud dvorcu pučki naziv »Skala«. U perivoju još su na svom mjestu elegantni stupovi toskanskog stila od korčulanskog kamena, njih dvjesta na broju. Dvorcu je pripadala posebna kapela, a kuharu bio je pri ruci veliki ribnjak i pričuva ukusnih kamenica (oštriga). Zanimljivi su afresci na zidovima galerije; nijesu to baš majstorske već samo dekorativne slikarije: na jednom od glavnih polja stoji Neptun sa trozubom, a pred njim bijeli konj; do njega je Palada Atena naoružana i kraj nje maslina, a u pozadini grad Atena.

Sve do nejunačkog pohoda rusko-crnogorske vojske Sorgov dvorac bio je stjecište duhovitog i učenog društva; tu su se držale književne akademije i vesela sijela; iz svog ljetnikovca dolazio je Benedikt Stay, da uživa u toj docta cohors; Džono Resti napuštao je svoj nedaleki dvorac, da u toj plemenitoj okolini nađe poticanja za svoje latinske satire. Kad su mu prijatelji Miho Sorgo i Mato Giorgi na putu, odnijeli su mu polovinu duše, te on luta po Rijeci, plače za njima, sustane da gleda Sorgovu poznatu šumu i tanke čemprese i Giorgievu kuću; da utaži bol, pođe jednom u Župu, ali se tamo razboli, i da mu nije bilo dragog prijatelja, liječnika Hidže, bio bi propao. Društvu vrlih Sorga hitao je Gjuro Ferić, koji je u slavu domaćinovu pjevao ljepotu Rijeke: »Tu su sretni djedovi posuli jednu i drugu obalu stanovima za plandovanje, ali Sorgova villa nadmašuje sve ostale«. Na večer gospoda su se vozila Rijekom u tanahnim »filjugama« našarenim i zlatom izvezenim. Vozi se »filjuga« polagano prema vrutku, lijevo mimo zaspali franjevački samostan i mimo kućicu, u koju se potonji učeni Franjevac i vrli patriot Antun Agić sklonio po smrti svoje mile žene i živio sa svoje dvije kćeri, prije nego se zafratrio; desno mimo gusti rogoz, po kojemu — kako pod njim voda od veslanja nabuji, te on se po njoj povija — klize sjenke kao meko podugačko milovanje. Tu blizu nešto šumi: vrelo je. I jedva čujno drijemljivo ćeretanje prodire u noć: to su čuvari mlina, a mlinu se ne spava. Međutim hladan zadah s vrela prostruji; gospari su zimomorni, pa filjuga mora krenuti natrag. Niže Sorgova dvorca Rijeka je široka; zrak je raznježen i prijazan; oni nastavljaju svoj razgovor mirno i bezbrižno, jer s onu stranu latinske klasičnosti, koja ih podržava u životu, leže beskrajna polja njihove ponosne apatije.

God. 1806. u tom dvorcu odmarahu se od nečistih posala vladika crnogorski Petar i Snaksarev, zapovjednik ruskih lađa usidrenih pred ulazom u grušku luku, ali nijesu znali spasiti od svojih pustahija rukopise Marina Orsata Sorga, povjesničara i filozofa

(† 1762.). U novije vrijeme neki Bečanin kupi villu, te joj dodade drugi pod, da od nje načini svratište...

Podalje, prema Šumetu, smjestio se dvorac porodice Bizzarro, sa mrtvačkom kapelom usred šume turobnih čempresa. U pozadini diže se gola Bjelotina, pod kojom na Palati ključa, šumeći i pjenušeći se, bistra voda Rijeke.

I kasnije, u prvoj polovini 19. v., pošto su gospari ponapravili, kako je koji bolje mogao, svoje spaljene dvorce, Rijeka je namamljivala svoje obožavatelje. Ferić je pjevao boga Ariona (starinsko ime te vode), koji ovjenčava sebi glavu rogozovim lišćem; Luko Bona slavio je ljubav Arionovu za nimfu Aretuzu; Antun Kazali uznosio je tu tekućicu, s kojom se nikakva druga ne može isporediti. Tu je Vlaho Ghetaldi kitio latinskim distisima pisma prijateljima; Jozo Bona šetao je s Dum Ivanom i razlagao o ništavosti svakog ljudskog naprezanja; veliki patriot Pijerko Bona pisao je iz grada prijateljima u Rijeci:

Kada bude sve zeleno
i rusice procavćene,
nadajte se vigjet mene,
ak' ne budem u raj poć.

Malih ljetnih kuća ima i u tihoj, sumornoj uvali Zatona, ali one nikako ne odvajaju od ostalih kuća u mjestu. Gospodske ljetnikovce treba potražiti podalje, na Orašcu. Raskošna priroda toga mjestanca, kao pripetog na brdu, poznaje se i s mora. Tu su mala ali krasna ljetna skloništa porodica Sorgo, Pozza, Bona, Vlajki i drugih, svako kao utonulo u zelenilo, opasano baščama, vinogradima, maslinicima. Niko Pozza Stari sadio je u svom vrtu jagode, pa ih slao prijateljima u grad; kad jednom posla Brnji Zamanji košić tog voća, ovaj mu zahvali latinskim epigramom, u kojemu hvali prijatelja, da je slađi od meda i da je duhom jednak Gracijama. Veliki makljen, koji se u naponu širi i strši nebu pred crkvicom Sv. Ivana, posađen je dana, u koji se rodio Luco, otac Nika Pozze-Sorga; ma da je to već ogromno stablo, ipak mora da se zadovoljava tim što najvješćuje blizinu golemih svojih takmaca u susjednom Trstenome.

Od Orašca do Trstenoga kratak je put; jedno je selo kao nastavak drugoga. Priroda je ista, čak je bujnija u Trstenome. Nasred prostranog zaravanka, na kojemu leži selo i koji se s morske strane pretvara u strmu isprovaljenu nizbrdicu, stoje dva poznata gorostasna makljena. Jedan ima jedanaest metara u opsegu na metar visine od zemlje, drugi trinaest, i, kako Ferić pjeva, tako su veličanstveni, kad ih s podaljega uočiš, da izgledaju kao čitava šuma. Ova stabla i perivoj ljetnikovca porodice Gozze dva su uvelike privlačna predmeta ne samo Trstenoga, nego svega dubrovačkog kraja. Dvorac se ne odlikuje ni veličinom ni arhitektonskim crtama, ali sadrži zanimljivih porodičnih uspomena, većim dijelom iz vremena Pala Gozze i žene mu Anike Cadogan-Valois, jer kad je Palo doveo iz Pariza u Dubrovnik svoju elegantnu petnaestgodišnju suprugu (1812.), Rusi bijahu već opljačkali villu. Lijepa gospođa bila je Francuskinja, podrijetlom iz Engleske; s njom Palo provede neko vrijeme u Parizu, zatim dođe kući sa sjajnim pokućstvom i poslugom. U slavu »Frančezice«, koja, kako se prikaza, opsjeni čitav Dubrovnik dražima svoje mladosti i ljepote, Palov prijatelj Marko Bruère spjeva pjesmu. U dvorcu namještaj je iz 18. v. sa ogledalima, sevreskim porculanom, visokim svijećnjacima; tu su minijature Anike, portreti pređa i srodnika; između ostalih je slika mlade Tere Basseglі, koja šenu pameću, kad morade poći za čovjeka, koga nije voljela; ona uteče iz grada na Trsteno, gdje je pak nađoše u šumi mrtvu s vijencem lovorike i cvijeća na glavi. Za dvorcem je domaća kapela s porodičnim grobovima, s koje Crnogorci odniješe zvona. Tu u zahlađu pod drvenim hrastom, koji nadvisuje kapelu, Niko Gozze, pisac raznih djela o platonskoj filozofiji, dočeka odaslanstvo Senata, koje dođe, da mu čestita, što je po deveti put izabran za Kneza Republike. Niko niti se kad makao iz Dubrovnika, niti je trajno boravio u gradu, već skoro neprekidno na Trstenome, gdje treba reći da mu je knjižnica bila izvanredno bogata. Prostrani perivoj ovoga dvorca ističe se glasovitom šumom visoke lovorike, dragocjenim vrstama libanskih i kineskih cedara, palma i drugog eksotičkog proraščа; šetnice su opervažene čitavim zidovima busa (šimšira), koji raste do tri i više metara visine, i u njemu su kao isklesana vrata, stupovi, udupci; u jednoj šetnici ima busu do trista godina i visok je do četiri metra. Kroz šumu lovorike vijuga se potočić, koji utječe, kroz krasni točak sa tri mitološke statue, u jezerce pod visokom umjetnom pećinom. Osakaćene statue posvjedočuju prolazak divljih horda god. 1806. Zanimljivo je stablo, čini mi se topola, u koru kojega je nadvojvoda i potonji car meksikanski Maksimilijan urezao početna slova imena svoga i svoje nesrećne supruge; slova se još čitaju.

Vlasteoskih kuća ima i dalje od Trstenoga, u Brsečinama, na Primorju u Slanome, u Stonu, na Ratu. U Slanome, rodnom mjestu porodice Ohmućevića, još se vide dvori tog bogatog doma, ma da nijesu uprav oni iz njegova sjajnog doba, kad je Ivelja Ohmućević dočekao trebizondskog cara Aleksija Komnena, koji se bijaše

tamo zaklonio, da ponapravi svoje brodovlje, pošto je potukao turske gusare. Pravi dvorci sa baščama i terasama izgledaju kuće na Šipanu. Na južnoj strani polja, koje se proteže sredinom otoka, sve zasađeno lozom i zaokruženo maslinicima i borovom šumom, sretamo ljetnikovce porodica Pozza, Gozze, Bona, Gradi, Natali i dubrovačkih nadbiskupa. U Luci, na zapadnoj strani otoka, u prisoju, domovi Altesti, Bona, Gradi, Natali, Zamanja, Sorgo, Luccari imaju svoje dvorce; do njih je i onaj čuvenog dobrotvora Lopuđanina Miha Pracata. Tamo amo po otoku ima dvoraca sa kulama, okruženih zupčastim zidom u liku tvrđave na obranu od gusara; prava tvrđava je i crkva Sv. Gjurgja u Sugjurgju.

Bujnu šipansku prirodu naći ćemo i na otoku Lopudu, koji je sa svog položaja, bogatstva i rijetkih sposobnosti svoga naroda najznamenitiji u životu Republike. Nekad je brojio Lopud nekoliko tisuća duša, pomagao je Karlu V. pod Tunisom sa svoja dvadeset i četiri broda i osamnaest jakih galija; danas broji koji stotinjak ribara i pomoraca. Tu je i Džono Resti imao svoj dvorac. »Nimfa Kalipso — pjeva — nije u svojoj pećini toliko uživala, kad je onim žalom šetao Odisej, niti su se Veneri toliko dopadala Idalijska skloništa, kad je ono čeznula za svojim Adonom, koliko je mojemu srcu drago ovo krasno mjesto; ono mi je milije od svih gradskih obmana. Ti, Apolo, daj da zapjevam veliku himnu, da mi lira zvučnije proglasi slavu mog otoka, najljepšeg među svima, najdražeg na Jadranskom moru«. Krasne su razvaline kneževa dvora sa gotičkim triforama i zidine Pracatove kuće i one njegove od mramora zidane domaće kapele; dvorac Giorgi — jedan od najbogatijih sa širokom terasom i velikom baščom — sprema se danas da uskrsne u nekadašnjem sjaju; carski komornik grof Sabo Giorgi, unuk posljednjeg Kneza, bijaše tu dočekao nadvojvodu Maksimilijana i suprugu mu, koji su došli da obađu Lopud, prije nego će krenuti put Meksika. Obuzme te tuga, kad pomisliš, kako taj mladi i dotad sretni par bijaše zavolio Dubrovnik i njegovu okolicu, zemlju tihih krajeva, mirnih voda, mučaljivih skloništa, gdje rastu lovor i čempres, gdje glasovi uspomena izumiru u neveseloj smirenosti duše, gdje te svaki kamen opominje na prolaznost svega. Jedna tajna crna sila vodi ih, da saviju sebi gnijezdo u propalom lokrumskom samostanu, da urežu svoje ime u perivoju jedne razvlaštene porodice, da pohode lopudske ruševine, namamljivani oporim čarima propadanja, zapahivani hladnim zadahom smrti.

POGLAVLJE VII.

Ljubav prema »naškom« hrvatskom jeziku i latinski — Dva književna tabora — Marko Bruerović, Francuz-Dubrovčanin — Likovi književnog i kulturnog života: Gjuro Ferić, Petar Sorgo, Joakim i Luko Stulli — Na književnim sijelima: Miho Sorgo, Brnja Zamanja, Rafo Andrović, braća Chersa, Baro Bettera, Nikša Luigj Pozza, Luko Didak Sorgo, Džono Resti i Gjuro Hidža — Sudbina knjižnica franjevačke, dominikanske i kućnih — Štampar Martecchini.

Dubrovčani uvijek su se hvalili ljepotom svog jezika. Ta njihova ljubav pokazuje se i u vrijeme, kad je izgledalo, da se domaća književnost odrekla mjesta, na kojemu se bješe proslavila, i da ga je sasvim ustupila latinskoj; to je vrijeme, u koje su djela Kunića, Staja, Zamanje i Restia — da ne spomenem ostale — značila nov procvat latinske književnosti skoro izumrle čak u samoj Italiji. Ti su ljudi najviše prinijeli, da se u svijetu iznosi slava maloga Dubrovnika, ali u isto vrijeme i da se skoro uguši dalji razvoj domaće, hrvatske književnosti, jer se nikakva slava nije mogla mjeriti s onom, koja je stečena u latinskom pjesništvu. U to sumorno doba dubrovačke povijesti pohlepa za uspjehom u Vergilovu i Horacijevu stihu bila je moć, koja je podržavala volju za rad.

Ipak i u tim nepovoljnim prilikama čula su se odasvud poticanja na očuvanje hrvatskog jezika, na trijebljenje tuđih riječi, na dotjerivanje oblika. Ta su poticanja i prije najviše dolazila iz književnih akademija »Dangubnih«, »Razbornih«, »Smetenih« i drugih njima sličnih, koje su se u razna vremena na svojim sastancima u Sponzi bavile i čišćenjem i usavršivanjem narodnog govora. (Akademija »Intrepidi Arcades« osnovana je g. 1802.). Tim glasovima nijesu se oglušili ni latinisti. »Kako da se ne voli taj jezik — pitaju ti ljudi — koji se baš u Dubrovniku tako krasno govori?« Po koji put — razumije se — ovi izlivi ljubavi bili su retorične fraze. Ovidije zatočen na obalama Crnoga mora prikazao se redovniku Ignjatu Giorgi i nabrojio mu zemlje, u kojima se »slovinski« govori — poprilici po svijeta — i izjavio mu, da bi sam bio jednom »slovinski« pjevao, da ga nije smrt prerano pokosila; »svakojako —

reče — tome jeziku prijestolje je Dubrovnik«. O tome nije niko sumnjao. Sto godina po Giorgievoj smrti talijanski književnik Urban Lampredi išao je dalje, tvrdeći, da samo Dubrovčani imaju »ilirsku« književnost i da je njihov jezik tako neiskvaren od tuđinaka, da bi Rusi (?!) pametno učinili, kad bi pregnuli da uče dubrovačke pisce, ako hoće da svoj vlastiti jezik usavrše. Eto, kako mogu sanjati pametni ljudi, kad jednu lijepu stvar puste u maglu priviđenja!

»Gospar Mačak« — naime svećenik, pa redovnik Benediktinac, pa član Senata, Maro Dominika Zlatarić, žestoka priroda, pisac zajedljivih pjesama, koji je prepjevao »naški« Gessnerove idile i drugi po redu dopunio Gundulićeva »Osmana« — taj »gospar Mačak« smuti se, kad god pomisli, da u njegovu rodnom gradu sada »jako je malo onezijeh, koji slovinske pjesme ljubu, i ko da se sramu od tač prostrana i glasovita jezika«. »Kaogod sluškinja Župka tako i ponosna vladika stide se lijepo govoriti naški — jadikuje Marko Bruèrović; — ima ih, koji idu kao pčele od cvijeta do cvijeta, poberu svaku ispraznost i bludnu izvanjštinu, pa ih donesu kući s prekomorskom trgovinom«. U svojoj pjesmi svećeniku Ivu Salatiću, sabiraču narodnog jezičnog blaga, Gjuro Hidža kaže:

S ludosti baš nezgodne
već pomrča slavska dika,
kad sred našeg Dubrovnika
potlače se stvari rodne;

kad gragjani pokvariše
čisti jezik oca svoga
i riječima tugjinskoga
njemu lice izgrdiše...

ti naroda pomno tvoga
kupi, biraj riječcu svaku,
luči iz tmina staru zdraku
besjedenja slovinskoga.

Pjesnici su umukli — tuži dalje Hidža; — Pijerko Sorgo-Sorkočević, prvi dopunitelj Osmana, u kojega su patrioti tolike nade polagali, i on šuti, i njegova lira ostala je »o košćeli obješena«. Ko ne pjeva, taj ne mari, da ga vjekovi spominju, a pjesma je

......slatka dika,
kojom čovjek od pamet'
sebe smrti zna oteti.

I Pijerko Bona uvelike žali, što se hrvatski jezik — ili: slovinski, kako onda Hrvati često svoj jezik nazivaju — zanemaruje, pa misli, da bi književni listovi morali nastojati, da se čistije piše. Sam radi na književnom polju, slaže ljubavne pjesme i kolende, kupi narodne poslovice i piše drame i komedije, jer misli, da ljubavi za jezik najbolje kumuje kazalište.

Makar da se u latinskom taboru ljubav za hrvatski jezik svodi na neplodan obzir na jezik, kojim svaka dubrovačka mati uči svoju djecu Boga moliti, ona je često iskrena; Kunić i Staj, dva velika uma i veliki latinisti, živjeli su neprekidno u Italiji, ali među sobom govorili su hrvatski, da se ne bi sasvim potuđili od rodnog mjesta. U Milanu slavni Rugje Bošković »kantulom (dalekozorom) uskom prid očima« istražuje nebo, i u časovima odmora slaže »naški« 80 kitica svog spjeva o »Neoskvrnjenom Začeću«, ili se dopisuje sa sestrom Anicom i čestita joj uspjeh njenog »Porogjenja Isusovog«, koje se u starim kućama u Dubrovniku čitalo do pred malo godina. I pobožno moralni »Razgovor Pastirski« njegove sestre vrlo se dopadao Rugju. Anica je umrla u dubokoj starosti g. 1804.; najmlađi Rugjev brat Pero preveo je na hrvatski Corneilleovu tragediju »Cid«. Faustin Galjuf, latinski pjesnik, koji se vrlo zarana preselio u Italiju, reče jednom, da ne će nikad prezreti domaći hrvatski govor; štaviše, »neka se tome jeziku da prednost i neka njegove odlike sinu, kad se pruži svečanija prilika, da se što govori ili piše«. I dok je kasnije sa zadovoljstvom isticao, da je u školi s drugovima »ilirski« govorio, taj je govor s vremenom slabo razumijevao.

Pisao je isključivo latinski i Brnja Zamanja, ma da je dobar dio svog vijeka proveo u rodnom Dubrovniku. Pod stare dane kao da se pokajao, što je išao uvijek tim putem. U latinskoj poslanici Gjanluki Volantiću kaže pjesnik: »Nije čudo, što svijet misli, da je dubrovački jezik barbarski i neprikladan za poeziju; tä štampana su samo gdjekoja slabo poznata djela, pa je teško izreći sud; u isto doba mnogi pisci vole se smatrati tuđincima i brojiti se u građane staroga Lacija, nego da njeguju i usavršuju domaći govor«. »Ovaj jezik — piše dalje — teče slatko, pun je snage i lako se prilagođuje graciji...; sad zatutnji kao bojna trublja, sad je mek za nježnu ljubav«. Pa kao da žali trud uložen u prevođenje Homerove Odiseje na latinski, nastavlja: »Eh, da nijesam u mladim godinama ostavio rodnu zemlju, možda bi snaga Ahilejeva i vrline Laertova sina danas odlijegale u ilirskoj pjesmi... I sada ta me želja obuzme, ali je kasno, jer više ne pamtim sve prednosti materinjeg govora... Dok je Dubrovnik slobodan, treba raditi na

svakom polju, ali i njegovati svoj jezik, da dobije nove draži i savršenstvo«. Pjesnik žali, što ni Gundulić, ni Palmotić, ni Gjorgjić nijesu preveli Homera; zato moli Salatića, da nagovori vrijednoga Petra Sorga, neka pregne za taj posao i tako pribavi domaćoj slavi i taj nakit. Pri kraju života riješi se Zamanja da prevede — razumije se, na latinski — »Osmana«, ali nabrzo morade odustati od napornog truda.

Njegov je najbolji drug u povorci za latinskom muzom Džono Resti; ali gosparu Džonu domaće su blago narodne basne i pjesme, u kojima se krije narodna mudrost; svijet će ih čitati u latinskom prijevodu prijatelja mu Ferića, pa će kovati u zvijezde slavu njegova Dubrovnika. Njegov zdravi razum nije odolijevao laskavoj teoriji Frana Appendini o universalnosti »ilirskog« govora, pa nije rado slušao, kako se sam Appendiniev brat toj teoriji podsmjehivao. Kao član akademije »Dangubnijeh«, koja se bavila čišćenjem narodnog jezika, Resti je zahtijevao, da se u javnim sjednicama govori samo »slovinski«, ali prodrla je većina svojim prijedlogom, da se govori latinski ili talijanski, a žestok zagovarač ovog prijedloga bio je Pijerko Sorgo, dopunitelj »Osmana«. O lijepim odlikama domaćeg govora napisao je odu Luko Didak Sorgo; ovaj latinski pjesnik doživio je Gajev dolazak iz Zagreba u Dubrovnik, pa se radovao, što će se sad štampati i što će prenuti od drijema djela velikih Dubrovčana. Treba čitati pjesme, što su ih latinski i talijanski pisci Antun Chersa, Beninj Albertini, potonji skadarski biskup, Rafo Radelja i drugi složili, kad je izašlo Markovićevo izdanje »Osmana«, da se vidi, kako su se ti ljudi ponosili, što su sugrađani Gundulićevi, dok su osim crkvenih propovijedi i prigodnih sastavaka sva njihova djela ili latinska ili talijanska. Duboko patriotsko osjećanje ovih simpatičnih odbjega ispliva neusiljeno na površinu ponosnih valova latinskog heksametra.

Između jednog i drugog tabora zauzima zasebno mjesto kanonik Gjuro Ferić, koji se na vrijeme sjetio, da narodu nikakva korist od tuđih latinskih stihova, i da će zgodnije biti, ako bude pisao hrvatski. Siromašan i sa tjelesnom nekom manom, postao je zarana otuđenik, svojeglav; poznanstvo surovosti života prevuče mu neizgladiv opori izraz preko potamnjelih i izbrazdanih obraza, a samo malo koji suvremenik znao je, da se pod tom hrapavom korom krije duša iskrena i čestita. Doktor teologije i filozofije, profesor govorništva u Kolegiju, bio je veoma učen; latinski i grčki klasici bili su mu glavna duševna hrana. Ljubav za Dubrovnik i za njegove stare običaje bila je u njega tolika, da nije trpio promjena u društvenom životu i u moralu, a to je bilo upravo vrijeme,

kad se sve u svijetu preobražavalo. Po smrti posljednjeg dubrovačkog nadbiskupa Bani (1815.) naimenovaše Ferića za vikara. Umre g. 1820. Povodeći se za La Fontaineom, Ferić odabra neke narodne poslovice i iznese ih u obliku basana na čistom latinskom jeziku; kad uvidje izlišnost te rabote, prevede ih na hrvatski, najprije u dvanaestercima, zatim u različitim stihovima. On prevede i Fedrove basne, i taj prijevod bio je za ono vrijeme izvrstan. Kupio je narodne pjesme i neke je polatinio i prijevod poslao njemačkom povjesničaru Mülleru. Rukopis ovog prijevoda darovao je Antun Kaznačić Ljudevitu Gaju; ali je velika šteta, što su izvorne pjesme propale. Fratar Inoćencij Čulić, koji je svakom prilikom ogovarao Ferića, priznavao je, da je njegova zbirka narodnih pjesama, pripovijedaka i poslovica doista dragocjena, ali da ne će nikome da je pokaže.

Ferić nije preveo Homera, kako su njegovi drugovi željeli. Nije ga preveo ni Petar Sorgo, kojemu su Brnja Zamanja i Ivan Salatić predlagali, da pregne za taj posao; oni su precjenjivali njegove sposobnosti. Sorgo je dopunio Gundulićeva »Osmana« bez Gundulićeva poleta i povodeći se s priličnim uspjehom za spoljašnjom formom i naivnim epskim tonom njegove poezije. Njegov trud ima se smatrati za dokolicu besposlenog vlastelina, koji se uz to hvalio, da je po tankoj krvi u rodu s Gundulićem. I njegov otac, Dživo Franov Sorgo, s nadimkom Franatica, preveo je nekoliko Molièreovih, Goldonievih i Metastasievih djela i spjevao više bogoljubivih pjesama. Petar je bio krasan čovjek, jake građe i veliki neprijatelj francuskog vladanja († 1829.).

S ovim književnicima drugovao je čovjek, koji je zanimljiva pojava u ondašnjem Dubrovniku; to je već više puta pominjani Marko Bruerović, sin Karla Renata, francuskog konzula. Ljubav toga stranca za naš jezik izvanredna je. Marko je stigao u naš grad kao dijete (1774.); imao je Gjura Ferića za svog prvog učitelja. Više je nauke svršio negdje u Romanji; vježbao se u očevoj pisarni, pisao razne pjesme hrvatski, osobito kolende, prevodio latinske pjesnike, sam mnogo pjevao latinski, naše narodne pjesme prevodio na talijanski. Ipak Markove pjesme i komedije, mahom šaljivi i satirični sastavci, iznose nam samo jednu stranu dubrovačkog života i društva, onu, koja je po njemu zasluživala, da je uzme na svoje rešeto; ali lijepe starinske vrline u njegovim djelima nijesu našle odjeka. Marko je živio prilično nemarno. Njegova vrlo uzbudljiva i podsmjehivačka priroda činila je, da mu se život brzo odmotava; tome je pomagalo i vrtoglavo živovanje ondašnjeg du-

brovačkog društva, koje je osjećalo, da je država o koncu (»na sabatini«), pa treba da se požuri, ko hoće da uživa. »Veliko je ludovanje odmicati uživanje«, pjevao je Marko u nekoj kolendi, a u drugoj opominjao Nikšu Luigja Pozzu, Medova oca, »da se mora jesti i piti, dok čovjek ima da jede i pije; uostalom, ko zna, ima li na drugome svijetu malvasije?«

Zarana ga francuska vlada imenova konzulom u Travniku, gdje se zaljubi u istočnjačku ljepotu neke Fatime, kojom se i oženi*; ona je za trpezom sjedila po turskom običaju podvijenih nogu i prstima prinosila jela ustima. Njena rana smrt poštedi ga od teških razočaranja, te naš pjesnik, pošto se vrati u Dubrovnik, uze za ženu drugu, prostu, ali čestitu i pametnu djevojku iz Župe Dubrovačke, i mlada kuća punila se djece. Naš Marko bude najzad imenovan konzulom u Skadru, gdje osta do Napoleonova pada. I baš u proljeće g. 1815. stade se u već austrijskom Dubrovniku pronositi glas, da će se Marko povratiti u Dubrovnik na očevo mjesto i da Francuska nije sporazumna s uređenjem dubrovačkog područja. Ove i slične vijesti slušali su Dubrovčani s napregnutom pažnjom. Milutinović, kojemu su zaplijenjena privatna pisma potvrđivala te glasove, izvijesti zadarsku vladu, da tog Marka, tog spletkara, ne će pustiti u Dubrovnik. Te iste godine austrijsko redarstvo zaplijeni jedno pismo vojvode Richelieua i jedno Talleyrandovo, kojima su ovi ministri Ljudevita XVIII. javljali Marku, da je imenovan konzulom u Dubrovniku, ali da zasad ne će dobijati plaće, jer da je kraljevina u velikim novčanim neprilikama. Bruère je dobio ta pisma tek poslije šest mjeseci. Od čežnje za Dubrovnikom, čim ih pročita, ukrca se i banu u grad Svetog Vlaha mjeseca svibnja g. 1816., kao »francuski konzul«. Austrijska vlast poruči mu odmah, da mora ostaviti grad i Dalmaciju. Strašna li udarca! Marko badava moli Richelieua, da bi posredovao; redarstvo pročita i ovo pismo, te javi u Zadar, da je krajnje vrijeme, da ovaj vazda nemirni spletkaš iznese stope iz Dubrovnika. I naš Marko, sada već »bivši konzul u Dubrovniku«, dobije putnicu za Pariz, te 9. XI. 1816. odjedri s porodicom put Jakina. U Parizu je mnogo drugovao s Antunom Sorgom. G. 1823. francuska vlada posla ga za poslovođu u Alepo; ali na putu iskrca se bolestan na otok Cipar, gdje poslije pet dana umre. Bio je malena stasa i gotovo nemila lica, ali oči je imao izvanredno žive i pametne. Svoj portret u miniaturi darovao je svome prisnom prijatelju Antunu Kaznačiću. G. 1883. općina dubrovačka prozva jednu ulicu njegovim imenom.

* M. Bruere oženio se u Travniku kršćanskom, Katarinom Hodić. (V. Dayre: M. Bruere Dedrivaux, Kolo Mat. Hrv. 1941. str. 53.).

Svakojako između književnih radova na hrvatskom jeziku te periode jedini je, koji ima trajnu vrijednost i koji je plod ogromnog truda i velike ljubavi, poznati Rječnik (Rjecsosloxje) Franjevca O. Joakima Stulli (1734.—1817.). Rječnik stao je pisca skoro šezdeset godina napornog rada i mnogih putovanja u inozemstvo, na kojima je kupio jezičnu građu. Prvu pobudu na svoj pothvat dobio je Stulli na sastancima akademije »Dangubnijeh«, ma da je i prije toga žalio, što tako nužne knjige još nema. Imao je sreću, da su se za njegovu namisao zauzeli carevi Josip II., Leopold II. i Franjo II.; on je od njih primao godišnju pripomoć, i kad je prispio u Beč, bio je sjajno dočekan od carske kuće. Joakim posveti caru Franju prvi dio svog djela, naime »Lexicon latino-italiano-illyricum«, koji je izašao u Pešti g. 1801., pak drugi, »Rjecsosloxje illirsko-italiansko-latinsko«, tiskan u Dubrovniku g. 1806. Treći dio svog djela (»Vocabolario italiano-illyrico-latino«) izdao je g. 1810. u Dubrovniku i posvetio ga generalu Marmontu, koji se doista mnogo zauzeo, da se djelo mogne štampati. Gradski zapovjednik, general Clauzel, bijaše pred dvije godine doznačio zaslužnom Franjevcu nagradu od 100 dukata i godišnju potporu od 300 dukata.

To pritjecanje u pomoć književniku rijedak je uopće slučaj; ono je izazvalo nenavist O. Inoćencija Čulića. Ovaj je pisao g. 1815. Mati Kaporu u Korčulu, da je naumio sastaviti knjigu o glasovitim ljudima triju provincija (Dalmacije, Dubrovnika i Kotora), ali da nije niotkuda imao pomoći. »Otac Stulli — nastavlja zavidljivac — nije za svoga vijeka pročitao niti jednog pjesnika, a ne zna, ni kako se oni zovu. Po ukidanju isusovačkoga reda Stulliu je dopao silan materijal za njegov Rječnik; on ga je dovršio i pomoću ruskih rječnika; ipak to mu djelo nije savršeno«. Nenavist krije se u svakoj riječi fratra bibliofila.

Od tolikog truda nije O. Joakim imao nikakve osobne koristi; sav prihod od prodaje svog djela namijenio je svom dubrovačkom samostanu. Uopće bio je Stulli dobar čovjek, pobožan i izgledan redovnik. Ali ta lijepa svojstva iščezavala su pod naprasnim nastupima njegove kolerične prirode. Nije ni s kim mogao živjeti u miru. Još kao samostanski đak napao je jedne noći svog učitelja, koji je spavao u svojoj izbi, i isprebijao ga; zatvor ga nije izliječio; planuo bi zbog svake malenkosti; kad se O. Antun Agić birao za provincijala, Stulli načini čitavu sablazan, koja odjeknu nemilo u gradu. Srećom samostanskog mira O. Joakim putovao je dvadeset i pet godina i boravio u tuđini. U 83. godini svog života, nemirnog i ispunjenog poslom, i poslije 66 godina, kako je navukao kabanicu, legne na vječni počinak pod pločom u sakristiji franjevačke crkve.

Imao je O. Joakim braće i rođaka; sve su to bila umna čeljad, ma da nijesu bila mahom čvrsti karakteri. Svakojako treba izricati što obzirnije sud o karakternoj slabosti društva onog vremena, kad su se pred očima snebivenog svijeta rušili stari i dizali novi moralni pojmovi, i kao dlan o dlan danas rasla čovjeku krila, sutra gutao ga ponor. U popisima franjevačke braće sretaju se Stulli (u starini Štulj, pak Stulić, najzad Stulli) često; viđamo ih i među činovnicima Republike. Međutim ova vrlo razgranata porodica izumrla je u Dubrovniku materom Pera Budmani. Ivo Stulli, Joakimov brat, ostavio je neke latinski pisane pjesme; ali poznatija su tri njihova rođaka Pero, Vlaho i Luko. Pero je bio kancelar Republike, pak predsjednik suda u francusko vrijeme, zatim prizivni sudac pod Austrijom; kao izvrsnog poznavaoca starih dubrovačkih zakona svaka vladavina vrlo ga je uvažavala. Od Vlaha Stulli imamo poznati suhoparni dnevnik i neke male latinske rasprave; on se znao držati na cijeni, jer je bio vrlo vješt u zdravstvenim poslovima, u primjenjivanju mjera od opreza, kad je sa granice prijetila koja zarazna bolest. U francusko doba bio je Vlaho žestok bonapartist i vazda ljut neprijatelj patricijata, a to mu nije branilo, da zatim bude privržen Austriji, ma da se austrijsko redarstvo uvijek o njemu nepovoljno izražavalo.

Luko Stulli (1772.—1828.) broji se u latinske i talijanske pisce. Njegovi su latinski radovi većinom medicinskog sadržaja; prirodoslovne rasprave pisao je obično na talijanskom jeziku; njegove pjesme, složene sad latinski sad talijanski, odavaju majstora u vladanju jezičnim tančinama, ali naročito u talijanskim dosađuje pretjerana utančanost stila. Sastavio je hrvatski samo neke »Razglase« o kugi i boginjama i kratke pjesme prigodom vjenčanja ruskog konzula Gagića. Ipak i ovog latinista oduševljavalo je svako veličanje slave hrvatskog jezika; zato je preveo na talijanski »Ovidijev san« Ignjata Giorgi. Luko je izučio medicinu u Bologni na trošak Republike, kaogod i Gjuro Hidža, i stekao glasa kao liječnik već za boravka u Italiji. On je prvi razjasnio javno životinjski magnetizam, koji je opazio njegov učitelj u Bologni glasoviti Galvani; on je prvi u Dubrovniku navrnuo boginje, i na svoj je trošak izdao i širio u narodu djelce o koristi od navrtanja. Glavna mu je briga bila javno zdravlje, i dosta je spomenuti, da je u francusko vrijeme za jedan dan otpremio u bolnicu četrdeset i dvije puštenice. Francuzi su voljeli tog liječnika, a Luko je volio u nekim prilikama vladati se jakobinski. Ipak Austrija nađe u njemu žestokog pristašu; štaviše, on je pripremao za štampu svezak pjesama u slavu austrijske vojske, »koja je došla, da svakoga Dubrovčanina umiri«; ali kad se Franjo I.

poboja, da će se u toj pjesmarici vrijeđati dubrovačka vlastela, vlast ne dade, da se štampa: pjesme bijahu složili skoro sve sami pjesnici građanske stranke, naime Hidža, Grgurević, Zamanja, Maslać, Chersa, sam Stulli i neizostavna braća Appendini. Njegovu dobrom glasu mnogo je naškodilo to, što je g. 1814., kad se u općini vijećalo, ima li Dubrovnik uputiti izaslanika, da izjavi caru vjernost dubrovačke zemlje, jedini Luko izjavio, da je dužnost odazvati se carevoj želji. Inače su i sami izvještaji austrijskog redarstva o Luku Stulli proturječni. S druge strane istina je, da je krug njegovih vjernih prijatelja bio vrlo širok; tu su bili najuvaženiji ljudi onog vremena. Luko umre naprasno od kapi na povratku iz Androvićeva ljetnikovca, pošto je večerao i veselo se razgovarao s Antunom Chersom. Tom prigodom izdali su prijatelji dug niz pjesničkih sastavaka u njegovu slavu s podacima o njegovu životu i djelima.

Ali ko da nabroji sve Dubrovčane tih godina, koji bi se u svojim književnim radovima samo kadnokada sjetili majčina jezika, a inače pisali sve samo latinski i talijanski? Bilo ih je nevjerojatno mnogo. Ako pak slušaš, kako svaki o svojim drugovima sudi, rekao bi, da su to mahom veliki pisci i pjesnici. Ti učeni ljudi, vični sipati u bezbrojne sastavke blistavi biser svoje klasične obrazovanosti, žive u atmosferi idealne okoline; velika većina njih stvorila je sebi osobit mali svijet, u kojemu se samo čuju uzvici odobravanja i lepetanje krila književne slave. U toj sredini njihove duše izmiču se žagoru svijeta; u njihovoj plemenitoj dokolici utančala se njihova prirodna gospodstvenost, pa ih svaka vulgarnost vrijeđa, svaki nesklad pomućuje vedrinu malog prostora, u kojemu se njihove ambicije kreću. Politički, osobito filozofsko-moralni prevrati toga vremena ne mogu ih oduševljavati, a mnogima su odurni, jer pometaju njima potrebiti mir i bezbrižnost. Njihovi sastanci najljepši su časovi njihova života; tu svaki član te odabrane čete saopćuje drugovima svoje najnovije pjesničko djelo. A pravi pjesnici su među njima odista rijetki. Oni su samo vješti stihotvorci i visoko kulturni ljudi.

Na njihovim sijelima razgovor se vodio skoro samo na talijanskom jeziku. Prevlast, koju je ovaj jezik stekao u viđenijim društvenim krugovima, a skoro isključivo u muškom svijetu, bila se već davno pojavila, a pomogle su joj mjesne talijanske škole, talijanska sveučilišta i zabrana domaćeg jezika u državnim uredima. Izučenim Dubrovčanima talijanski je u ono doba bio postao jezikom kulture i najplemenitije sredstvo za pretresanje svakog naučnog i uopće uzvišenijeg predmeta. Dubrovčanin, koji je s porodicom bez izuzetka hrvatski govorio, kad bi se latio talijanskog jezika, zadivio

bi i same Talijane savršenošću govora. U predgovoru knjige Toma Cherse o životu i djelima Didaka Pira, sam Urban Lampredi kaže (1826.), da »u Dubrovniku pišu krasno i pravilno talijanski čeljad, kojima dojilja nije bila ni Lombarđanka ni Rimljanka, ni Toskanka, nego Ilirka«.

Međutim, vratimo se u kuće, u kojima oni drže svoja sijela.

*

Kod nekih su ti prijateljski sastanci već gotova ustanova. Imaju svog predsjednika, određeni su osobiti dani, utvrđen je dnevni red. U kući Miha Sorga, elegantnog pjesnika, latinista i grecista, sjednice su njegove »akademije« jednom na nedjelju. Sorgo se nije ženio, da se može baviti samo knjigom i arheologijom. Napisao je životopise Boškovića, Staja i Kunića i nekoliko malih sastavaka koje latinski koje talijanski, ali nije ništa izdao štampom. Među njegovim »akademičarima« red je spomenuti Alberta Fortisa, koji je poznat napose sa svojih radova o otocima Cresu i Osoru i sa »Puta po Dalmaciji«. Kad se razbolje Sorgo, Fortis ga nagovori, da pođe s njim u Pariz, da se liječi; u Parizu gospar Miho nenadno umre; Luko Stulli pisa, da ga je kap ubila; više godina zatim Inoćencij Čulić je tvrdio, da ga je Fortis otrovao (!).

Posjećivao je tu akademiju i Džono Resti, koji je u to vrijeme sastavljao svoje manje važne pjesme i čitao jednom svoj talijanski napisani »Govor o patriotizmu«; ali već je bio prožet ljepotom latinštine i bio uvjeren, da nikakav drugi jezik nije toliko savršen i toliko prikladan za pjesništvo koliko latinski. Kasnije su bila književnička sijela i u njegovoj kući, ali njegovi učeni gosti bili su i duhoviti ljudi, kojima se mililo obrtati ozbiljnost na šalu i slušati ne samo teške elegije i epistole, nego i pošalice Marka Bruère. Kad bi se najzad domaćin ili najstariji gost mašio burmutice, značilo je, da je dosta zabave i da je vrijeme govor premetnuti na glavnu stvar, na poeziju; tad bi društvo stalo šmrkati parfimirani burmut, koji se onda smatrao za vjernog budioca mašte i poleta.

Javljao se Sorgovoj akademiji, ali orijetko, i Gjuro Ferić, koji je drugovima čitao svoje latinski pisane basne, a oni se divili klasičnoj čistoći jezika; pak Frano Staj, Marin Martellini, a koji put i Brnja Zamanja (1735.—1820.). Ovaj Isusovac, pak Piarist, latinski pjesnik na glasu, bijaše se u ono vrijeme vratio iz Italije u svoj Dubrovnik, da ga više ne ostavi. Njegovi prijevodi Homerove Odiseje, Teokrita, Hezioda, Moska i Biona s grčkoga na latinski bijahu mu pribavili slavno ime. Carica Marija Terezija zasnova za njega

u Milanu katedru za latinski jezik, a on je znao, da ju je i zaslužio. Kad se prikazao papi Piu VI. kao poslanik Republike u nekoj aferi, reče mu Papa, da ne poznaje dubrovačkih poslanika; nato mu primijeti pjesnik: »Vaša Svetost bez sumnje će poznati Dubrovčanina Brnju Zamanju!« Osim prijevoda imamo od njega i izvornih sastavaka, među kojima »Echo« i »Navis Aerea«. Pristajao je za svakom vladavinom, ali nije tražio sebi koristi ni od koga. Cijelo je jutro radio, i niko nije smio k njemu; tek pred podne rekao bi misu; popodne se odmarao, šetao, primao pohode. Bio je strastan lovac; lov je jedini smio poremetiti njegov strogi dnevni red. Kad mu je g. 1806. neprijatelj spalio villu u Konavlima, on ju je popravio, čim je mogao, da mu oni goli zidovi ne stoje »kao plašilo noćnoj zvjeradi«; ali noge stale su ga izdavati, pa je nekadašnji veliki hodac morao u villu ići u nosiljci; radi toga starac se ništio i plakao. Praštao se s pjesmom, odricao se muza, kraj se primicao. Nego nije računao s tim, da će Franjo I. doći u Dubrovnik i njega nemoćnog pjesnika pohoditi: i eto Zamanji narastu krila i on spjeva caru svojih šest posljednjih epigrama. Trpio je od besanice. Jedina mu utjeha bijahu čitanje i društvo. Umre naprasno g. 1820. Bio je visoka stasa, imao lijepe crne oči, držao se dostojanstveno, ukusno se odijevao, kao što mu je i kuća bila ukusno namještena.

U francusko doba i prvih godina austrijskog bili su mnogo posjećivani sastanci kod Rafa Androvića (1772.—1841.), na kojima je domaćin bio bez sumnje najmarkantnija ličnost. Podrijetlom iz težačke kuće, ovaj daroviti i prometljivi čovjek dočekao je, da mu kuća bude sastajalište učenog i slobodoumnog građanskog svijeta. Isprva bijaše Andrović zanesen za francuskim revolucionarnim teorijama; ali već pri kraju francuskog vladanja zdrav razum bijaše ga rastrijeznio; Austrija ga zateče — barem prividno — preobražena: ona mu najprije oduze pravo da vrši advokaturu, pa mu ga povrati. Uistini Andrović je bio, kaogod i Luko Stulli, jedna od glavnih osoba u »Butizi«, klubu, koji je Austrija raspustila, čim je zauzela Dubrovnik. Pripadanje tom bivšem klubu nije Androviću branilo, da već g. 1814. priredi zbirku pjesama, u kojima se dubrovački pjesnici raduju pridruženju domovine Austriji. Austrija kao da nije znala, da je on g. 1810. glavom pošao sa Sabom Giorgi u Pariz, da se pokloni Napoleonu i da mu čestita vjenčanje sa kćerju onoga cara Franja, kojemu će se on nabrzo zatim klanjati. Da pričvrsti na prsa red Željezne Krune, koji će naskoro dobiti, Andrović će prosto skinuti vrpcu viteza Počasne Legije. Ako u popisima sumnjivih osoba sretamo sve do g. 1833. Androvićevo ime, to će reći, da vladini organi nijesu nikad na čistu bili s tim čudnim čovjekom.

Lijep, jake građe, učtiv i duhovit, on je svakoga opčaravao, nije imao neprijatelja... osim vlastele; ovima bio je mrzak, jer da je i on kriv propasti Republike, te kad su Francuzi odjedrili, više mjeseci nije iz kuće izlazio, da mu se ne bi ko osvetio.

Na sijela u Androvićevoj kući išli su Tomo i Antun Chersa, Luko i Vlaho Stulli, Antun Kaznačić, Otac Maslać i drugi. »To su sjednice liberalaca«, pisao je povjerenik Reha, koji je znao, da su ta čeljad bila nekad članovi »Butige«, ili barem masoni. Međutim, vrijeme nije bilo više zgodno za tajno spletkarenje, pa se Reha varao, kad ih se bojao. Znamo pouzdano, da su ti ljudi na sijelima čitali svoje književne sastavke, hvalili se među sobom, razgovarali se o novim publikacijama, i t. d. Tu je vazda bila i Androvićeva žena, i njegov sin Niko, na glasu grecist (umro 1857. i ukopan kao nevjernik izvan groblja). Tomo i Antun Chersa, Androvićevi šurjaci a sinovi Marije Bošković, bili su odani vladi, koja god bila, i vjerni poklonici muza.

Tomo je znao napamet s kraja na kraj Danteovu Božanstvenu Komediju. Pročuo se u Italiji svojim životopisima Didaka Pira, viđenijih Talijana, koji su se nastanili u Dubrovniku, i Gjura Ferića, pak velikim brojem latinskih i talijanskih pjesama. Bio je vazda boležljiv. Kad je umro, od velike tuge radi majčine smrti, njegovi prijatelji izdadoše debelu knjigu pjesama na njegovu uspomenu, a Talijan Otac Cesari napisa djelce o njegovu životu i djelima. To uzvitla veliku prašinu: Nikola Tommaseo podruga se Cesarievu stilu; Tomov brat, Antun, usta ljutit na Tommasea; Tommaseo zaintači jetko, kako je samo on znao; diže se na njega Lampredi, pa treći, pa četvrti, te se sav Dubrovnik nađe uvrijeđen.

Svraćao se u Androvića i Miho Grgurević, liječnik, učenik braće Appendini, neprijatelj vlastele, poznat i sa svoje debele tjelesine. Marko Bruère kaže, da se Miho mogao takmičiti s Restiem, što se tiče latinske pjesme, ali da je volio steći korisniju slavu žrtvujući se u bolnici, »da izviđa tuge i nevolje i da prem pohitni stup smrti ustavlja«.

Književnički sastanci bili su i kod »Fratara Bijelih«; tu bi se okupili Otac Maslać, Resti, Ferić i kanonik Salatić. Tu je dolazio i Rafo Radelja, kanonik, latinist, vrlo simpatičan causeur; osim propovijedi, svi su njegovi radovi na latinskom i talijanskom jeziku. Družio se obično sa prijateljima Restiem i Zamanjom, koji su — osobito Zamanja — mnogo držali do njegova suda o njihovim latinskim radovima; Zamanja je bio sa svojim pjesmama zadovoljan samo onda, kad bi mu ih Radelja pregledao.

Znamenita je osoba, iako nije na glasu književnik, Baro Bettera (1770.—1852.), potomak talijanske porodice, koja se odavna preselila u Dubrovnik i naskoro se uvrstila u redove »slovinskih« pisaca. Kao tajnik Senata, osobito kao tajnik Republike, vodio je s izvanrednom vještinom diplomatske poslove države. U francusko doba bio je tajnik općine (maire) i uživao neograničeno pouzdanje od strane vlasti. Kad je Austrija zauzela Dubrovnik, Bettera se zadržavao u Trijesću, da se može izbliže dopisivati s markizom Bonom, koji je imao poraditi na Bečkom kongresu za uspostavljenje Republike, i s Božovićem, dubrovačkim patriotom u Carigradu. Kad vidje, da je svaki dalji trud izlišan, pokori se sudbini, te bude vjeran austrijski podanik; Austrija ga naimenova za tajnika općine, načelnika, političkog pretora i podupravitelja gimnazije. Toliko je volio život na selu, lov i ribanje, da je u svom dvorcu u Župi provodio sve slobodne časove i svoje posljednje dane; tamo je pod starim lovorom sjedio taj vrijedni Dubrovčanin, čitao i pjevao; tu blizu, kraj mora, bio je ljetnikovac, u kojemu je Benedikt Staj pjevao Newtonovu i Descartesovu filozofiju. Bettera je bio najveći prijatelj Gjura Ferića i braće Appendini, ali malo je pohađao sijela, jer njegova melankolična priroda nije marila za velika društva. Napisao je po koju pjesmu hrvatski, ali je radije pjevao latinski; na talijanskom su jeziku neki njegovi radovi o poljodjelstvu; svoje zapiske o političkom poretku Republike napisao je francuski. Nije ništa izdao.

S njim se o književnosti razgovarao i Ivo Bizzarro, veliki sakupljač grčkih, latinskih i talijanskih klasika i član nekoliko talijanskih akademija. On je pjevao samo na talijanskom jeziku. Prisni drug Bara Bettere, Antunina, bio je vlastelin Nikša Luigj Pozza (1783.—1857.); ovaj ga je zaklinjao, da štampa svoje radove gospodarstvenog sadržaja, jer kad je Dubrovnik izgubio staro blagostanje, ne preostaje mu nego tražiti od zemlje kruh. Nikša Luigj ne propušta prilike, da slavi svoj rodni grad i da plače nad njegovom zlom srećom. Pozza je bio učenik Frana i Urbana Appendini. Njegove su latinske pjesme većinom elegije i prigodni sastavci; što se stila tiče, zaostaju za pjesmama Brnje Zamanje, Džona Resti i još kojeg suvremenika; izašle su štampom nastojanjem njegovih sinova.

Ali prije nego se pozabavimo sa gosparom Džonom, koji zaslužuje veću pažnju, jer je najveći naš latinski pjesnik toga vremena — Zamanja je možda veći stilist — vrijedi i Luko Didak Sorgo (1776.—1865.) da se spomene. Ovaj poštenjak bio je isprva poznat veseljak i šaljivčina. Kad se vratio mlad iz Urbina — gdje mu je saučenik bio grof Mastai-Ferretti, potonji papa Pio IX. — stao je

odmah kušati snage u latinskoj poeziji. U borbi za uspostavljenje slobode radio je, kako je bolje znao; pokorio se Austriji, kad su prilike na to natjerale i ostale građane. Njegov život tekao je mirno, ali gospodarske teškoće rasle su iz dana u dan. Najednom, kad je prevalio svoju sedamdesetu godinu, sve se bijede na njega sručiše; za malo godina izgubi Luko ženu i petero djece, svu porodicu svoju, i taj izgledni muž i otac nađe se sam na svijetu; malo stade, i starac zanemože pa oslijepi, te posta predmetom zadirkivanja obijesne dječurlije. Nesretni Sorgo, autor latinskih elegija, poslanica i epigrama (dva cigla epigrama složio je hrvatski), nije znamenit pjesnik, ali su mu pjesme važne, jer se u mnogima ogledaju kulturne prilike Dubrovnika pri kraju 18. i početkom 19. vijeka. Njih većina upravljena je pobratimu Nikši Luigju Pozzi i drugim članovima tog doma; druge su namijenjene starješinama njegove djece, ili kojemu članu vlade, i to vazda, da što izradi za svoj porod. Najzanimljiviji je Sorgo u poslanicama prijateljima. Pjeva pjesmu i Ljudevitu Gaju. U jednoj satiri obara se na učitelje svjetovnjake, koji su iz pučkih škola istisnuli stare župnike. U ponekim epigramima, kad je na koga ljut, ruži, grdi, vrijeđa bez milosrđa... Kad se g. 1847. riješio da svoja djela štampa, pošto je nekima dodao talijanski prijevod, cenzor — potonji krčki biskup Vitezić — precrta sve, što je čitaoca moglo podsjetiti na dubrovačku Republiku; precrtana je riječ vlastelin, precrtane su čitave kitice i čitave pjesme, kao i oda Ljudevitu Gaju. Čim dobi natrag tako iznakažen rukopis, pjesnik klonu duhom i više ga ne prikaza; uostalom, crni dani njegova života bijahu nastupili; oni ugušiše u njemu svaku pohlepu za književničkim zadovoljstvima. Sorgo je predugo živio; sudbina ga je osudila, da svoje posljednje dane provede u okolini, u koju više nije spadao.

Tako poprilici desilo se i Vlahu Ghetaldi, višem političkom činovniku: on je svoje domaće bilješke i svoj dnevnik vodio u latinskim stihovima; sastavljao je epigrame sa nevjerojatnom lakoćom; preveo je na latinski čak i Gundulićeva »Osmana«... Takav poprilici latinski pjesnik bio je i Mato Zamanja, prvo francuski činovnik, zatim austrijski, i to vazda u mletačkoj provinciji ili u samim Mlecima, do svoje 80. godine. Njegove su pjesme sve same himne austrijskoj carevini, caru i nadvojvodama.

☆

Ali vrijeme je, da se sjetimo gospara Džona Resti.

Koliko se priroda potrudila, da ga obdari rijetkim sposobnostima, toliko je zanemarila njegovu spoljašnjost. Čovjek jedva osrednjeg stasa, naš je Džono bio slabačkog, nježnog sastava; ipak je glavu imao plemenitu, uspravnu na tijesnim ramenima; pod visokim blijedim čelom drsko se isticao naprijed jak sedlast nos, kao stvoren da podnosi teške naočari; tä Resti je bio vrlo slaba vida; međutim oči, na koje je kojekako nazirao, takvim su životom odsjajkivale, kad bi s kim govorio, tako su strijeljale, kad se ljutio, a kupale se u takvome moru milote, kad bi iskazivao odanost i sućut, da si ga među svijetom već samo po njima raspoznavao. Te su oči branile, da ne primijetiš uvelost obraza i — osobito pod kraj života — neki opori izraz, koji se krio u kutovima tanko prorezanih usta. Ma da su mu se već prvih godina vijeka javljali prvi nastupi epifore, od koje je kasnije tako nemilo trpio, opet je kazivao, da je zadovoljan zdravljem, jer moralno-književnički rad i naslade, koje je imao od prirođene društvenosti, nadvladavale su u njegovu osjećanju svaku zabrinutost, koja je mogla dolaziti od tjelesnih prilika.

Bio je Resti dobre ćudi, ali lako raspaljiv, kad bi naišao na kakav nečist posao. Na njegove duhovite i satirične dosjetke bio je cijeli Dubrovnik oblaporan. Ma da je bio aristokrat u najpotpunijem smislu riječi, stekao je zarana veliku omiljelost sa svoje čestitosti, pak i kao pravnik i latinski pjesnik, najposlije i sa osobitog dara za humor, kako ga shvaćaju engleski humoristi. (Da se bolje upozna s tim prekomorskim svijetom, naučio je engleski jezik.)

Resti se dade zarana na učenje latinske i grčke književnosti, i njegove elegije mogu se smatrati kao prvi pokušaji njegova pjesničkog dara; svakako lirik nije baš bio; bolje će uspijevati u satirično-didaktičnom pjesništvu. Lijepe sposobnosti srca i uma pribaviše mu izbor u Senat; g. 1797. izabran je jednodušno za Kneza Republike. Inače na časti ne bijaše pohlepan. »Život i onako brzo prolazi — piše Antunu Sorgu — pa ga volim uživati uz vino u društvu prijatelja i žena«. Ipak se primao državnih dostojanstava iz vlastelinske, naime patriotske, dužnosti.

Resti smatra za opasnu svaku novost, svako podražavanje stranim navadama; zato mu satire obiluju ismijavanjem francuskih društvenih običaja i ruženjem načela Enciklopedije i revolucije, koja su se uvlačila u njegov Dubrovnik. Član starog patricijata, on zazire već od osnovnog principa, da je njegov kmet jednak njemu, gospodaru i vlastelinu. »Na usta tako zvanih filozofa — kaže — naviru sve same zvučne i veličanstvene riječi; političari hoće da smaknu sve vladare; učenjaci razvaljuju smjelim teorijama sav dojakošnji nauk; književnost, znanost, umjetnost, u rukama su neodgovornih rušilaca«. Ovako pjesnik i patriot misli; a što su ti Francuzi, koji truju stari svijet i poredak? »To je nekakav bljutav, vje-

tren, komedijaški narod, smiješna neka čeljad, krdo dosadno, lijeno, ništavo, bez ikakva umnog dara, ni u kojoj vještini odlično, i koje strasno teži za najvišim vrhuncima nauka i uljudnosti.« Resti previđa dobra svojstva tog naroda. Svakako treba imati na umu, da su, kad je te riječi pisao, Francuzi bili zauzeli njegov grad i satrli mu nezavisnost.

»Javni i domaći život pun je svakojakih poroka, pa me zgadio i potakao me, da pišem satire« — veli. Te poroke on odbija na ljudsku glupost, ali pri tome on se ne osvrće samo na Dubrovnik, nego uopće na društvo, kakvo je bilo svugdje u njegovo vrijeme. Dubrovnik ne bješe baš onako moralno propao, kako bi se po njegovim stihovima moralo suditi; ali je u prirodi same satire, da se poroci pretjeruju; inače pjesnik ni na koga se ne obara, nikoga ne vrijeđa, jer vlastelinu je dovoljno da izmami smijeh i da poučava. Sve će on pregorjeti, samo da mu je Dubrovnik živ, da je čestit pod svojim starim, prokušanim zakonima; zato se svega boji, zato jednako slavi staru mudrost; ona je bila čuvarica Republike, pa se tješi tim, što je ipak još usađena u narodu.

Prijatelju Feriću, koji piše basne po narodnom kalupu i prevodi na latinski narodne pjesme, kaže: »Ti širiš u svijet domaće blago, pa je svijet zadivljen muškom mudrošću našega naroda. Ona ne uči, kako ćeš plesati ni kako ćeš piti, već kako će se čovjek privikivati kreposti i kako će zgodnim primjerima odgajati mlade duše i srca; te kreposti bit će jednom korisne domovini i porodici; čovjek će se čuvati gadne lakomosti i prekomjernog troška, živjeti umjereno, obuzdavati gnjev i strasti, odabirati pošten zanat ili gospodarstvo«. Drugovima, koji se još ne vraćaju s puta kući, poručuje: »Zar više ne marite za staru Iliriju? Ta među ilirskim (!) narodima (!) božanstveni Dubrovnik diže još od postanja svoju slobodnu glavu; on vas je porodio, on vas takove odnjihao, sam se lijepo uredio, da ga možete voljeti. Otkud dakle tolika čežnja za nepoznatim zemljama? Što vam može biti milije od rodne grude?«

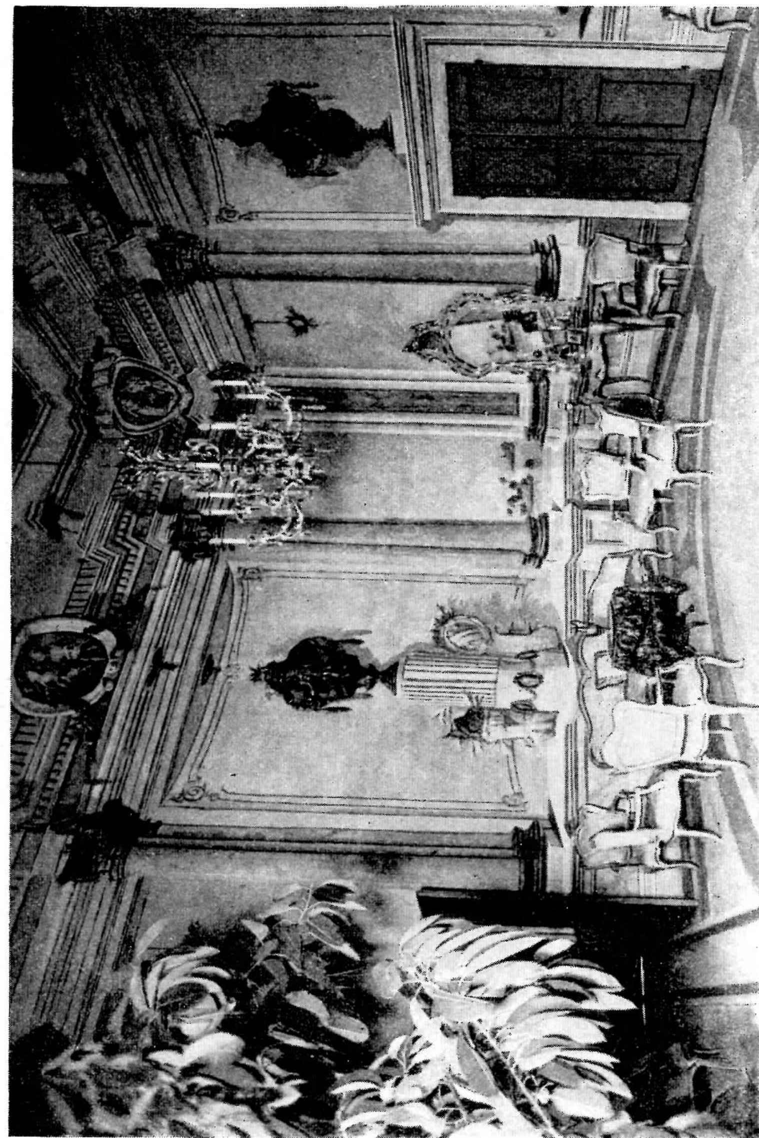
O sebi piše: »Već kao dijete uvijek sam općio s prvacima i mudrim ljudima; oni su svojim iskustvom i kulturom bili moji uzgajatelji. Nijesam, dakle, istrošio mladost za igraćim stolom i s bludnicama. Zato se s harnošću sjećam starijega Ranjine, obaju Sorga i jadnog mi Basseglia; ali još imam živih prijatelja, s kojima sam proučavao latinske i grčke klasike«. Polazio je društvo — tipično za ondašnji Dubrovnik, jer tu se mladić obicao živahnom razgovoru, punom učenosti i fine duhovitosti, praktične mudrosti i lakih nestašluka. To odabrano kolo volio je Resti, da mu bude za trpezom.

Ali neka nam sam kaže, koji su to prijatelji bili. Sutra mu je imendan, pa će ga slaviti večerom, na koju će mu neki drugovi doći. Pjesnik upravlja poziv, prije nego ikome, svome »glavnome drugu«, vojvodi Antunu Sorgu, uzoru dubrovačke odgojenosti i neopasnog skepticizma. »Trpeza — veli mu — ne će biti siromašna kao u Stoika, a ni raskošna kao Lukulova; ne će se iznositi tuđinska jela; francuskog kuhača i onako nema; jela i vina bit će mahom domaća«. Istina je, ne diže mu se kuća na skupocjenim stupovima, niti mu je blagovaonica iskićena sagovima i grimizom; međutim, ona je okrenuta prema suncu, koje je grije, i s prozora uživa se pogled na sad tiho sad uzburkano more. Gosti su, da iskrenijih i ljubaznijih ljudi na svijetu nema: tu će biti Rimljanin Cosinti, učitelj prava i vješt arhitekt; do njega naći će se učeni Hidža, na glasu liječnik i čestit čovjek; s njim će doći oštri Betondi, koji se eto vratio sa svojih dobara, a vrijedan je gospodar i popašan na praćevinu; on se bavi filozofijom, pa je elegantno rešetalo svake ljepote; pridružit će se ostalima i dvije slatke duše, braća Appendini, stariji dičan poznavalac povijesti, mlađi matematičkih znanosti, a obojica svećenici muza i Apola. Tu će najzad biti naš Ferić; on će gostima deklamirati koju od svojih basana, u koje zna unositi Fedrovu pristojnost. »Uostalom — završuje Resti — svaku će ozbiljnost brisati smijeh, kad se na Marka Bruère budu naperivale sa svih strana žaoke, a Marko ih bude vješto vraćao.«

Marko Bruère bio je Džonu Resti veliki drug; ovaj je podubrovničeni Francuz bio neprocjenjiv elemenat veselja u svakom društvu; u dosjetkama i zadirkivanju bio je nenadmašiv. Kad je dužnost silila Džona, da provede koji dan u Lovrijencu, Marko je išao k njemu, pa su prijatelji u veselom razgovoru dočekivali zoru; takove usluge Džono je uvelike cijenio i žalio je, što ne zna, kako bi mu se odužio. Marko ga je iskreno volio, kao što je iskreno slavio njegova djela, »one mile pjesme, koje mu zajamčuju mjesto na vrhu Helikona«. Kad je na desetak godina prije svoje smrti Resti već predosjećao, da ne će dugo živjeti, pa sve to češće i duže provodio vrijeme na svome imanju, povjeravao se — naravno u latinskim stihovima — dragome Marku: »Ostario sam — piše mu — pa niti tražim radosti, niti mi je preveć teško odricati ih se; mognem li pohađati društvo, ništa bolje; inače ću se zadovoljavati samoćom, osobito ako moje sklonište ne bude mrsko muzama.« Nikad mu se muze nijesu revnije odazvale: baš tih godina najviše je i najljepše pjesme pjevao. Naprotiv, muze su se od Marka odbile, kad su ga prilike prinudile, da se tuđi od svoga Dubrovnika i potraži sreću u dalekom svijetu.

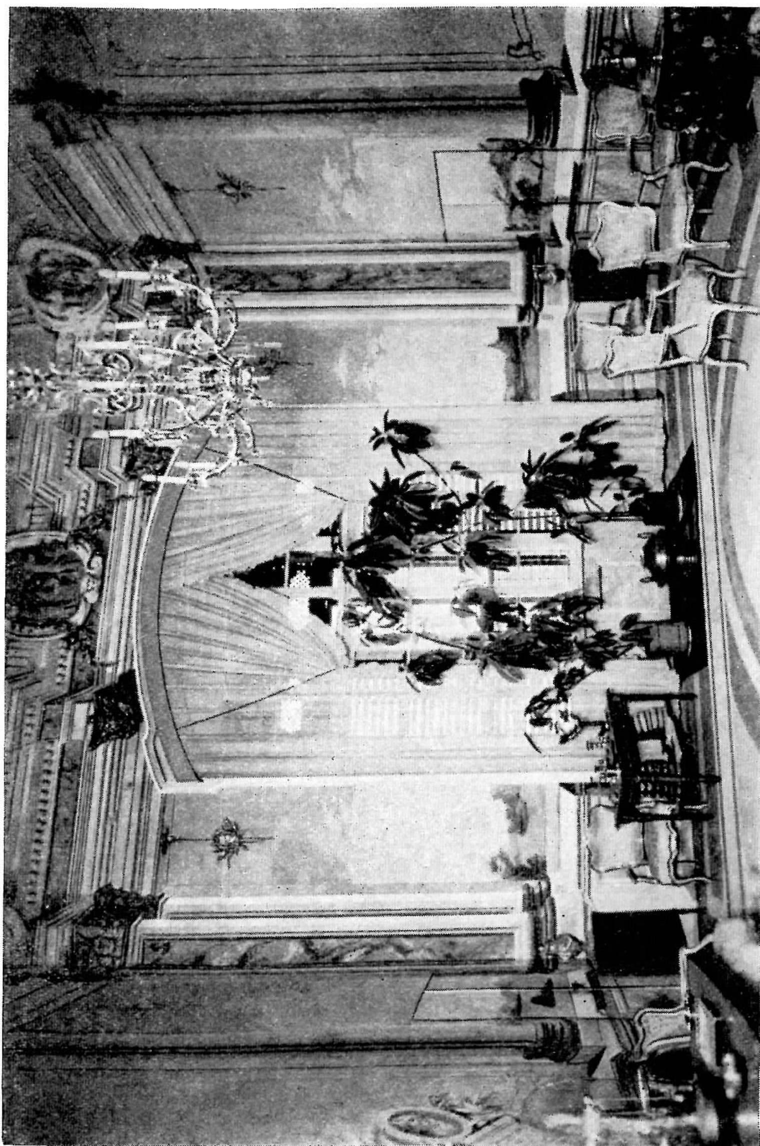
Drugi veliki Džonov prijatelj bio je Gjuro Hidža. Hidžu bješe Republika poslala u Bolognu, da uči medicinu, i on vrlo brzo steče u toj struci veliki glas. Resti ga je mnogo volio kao prijatelja i liječnika, a on je zaista trebao neprekidne liječničke njege. Bili su prijatelji, jer su podjednako mrzili političke prevrate i obožavali muze. »Liječnik Hidža — piše dr. Muzzarelli — više latinskih distiha sastavi za jedan dan nego recepata za godinu dana.« Veliki glas stekao je ovaj liječnik kao »ilirski« pjesnik, prevodilac Vergila, Horacijevih oda i jednog dijela grčke Antologije; on je svoje prijevode davao, da mu ih pregleda Ivo Salatić, vrijedan pisac pjesama i propovijedi. »Ilirske« i latinske pjesme Hidžine bile su obično šaljive ili satirične vrste, te su odgovarale njegovoj prirodi. Kad se pod starost sprijatelji s talijanskim književnikom Urbanom Lampredi, koji je u Dubrovnik došao g. 1825., nasta među njima originalno dopisivanje u talijanskim sonetima; ali to malo potraja, jer doktora Gjura počeše snage izdavati. On napusti prijateljske sastanke, književna sijela i mile razgovore u franjevačkom samostanu i povuče se u svoj skromni ljetnikovac u tihom Zatonu. Tamo preminu iznenada god. 1833. Frano Appendini napisa u njegovu smrt epigram, u kojemu zove pokojnika »najvećom nadom našega jezika«.

Zorom 19. vijeka bješe Džono Resti u četrdeset i šestoj godini života. Već je u to vrijeme počeo malaksavati; ipak je baš tada najmarljivije radio na svojim satirama. Kad tuđinac zauze Dubrovnik (1806.), on se povuče na Trsteno, gdje je imao skroman dvorac i lijepu bašču. Tu se zadrža osam godina, naime do protjeranja Francuza (1814.), baveći se knjigom i pjesmom. Uopće volio je boravak na selu. Tamo je tako sretan, da skoro ne vjeruje, da ga dužnost ne zove na sud ili u državnu kancelariju; njemu je kao utopljeniku, kad se dočepa sigurna kraja. Ipak mora nadzirati radnje na imanju. To je našem filozofu milo; zar se koje drugo zanimanje može mjeriti s gospodarstvom? On je vlastelin staroga kova; tvrdi, da mu nepokretnost imanja mora biti prva briga; nesigurnost drugih zanimanja ubitačna je po porodice, dakle i po državu. Riješio se — kaže — da ono života, što mu preostaje, provede na selu; i eto gdje mu jednim mahom život udari novim putem. Prevalio je pedesetu godinu i tek sada stupa na prag sretnog življenja, pa veseo kliče: »U tren oka načini se od mene težak!« Ne sjetivši se, da je mrski mu Rousseau ipak stigao da mu razmekša krajičak srca, slavi pametnog seljaka, slavi polja i livade i oranice. Slavi u svom zanosu i krumpir — koji je baš u njegovo vrijeme unesen u Europu; šta će više da sije pšenicu i kukuruz? Sadimo

Salon ljetnikovca Pucić-Gradi u Gružu

Iz zbirke Balda pl. Gradi vlasništvo društva »Dub«

Salon ljetnikovca Pucić-Gradi u Gružu

Iz zbirke Balda pl. Gradi vlasništvo društva »Dub«

krumpir! I krumpiru naš pjesnik upravlja svoje zvučne heksametre: »Zdravo da si, jabuko, koja se kriješ u zemlji; ti si dar, kakvog nijesu poznavali ni Cerera ni Vergilije; ti si neiskazana blagodat za naš vijek!« Prijateljima, koji ga mole za koju pjesmicu, odgovara, da mu ne preostaje vremena, da se udvara muzama; drugim je poslom zauzet, doista ne iz lakomosti na novac; ipak je novac potrebit životu i dobrim djelima. Ovako kroz pjesnika govori aristokrat, kojemu je briga za osobnu nezavisnost neumoljiv zakon. Rijeku je najviše volio; ali je najljepše opjevao Lopud. Na tom otoku on želi u poodmaklim godinama završiti bez bolova život, »kaogod stari čempres, koji shrvan starošću položi na tle svoju visoku glavu; na Lopudu neka mu bude prosti grob, tu pokraj mora, gdje će mu valovi kupati studene noge; neka se na grob sipa cvijeće svakojako i brštanovo lišće: to su vijenci, koje je on zaslužio.«

Odoše Francuzi, i Resti se vrati u već austrijski Dubrovnik, ali se vrati, da tu umre. Bijaše mu pozlilo; sad je ljuto trpio od epifore; najzad se pojavi plućna tuberkuloza. Zanemože, stade poleškivati, te dana 30. ožujka 1814. jurnu mu krv na usta i izdahnu.

Restievoj uspomeni najzgodnije se oduži Frano Appendini, koji je po želji udovičinoj izdao u Padovi njegove satire, elegije, poslanice i druge manje latinske sastavke. Gospođa Mära mnogo je voljela svoga Džona; bila je kao i on slaba zdravlja; po njegovoj smrti ode u Rim i povuče se u neki samostan.

*

U gradu, u kojemu je kultura na humanističkoj osnovi doprla do tako visokog stupnja, prirodno je, da je knjižnica bila jedna od glavnih odlika svake bolje kuće. Velike nedaće, koje su zatekle Dubrovnik, zadadoše javnim i privatnim knjižnicama teških udaraca. Mnoge uništi požar, što buknu poslije velikog potresa. Mnoge odniješe Francuzi. Kad su Rusi, Crnogorci i njihovi drugovi popalili g. 1806. zemlju, sve se privatne knjižnice i silan broj rukopisa u popaljenim kućama pretvoriše u pepeo. Mnoge nedavno ponestaše zbog nehajstva ili lakomosti na novac. U prvoj polovini prošloga vijeka knjižnica porodice Giorgi i glasovita knjižnica Ivana Bizzarra obogatiše strane biblioteke. Prilično dobro se sačuva knjižnica u Gozzinoj kući; njoj se bijaše pridodala prvih godina vijeka krasna knjižnica Toma Bassegli, na glasu i preko granica dubrovačke države sa bogatstva i rijetkosti knjiga. Knjige Džona Resti dospješe u Gradićevu kuću, gdje se kasnije nađoše u zgodnom

društvu s knjigama Meda i Nika Velikoga Pucića. Gdje su silne knjige Miha Sorga?

Sjećam se velike jagme za knjigama dubrovačke gospode i kako nije teško bilo privoljeti porodicu, koja je s nemaštine na svake jade udarala, da proda te za nju već suvišne stvari; knjige su se prodavale kaogod i starinski ormari, zrcala, slike i drugi namještaj. U jednoj kući na Posatu dolazila su kao naručena za fišeke umjetnih vatara amsterdamska izdanja latinskih klasika. Učenjaci, koji su dolazili da proučavaju prošlost hrvatske Atene, bili su strašno lakomi na stare knjige i rukopise; posao im je išao neobično lako za rukom: ono, što su za novce nabavljali, nije ih mnogo stalo; osim toga sami građani takmičili su se u darivanju starih spisa. Spomenimo samo jednog majora, koji je g. 1854. došao u Dubrovnik, da će proučavati njegovu povijest: on nabavi deset pergamentnih svezaka, sedamdeset rukopisa i tri stotine starih knjiga, a dobije na dar šest pergamentnih svezaka, pedeset rukopisa (između kojih od Franjevaca dva važna rukopisa Gjura Hidže), sto i osamdeset starih knjiga, nekoliko drevnih povelja, vladarski pečat sa Balkana, a da ne brojimo stare slike i novce. Ovome popisu slični su drugi — a ima ih nekoliko — kojima se sakupljači ponose kao lovci brojem ubijenih prepelica. Ljubitelji pisanih i štampanih djela ročili su se u Dubrovniku kao u skladištu jedne propale trgovine. Eto, zašto su u boljim kućama u gradu sobe uređene za knjižnicu danas većinom prazne.

Kako su te sobe izgledale, to najbolje znam po jednoj kući u »Ulici od Gimnazija«, u kojoj je moj ujak stanovao. Ulazilo se u biblioteku na troja mala vrata izasebice poredana, tijesna vrata za jedno čeljade, vrata koja vode u svetište, na kojima su vratnice bile od tvrdog drva a tako debele, da nikakov zvuk izvana nije mogao kroz njih; domaćin u sobi zatvoren izgubio bi svaki dodir sa svijetom. U sobi sve unaokolo bili su ormari sa staklima, ukusno izdjelani; oni zastirahu sva četiri zida od tavana do poda. Kraj jedinog prozora bio je sagibljiv sto, pričvršćen na jednom ormaru. U tom prostoru nije bilo mjesta ni za što drugo do samo za knjige i za njihova prijatelja, koji je tu provodio svoje jamačno najslađe časove. Kad bi skinuo oči s knjige i pogledao kroz prozor, vidio bi svoj maleni vrt, zelenu odrinju na tankim stupićima i divlju lozu gdje puza uza suprotni zid, i slušao bi tiho miljenje i žubar vode što kulja iz lavlje glave male česmice... U onim sada praznim ormarima moja razborita ujna spremala je luk, maslo i krumpir.

Apatija, što zavlada Dubrovnikom poslije propasti slobode, potraja poprilici do g. 1850., kad slobodarske struje i plamene riječi Orsata Pozze, brata mu Nika Velikoga i drugih pregalaca prodrmaše uspavanom narodnom svijesću. Vrijeme, koje do tog časa prođe, bilo je najkobnije po život dubrovački, po njegovu književnost, po njegove knjižnice. Međutim, u općem malaksavanju svake energije nađe se vrijedni fra Inoćencij Čulić, koji je nastojao da od tolikog tiskanog i rukopisnog blaga spase, što se još spasti moglo.

Biblioteku »Fratara Bijelih« (Dominikanaca) teška je sudbina zatekla. Kad je Francuska ugušila dubrovačku nezavisnost, bogati samostan ovih fratara već je izumirao s nestašice Dubrovčana. Dok su to Francuzi, naravno, rado gledali, drugi su znali iskorišćivati te žalosne prilike, i pravo je čudo, što onda nije pokradeno sve, što je u samostanu bilo vrijedno da se proda. Na taj način i krasnu, ako ne baš veliku, biblioteku samostansku razgrabiše. Ako je istina, što piše Fratar Gluhi svome prijatelju Messi u Splitu, organizator ove otimačine bio je poznati Franjevac O. Maslać, koji je za male novce znatni dio toga blaga razdao. Najbolje su knjige dopale Vlaha Stulli i Rafa Androvića. »Kad ova dvojica umru — piše fratar — raspršit će se i njihove bogate knjižnice, najbolje u Dubrovniku«. Tako je doista i bilo. U potkrovlju jedne kuće kraj naše na Pilama ležale su čitave gomile starih »knjižurina«, a da domaćoj čeljadi nije ni na kraj pameti bilo poviriti u ono razbacano blago. Povirio sam po više puta baš ja, ludo dijete, da iz boljih knjiga istrižem najbolje »čombuline« i druge bakroreze. Jednom ipak našao se neko, koji je nanjušio u toj stareži dvije starinske diplome s divnim minijaturama, pa ih odnio kao uspomenu na svoj izlet u »gostoljubivi Dubrovnik«. Lupežima su kuće preko volje gostoljubive. One su knjige u potkrovlju nekad sačinjavale knjižnicu — Rafa Androvića!

Franjevačka biblioteka, pravi arhiv za dubrovačku povijest i kulturu, propade od velikog potresa g. 1667., ali uskrsnu iz plamena. Od kasnijih vandalizama pretrpi ponešto i ona, najmanje od francuske okupacije, koja je naprotiv smrtan udarac zadala bibliotekama Dominikanaca, Isusovaca i »Zbora Popovskoga«.

Kad su Francuzi pozatvarali benediktinske samostane u Sv. Jakobu i na Lokrumu, pođe I. Čuliću za rukom da spase najveći dio rukopisa i štampanih djela iz biblioteka tih samostana; sve to on kasnije ostavi biblioteci Male Braće. Čulić se znao uvlačiti u stare domove, premetati stanove, pretraživati podrum i potkrovlje, izmamljivati rijetke knjige i rukopise te njima puniti police svoje

samostanske izbe. Na taj način Fratar Gluhi nakupi okolo tri tisuće komada, što knjiga, što rukopisa. Stizale su mu sa više strana sjajne ponude; guverner grof Lilienberg izvješćivao je ministra Mitrowskoga o važnosti Čulićeve knjižnice; ali on se ne htje odijeliti od svog blaga. Kad umre (1852.), ostavi sve biblioteci svog franjevačkog samostana. Zasluge, koje je gluhi Inoćencij stekao za dubrovačku povijest i književnost, više će pred Bogom vrijediti od onih, koje je stekao za austrijsko redarstvo.

Mnogo su zaslužni za ovu ustanovu Oci Ambrozije Marković i Beninj Albertini i u novije vrijeme vrijedni O. Evangelist Kuzmić, koji je utemeljio zbirku stare glazbe darovima dubrovačkih porodica. Tu su sva djela klasične glazbe; ali osobito su zanimljive skladbe Luka Sorga i sina mu Antuna (vojvode). G. 1860. knjižnica se umnoži darovima biskupa Bogdanovića, Petra Mančuna, čuvenog rezbara, koji pokloni nekoliko dragocjenih izdanja Rimske Kameralne Kalkografije, i O. Saba Frankovića. Ovaj fratar, koji je umro kao biskup u Bosni, imao je sjajan glas i pjevao je punih trideset godina u dubrovačkim crkvama; za njega je poznati talijanski skladatelj Luigi Ricci skladao lijep Tantum ergo. God. 1860. dr. Ivo Kaznačić sastavio je po vladinu nalogu katalog biblioteke gluhog bibliofila, sad dodane franjevačkoj. Ali to je malo pomoglo redu, koji je imao da vlada u tom blagu. Kad je V. Jagić god. 1868. došao, da tu kupi građu za povijest književnosti, našao je knjižnicu u velikom neredu; znatni rukopisi bili su pozajmljeni, a nijesu se na svoje mjesto vratili. To se žaljenje ponavljalo i poznije. S vremenom su prilike okrenule na bolje...

Kad u toj dvorani sjedneš u jedan od velikih naslonjača, koji su nekad bili u dvornici Velikoga Vijeća, pa gledaš ono mnoštvo papirnih spomenika dubrovačkih pjesnika i učenjaka, zakone mudre Republike, liturgične knjige i unaokolo portrete velikih gospara, misao te prenese u stara vremena, kad je sav taj umni rad, taj danas nijemi materijal bio plod duševne potrebe i utančanog ukusa starih pokoljenja; gledaš, staneš ispoređivati... pa uzdahneš.

☆

Za Fratrom Gluhijem povodio se poznati izdavač i tiskar Frano Martecchini. Njegov otac, kojega bijaše Republika pozvala i plaćala, odmah zavoli svoju novu domovinu tako, da se Frano rodi u već podubrovničenoj kući. Njegovu rođenju kumovala je pucnjava ruskih topova sa Srgja i gusti crni dim iz spaljenih kuća u okolici. Proživio je čitav 19. vijek (1806.—1900.), ostavši do kraja dušom Talijan, sve da mu se domaći jezik i običaji bijahu

listom pohrvatili. Iz Martecchinieve tiskare izašlo je prvo izdanje »Osmana« i talijanski napisana »Galerija glasovitih Dubrovčana«. Vješt crtač i drvorezbar, gospar Frano je reproducirao sve uspomene, što su u Dubrovniku sačuvali vrijeme, povijest i predaja, naime spomenike, nošnje, svetkovine, običaje, novce, medalje, grbove, portrete i drugo. Od tog materijala on načini veliki album od 120 tabla i pokloni ga prijestolonasljedniku Rudolfu. Bio je poslovan čovjek. Njegova vlastita korist bila mu je glavna stvar. Kad je Šafařik molio Jeremiju Gagića, da bi nastojao da se izdadu pjesnici, koji leže kod Martecchinia u rukopisu, odgovori mu Gagić, da se Martecchini može usporediti sa psom, koji na sijenu leži, sam ga ne grize, a konju ga ne da; trebalo bi — kaže — skupo ga platiti, jer hoće da se obogati »Parnasom Iliričeskim«. Martecchini je sakupljao knjige, rukopise, starine svakojake za svoju domaću biblioteku i pravio plastične reprodukcije raznih spomenika. Divan je to radiša bio: navršio devedesetu godinu, kad je stao raditi na životopisu Kanavelića!

Lijepo se spominjem gospara Frana. Novo vrijeme bijaše ga prestiglo: stari izdavač, čije je ime tako sjajno skopčano s književnom slavom grada, sada je »prodavao butigu« (vodio trgovinu), u kojoj je provodio dan između prašnih knjiga i pisarničkog pribora. Dućan mu je izgledao kao prava Faustova radionica, puna svakojake stareži u neizrecivom neredu. I sam je izgledao kao stari Faust: dugačak, krakat, mršav, sa velikom prosijedom kosom i gustom bradom, s naočarima na jakom kukastom nosu. K njemu su se rado svraćala školska djeca, jer je s njima ljubazno postupao. Sjedio je za jednim visokim stolom i gledao na namjernike kao s neke propovijedaonice. Oprosti, sjeno gospara Frana, ako sam i ja koji put kradom s ulice uzbunio kamenčićem milo zatišje sijedog »slovotještitelja«!

POGLAVLJE VIII.

Narodni preporod u Dubrovniku — Dubrovnik sa Zagrebom — Dubrovački Ilirci — Dolazak Gaja 1841. god. — Antun Kaznačić, Gajev prijatelj i suradnik — God. 1848. i Dubrovnik nakon četrdesetosmaškog razočaranja — Ivan Kukuljević i njegovo društvo.

Ljudevit Gaj stigao je u Dubrovnik 25. svibnja g. 1841. Bio je to čovjek u 32. godini; imao je duguljastu glavu na kratkom vratu, usko ali visoko čelo, svijetlo modre oči sa velikom zjenicom, lice žućkaste boje, i dugačke »narodne« brkove; na finoj bijeloj ruci blistao je veliki briljantni prsten, dar cara Ferdinanda; glas mu je bio zvonak, patetičan, u prilici silno sugestivan. Veliko uvjerenje razlivalo se iz njegova govora, i ko ga je slušao, taj je treperio od razdraganosti i imao vjere u njega kao u glasnika sudbine. Antun Kaznačić bio mu je tih dana glavni drug.

Nije niko tako tvrdo vjerovao u Gajevu riječ kako Antun Kaznačić. Ovaj vrijedni čovjek svojim rodoljubnim osjećanjem u pjesmi i govoru bijaše se pročuo daleko preko dubrovačke granice: u banskoj Hrvatskoj su ga smatrali za glavno uporište buđenja hrvatske nacionalne svijesti; Stanko Vraz pisao mu je g. 1839. — u prilično baroknom stilu — da je njegovo »čestito ime kao stup, koji uzdržava dubrovačku trublju, da ne padne.« On zaslužuje osobitu pažnju.

Pošto je u svojoj prvoj mladosti pokušao sreću u Genovi, gdje je imao za profesora čuvenog dubrovačkog latinista Faustina Galjufa, pak u Carigradu u nekoj trgovačkoj kući, vrati se mladi Antun u Dubrovnik (1808.). Odmah ga francuska vlast imenova za sudskog savjetnika. Vlasteli nikako nije bio po volji. Žena mu donese tri kuće. Jednu na Pilama spališe Crnogorci. Njegove pjesme, kolende i maškarate pribaviše mu brzo lijep glas, a veseljačka ćud splete oko njega krasan vijenac prijatelja i mladih književnika. Kad se razvi hrvatski narodni preporod, sprva u vezi sa imenom ilirskim, i naš gospar Antun posveti mu sve svoje snage; pred tim

idealom on pobaci svoje lokalno domoljublje. Gajev dolazak u Dubrovnik začara ga i pruži mu poticaj za dalje ushićenje. Godina 1848. nađe ga između prvih na poprištu. U dugačkom nizu halabučnih patriotskih pjesama, koje su onda kao krupa padale, Kaznačićeve su bez sumnje najljepše sa dubine misli i plemenitosti osjećanja. Pjevao je Gaju i Jelačiću, banu trojedne kraljevine, kojemu doviknu: »Evo našeg osvetnika!«

Gaj brzo pribavi u Dubrovniku nekoliko pristaša pokretu, ali oni su bili isprva oprezni; prema dubrovačkoj promatračkoj naravi, koja zazire od plahe lakomislenosti, i prema ravnodušnosti, koju bijahu učvrstile beznadne političke prilike, oduševljenje većine očitovalo se u retoričnim sastavcima u njegovu slavu bez ikakvih obveza za sastavljača. Antun Kaznačić je više nego iko drugi s istinskim zanosom pozdravio glasonošu nove svijesti. Gajeva preporuka, da se u dubrovačkim starim rukopisima traže uzori za književni jezik, uvelike je laskala tomu Dubrovčaninu; već je tim Gaj stekao neumrlost u srcu Kaznačićevu. Uostalom, kako da njegov grad ne igra sjajnu ulogu u velikom pokretu? Nije li bio vjekovima svijetla točka u povijesti cjelokupne hrvatske zemlje? Pa ako je pokret i udario preko pravih granica, on je bio dokaz stvaralačke snage hrvatske misli, koja će se konačno osloboditi utopija i uskladiti sa svrhom, koju joj naznači vlastita drevna povijest.

U zadarskoj »Gazzetta« Kaznačić je preporučivao domoljubima, da trijebe iz jezika svaku tuđinsku natruhu. Isticao je potrebu, da učena društva riješe pitanja o pravopisu, i žalio je dotadašnji nemar. Već g. 1820. bijaše vlada odredila, da se u Zadru sastanu vještaci, koji će složiti »Bukvar Dalmatinski«! Među ostalima bili su pozvani Frano Appendini i Nikolajević. Ali — kako se »Zora Dalmatinska« tuži 1. siječnja 1844. — »Dubrovčani su htjeli da se nadalje služe pravopisom svojih Držića, Palmotića i Gundulića«. Kuzmanić ih je uvjeravao, da im »slava ne će propasti, ako se mahnu tog pisanja, koje se teško da čitati.« Nije ih preslovila ni poznata prepirka o tome, ima li se pisati »parst« ili »perst«, koja je svršila, kad je neko ustao i pitao: »A nije li pametnije, da izostavimo i ono »a« i ono »e«?« Još je g. 1849. Medo Pucić kazivao: »Počevši od mene, niko nema postojanoga pravila u pisanju, nego svak piše, kako mu se bolje svidi.« Nije dakle čudo, ako se gospar Antun »dao razlogu« tek kad je izašao u Zagrebu Gundulićev »Osman« s novim pravopisom; on je u tom bio među prvima.

U pjesmi Ljudevitu Gaju tužio se, da su događaji udaljili Dubrovčane od njihovih predaka; ipak da će oni prikupiti svoje duševne snage, jer »gdje uvehnu cvijet mudrosti, osta korijen narod-

nosti.« Uostalom, kako se razabira iz posvete njegova izdanja »Jeđupke«, Kaznačiću je glavna stvar, da se pronosi svijetom slava njegova zavičaja. Najsvjetlija točka u njegovoj »Iliriji« jest i uvijek će biti Dubrovnik.

☆

Luko Didak Sorgo spjevao je prilikom Gajeva dolaska odu na latinskom jeziku: »Šta si, domovino, tako sjetna u tvom novom triumfu? Eto, određena ti je lijepa sreća drevne Atike i Feniksa: umrla si, ali se danas iz svog pepela preporađaš.« Očevidno je, da se Sorgo nije oglušio »Pozivu u ilirsko kolo«, u kojemu se pjesnik Stoos obraćao osobito svojim »bistrim Dubrovčanima«. Radovao se hrvatskom narodnom pokretu iz dalekog Rima Lukša Gozze; on je tadašnjem Književnom Društvu u Zagrebu stavio na raspolaganje neku svotu kao nagradu za najbolji prijevod Tacitova »Života Agrikole«, iz kojega se sam učio, »kako treba ljubiti domovinu«. Najviše se Gaju veselio Pijerko Bona, junak u gruškom boju (1813.), čovjek otvrdnut u političko-nacionalnim idealima. Gaj je išao Pijerku u njegov stan na Konalu; tu se upoznao sa njegovim bratom Franom, kojega su političke ideje, što se »ilirstva« tiče, bile uže od bratovih: ponovljena dubrovačka republika, samostalna i nezavisna, ostala je do kraja svijetla točka njegovih domoljubnih ideala. Pijerko je čitao gostu svoje drame i komedije, i one su se Gaju vrlo svidjele; pisac je ufao, da će se njegova djela u Zagrebu štampati i prikazivati i da će imati, jadan, koju korist od svog truda, kako ga je Gaj uvjeravao. Kad naposljetku od svega toga nije ništa bilo, izjada se Pijerko u novinama, ne prikrivajući svoje teško razočaranje.

Ljepšim i stvarnim plodom urodio je Gajev rad u ponekim mlađima, koji su se tek spremali na književni posao, gotovi da pregore svoj dubrovački partikularizam. Pucić, ponešto Vodopić, najviše Kazali i koji drugi sinovi su tog vremena. Spomenimo Antuna Rocci, manje poznatog književnika ali žestokog Ilirca, koji je sa osobitim zanosom isticao znamenitost rodnog grada, dostojnog položaja, koji će mu bez sumnje pasti u dio ubuduće. Kad je Ivan Trnski god. 1839. došao u Dubrovnik, mladi ga je Rocci uveo u društvo patriota i pokazivao mu umjetničke i pisane spomenike, a razumije se, da je prva osoba, koja je Trnskoga najviše i zanimala, bio Antun Kaznačić. Malo vremena prođe, i Rocci, već zapopljen, pođe u Beč kao član augustinskog višeg odgojnog zavoda. Kaznačić voli u Gaju slaviti i sakupljača i spasitelja starih rukopisa, koji bi inače propali, da nije u Dubrovnik došao on, mnoge pronašao i mnoge odnio u Zagreb; ali je pravopis više od svega predmet vrućih

preporuka i pretresanja u Dubrovniku i Dalmaciji. Pa i sam »Magazin«, kojega uređuje grčkoistočnjak »Ilir« Nikolajević, žali, što Martecchini ne izdaje stare dubrovačke pisce novim »ilirskim« pravopisom. Međutim znamo, da to ne želi svak; protivan mu je i Fratar Gluhi, koji ga u pismu prijatelju u Splitu zove hrvatskim pravopisom i veli, da ga »samo hudobe razumiju«. Inače Gajevu ličnost oćutkuje i »Zora Dalmatinska«.

O Gaju radije nas izvješćuju talijanske novine »La Favilla« (Iskra), koje su izlazile u Triješću. Tu su pisali Medo Pucić i Ivo Kaznačić, jer su mislili, da će talijanska javna štampa prije nego »ilirska« upozoriti široki svijet na pokret uopće, a na Gaja napose. O ovom čovjeku izjavio je u tom listu Pucić: »Malo ima ljudi, kojima Dubrovnik toliko duguje koliko njemu, jer samo Gaju ima grad zahvaliti, ako su dubrovačko ime i dubrovačka književnost nerazrješivo spojeni s preporodom narodnoga duha u Iliriji«. Prećutno prelaženje preko tako zamašnog buđenja narodne svijesti ima se donekle pripisati ondašnjoj apatiji, koje se Dubrovčani nijesu sasvim otresli ni na Gajevo živo poticanje. Mnogo je tome krivo i to, što austrijska vladavina nije dopuštala, da se štampom slave vrline, koje su makar kako u vezi s dubrovačkim domoljubljem; iznad veselja, što će ugledati svijeta djela starih Dubrovčana, nije se smjelo ići, niti je onda bilo ljudi, koji bi se radi toga s vlašću inatili. Ni u knjigama onih godišta ne nalaziš u Dubrovniku drugo osim uzajmičnih pohvala, kojima pjesnici jedan drugoga kuju u zvijezde. U njihovim elegijama i poslanicama zaludu tražiš poeziju kao višu odgojiteljicu čovječanstva, ili borbu čovječje duše za pobjedu sreće i pravice, ili naprezanja za moralne ideale vremena.

G. 1838. čini se da je malo ko od Dubrovčana primijetio, da je u Dubrovnik došao Vuk Karadžić. Vukovo ime bješe se pročulo, ali je odjek njegova glasa jedvice dopirao do Dubrovnika. Karadžić se zadrža u našem gradu 13 dana. Matija Ban, kojemu je onda bilo 20 godina, priča, da je gledao brkatog Vuka, gdje u krčmama sluša guslare i piše, što mu oni u pero kazuju.

☆

Godina 1848. izazvala je i u mirnom, skladnom Dubrovniku po neke događaje. Ona se doista nije mogla javiti praznih ruku gradu Sv. Vlaha, ali se ograničila na to, da dopusti, da čeljad za trenutak pomahnitaju.

Glasovi, koji su stizali o ustavu i o slobodi štampe, nijesu iznenađivali ozbiljne domoljube, ali su ugrijavali glavu šireg svijeta. Ti glasovi, pomiješani s vijestima o seljačkoj revoluciji, ve-

čini su nejasni, ali su se zgustili jedne subote krajem ožujka. Toga dana radoznalost se izvrgne u teški duševni nemir, a ovaj najzad u nešto, što je sličilo ustanku. Neki Savasta, Obad, Moretti drže oduševljene govore u Lazaretima i na Pločama; u gradu, u »Zvicera«, duše se od vreve. Stari gospar Antun Kaboga, koji još nosi gaće do koljena, bijele bječve i otvorene cipele sa srebrnim sponama — karakterističan tip »gospara antikoga« — gleda u kafanu s ulice; on ne podnosi tu bezličnu mješavinu i čudi se, što druga vlastela to trpe i razgovaraju se s čeljadi s koca i konopca. U taj mah — već se spustila večer — pukne odnekud glas, da je stigla »štafeta« s viješću o udijeljenom ustavu (štafeta: osobiti službeni žurni dopis). Glas se razaspe s munjevitom brzinom, i koliki su grad i pregrađa, sve pojuri na Placu. Tu zanatlije i mali trgovci, mladež i vjetrogonje viču: »Živjela sloboda!« Pusta radoznalost istjera iz kuće i babice na Prijekom i pod Sv. Marijom, pa im se niz tamne strme uličice svjetlucaju fenjerići kao krijesnice. Žagor svijeta i uzvici porastu, kad provale na vrata Od Ploča razgalamljene čete Obadove i Savastine. Izdere se neko, da kotarski poglavar ne će da priopći, šta je uprav donijela štafeta. Na te riječi zgrnu se svijet kao na nečiju zapovijed Prid Dvorom, i dok se orila vika — Štafeta! Štafeta! — udri Savasta s drugovima na dvorska vrata, koja su bila cijeli dan zatvorena, nagovori stražu, da se mahne otpora, i prodre unutra. Kotarski poglavar bješe već kradom vidio, šta se to na ulici kuha i da se ovaj put Dubrovčani ne šale. Doista ne bi za dugo, i na jednom od prozora na pročelju eto Savaste, gdje jednom rukom maše štafetom u zraku, a drugom diže lojanu svijeću i svojim već promuklim glasom javlja, da je car udijelio ustav. Nasta urnebes. Kliče se: »Živio Imperàtur! Živjela kostitucìon! Ne ćemo konservàtive!« Sav grad kao da je poludio. Neki pitaju, hoće li se ustrojiti Narodna Garda, i tisuću njih odgovara: »Hoće! Hoće!« Zbilja, bijelo-crvene kokarde već su gotove, kite se klobuci i vesela povorka promiče gradskim ulicama kličući i pjevajući. S vrata Kneževa dvora biskup Jederlinić mjeri pogledom te crne mase, koje se udaljuju, pa híti poglavaru, da mu izreče svoju radost i da ga zamoli, da pozove vlasti i narod na sutrašnju svečanu zahvalnicu u Gospi. Međutim življi i neodgovorni elementi iznesu na Brsalje velika državna mjerila — jer je očevidno, da u ustavnoj državi mjerila više nikome ne trebaju — pa ih razbiju. Zatim, da pokažu, kako je sada svakome slobodno misliti i raditi kako ga je volja, istuku na ulici dvojicu ili trojicu gospara, koji vjerojatno nijesu bili njihova mišljenja. S prozora svoje kuće Vlagj Gozze gleda istrčavanje i motljanje naroda i kaže: »Ah, nije ovo zrelo, ne!« Neoprezni

Dživo Gozze reče te večeri nekima: »Znate li, što je sve to? Car se boji, da mu krunu ne odnesu, pa obećava, što god od njega traže!« Kako to izusti, nasrnu na njega dva svijesna građanina, i on jedva donese živu glavu u kancelariju Blagog Djela. Da veselje bude potpuno, glazba obađe svirajući grad i predgrađa, i te večeri Dubrovnik se okupa u moru svjetlosti. U »Zvicera« zakrčio je prostorije uzbuđen i raspaljen svijet. Stari Antun Kaboga nešto razlaže pokraj vrata, jer nije uspio prodrijeti unutra. Njegova dva prisna druga, pjesnik Jozo Betondi i »raskolnik« Niko Androvič, prate lakrdijaškim osmijehom njegov govor, i dok on ruši riječima europske prijestole, oni misle, da riječima nije nikad cijena toliko pala koliko toga dana.

Sutradan iskiti se grad sagovima i zastavama. Kokarde su posule ulice. Zadjenuli su ih za klobuk i gimnazijalci, koji se žure u zavod na službu Božiju. Kateheta hoće, da ih skinu; mudri ga upravitelj uvjerava, da nijesu opasne. Opća nervoznost uvukla se i u škole; stega stala popuštati. Neki nastavnici odstupaju od propisane metode, pa otud svađe između njih i biskupa.

Prvašnje vijesti upotpunjuju se novima: u Lombardiji i u Mlecima buna; u Hrvatskoj buna. Neki se tome raduju, neke to uzbuđuje, veliku većinu prenerazuje vijest bečkih novina, da država ne će sada više trebati tolikih činovnika: najzaneseniji su konstitucionalci poliveni. Tih prvih dana povrate se kući, zbog ratnog stanja, neki đaci iz Padove, koji su se na tamošnjem sveučilištu opili protuaustrijskim osjećanjem. Oni nose klobuk široka oboda, tako zvani »Cabrera«, značku talijanskih patriota, izazivačkim tonom uvrću bradicu i pakosno se podsmjehuju, kad sretnu predstavnike vlasti; oni su svojim simpatijama uz ugnjetavani talijanski narod u njegovoj očajnoj borbi protiv tuđinske Austrije. Dolazilo je koji put na ulici do sukoba između te oduševljene mladeži i neizostavnih ulizica; ali što je boljega bilo u Dubrovniku, to je bilo na njihovoj strani.

Sjedinjenje s Hrvatskom — geslo nacionalnog pokreta — i djela bana Jelačića tražili su, da Dubrovčani ulože svu svoju vještinu u slaganje stihova. Čestitke, pozdravi i poslanice bili su na dnevnom redu. Kazalieva vila razgovara se plačući s Velebita sa posestrimom. Pjevaju Jelačiću Antun Kaznačić, kanonik Arbanas, O. Pacifik Radeljević, Luko Giorgi, Mato Vodopić. Biskup će i svećenstvo dubrovačko te pjesme izdati u posebnom svesku i posvetiti ih banu. Luko Giorgi u talijanskim jedanaestercima predočuje banu žalosnu sliku svoga grada: »Dubrovnik, nekad svoj gospodar, danas

je sluga i pomiješan je s bezimenim mnoštvom malih gradova«. Pjeva se Jelačiću sa dvojinom više zanosa, kad je došao Dubrovniku u pohode. Pjeva se hrvatski, talijanski, latinski i grčki. Čudo, što ovaj put latinski ne preteže: tä pred šest godina, prilikom dolaska ne znam kojeg nadvojvode, sve prigodne pjesme i natpisi bili su na latinskom jeziku. Dubrovčanima se odazivlju pjesnici iz banske Hrvatske. Klasični odjeci iz hrvatske Atene oživljuju u Mažuraniću klasične uspomene.

Narodna Garda već je gotova stvar: to je prava izložba lovačkih pušaka svih vremena. Gardisti su odjeveni, kako koji hoće, i posuti kokardama. Kako u Dubrovniku nije nikad bilo novačenja ni vojničkih tradicija, možemo zamisliti, da ti junaci nijesu baš strašni izgledali. Gardu su sastavljale tri kumpanije po 100 momaka; posebna kumpanija složila se u Gružu i Lapadu; njih 4 pravile su legiju. Glavni zapovjednik bio je barun Šiško Gondola. Gardijsko obilježje bila je plava kapa crno obrubljena. Nove vojničke puške zamijenile su naskoro nevaljale lovačke puščetine, i to na veliku žalost mirnih bena i jarebica, koje na taj način nijesu od ustava drugo imale nego štete. Gardi je bio jedini posao šiljati na večer patrole, vježbati se, sudjelovati u vojničkim paradama, ići za vojničkom glazbom, koja je obično svirala koračnicu »Mi smo braćo Iliri«, i u svečanostima; za ovu posljednju svrhu imućniji časnici i momci raspolagali su skupom ali sjajnom uniformom. Garda nije dugo čekala, da dobije svoju ratnu himnu. Njen časnik, vlastelin Marinica Giorgi, požurio se da je ispjeva, a dr. Niko Lepeš pobrinuo se za glazbu:

U ime Boga i Sv. Vlaha,
pjevajući pojke,
udarimo svi bez straha:
paze nas djevojke!

Pjesma nažalost ne kaže, na koga će ta hrabra čeljad udariti. Inače su djevojke imale znatnu ulogu u životu naočitog pjesnika, pa nije se čuditi, ako u himni izgleda, da se Garda stvorila samo zato, da se pred curama bani i razmeće. Samo pri kraju ima u himni obvezna četrdesetosmaška izjava, da mlade Dubrovkinje ne će ljubiti tuđina; uostalom, one moraju istrčavati sad na prozor, sad na ulicu, kad Garda paradira, praviti kokarde, plesti lovor-vijence, biti dražesne i ljubiti gardiste. Nema sumnje, više su one opterećene poslom nego gardisti. Vrijeme je protjecalo, a znakovi, da je Narodna Garda živa, pomalo su nestajali. U svečanim prilikama

javio bi se po koji gardijski časnik, a kad su se i te pojave pometnule, nije niko ni primijetio, da ih nema. To je bilo g. 1855.

Garde, koje su se ustrojile u Stonu, na Korčuli i u Cavtatu u isto vrijeme, kad i ona u Dubrovniku, izumrle su poslije malo mjeseci viteškog života. Najuvjereniji pobornik te ustanove bio je neki Nardela, zapovjednik Narodne Garde u Cavtatu. Prvih dana ustavnog života, kad je Garda paradirala pred cavtatskom crkvom, išao je pred njom glavom župnik Zafron — potonji dubrovački biskup — i od pustog veselja bacao klobuk u zrak.

Suvišno je reći, da su viteški i neviteški događaji u gradu bili neizbježne pojave povijesnog momenta. Te godine (1848.), kako izjavljuje vlast, građani su bili mirni i vjerni vladi; prema ostalim gradovima bilo je malo izuzetaka. Svakojako, ako je vlada u tim časovima držala koga pod paskom, to je držala vlastelu. Tu su Medo i Niko Veliki Pozza bili kolovođe. Drugi su bili ili mlitavi ili oprezni ljudi. Kad je vlada g. 1853. naumila kazniti prekršitelje reda, koji je po njoj morao vladati i pomamne godine 1848., kotarsko poglavarstvo popisalo je, između ostalih »buntovnika«, sve članove porodica Bonda, Gondole i Pozze i dodalo, da su Dubrovčani bez izuzetka bili neprijatelji Austrije, jer su ufali, da će se iznova podići njihova Republika, i da su naznačene porodice bile glavni pokretači.

Te su potvore potjecale većinom od neke propale vlastele, poznatih ulizica, uz koje su stale i neke stare građanske porodice: to su autori onih satira, u kojima su se podsmjehivali plemenitim pregaocima i glasnicima novih načela i tim se preporučivali vlastima. Kotarski poglavar Pavo Rešetar bijaše tek zauzeo svoje mjesto, i sva je prilika, da nije znao za taj izvještaj, jer te iste godine javlja u Zadar: »G. 1848. Niko Pozza bio je načelnik; sva četiri brata, Niko, Marko, Mato i Lucijan Pozza osjećaju aristokratski, rođeni su za Republike i moguće je, da bi bili dočekali sa zadovoljstvom rasap Austrije, ali odveć su pametni, da bi se doista nadali u povratak Republike. Oni su se držali oprezno, živjeli su povučeno, vazda su voljeli red, nijesu naginjali ni talijanskoj ni ugarskoj strani, kaogod ni demokratskoj. Istina je, da se u gradu govorkalo, da oni potajno rade za Republiku, ali to se nije dokazalo«.

Te godine Preradović dolazi u Dubrovnik i oženi se Pavicom de Ponte, koju bješe zavolio za svog boravka u Zadru, kad je ono u »Zori Dalmatinskoj« pisao pjesmu »Zora puca, bit će dana«. Njegov dolazak obradova cijeli grad, osobito prijatelja Iva Kaznačića. Pjesniku se odmah pridruži pjesnik, vatreni Dum Antun Kazali, koji mu posta nerastavan drug. Stara ljutina na Dubrovčane,

koja bješe planula g. 1844. u uredništvu »Zore Dalmatinske«, kad su se oni odbijali od »Zore« zbog žalosnih »malenkosti« i vlastitog nehajstva, ove se godine prilično stiša i izlinjat će naskoro sasvim; kad se on vrati u Zagreb, oni će se u svakoj prilici obraćati velikom hrvatskom pjesniku i »dubrovačkom konzulu«, koji se sad u politiku više ne pača, jer mu dodijalo »praznu slamu mlatiti«.

Dani iskrene radosti brzo su prohujali. Sad se prilike mrse. »Austrijski Lloyd« prekida veze s Dalmacijom, pa rastu cijene najvažnijim životnim namirnicama; trgovina, putnici, sve je to ponestalo. Od činovničkih plaća i mirovina odbija se osobiti prinos državi za izvanredne ratne troškove. U isto vrijeme — strašno li su pojmovi zamršeni! — neki misle, da poreze ne treba plaćati, pa ih ne plaćaju; odakle bi ih pak vlasteli izaželi, kad kmetovi ne će da im davaju dohodak? Izbori biranih izbornika protekli su redovito. Izabrani zastupnici u bečki sabor bili su vraški Niko Androvič i blagi Ivo Radmili. Dođe na kraju naredba, da je obaljen osobni porez i snižena poštarina i cijena soli. Ovoj posljednjoj vijesti najviše se obradovao sitni narod.

☆

Neizbježni plod ili, ako se kome bolje svidi, neizbježna posljedica patenta, kojim je car Ferdinand u ožujku 1848. udijelio ustav i slobodu štampe, bila je neodoljiva potreba, da grad ima svoje novine. Otkako »Kraljski Dalmatin« bješe ispustio svoju francusku dušu (1810.), pune 22 godine ne vidje Dalmacija svojih novina, a Dubrovnik do g. 1848. nikakvih; grad se zadovoljavao zadarskim listovima, naime službenom »Gazzetta di Zara«, koja je stala izlaziti g. 1832., »Zorom Dalmatinskom«, koja se pojavila g. 1844., i »Dalmazia«, koja se utrnula g. 1846. Neko vrijeme upravljao je »Zorom« naš dr Ivo Kaznačić. S njim je surađivao u »Zori« Petar Preradović, i tu se zače njihovo prijateljstvo, koje samo Preradovićeva smrt prekinu. Prve novine, koje je Ferdinandov patent u Dalmaciji izazvao, bile su »Sedmične uspomene« (»Rimembranze della Settimana«), i to u Dubrovniku: četiri stranice u malom formatu; one su imale preobratiti svijet i oboriti tradicionalne neprijatelje slobode s boljim uspjehom negoli Giganti. U tom listiću Lukša Gozze traži, da to bude glasilo svačijih nazora bez izuzetaka; Ivo Galjuf toči šampanjac svog pjesničkog poleta; drugi iznose u »ilirskim« i talijanskim člancima blagodati ustava, štampe, Narodne Garde; predviđaju oduševljenje, s kojim će narod hrliti, da glasuje za zastupnike i za općinske vijećnike; nižu se retorični i katedrični člančići o slobodi; ali pjesme su najobilnija duševna hrana

za čitaoce. Dubrovačka tradicionalna vještina u kićenju strofa tu se sita izdovoljuje. Tu su Meda Pucića prve »Davorije« i druge pjesme, koje su poznije ušle u njegovu »Cvijetu«; tu su neke romance dra Iva Kaznačića... Čitalac kaže: nije moguće, da toliki zanos ustraje. Doista su novine izdahnule poslije dva i po mjeseca, otkad je prvi put pod njima zaškripao drveni tijesak Martecchinieve tiskare. Taj je list bio bez jasnog programa; neizvjesnost povijesnog časa primjećivala se u svakom retku.

U to vrijeme neki pribraniji umovi, kao n. pr. Miho Klaić, Niko Veliki Pozza, Gjuro Pulić, Kazali, Medo Pucić i drugi, bijahu po stečenom iskustvu uočili put, kojim se javno mišljenje moglo i moralo voditi. Ti su ljudi kumovali novome dubrovačkom listu »L'Avvenire«, kojemu je urednik bio dr. Ivo August Kaznačić. List se naime pojavio kao živ pobornik za sjedinjenje s banskom Hrvatskom, i kao takav obarao se žestoko na dalmatinske autonomaše, koji su protestirali protiv imenovanja bana Jelačića za dalmatinskog guvernera. Za aneksiju je i Medo Pucić. Kao dubrovački vlastelin, ponosan kulturnom slavom svoga zavičaja, Medo u posebnoj raspravi navodi, da je ban hrvatski određen, »da s nama upravlja«, ali u isto vrijeme i s očevidnim zadovoljstvom spominje Dubrovčane, koji su nekad bili banovi u Hrvatskoj; to prilično pakosno zadovoljstvo vlastelinu Medu nije se dalo premučati. L'Avvenire donosi glasovitu kritiku Gjura Pulića o osnovnim načelima javne nastave u Austriji; Lujo Serragli raspravlja o neliberalnom shvaćanju liberalnih naredaba; surađuje i Matija Ban. Što je list pisan talijanski kaogod i pređašnji »Le Rimembranze«, to nije nikoga na primorju čudilo; treba da i susjedi razumiju naše težnje. Ipak je dr. Kaznačić htio da već u prvom broju predusretne neodobravanje, koje bi se radi tog postupanja moglo pojaviti, i da ga opravda, iznosi mu razloge.

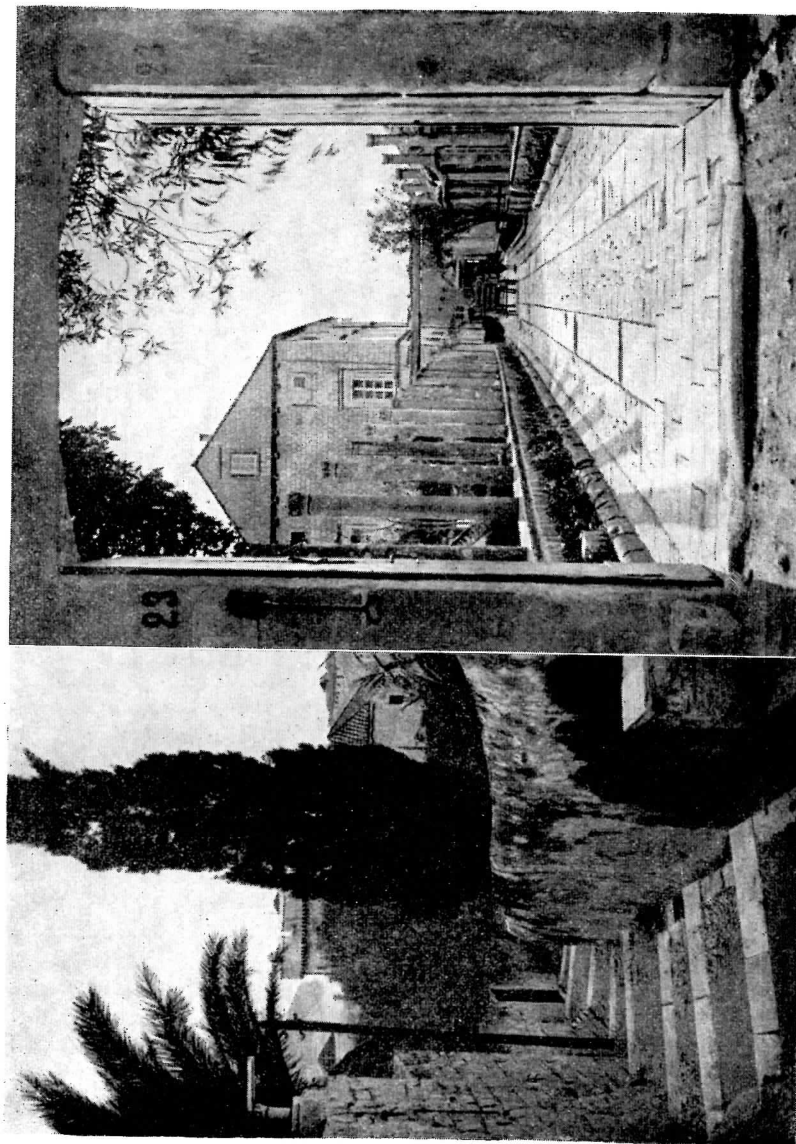
U ožujku g. 1849. »L'Avvenire« nije više izlazio; skončao je kao i njegov preteča: predmeti njihova djelovanja bili su vrlo upaljive prirode, pa su brzo dogorjeli. Svakojako kratko djelovanje ovog lista i njegova preteče kaogod i cijeli politički preokret, iz kojega su oni potekli, služili su i jačanju književnog preporoda, koji se bez političkih događaja ne bi bio onda razvio i izgradio.

Svojim pobjedama u Ugarskoj i Italiji Monarhija se izvuče iz teških prilika i poniženja, u koje se bješe survala. Prohtje se zatim carskoj vladi riješiti se i unutrašnjih teškoća. Carske naredbe, koje su u načelu ukidale ustav, bješe donijela »Wiener Zeitung« 26. kolovoza 1851., ali već nekoliko dana prije toga javljeno je na tajno okružnom poglavaru, šta će s ustavom biti, i preporučeno

mu, da odredi što treba protiv eventualnih pobuna. Lloydov parobrod, na putu u Carigrad, morao je 30. kolovoza svrnuti u Gruž poradi oluje na moru; tu neko sazna od putnika za carske naredbe i javi to u grad. Novost se pronese s munjevitom brzinom, ali na veliko poglavarevo čudo građani su je dočekali bez vidljive osobite zlovolje. Kobni broj »Wiener Zeitunga« stiže poslije dva dana; ovaj put je uzrujanost bila velika, ali do kakvih javnih manifestacija nije došlo. Gad i mrzost očitovali su se najviše u riječima i na licu čeljadi, koja ne traže ulicu i ljudsku vrevu; carske naredbe pale su na njih kao nadgrobna ploča.

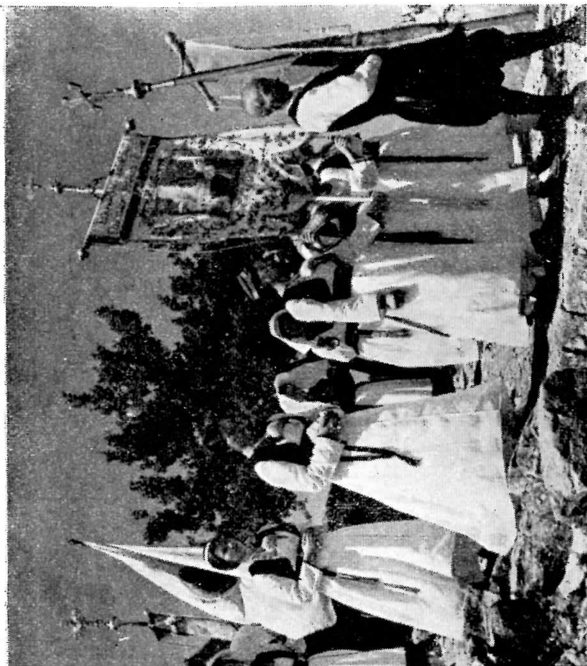
U malom broju Dubrovčana, koji nijesu baš žalili za propalim liberalnim ustanovama, bio je jedan od najvatrenijih »Ilira«, bogoljubni Antun Kaznačić. Njega je 1848. godina svakojako iznenadila, ali i preplašila. Gospar Antun, koji nije bio toliko očekivao, pisao je: »Slušao sam, kako se pjeva slobodi, narodnosti, pravu i tako dalje. Sad mislim, da je sve to prevršilo mjeru i da nije drugo nego kazna, koju je Providnost odredila umnim ljudima, koji su povjerene im vrline upotrebili na štetu naroda. Te zloupotrebe trebalo je ugušiti. I eto pojavio se osamdesetipetgodišnji starac (Radetzky), pun mladićkog žara; njega je Providnost odabrala, da obuzda razuzdane strasti. Ako danas, 1849. godine, buntovnici još to ne razumiju, razumjet će naskoro, kad taj slavom okrunjeni starac reče svome mladome caru: »Super aspidem et basilicum ambulabis et conculcabis leonem et draconem«. Po prirodi miran, bez mržnje, umjeren; ako je ikad bilo blijeska i trijeska u Kaznačićevoj duši, to je bilo u prvo doba narodnog pokreta. Ali njegova blaga priroda ne odoli vihoru kasnijih strasti; vihor nije se stišavao, a godine se nagomilavale na njegovim plećima; stario je, vrtlog događaja plašio ga, svijet se obnavljao smjelo i nepromišljeno. Gospar Antun povlačio se malo po malo, dok ga nije nestalo.

Podrugujući se nadutosti i neznaju nedoraslih obnovitelja domovine, klicao je ironički: »Ah, nesrećo, zašto me mati nije porodila u ovom vijeku, u kojemu svak sve zna i mladež bez ikakve nauke svud umije da stigne!« Kad ironija zavlada duhom, zavlada i tajna neka sjeta i predanje neizbježnoj sudbini; čovjek izgubi moć da se buni. Šećući jednom s prijateljem na Pločama, sretnu veliko stado volova za klanje; prijatelj reče: »Da ovi volovi znadu, kamo idu i kolik ih je broj, naopako nama!« U taj mah prestiže ih vojnička četa, te Kaznačić, pokazavši je prijatelju, povrnu: »Ovi znadu, kamo idu i koliko ih je, pa šta će?« Gotovo uoči smrti stade spremati izdanje svojih pjesama. One su izašle tek 1879. godine.

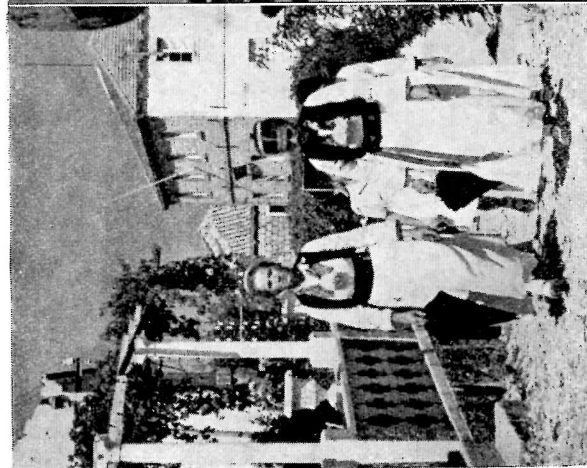

Prid kućom gospara Vita Bassegli Goze u Trstenom

Između Vrta

Procesija u Konavlima Phot.: M. Medeci

Nedjeljom u Grudi

Nakon prestanka »L'Avvenire«, u slomu tolikih pravednih nada a i tolikih obmama, ipak je živjela do g. 1851. čisto književna revija »Dubrovnik, cvijet narodnog književstva«, kojoj je prvi tečaj izašao u Dubrovniku, a kumovali su joj Medo Pucić, Matija Ban i Kaznačić; ostala dva tečaja izašla su u Zagrebu, i njima je upravljao Matija Ban. Veličini povijesnog časa ona nije potpuno odgovarala; u njoj Dubrovnik voli pričati o svojoj slavnoj prošlosti, jer je to pričanje doista idealan zalog za ljubav za domovinu; međutim burna vremena zahtijevala su praktičnija sredstva i odvažnije postupanje. Matija Ban (1818.—1903.) bio je inače na kruhu kod poznatoga srpskog političara u Beogradu, ministra Ilije Garašanina, te se proglasio Srbinom.

*

Malo zatim Dubrovnik bilježi posjet Ivana Kukuljevića. Kukuljević je došao u Dubrovnik 13. X. 1856. Kad je kočija, koja ga je dovezla iz Gruža, stala pred vratima Od Pila i putnik ugledao kameni kip Sv. Vlaha, koji se više njih diže i dočekuje strance s izrazom iskrene gostoljubivosti, on se poklonio i skinuo kapu. Čeljad, koja su tu bila, začudi taj poklon, pa navale kočijaša pitati, zna li on, ko je taj čudak; kočijaš slegne plećima, da ne zna; samo im zucnu: »Naš je!« Ako je Kukuljević iznenadio Dubrovnik tim znakom poštovanja prema slavnome gradu, iznenadio ga je Dubrovnik tim, što na vratima svoje sobe u gostionici nije našao ni brave ni ključa. »Kako da zatvorim vrata?« upita gazdaricu, a ona njemu: »Ne bojte se, gosparu, u Dubrovniku niko ništa ne krade«. Brzo se okupi oko učenjaka sve, što se u mjestu isticalo umom i književnim radom; na čelu bili su im Medo Pucić, s kojim se je Kukuljević već prije družio u Zagrebu i Rimu, i dr. Ivo Kaznačić, Antunov sin. Dubrovački gost, čim obađe grad i njegove znamenitosti, upregnu se u posao; radio je u arhivu, u samostanskim i privatnim knjižnicama, prepisivao, ispisivao i primao sa zahvalnošću knjige, listine i rukopise, koje su mu Dubrovčani poklanjali. Međutim najveće blago za povijest hrvatskog juga i Balkana pružio mu je državni arhiv. Pošto nije mogao sam svladati posla, odazvao mu se kao pomagač prijatelj Medo Pucić. Pomogao mu je i grčkoistočnjak Đorđe Nikolajević, majstor u pronalaženju starina i književnih rijetkosti, i Kukuljević je mogao najviše njemu zahvaliti, ako je mogao ponijeti kući nekoliko omota važnih pisanih spomenika.

Medo Pucić i njegovi prijatelji nastojali su, da se njihov gost što bolje zabavi. Medo priredi njemu u počast ručak u svom novom

ljetnom stanu na Ilijinoj Glavici na Pilama. Tu se obretu dr. Ivo Kaznačić, Medov brat Niko Veliki, Miho Klaić i Mato Vodopić, koji bješe naročito došao iz svoje daleke župe u Konavlima. Bio je vedar listopadski dan. Gosta začara neusporedivi vidik sa kućne terase, odakle je pred pet godina Niko Veliki pokazivao gospođi Idi von Düringsfeld krasnu okolicu, dok je zadivljena ženska uživala slušajući topli i odmjereni glas mladoga vlastelina. U Kukuljeviću odmah se probudi zaneseni istraživač, i pošto ga začudi, koliko u dubrovačkoj okolini ima bregova prozvanih po Sv. Iliji, stao je tumačiti, kako su kršćanski sveci često zamjenjivali poganske bogove i preuzimali njihova svojstva i moć. Pošto je Medo pročitao svoju još neizdanu pjesničku priču »Cvijetu« i Vodopić neke odlomke iz svoje »Marije Konavoke«, zavrže se govor o političkim i jezičnim stvarima. Njihova razlaganja nije niko pobilježio, niti znamo, kojim ih je duhovitim dosjetkama Kaznačić isprekidao. Svakojako ne ćemo pogriješiti, ako rečemo, da je glavnim predmetom bilo jezično pitanje. Kukuljević je bio zadovoljan književnim radom Pucića, Vodopića, Kazalia i drugih nekih, ali se ljutio na okorjele branioce starog književnog jezika.

Uopće Dubrovčani bijahu pristali da se u tom izjednače s ostalim narodom; ali kako da sasvim pobace stare književne oblike, onaj plemeniti uglađeni materijal, kojim su njihovi pređi podigli neumrli spomenik svojoj domovini? Na tako težak samoprijegor mnogi se nijesu mogli odlučiti. Zar da jezik starih domaćih pjesnika ne bude također jezik mladih naraštaja, i da učenici odjednom budu učitelji? Mlađe — kažu stari — kao da je sram pisati po dubrovački; pa zar da uzmu onaj neki pomiješani »jezik srpski, srbijanski i ruski«? Međutim ti žestoki pobornici tradicije, koji s razlogom brane lijepu riječ kulturnog hrvatskog juga od tuđega trunja, »kad u svom jeziku govore, miješaju svoje sa talijanskim riječima do zla boga; a kad se upute u učeni razgovor, tad upotrebljavaju samo talijanski jezik«. Tako piše Kukuljević. Mi smo tu pojavu u prijašnjem poglavlju objasnili; ona je školska, usvojena, gosparska, stvar mode onih godina; ona se činila skoro nevjerojatnom Kukuljeviću, kad je slušao, kako ta čeljad govore, čak i kad raspredaju o potrebi jednog književnog jezika.

Da se Kukuljević vratio poslije 13 godina, bio bi se obrnuo u kovitlac, kad bi vidio, kako se, po padu autonomaške općine, novo općinsko upraviteljstvo moralo zanimati i jezičnim pitanjem: ljudima, kojima je jezik književne zabave bio talijanski, nedostajao je materijal vlastitog domaćeg govora za upravne i tehničke poslove, koji su se u hrvatskom Dubrovniku dotad vodili na talijanskom

jeziku. Bio bi se Kukuljević ukipio od čuda, da je vidio, gdje u »Štionici«, koju je Medo Pucić onda osnovao, Pero Budmani poučava gospare u jeziku... kojim oni među sobom govore. Ove i slične prilike tipične su za ondašnji Dubrovnik.

Jedan od najvrjednijih Kukuljevićevih dubrovačkih znanaca bio je Marko Marinović. Što broje danas njegove pjesme? One su mahom prigodne, i za njih niko više ne zna. Međutim autorova je osoba simpatična i ne smije se mimoići. Već poznajemo njegove pothvate uoči predaje grada u siječnju 1814. Između patriota onih dana, kad se mnogo koja savjest kolebala i osobni interesi izbijali na površinu, Marinović bio je jamačno najčistiji. Ovaj sin dubrovačkog konzula na otoku Cipru volio je svoj Dubrovnik onom prostom prirodnom ljubavlju, kojom čovjek voli kuću, u kojoj se rodio i koja mu je ostala od roditelja. — Nema ti do Dubrovnika! — ovaj uzvik bijaše mu što i obična uzrječica, i on je doista bio uvjeren, da svaka ljepota i svako savršenstvo niču i cvjetaju samo u njegovu rodnom gradu. Marku Marinoviću ima potomstvo mnogo zahvaliti, jer sve da je i sam slagao stihove, radije je prepisivao tuđe pjesme, koje do tada nijesu štampom izašle, te tim spasio od sigurne propasti velik broj djela starijih dubrovačkih pisaca. Ovaj čedni niži činovnik bio je vrijedan krasnopisac, pa je milina čitati i gledati njegove lijepe rukopise. Na svojim prijepisima, plodovima patriotske strpljivosti, obično se potpisivao: »Marko Marinović, građanin dubrovački i skupitelj od razlikijeh pjesni slovinskijeh, ke bjehu sve spjevane u Dubrovniku od razlikijeh pjevaoca u prošasta vremena«. Prepisao je između ostaloga cijeli Zbornik pjesama Marka Bruerovića pa ga poklonio ruskome konzulu Jeremiji Gagiću; prepisao ga je, kazivao je Marko, »po nagovoru muze Klio i drugarice joj Palade«; u isto vrijeme molio je Gagića, da bi svojim ugledom potpomagao »Pjesnoznanje Slovinsko«, književno poduzeće izdavača Frana Martecchini. Umrije Marko u dubokoj starosti g. 1871.

Zanimljivo je, da je Kukuljević primijetio u Dubrovniku mnoge samo sebi slične originale, čudake, nastrance, kojima ćeš podobnih uzalud tražiti drugdje. Malne svaki naobraženi Dubrovčanin ima svoje posebne nazore i načela glede potrebe i načina života. Često naiđeš na čovjeka, koji ne mari nikoga izvan sebe. Na te ljude misli i gospođa Düringsfeld, kad piše o dubrovačkim »karakterima«. To su bili u austrijskom Dubrovniku ljudi, koje je propast slobode naučila, da pravica pred jačim ne smije pisnuti; zato oni

ni u šta više ne vjeruju; mrsko im je služiti novom gospodaru, a bijeda ih na to prisiljuje. U austrijskoj birokraciji iškolovana gospoda paze mnogo na cerimoniju, a to njima strašno dosađuje. Oni se kreću u svijetu starih, prokušanih nazora, i zadovoljavaju se sitnim pobjedama svog prkosa i jogunstva.

Dubrovačka okolina uvelike je zadivila učenjaka pitomošću kraja i naroda. Najviše ga je zanijela Župa: »Ti seljaci u svom ponašanju i razgovoru pokazivahu više plemenitih značaja nego li mnogi saloni europskih plemića«. Iz ove možebit pretjerane pohvale izvire velika razdraganost, koja je obuzela našeg putnika u društvu njegovih dubrovačkih prijatelja Meda, Nika Velikoga i Rafa Pozze za čestitom trpezom u njihovu seoskom dvorcu u Župi; tu njihov gost zateče Marinicu Giorgi, pjesnika četrdesetosmaške Narodne Garde, koji se već bješe povukao sa šarenog polja utopija i na veliku Kukuljevićevu žalost napustio muzu i političko bojište. Kad su poslije užine nanovo uzjahali na konje i nastavili put u Cavtat, Kukuljević opazi, da ih brzojavna žica uvijek prati, pa spomenu, kako se takoj žici veselio, kad je jednom išao po Kordunu, jer da žica ipak znači, da je tu kultura prodrla. Na to će mu Niko Veliki, da ga to podsjeća na onog Engleza, koji je na putu po nekim divljim krajevima ugledao vješala pa uskliknuo: »Nuti vješala! Tu mora da ima i ljudi!« Rijeku i Oca Pacifika Radeljevića, Trsteno i Gozzevu villu i perivoj, Lopud i Giorgiev dvorac, Lokrum i Mrtvo More na njemu i sve ostale romantične krajeve Kukuljević je obašao i te časove brojio u najljepše svoga života.

Samo u napuštenom benediktinskom samostanu Sv. Jakoba duboka mu se tuga savila oko srca. Bio je neki blagdan; tu u bašči mnoštvo naroda i vojnika, toči se vino i pivo, pjevaju, igraju, sve veselo i raskalašeno. Putnik požuri u samostansku crkvu, da se pokloni grobu Ignjata Giorgi, koji je tu živio, radio i bio pokopan. Ali crkva pusta, porobljena; tmina i tišina. Kukuljević daje da zapale svijeće, pa traže: po zapuštenom prostoru kao da se duhovi kreću; ali groba nikako naći! — Da putne senzacije budu potpune, Dubrovnik priredi svome gostu i potres: treslo se tri dana izasebice; ta neočekivana točka putnog programa strašno prestraši Kukuljevića; on se na kraju umiri, kad je vidio, da građani ne mare o toj malenkosti ni govoriti: to je za njih bio neznatan incidenat.

I pregledanje porodičnih arhiva pribavljalo mu je dodire s najboljim dubrovačkim društvom. Ugodno općenje sa starom vladikom Jelom Ranjinom, udovicom Nika Lucova Pozze-Sorga, nije nikad više zaboravio. Tu plemenitu gospođu on je opisao značajnim riječima. Malo koji pisac posvetio je kojoj ženi tako krasan moralni portret; malo ga je koja žena zaslužila kao Jelena Pozza-Sorgo; malokad je s blagorodnijim potomkom koje koljeno izumrlo, nego što je vlasteosko koljeno Ranjina, pjesnika, povjesničara i diplomata. Doista drugoga kova bila je mlada žena prijatelja mu Iva Kaznačića, dražesna, obožavana i razmažena Karle, ili, kako je drugačije zvahu, Dragojilica. Kukuljević bijaše uprav pred osam godina izjavio, da se odriče pjesništva i da će sad udariti stazom »zrelijih i poučiteljnih znanosti«, pa treba reći, da nije znao odoljeti čarima lijepe gospođe, ako se iznova latio gusala i u sonetu, što joj je u albumu napisao, slavio ljubav kao najveću slast i utjehu u životu. Međutim sastavak se ne može isporediti sa sonetom, što ga pred osam godina bijaše u albumu spjevao Petar Preradović i u kojemu se ogleda pjesnikova mlada sreća i sreća milog mu pobratima.

Uopće Kukuljević je ponio sobom iz Dubrovnika, pošto je tri nedjelje proveo u našem gradu, neizbrišljivu uspomenu na prijaznost, obrazovanost i plemenitost čeljadi, s kojom je općio, na ljepotu i položaj grada i okolice, na bogate zbirke, iz kojih je crpao toliki materijal za svoje književne radove, najzad na blago podneblje u kasno jesensko doba; »sve to opojilo me njekim sladjahnim čuvstvom, jer ja smatrah Dubrovnik majkom dosle nikad ne vidjenom, sijelom mladjahnih svojih uzora«.

POGLAVLJE IX.

»Normala«, stalna pučka i pomorska škola — Sjećanje na učitelje i podvornika Joza Pupu — Od Collegium-a Ragusinum do c. i kr. gimnazije s profesorima svjetovnjacima — Uspomene iz školskih klupa: ravnatelj Peričić i profesori Budmani, Zore, Castrapelli, Skurla, Kobenzl, Vučetić, Bona i Don Frane Bulić — Prvo predavanje Milana Rešetara.

Rekosmo, da je pučka škola za Republike bila nepotpuna i nestalna. Otvorivši g. 1817. »glavnu« pučku trorazrednu mušku školu s posebnim nastavnikom za svaki razred, Austrija je doskočila velikoj kulturnoj potrebi građanstva. Nastavni jezik bio je talijanski, pa je radi jezičnih teškoća prvi razred bio podijeljen na niži (kao pripravni tečaj) i na viši; samo vjeronauk poučavao se na hrvatskom jeziku. Da se olakša opća nastava, upravitelj je tražio već g. 1821., da školske knjige budu pisane u »ilirskom« jeziku, ali to nije dočekao. Školska vlast je onda mnogo držala do lijepog pisanja; njene su česte naredbe za taj predmet postigle, da je dubrovačka glavna škola stekla glas sa savršenog pisanja malih Dubrovčana. G. 1830. bio je u školi upravitelj patriot i vrijedni svećenik Dum Niko Arbanas, pisac tolikih prigodnih pjesama i kolenada i oštar protivnik Gajeva pravopisa (dakako, iz žestoke ljubavi za književnu predaju rodnog grada). Nabrzo dodan je školi četvrti razred, ali ovaj bude skoro pretvoren u dvorazrednu nižu realku. Tu su učitelji bili Baldo Kosić, valjan crtač, mehaničar i prirodoslovac, pa Grgur Rajčević, koji umre kao zadarski nadbiskup, Stijepo Bradaš, najomiljeliji dubrovački nastavnik, i drugi. Najposlije se i realka preobrazi, te se g. 1872. načini od nje trorazredna građanska škola, a »glavna« pučka dobije opet svoj četvrti razred i bude od nje osnovna škola, koja se zvala u gradu »normala«.

U to vrijeme i pomorska škola, koja se otvorila g. 1856. i bila pridružena realci, bude samostalna. Isprva su mlade pomorce poučavali privatno Urban Appendini i neki Devaulx, Francuz iz Marseille-a, i spremali ih za ispite, što su se polagali u Trijesću;

tamo im je pomagala i neka već masna i raskupusana rukopisna knjiga, u kojoj su bila pitanja i odgovori, kao n. pr.: »Šta se traži od brodskog kapetana, kad naprasno udre oluja? — Traži se od njega srčanosti i prijezir vlastitog života. — Kako ćete ploviti, kad se na more gusta magla spusti i ništa se više ne vidi? — Uzdat ću se u svoje iskustvo i čekat ću, da se magla raspline. — Koji su najgori neprijatelji svakog pomorca? — Meka postelja i polivena trpeza«. — I tako dalje. Sad je i narodni hrvatski jezik ušao u škole i hvatao sve više maha. G. 1875. sam Franjo Josip potpisa se »naški« u školskom albumu normale. Po selima pučke škole stadoše se otvarati g. 1832.

Za Republike poučavanje ženskinja bilo je posao ženskih samostana. Po propasti države i u prvo vrijeme austrijskog vladanja radile su sa ženskom djecom privatne »meštrinje« (učiteljice). Tek g. 1837. otvori se ženska pučka škola, a g. 1853. dovedene su u Dubrovnik milosrdne sestrice, da poučavaju djevojčice. Žensko učiteljište, koje se otvorilo g. 1866., odlučno je djelovalo na bolje obrazovanje ženskog svijeta (ma da se prvi razred inaugurirao sa samo 2 pitomkinje); zavod je opremao vrijednim nastavnicama cijelu Dalmaciju i mnoge su ga Dubrovkinje pohađale, samo da steku neki viši odgoj.

Ali vratimo se na »normalu«, gdje sam i ja davno nekad imao dužnost da grijem klupe.

Normala je bila smještena u velikim zabitnim sobama dominikanskog samostana. Nastave i koristi, što smo je od nje imali, malo se što sjećam; znam jedino, da je običaj bio, da za odmora jedan između nas bilježi saučenike, koji su najviše buke pravili, i da ih kasnije javi »meštru« (učitelju) (doista izvrsno vježbanje za one, koji su za taj plemeniti zanat već imali prirodnog dara); krivac dobivao je u ime pedepse obične »špalmate«, naime udarce ravnalom po prstima. Nikad ne ću zaboraviti školske klupe: dugačke, koliko je soba široka, i već toliko puta zamazane gustom crnom bojom, kao nekim lijepkom; nama je velika zabava bila iskopavati noktima jamicu u tom masnom sloju, pa u jamu vrzi živu muhu i poklopi joj prerani grob komadićem papira. Na klupama bila je pred svakim učenikom po jedna rupica, u kojoj se čuvala prljava mastionica — tâpanj — školska svojina, dok je »ingvas« (mastilo) dobavljao sam meštar, i svaki put, što ga usipaše u tâpanj, plaćalo mu se po dva novčića. Tako je bilo i s guščjim perom.

Koje od tih klupa, od mračnih i studenih soba i dugačkih, tihih hodnika, koje od uopće misteriozne samostanske prirode, u

kojoj smo provodili osvitak života, ostao mi je u pamćenju ne baš najprijazniji utisak mog prvog đakovanja; ipak se iz njega ističu, kao jedine mile uspomene, moji učitelji i školski poslužnik. Tu je dobri i blagi meštar Suhor, s kojim cijeli razred jednoglasno sriče početnicu i tura u pamet tablice mrske računice. Tu je meštar Cvijeto, mislim, u trećem razredu; nosi vazda cilindar, pa otire znoj sa potiljka velikim kao jedro ubruscem plave boje: to je sve, čega se o njemu spominjem. Tu je inteligentan i obrazovan meštar Kurelić; pa vjeroučitelj, stasiti i dobro ugojeni kanonik Pitarević. Najbolje se sjećam meštra Iva Castrapelli, Šipanjanina; to je simpatičan debeljak osrednjeg stasa, obožavalac Gundulića, Čubranovića i uopće dubrovačke književnosti, koju je cijenio slavnijom od ikoje druge; sjem toga bio je oduševljen botanik i pun osjećanja za prirodne ljepote; ne znam, šta je danas s njegovim lijepim herbarijem.

*

Međutim najzanimljivija uspomena iz tog vremena bez sumnje je školski poslužnik. Zvao se Jozo, nadimkom Pûpa. Njegova osoba imađaše na sebi sva obilježja jedne tek prosnivane, u zbiljnom životu nikad neuočene pojave; i ja mislim, da je stranac, koji je u ono doba dolazio u Dubrovnik, mogao ponijeti sobom kući na povratku neizbrisivu uspomenu na Joza Pupu, dublje u pamćenju zasađenu negoli Minčetu ili Knežev dvor. Bio je Jozo čovjek srednjeg stasa, sitne građe, mršav, ispijen, a nikakvih godina, jer ni po čemu nije se dalo suditi, je li to mladić ili starac. Na njegovim potamnjelim izbrazdanim obrazima, na premlazu jedva prikrivene gorčine, kojom su mu suhe usnice bile prevučene, i u malim, crnim, nemirnim očima, koje vazda gledahu ispitljivo kao od neke tajne zabrinutosti, poznavalo se, da spada u stvorove, koji su od vajkada sirotinja. Veliku zbilju, koju su mu teške, nikome neispovijedane brige na sumorno lice navlačile, nije nikad razblaživao osmijeh; osmijeh bijaše se otuđio od njegova lica, i ne znam, je li mu ikad duša poznala blagodat makar trenutne radosti. Sve je na njemu izgledalo, kao da se s njim rodilo, da će ga do groba ispratiti, da drugačije ne može ni biti. Tome pridavaše svoj dio i njegova čudnovata nošnja.

Nosio je velike široke crevlje, krojene prije s obzirom na žuljeve nego na nogu, a vazda pomnjivo olaštene, da bi se pod svijetlim debelim pomazom prikrio iskrpljeni natplat, i crne, uske gaće, nabrane u tisuću gustih nabora, pri dnu obrubljene jakim trakom, da se ne bi istrošile; one su se pripijale uz mršava Jozova stegna u slici dugačkih rukavica. Ali najvažniji dio njegova odijela bio je

»paletun«, veliki tamnoplavi, do koljena dugački »paletun«, stegnut oko pasa i na prsima zakopčan velikim svijetlim pucetima od žute mjedi. Oko vrata nosio je zavezanu bijelu svilenu ogrlicu, u koju je bila zadjevena zlatna igla sa dragim kamenom; najzad poviše ove obilazne izložbe starinske mode dizao se na Jozovoj glavi visok cilindar široka oboda, pod kojim mu se progrušana kosa desno i lijevo kovrčila u sitne zamazane uvojke.

Koje od ljute nevolje, koje iz potajne ljubavi za vrijeme svojih mladih dana, ova čudna prilika, prava karikatura »gospara antikoga«, prkosila je s neizrecivom dostojanstvenošću vremenu i modi, prolazila je laganim, skoro nečujnim koracima gradskim ulicama kao utvara izazvana iz redova izumrlih pokoljenja. Tolika bijaše Jozina neusiljena ozbiljnost i toliku je bezazlenost odavala cijela njegova pojava, da se izmicao svakom pakosnom ocjenjivanju; bijaše Jozo jedno oličeno načelo, jedno neporušivo uvjerenje, jedan pojam. Međutim dječurlija, koja se oduvijek odlikuju neumitnom okrutnošću prema slabijima i mirnima, pored poznate dubrovačke pitomosti, pronašla su Jozu nekakav dodatak nadimku, te kad su ga na ulici sretala, dozivala su mu svojim piskavim glasićima punim zlobne radosti: »Jozo Pupa, izio glavicu luka«, pa bi vesela i zadovoljna strugnula dalje. Jozo je blijedio od pritajene ljutine, stiskao vilice, i mučao; nešto bi mu se natuštilo oko srca, ali je išao svojim putem, miran, dostojanstven. I kad bi Jozo u hodniku zazvonio da je svršila škola, i čim bi izrekli završnu molitvu, vrata su se pod pritiskom naših pleći širom otvarala i mi bi provalili iz razreda kao bujica, kad ustave polomi, te minuvši maličak starog poslužnika dobacili bi mu u po glasa, da nas ne bi meštar čuo: »Izio glavicu luka!« pa bjež junački niza stube. Uvrh mračnog hodnika stajao je Jozo nepokretan, uspravan, kao da se sa zidom srastao; lice mu se razvlačilo od prepaćene lude uvrede, ali je mučao i stezao grozničavo u mršavoj ruci uže školskoga zvona. I pošto bi posljednji učenik zamakao iza ugla od stepenica, Jozo Pupa spustio bi ruke niza se i pognute glave nestajao nečujno u mraku i tišini.

*
* *

Gimnazija još se do nedavno nalazila u prostorijama ukinutog samostana Sv. Katarine, gdje se g. 1806. stari Collegium Ragusinum bijaše povukao, kad su ga Francuzi otjerali iz njegove zgrade i u nju smjestili vojničku bolnicu. U samostanskim prostorijama Collegium je životario još dvije godine. G. 1808. Marmont zasnova u tom

istom samostanu veliki Licej-konvikt, koji pak prijeđe g. 1814. sa svojom nastavnom metodom i svojim profesorima Skolopima u austrijske ruke. Dubrovčani nijesu propuštali prilike da traže, da se bolnica preseli kamo drugdje i da zavod zauzme svoje staro mjesto. Sam francuski general Bartrand bijaše odlučio, da se zgrada povrati školi, ali Napoleonov pad osujeti ovu namisao. G. 1816. građani se obratiše bečkoj vladi, ali uzalud; na dvije godine poslije toga car Franjo I. uvjeri se, da im je nepravda učinjena, i pošalje u Dubrovnik kotarskog poglavara Suppe-a — oca čuvenog operetnog skladatelja — da razvidi stvar, ali i to bi bez koristi. Zaludu Dubrovčani zakumiše i nadvojvodu Karla, da im pomogne; utaman izađe u tom poslu i ministarsko povoljno rješenje: svemoćna vojnička vlast svaki se put protivila, pa i danas (do 1941. — nap. izdavača) zapahne te otužni vonj lijekova u prostorijama, u kojima se zdrava dubrovačka mladež opijala šumom Vergilova stiha.

Kad se g. 1817. nastava u Dalmaciji preustrojila i bile su uvedene tri gimnazije (u Zadru, Splitu i Dubrovniku), naš Licej pretvori se u c. i kr. gimnaziju sa 5 razreda i sa stručnim učiteljima mjesto razrednih. Skolopi su na muci, jer im je teško dobavljati toliko nastavnika iz svojih redova, a ovi se moraju podvrgavati ispitima za osposobljenje. U prvom razredu, gdje djeca još ne razumiju talijanski, određeno je da će se upotrebljavati Appendinieva talijansko-ilirsko-latinska gramatika. Uopće novom školskom duhu stara se predaja s mukom prilagođuje; tim teškoćama pridružuje se i nestašica školskih knjiga. Kad slijedeće godine broj razreda poraste na 6, a Skolopi nemadoše nastavnika, nanovo proradiše razredni učitelji mjesto stručnih. U isto vrijeme bješe u nastavu prodrlo načelo, da filologija ima biti glavni dio poučavanja, a realni predmeti samo uzgredni.

G. 1829. brojio je zavod samo 100 đaka, i to glavno uslijed naredbe, da se ne smiju primati oni, koji nijesu građanskog staleža; samo vrlo darovita djeca iz puka pravila su izuzetak. Đaci su išli svaki dan na misu, ispovijedali se i pričešćivali 5 puta na godinu; vjeronauk se poučavao hrvatski u prva dva razreda. Priređivale su se u zavodu i zabavne večeri; osobiti izvještaj c. i kr. redarstva priča nam, da se jednom predstavljala Kotzebueova komedija »Brkaonica« (Wirrwarr) i da je Skolop Otac Velina igrao žensku ulogu. Bruke li u gradu! Biskup uvjerava višu vlast, da se iz komedije ispustilo sve, što se s vjerom ne slaže, ali mu vlast odgovara, da bi bolje bilo, da se komedija nije davala. Te godine uveden je njemački jezik kao neobvezan predmet. Predavao ga je Frano Petter, Nijemac, poznati pisac o Dalmaciji.

Međutim velike su promjene nastale g. 1848. Zavod više ne zavisi od mjesne političke vlasti, nego od sad ustrojenog ministarstva za bogoštovlje i nastavu. Gimnazija poraste za dva razreda i bude osmorazredna. Naskoro (1850.) đaci polažu prvi put ispit zrelosti, ali u isto vrijeme nastaje pitanje o postojanju zavoda, jer Skolopi ga više ne mogu opskrbljivati učiteljima. Pitanje riješi se tim, da su oni napustili gimnaziju i Dubrovnik i da su Isusovci, koji su se pred desetak godina povratili u naš grad, preuzeli g. 1854. poučavanje. U to doba (1849.) hrvatski jezik uveden je kao školski predmet, a g. 1869. na opće zadovoljstvo naroda kao nastavni jezik, pošto je utrakvizam, izmišljen g. 1868., donio više zabune nego koristi. Ova posljednja preinaka i druge neke prilike skloniše vladu, da otpusti Isusovce; oni odoše, te školske godine 1868.—69. bude zavod sekulariziran. Isusovci su se opirali svakoj vladinoj naredbi, nijesu trpjeli ničije upletanje u njihovu nastavnu metodu, nijesu se nikako obzirali na duh novoga vremena. Oni su nagovarali djecu, da dižu iz kućnih knjižnica knjige, koje su ona držala da su od crkve zabranjene, i da ih predadu ravnatelju; te su se knjige spaljivale u zavodskom dvorištu pred svima profesorima i đacima; pjesme talijanskog pjesnika Fusinata spaljene su, jer je autor neznabožac i raskalašani potukač!

Kad sam stupio u gimnaziju, hrvatski jezik već bijaše nastavni. Zavod se je isticao vrijednim profesorima. Spomenut ću samo upravitelja Peričića, prevodioca Horacijevih satira, Pera Budmani, Luka Zore, Josipa Kobenzla, Stijepa Castrapelli, Vica Pasarića, Bepa Bonu, Antuna Vučetića, Frana Bulića, Stijepa Skurlu... U ono vrijeme, kad su nastavnici i učenici bili skoro sve sami Dubrovčani i kad je uprava zavoda uživala neku neodvisnost, možebit i stoga, što je bila u rukama čestitog i odlučnog čovjeka, odnosi između nas i profesora imađahu obilježja iskrenog prijateljstva, kojemu je poštovanje prema starješinama postavljalo dužne granice. Učilo se prema propisima nastavne osnove, koja je vrijedila i za Innsbruk i za Olomouc; ali tradicija starog dubrovačkog humanističkog odgajanja još se uvijek očitovala u pitomosti i duševnom raspoloženju, u razgovoru i književnim proizvodima boljih umova, te kradom od starije vlasti — tog vječitog sumnjivca — oblijetala svojim potkresanim krilima stari dumanjski samostan i vitlala pred otvorenim prozorima školskih soba svježe mirise osunčanih poljana.

*

Predavanja naših boljih profesora više su bila prijateljski razgovor između iskusne čeljadi i nevješte djece negoli lekcije. U

tome je prednjačio Pero Budmani. U isto vrijeme bio je on uzor stege i poslušnosti; đaci nijesu slušali upraviteljeve naredbe onako, kako ih je do kraja slušao gospar Pero. Mi, njegovi učenici, gledali smo u njemu dobrog prijatelja, skoro svog starijeg druga; s nama nije gubio nimalo od svog zlatnog strpljenja; zato smo ga vazda dočekivali kao na krilima. Međutim valja pamtiti, da je čelični karakter upravitelja Peričića izazivao svačije poštovanje. Ponekad se dobrota Budmanieva srca ukazivala sa onom čudnom naivnošću, kojom se on mimo svakoga odlikovaše. »Ovaj čas sam prolazio Placom — reče jednom u školi — i vidio fakina (nosača), gdje nosi breme drva. Jedna mu cjepanica pala na tle, a on ne može da se prigne. Ja mu je dohvatim i metnem na breme. Jesam li dobro učinio? Mislim, da jesam«. Kod bolje moralne nauke od ovakvih primjera, doživljenih a pričanih iz iskrena zadovoljstva. Naši vrijedni učitelji: Kobenzl, Castrapelli, Zore i drugi pozivahu se na njega kao na višeg suca. Dr. Ivo Kaznačić, koji je neko vrijeme predavao hrvatski jezik, imao je običaj popravljati naše školske zadaće pred nama u razredu. Jedan naš saučenik, začuđen što mu je gospar Ivo podcrtao neki tobože pogriješen oblik, primijeti mu skromno, da to ne će valjda biti pogrješka, jer da tako i gospar Pero piše. Na to će mu Kaznačić: »Ludove! Što mi to nijesi prije reko!«

Među naše simpatije u gimnaziji brojio se i profesor Luko Zore. Čovjek srednjeg stasa, kršan ali prikladan, jedar i pun kao saliven. Na njegovu zbojitom i runjavom licu bijahu boginje ostavile neizgladivih tragova; ispod zlatnih naočari, koje su mu sjedile na mesnatom nosu, svijetljahu se dva krupna crna, nešto buljava oka, koja odavahu hitru pamet i dobro srce. Cijelo lice bijaše mu obraslo gustom crnom, kovrčastom bradom, koja mu je sjenila debele, sočne usne, pa se spuštala dostojanstveno na široka prsa. Njegovo držanje bilo je proračunato, uzdržano i u potpunom skladu sa zdravim obiljem njegove vanjštine. Tako mu i glas pristajaše: zvonak, grlat, kao da je iz dubine pluća navirao na usta. S nama u školi postupao je prijazno; voljeli smo ga naročito, kad je veličao ljepote Gundulićeva Osmana. U ono doba naši su nastavnici usađivali u mladenačka srca svoje iskreno oduševljenje za domaću književnost. Današnja školska mladež, koja stenje pod gomilom suhoparne nauke, obikla ujednačenom, ravnomjernom uzgajanju, gdje se teško probija poneki jak, uman i karakteran učitelj, teško može shvatiti korist, što se onda crpala u dubrovačkoj gimnaziji, gdje se iz knjiga malo učilo, a mnogo iz prijateljskih odnosa sa nastavnicima, koji bijahu

rodom Dubrovčani. Kad je Zore sa katedre čitao svojim lijepim baritonskim glasom važnije epizode iz Osmana, slušali smo ga nedahnimice, gutali smo njegove riječi. Njegovo se oduševljenje prelijevalo u naša srca kao plamena struja. On je volio lijepe zvučne riječi, koje su u njegovim ustima dobivale neku osobitu zaobljenost. Ponekad je naglasivao važnost jednog predmeta, dodavajući svoje kratke refleksije, za koje mu je glas dolazio kao odsudan. Bio je veliki prijatelj Pera Budmani, koji je bio jedanaest godina od njega stariji. Upoznaše se 1865. godine u crkvi Sv. Vlaha, gdje su pjevali uz orgulje. Zore je onda bio lijep, stamen mladić (boginje su ga nagrdile kasnije u Beču), bistra oka i pronicava duha. Isprva je polazio sjemenište, da će u svećenike; ali čim se sjeti, da to za njega nije, ode na sveučilište, da se osposobi za slavistiku, grčki i latinski, i kad se povrati u Dubrovnik, bijaše već krupan čovjek, ukrutio od zdravlja, s golemom crnom bradom. Gospar Pero, koji se s njim brzo sprijatelji, uvede ga u otmjeno društvo, gdje je predmetom razgovora bila književnost i filologija, a ponekad i politika. Tu su kolo vodili braća Medo i Niko Veliki Pucić, od kojih, naročito od Nika Velikoga, Zore mnogo što nauči za svoj kasniji rad o jedinstvenosti Gundulićeva eposa.

Zore je radio kao krtica: njegovi se članci i rasprave broje na stotine; kada bi na što pregnuo, ulagao je u to sve svoje snage; zanio bi se u posao sa svim žarom svoje vazda mlade duše. Pa ako je u njega bilo mnogo naivnosti — a malo prije i u ono doba mnogi naši mozgovi bijahu krcani naivnim idejama, o kojima svjedoče čitav ilirski pokret i kasniji njegovi odjeci — ne možemo smetnuti s uma, da je tomu krivo i nedovoljno poznavanje stvari. Svakojako je bio vrijedan čovjek, a uz to dobra srca. Kaogod što je gospar Luko, pored sve svoje neobične težine, bio izvrstan plesač, tako je pored svoje stamene snage, pored svoje krupne, mesnate šake, bio mek kao pamuk. I njega, kaogod i Pera Budmani, salijetala je naša bujna radoznalost; ali naši su se upiti obično ticali jezičnih pitanja, napose dubrovačkog dialekta; to je bila trajna potka našem čavrljanju. U tome je gospar Luko uvelike uživao. Podrijetlom je bio iz Konavala a rodom iz Cavtata — kao što su Bogišići i Bukovac — od oca Antuna, malog trgovčića, i majke Mare, o kojoj je kazivao, da je bila »trijes od žene«.

Kad se primio mjesta školskog nadzornika u Bosni, teška se srca s njim rastadosmo. Međutim prilike — ili bolje neprilike — u novom kraju nagnaše ga, da se vrati kući. Jednog popodneva — bilo je krajem zime — banu gospar Luko pred »spičariju«. Onaj čas izgledao je strašan: na njemu golem ćurak sa širokim ovratni-

kom, na glavi naherena visoka astrahanska šubara: kao da mrzne od silne studeni. Šubara stapala se s gustom bradom, a brada s debelim krznom. Prolaznici se nijesu mogli siti nagledati te sibirske nošnje u suncem okupanom Dubrovniku. Sutradan se profesor preobuče u južnjačko odijelo.

U društvu, sa svojim vršnjacima, na sijelima, plesovima i večerama u »Štionici« bio je Zore neprocjenjiv elemenat razgovora i šale. Kad je plesao, njegovoj snazi rasla su krila, postajao je lak, izvanredno okretljiv. Njegova gospođa, mlada i divna »Zorinica«, vazda sa ukusnom elegancijom odjevena, neumorna plesačica, brojila se u najzavodljivije ženske prilike, kojima se odlikovahu večernji sastanci u dubrovačkoj Štionici. Poslije plesa društvo bi posjedalo za trpeze, na koje su se redovito iznosile čuvene »stonjske kamenice«. Razvezali bi se jezici, uzavreli razgovori; čula bi se dovikivanja, smijeh, hitra dobacivanja Iva Kaznačića, šaljive primjedbe Rafa Šarića i mletačke pošalice Nika Maloga Pucića, dok bi pleći gospara Luka igrale od silnoga smijeha... Bože dragi, koji je to vjetar pognao u nepovrat kao pustu prašinu te divne večernje sastanke?...

Uz Pera Budmani i gospara Luka dostojno se vrstao filolog i slavist Stijepo Castrapelli, rodom iz Korčule, sin mog dobrog meštra u osnovnoj školi. Kratko mi je vrijeme bio profesor. Vazda je bio zabrinut svojim slabim zdravljem, izbijala je na njemu teško prikrivena potištenost; rijetko se šalio.

Rado ću se uvijek spominjati i svog dobrog vjeroučitelja Skurle. Njegova povjerljivost i ljubaznost bile su uprav izvanredne. Simpatični izraz njegova lica, blagi osmijeh, duša vazda spremna da ti dođe ususret, osvajahu naša mlada srca. Njegove umne sposobnosti ne bijahu izvanredne; ali je bio prilično obrazovan i rado se bavio dubrovačkom poviješću. U predavanjima milo mu je bilo skakati u stranu. Kad smo ga htjeli naljutiti, bilo je dovoljno da mu spomenemo Darwinovu teoriju, koju smo mi, mudra i genijalna djeca, svodili na nepobitnu istinu, da čovjek potječe od majmuna. Nije znao da nas povede onako, kako je umio Pero Budmani: na tvrđenje jednog mog saučenika, petnaestgodišnjeg uvjerenog darwinista, da su naši praoci bili sve sami majmuni, gospar Pero povrnu: »Dašto, to se najbolje na tebi vidi!« Stijepo Skurla je preko svake mjere obožavao hrvatsku književnost i gubio svaki smisao za prave razmjere njene znamenitosti; da je n. pr. Gundulićev »Osman« jedino djelo europske književnosti, koje nema što da zavidi Danteovoj »Božanstvenoj Komediji«, to se po sebi razumijevalo.

Skurla se je bavio svakojakim brigama i poslovima. Napisao je nekoliko popularnih knjiga, a na talijanskom jeziku kratak pregled dubrovačke povijesti i kulture. Kad se je g. 1875. razbio na zapadnoj obali Australije neki dubrovački brod, te se jedan od dvojice, koji su se spasli, povratio u Dubrovnik, Skurla je po njegovu kazivanju sastavio opširan opis tog događaja. I nama je u školi opisao strašne doživljaje preživjelih brodolomaca. I danas mi se ježi koža, kad se sjetim, kako nam je pričao, kako su ona dvojica, izmučeni gladom, kidali meso s jednog mrtvog druga. Nije dočekao, da se rukopis štampa. Umro je g. 1877.: bilo mu je tek 45 godina. Smrt Stijepa Skurle ražalostila je cijeli grad, osobito njegove đake. Vidio sam ga posljednji put, kad su ga spuštali, zamotana u bijelu plahtu, u popovsku grobnicu na Tri Crkve. Sve je oko njega plakalo. Danas, poslije 45 godina, još me u srcu boli, što sam ga teško ucvijelio, kad me jednom u školskoj crkvi zatekao, gdje mjesto molitvenika držim pred sobom Voltaireov »Candide«; kao da još i danas vidim njegove mile oči pune blagoga prijekora i smilovanja mladenačkom nerazboru.

U njemačkom jeziku, a neko vrijeme i u grčkom, poučavao nas je Josip Kobenzl. Podrijetlom je bio iz Mouhinja — u tršćanskoj okolici — a materinski mu je jezik bio slovenski; ali kod svoje sposobnosti za filologiju brzo je naučio njemački i talijanski, te ga po svršenim naukama imenovaše za gimnazijskog profesora u Mlecima. Kad je došao u Dubrovnik, postaviše ga za upravitelja gimnazije, koju je vlada baš u to vrijeme sekularizirala. Ali te se časti brzo odreče, te osta u zavodu kao profesor. U rastu je naličio Luku Zori, ali je bio jačega kova; izdašna priroda učinila ga krupna, debela, sa povelikim trbuhom. Imao je lijepu mušku glavu; ispod široka čela stršile su nakostriješene debele obrve, pod čijim su osojem sijevale velike, misaone oči, neobično pronicave. Imao je sivkasto plavu, podrezanu bradu, na zatiljku rijetku, ukovrčenu kosu. Malo je mario za odijelo, kao što uopće nije imao mnogo smisla za materijalni dio života. U njegovoj kući, u prostranoj sobi, u kojoj je radio, bio je golem sto od prostih bijelih dasaka, dva ormara i nekoliko slamnih stolica, pa posvud knjige, razbacane, nagomilane. Tu je veći dio dana provodila i njegova supruga, visoka, mršava gospođa, Njemica, vrlo učena. O njoj je Budmani jednom rekao, da više ona zna nego svi profesori u Dubrovniku. Doista, znala je sve glavne jezike, žive i klasične.

Moj me otac često vodio k njemu, kad je Kobenzl prevodio na njemački jezik njegovu radnju o dubrovačkom kmetstvu. Koben-

zlova kuća bila je nekad jedna od tolikih ruševina, što su se u ono doba još nalazile po dubrovačkoj okolici; on ju je kupio, jer se zaljubio u njen divni položaj, visoko nad »Putem od Gruža«, i od nje načinio sebi stan. Kobenzl je ljubio prirodne ljepote, o kojima je rado u školi govorio; kao moralist — a to je bila najljepša odlika njegove ličnosti — on je svakom prigodom svraćao našu pažnju na veliki nauk, što ga čovjek crpe iz prirode; poticao nas je, da krijepimo život u dodiru s tom velikom majkom sviju nas, da se od nje učimo iskrenosti i otvorenosti. I ja, kaogod i mnogi drugi moj vršnjak, moram njemu zahvaliti, što me i danas, pod stare dane, više oduševljava zelena šuma i lazurno more, nego li ikakva druga obmana.

Nema, mislim, Dubrovčanina ili Dalmatinca mojih godina, koji se ne sjeća Kobenzla, u najmanju ruku kao autora kojeg rječnika ili gramatike za srednje škole!

Bio je strog, ali pravedan; glas bi mu došao kao pridavljen od uzbuđenja, kad je pričao o vrlinama ili patriotizmu grčkoga naroda. Razumije se, da je ovaj temeljiti učenjak na njemačkoj podlozi s jednakim zanosom i opravdanim uvjerenjem znao uznositi i vrline njemačkoga naroda. Izvan škole nije ga bilo nigdje vidjeti; malo je s kim općio; društveni život bio mu je skoro nepoznat. Njegova ga je filozofija opominjala, da je svaka društvena uljudnost umjetna. Jedino se drage volje pridruživao, kad se sa škole kući vraćao, poznatome društvancu, koje se svako popodne sakupljalo, da pošeta do Gruža, pod vodstvom Pera Budmani. Uostalom, provodio je vrijeme za pisaćim stolom, zadubljen u svoj posao. Njegova gramatika hrvatskog jezika stala ga je dosta truda, premda mu je sam Budmani pomagao svojim velikim znanjem i iskustvom. Poslije kojih trideset godina sretnem Josipa Kobenzla u Zadru; bijaše još uvijek onakav, kakav je bio u zlatno doba svoje i moje mladosti. Pošto izmijenismo pozdrave, upita me, jesam li se oženio (po smrti prve žene bio je po drugi put odabrao sebi drugaricu); odgovorim, da još nijesam, ali da ću naskoro. Na to mi povrnu: »Svačija je dužnost, da se ženi; ko ne uzme ženu, taj je kriv, što će jedno žensko ostati neudato«. Jednostavno, ali moralno istinito.

Profesor Antun Vučetić predavao nam je povijest. Povijest u našim srednjim školama vazda je rđavo prolazila; nastavna osnova bila joj je uvijek maćeha. Bila je uvijek nesnosan krpež datuma i vladarskih imena, negacija povijesti. Ova učiteljica života vazda mi je u školi izgledala kao lupež, koji se trudi, da te pokrade, i pazi, da ne prevali štogod, što bi moglo načiniti tresku i uzbuniti čuvare javnog reda. Međutim propisi su strašno jasni, te ih se nastavnik

mora držati. Nije dakle ni čudo, što se predavanja gospara Antuna nijesu brojila u najljepše časove naše mladosti. Ali opet mogli smo s tim opasnim predmetom i gore prolaziti, da nije Vučetić, koji je već onda sakupljao gradivo za svoje radove, kadikad drobio u suhoparni nauk po koji uštipak lokalne povijesti. To bijahu rijetki i kratki časovi; profesor je uzvijao malo na više obrvama i kratkovide su se oči oprezno nasmijavale ispod naočari; vidjelo se, da je i sam zadovoljan tim neopasnim skakanjem u stranu. Najgore nam je bilo, kad se učila povijest Srednjega vijeka, oko koje se školski tekstovi takmiče, koji će je nesnosnijom učiniti. Za nas se radilo jedino o tome, da za drugi školski sat nabubamo napamet tuce imena knezova i godine, kad su naslijedili prijestô svojih predšasnika. Tanki piskutljivi glas gospara Antuna tada prekidaše jedva pritajeni zvuk kojeg đaka, kojega bi bezočni drug ispod klupe uštinuo. Ljutio se blagi profesor, i njegove su grožnje bile strašne i originalne; obična mu je bila: »Dat ću ti jednu, da ćeš se prodevetit!« Gospar Antun bio je potomak po tankoj krvi Rugja Boškovića.

U ovaj krug onih godina spadaju i poneki drugi daroviti i učeni ljudi, koje smo samo kratko vrijeme imali za učitelje. Najmarkantniji predstavnik stare dubrovačke duhovitosti i skeptičnog shvaćanja života bio je Bepo (Jozo) Bona, sin vrlog domoljuba i pisca komedija Pijerka Bone. Bješe već u svojoj prvoj mladosti pao u suhu bolest. Kad sam stupio među njegove đake, bješe skoro na izmaku. Njegove se nekad krasne oči bjehu izgubile, posuknule u glavu; na njegovu licu ni traga više staroj živahnosti; neiscrpljiv vrutak njegove veselosti bješe se za uvijek presušio: ostade u njemu još jedino pjesnik glasovite »Nedjelje podne na Brsaljama«, koji do posljednjeg uzdaha hoće da žigoše mlohavost suvremenog mu grada, bezličnost karaktera, čeljad, koja su pobatalila sve što je domaće, a podražavaju strancu. Bona je pri tome — a sjećam ga se, jer mu je škola za to bila zgodno poprište — kao u vatru padao, pa se naravno i prebacivao; međutim mi đaci nijesmo mu to pretjerivanje primjećivali, već smo slušali samo velikog domoljuba, kakav je uistinu i bio. Krajem g. 1874. zanemože i stade poleškivati: slijedećeg siječnja umre. Sav Dubrovnik zaplaka nad njegovim grobom. Otkad Niko Veliki Pucić bijaše svratio pažnju svojih sugrađana na mladog pjesnika filozofa, lijepe se nade u njega polagahu, jer sve, što je potjecalo iz njegova pera, iz njegova razgovora u društvu, sve je odavalo čistog predstavnika, štaviše, buditelja nekadašnjeg dubrovačkog duha; sve to jednim mahom prerana smrt poruši.

Don Frano Bulić predavao nam je samo nekoliko mjeseci latinski jezik u nižoj gimnaziji. Bio je onda mlad suplenat, visok, mršav, neobično živih očiju. Njegovo oduševljenje za starinske nauke pretakalo se sa elementarnom snagom u dječju dušu. Najviše nas je, naravno, zanimalo, kad nam je pričao o rimskim vojnicima, njihovoj opremi i ratovanju — jer u ono doba »igrati se na soldate« bijaše najmilija zabava i starijih đaka — ili kad nam je opisivao drevne rimske spomenike, njihovu ponositu veličinu i bogatstvo. Kad je pripovijedao o gladijatorskim igrama, tad je trebalo vidjeti, kako djeca mogu naćuliti uši; razjapljenih usta, čisto upijajući se u profesorovu ruku, koja je u zraku crtala goleme dimenzije rimskog amfiteatra, nijesmo skoro ni disali; moglo bi se čuti, kako na stropu pauk paučinu prede. Jednom nasred te mrtve tišine, čim Bulić kaza, da je u rimskom Koloseju bilo mjesta za osamdeset tisuća duša, ču se jedno glasno »Bum!!« Bijaše to moj sad pokojni saučenik Pero Pugliesi, koji je tim grubim, ali dječjom iskrenošću prožetim uzvikom očitovao svoju sumnju u profesorovu tvrdnju. Taj neočekivani izraz nepouzdanja, koji je kao grom iz vedra neba rušio dotadanji neodoljivi uspjeh Bulićeva predavanja, na prvi mah smete dičnog Don Frana, koji zapne i iskolači oči na bezočnog nevjernika; ali naskoro, prišavši k njemu, potapša ga po ramenu i ponovi svoje riječi, granajući jednu po jednu one nevjerojatne brojke. Doista, nije lak posao bio uvjeriti maloga Jera, da je rimski Kolosej uprav sto i trideset puta veći od dubrovačkog kazališta.

*

Uz nastavnike, koje sam dosad spomenuo, bilo je i privremenih učitelja, učitelja dobavljenih, što je reći, s koca i konopca, koji nam ništa nijesu koristili, te su više puta bili pusta igračka u našim rukama. Na neke predmete, kao što su matematika, prirodoslovlje, logika, bila se okomila uprav crna sudbina. Uoči samog ispita zrelosti matematiku je predavao mladi neki suplenat, rodom iz Hvara, simpatičan čovjek, koji je bolovao od suhe bolesti pa izgubio svaku volju za rad. Kad nam nije pričao o svojim đačkim ljubavnim doživljajima sa sveučilišta, tad bi gledao u pod i šutio; razred bi se pretvarao u čitaonicu: iz naših špagova, iz tamnih dubina crno zamazanih klupa izmiljele bi, kao da ih tajne sile pokreću, neke izmašćene i raskupusane knjige; u dubokoj tišini, koja bi tada zavladala razredom, jedino se moglo čuti, kako oprezni prsti uprskani

pljuvačkom okreću prljave stranice. To bijahu prijevodi pustolovnih romana Jules Verne-a, ili Ponson du Terraila, ili Paula de Kocka. Kad bi se s hodnika čuo sumnjih korak, ti bi romani najedared iščezavali, kao da su ih vile odnijele.

Za povijest i talijanski jezik imali smo neko vrijeme jednog inače vrijednog Dubrovčanina. Bio je — onako malešan, debeo, sa ovelikim trbušićem — vrlo simpatičan gospođi Idi von Düringsfeld, koja se s njim rado sastajala; tä u ono doba bijaše to čovjek sretan, pjesnik i obožavalac svoje mlade žene; ali mukla zabrinutost radi nekih nečistih poslova u jednom dobrotvornom društvu podsijecala mu je volju i interes za nastavu. Jednoga dana došao je ovaj nastavnik preko obične mjere zle volje: smračio se u licu, oborio oči, pa neprekidno bubnja prstima po stolu. Jedna ga je neumoljiva misao nagrizala. Odjednom jedan između nas upita: »Gosparu, ko je bio taj Farinata?« (Čitao se toga sata glasoviti prizor, kako Dante u paklu sreta velikog vođu florentinskih Gibelinaca). Profesor iskolači oči, pa kao čovjek još bunovan povrnu: »Farinata?! Farinata bio je neki gverijer (junak)«. Minu desetak dana. Školsko zvono zazvonilo; profesora nema; čekamo ga, ali uzalud. Kad eto upravitelja, gdje nam s vrata podmuklo kresne: »Pođite, pođite doma!« Te noći naš tumač Danteove Komedije bješe umakao na talijanskoj trabakuli u inozemstvo, gdje kasnije i umre, sam, zaboravljen.

S prirodopisom kao da su i same vlasti imale muke, mi svakojako još više. Nikad zgodna učitelja za taj predmet, pa su nam ga predavali obično liječnici, a jedne godine i neki obilazni učitelj poljodjelstva, malešan, debeo kao bačvica i prilično tup. Njegovih školskih sati ne ću nikad zaboraviti: ali i danas žalim, što je mnogi šišmiš zaglavio, ni kriv ni dužan, u fioci profesorske katedre, i što je mnoga zelena žabica preminula u dubokom špagu njegova kaputa. Jednog jutra taj naš nevoljni nastavnik predaje, sred naše halabuke, mineralogiju; niko ga, naravno, ne sluša. Jedan mu se s klupe beči, drugi zviždukа, treći podražava njegovu piskavom glasu, a ja nasred sobe pred samom katedrom bacam redom u zrak po tri špažna nožića i dočekujem ih u »bijele ruke«, baš kao u kakvom varieté-u (na tom polju bio sam prvak u gimnaziji). Iznebuha se rastvore vrata, i ugledamo krupne crne oči upravitelja Peričića. Dah nam zastade. Mojim drugovima bilo je nekako lakše; ali kako ja da se izvučem iz neprilike, kad su moji nožići još u zraku? Pustim ih, da padnu na tle, i krenem se kao polivena kokoš, da ću na svoje mjesto, kad se odjednom nađem u hodniku. Kako

se to desilo? Mislim, da mi je u tome, osim mojih nogu, i tuđa jedna noga pomogla.

*

Obično vrijeme odmora između drugog i trećeg sata provodili su đaci u samom razredu, skačući s klupe na klupu i dižući sa drevnog poda guste oblake prašine; zbog te prašine učitelji su više puta prije novog sata čekali u hodniku, da se zrak pročisti. Jednoga dana sjeti se vlast, da mladeži treba čista zraka, i posla nas u školsku bašču. Bila je iza školske zgrade, na visoku položaju, skoro na gradskim zidovima; bio je to nekakav krpež šetnica, odrina i lijeha, što se postupno dizahu u obliku nepravilnih terasa; s te visine pogled je obuhvatao s jedne strane velik dio grada i njegovo zaleđe, s druge strane nedogledno more. Naše se grudi nadimahu i gutahu svježinu morskoga daha, a požudne se oči diviše plodovima jednog šipka, koji već bijahu užutjeli i spremali se da dozore. Ali prije nego šipci sazriješe, dođe naredba, i vrata se od bašče zaključaše. Mi se nanovo nađosmo u smradu i prašini našeg razreda. Međutim za neko vrijeme batalismo skakanje po klupama, jer čovječja domišljatost nađe mladeži novu razbibrigu.

Ko se ne sjeća glasovitog kri-kri? To je nekakva sitna, skoro nevidljiva spravica s perom od čelika, koja probija uši svojim piskavim, kriještećim glasom, kad spravicu stisneš između palca i kažiprsta. Ne znam, otkud je došao taj divni pronalazak; znam, da je poplavio Dubrovnik. Ta igračka osvoji, naravno, i gimnaziju, ali samo za školskog odmora. Spočetka, osobito u nižim razredima, taj metalni šturak bojažljivo zaskvrči u kojem dječjem špagu i u vrijeme predavanja; ali upravitelj Peričić brzo očisti školu od tih pokušaja. Ali jednoga dana desi se nešto smiješno. Buduć da neki profesor bijaše nenadno obolio, upravitelj posla u prvi razred, da zamijeni bolesnog nastavnika, mog rođaka Milana Rešetara, kasnijeg profesora slavistike u bečkom sveučilištu, koji je onda bio u osmom razredu. Bio je u svom razredu najvaljaniji đak, visok, krupan, a nosio je naočari, kojima je mogao mališanima zadati strah. Rešetar pribra svu svoju ozbiljnost, namrgodi lice, da izazove poštovanje, i stade predavati stojećke, prislonivši desno stegno uz prvi red klupa. Početak ne mogaše biti bolji; djeca jedva dišu. Uspjeh! To potvrđuje i stari školski poslužnik Schweinberger, koji zaviruje na pritvorena vrata, divi se golobradom nastavniku i ne može da vjeruje svojim očima. Odjednom iz nečijeg špaga zaskvrči prigušeno drski kri-kri. Ta prva povreda učiteljskog dostojanstva smete mog rođaka; on prostrijeli očima momčiće, koji su mu bili

bliži, te uvjeren, da im se tim već dovoljno zagrozio, nastavi predavati. Malo stade, i šturak nanovo zaskvrči, ali ovaj put kao za prkos jače i drzovitije. Rešetar se snebi... čitava mu je budućnost na kocki... Ali se u isti mah dosjeti svome jadu: zavuče ruku u špag, i što li to u špagu nađe, vesela mu majka? Svoj vlastiti kri-kri. Spravica se oglasivala svaki put, kako bi se neoprezni pedagog jače prislonio uz školsku klupu.

POGLAVLJE X.

Ida von Düringsfeld i njezin suprug u Dubrovniku — U društvu ruskog konzula Jeremije Gagića — Osobnost dra Iva Augusta Kaznačića — Veliki prijatelj Idin Vlagj Gozze i drugi iz njezina društva — Najmiliji njeni gosti Medo i Niko Pucić Veliki — Ida i »Vlasi« — U Gospi od Milosrgja i odlazak iz Dubrovnika.

Barun Otto Reinsberg i žena mu Ida von Düringsfeld (1815.—1876.), Nijemci iz Šleske, pošto su obašli Dalmaciju i zadržali se po koje vrijeme u većim mjestima pokrajine, dođoše u Dubrovnik krajem jeseni g. 1852. On je proučavao dubrovačku povijest, išao na ruku ženi, koju je obožavao, u njenim raspravama i prijevodima, te kasnije njene uspomene o putu po Dalmaciji popraćao dugačkim ali često netočnim komentarima. U tri sveska svojih uspomena, ma da je više puta dobro pogodila karakter našega društva i sretno ocrtala pojedina lica, ona previše razvlači, dosađuje prilično namještenom duhovitošću, začinja pričanje nepotrebnim, bezličnim epizodama; inače su te uspomene od nesumnjive vrijednosti za naše kulturne prilike.

Bilo joj je onda trideset i sedam godina, i rekao bih, da je bila prilično zamamljiva gospođa; međutim treba reći, da joj je glavna prednost bila u vještom, živahnom razgovoru s učenim osobama, jer nije bilo dobro odgojenog i načitanog gospara, koji nije k njoj išao, koji joj nije postajao prijateljem. U njenoj sobici u kući pomorskog kapetana Vlaha Budmani, gdje je imala prilike upoznati priznate sposobnosti mladoga Pera, namještaj bio je strašno oskudan, ali su njene knjige ispunjavale prazninu. »Tu sam učila srpski* jezik, na stolu mi je nečiji rukopis, na postelji Hanibal Lucić, na kanapetu Solitro, hrvatske i srpske pjesme posvuda«. Kanape pripadalo je leksikografu Joakimu Stulli, a došlo je u Idinu sobu sa Stullieva ljetnikovca u Župi. U toj sobi sastajali su se svaki dan ugledni po-

---

* Za hrvatski jezik ona upotrebljava osim naziva hrvatski i druge po miloj volji; slavenski, ilirski, pa i srpski. Kad njene riječi navodim, navodim i riječ, kojom nazivlje hrvatski jezik.

znanici barunice; nju su tražile sve bolje dubrovačke kuće; nije bilo izleta, sobeta, ni plesa bez nje. Imala je sa sobom sinčića Marka, koji je pohađao školu vrijednoga Gabrielovića, kod kojega dijete nauči govoriti hrvatski i talijanski. Ali koja korist, kad po povratku u domovinu Marko stade zaboravljati i jedan i drugi jezik!

Kad je došla u Dubrovnik, gospođa Düringsfeld umjela je samo talijanski govoriti; ali nabrzo zatim zaljubi se u hrvatski jezik i nauči ga toliko, da je na kraju mogla prevoditi narodne pjesme, svakojako pomoću svoje gazdarice gospođe Ane, Perove majke. Dubrovnik učini na nju velik, dubok utisak. »Sve da je zanimljiv — piše — dalmatinski, ne sasvim europski ambijent, veselilo me, što je u Dubrovniku mahom europski. Bilo mi je sasvim neobično slušati, gdje se govori francuski, čitaju Dumasove knjige, raspreda o Parizu, o politici, o književnosti i o onim sitnim stvarima, koje su tako zgodne za društvenost... Moj sin Marko, koji u Splitu nije drugo znao nego bacati se kamenjem, u Dubrovniku je postao najuljudnije dijete na svijetu; duboko se klanjao, išao u pohode, drugovao s curicama svojih godina.« Našla je, da u Dubrovniku nema plitkog, malograđanskog živovanja, kao u ostalim malim varošima; »tu se dapače pazi katkad i previše na cerimoniju, te ne vidiš života, promicanja; kad čeljad šeću Placom, šeću polagano, ujednačeno, razborito. Ali — dodaje — ko nema vjere u budućnost, kako može biti žustar i oduševljen?« Jednom ona napisa: »Kad pođem odavle, zaželjet ću se dubrovačkog mora, bremenara i karaktera«. Po svoj prilici bit će Njemica opazila, kako u starim kućama, kad bremenar što donese, pošto ga plate, počaste ga koji put crnom kafom; i bit će primijetila, da se fini dubrovački odgoj nije ograničivao na vlastelu, nego da je silazio bez ikakvog slabljenja svu ljestvicu društvenih slojeva, da se zaustavi baš na onima, koji su gospođi Idi donijeli putnu prtljagu u stan. I karaktera još je onda bilo.

Po svom dolasku u Dubrovnik barun i barunica brzo se upoznaše s porodicom ruskog konzula Jeremije Gagića, Srbina, bivšeg časnika u ruskoj vojsci, koji je zastupao rusku vladu od 1824. do 1855. U Gagićevoj kući ročilo se ponajbolje dubrovačko društvo, primamljivano ljubaznošću njegove žene, dobre »gospođe Štake« (Eustahije). Prilikom njegovih svatova dubrovački pjesnici, po dužnom običaju, izdali su knjigu prigodnih pjesama. Bio je sabirač starina, pa se govorilo, da je u tome poslu sretniji nego u politici. Vuk Karadžić je kod njega stanovao, s njim su općili Miklošić, Šafařik i vladika Petar II., koji mu je dvaput u pjesmi čestitao

Novo Ljeto. Austrijska vlada bila je puno na Gagića ljuta, što je često odlazio na Cetinje, dogovarao se tajno s vladikom i uopće podržavao u onom narodu uvjerenje, da je Rusija uvijek spremna da mu priskoči u pomoć.

Konzul i njegova gospođa Štaka imali su dvije lijepe kćeri: mlađu, Ljubicu, tek udatu za grofa Goessa, koji se kasnije proču u političkom svijetu, i Milenu, stariju, već udovicu baruna Kleinmayerna. Ljubica je bila visoka, elegantna, živahna; Milena manjeg uzrasta, crnomanjasta, strasna, nagonska priroda: dva stvora sasvim raznorodna. Milena se toliko svidjela gospođi Idi, da ju je ona uzela za junakinju svog romana »Milena«, u kojemu je lijepo ocrtala karakter Gagićeve kćeri. Ova se kasnije preudala i umrla u štajerskom Gracu u dubokoj starosti (1914.). Konzul se dičio svojim pitomicama, jer je i ženu i kćeri sam uzgojio. One su njemački govorile sa Düringsfeldovom; kad se kod njih pio večernji čaj, odijevale su se, »kako se gospođe znadu odijevati samo na bečkim soirée-ama«.

Kasnije je gospođa Düringsfeld radije išla na sijela k markizici Bona i generalici Auerhammer, kod kojih je društvo bilo velikim dijelom njemačko. Sve ju je zanimalo, sve je motrila, na sve pazila: na društvo, pojedince, običaje. Ništa joj nije izbjegavalo, o svemu se obavješćivala. Tražila je uvijek novih poznanstava, sklapala prijateljstva, te u ovom bliskom dodiru s boljim karakterima tih godina proučavala prošlost i tadašnjost, te se može reći da je malo koji stranac shvatio dubrovački tip onako, kako ga je ona shvatila. Tako je moralo i biti, kad pomislimo, koji su to ljudi bili, s kojima se najviše sastajala: Medo Pucić, brat mu Niko Veliki, dr. Ivo Kaznačić, Antun Kazali, Mato Vodopić, Karlo Natali, Vlaho Ghetaldi, Ivo Galjuf, Luko Didak Sorgo, Vlagj Gozze i drugi.

Lujo Serragli, Dubrovčanin, talijanski vicekonzul, bio je njeno prvo poznanstvo; neko je u Splitu uputio strance na njega, i on im osta vjeran drug do kraja. Serragli se požuri, da im predstavi dra Ivana Kaznačića, krakatog i duhovitog čovjeka, s kojim će se Ida do suza smijati, kad je bude zaokupio svojim pričanjem i anegdotama.

*

Dr. Ivo Kaznačić bio je u to doba u drugoj fazi svog života; dojakošnje političke trzavice već su mu spadale u uspomene dalekih, brzo prohujalih dana. Razočaranja bjehu naoštrila žalac njegove ironije i od njega načinila originalniju i zanimljiviju ličnost. On je postao nezamjenjiv drug radoznale gospođe; bez njega nije

bilo veselja u društvu. Inače kao poznavalac svoje domovine i njene povijesti, »grada sagibljivog kao zlato, tvrdog kao čelik, grada sa malo milja zemljišta a sa svim morima«, kako je gospođa Ida pisala, bio je i mužu i ženi ozbiljan i pouzdan učitelj. Vodio ih je, gdje je god znao da će pred njima njegov Dubrovnik »figurati«, upoznavao ih i na ulici sa svojim boljim prijateljima, tumačio im najčudnije osobitosti mjesta i čeljadi. Isprva je uvjeravao gospođu, da će Dubrovnik biti zlatan rudokop za njene romane, jer da su tu svakojaki događaji, tajne, strasti i drugo u izobilju. Kad tamo — ništa! Dr. Ivo je naprosto zaboravio reći, da u Dubrovniku niko ništa na vidjelo ne izlaže, i kako je grad u brštan obrastao, da se tako i život zaodjenuo mûkom i tišinom.

Gospođa Ida vrlo ga je lijepo opisala: »Visok, dugačak, najoriginalniji čovjek, kojeg sam ikad poznala; bio bi mogao čuda učiniti: volio je ne činiti ništa. Šeće Placom dugim koracima; provodi po tri sata u Birimišinoj kafani, i govori o nekakvim stvarima, koje se još nikome nijesu u pameti stvorile, i to kako niko drugi ne umije, i glasom, koji se ističe između hiljadu njih i koji je okrugao, mek i melodičan. Za pričanje novosti ima izvanrednu sposobnost.« Takav je uprav bio. Koliko mu otac Antun bijaše krupan, debele glave, široka lica, toliko mu sin bijaše tanahan, sa prostranim čelom a licem prema bradi zašiljenim. Karakterne crte očeve glave opažahu se, kad si ga gledao pravo u lice, a Ivove, kad si ga gledao u profilu, s jakim sedlastim nosom. Ispod visokog čela, a pod naočarima, svijetljahu se oči velike, strašno prozrive, bistre i pametne. Prije nego bi te za što pitao, već u njegovu pogledu čitao si, šta od tebe traži; taj pogled bijaše vazda začinjen nekim čudnim polusmješljivim izrazom, te nijesi uvijek znao, govori li on od zbilje ili u šali. Doduše bio je šaljivčina na glasu; u prilici bio je i težak ismijavač, tim više, što mu se godinama razvijaše prirodni nagon na ravnodušnost i na ljut sarkazam; ali bilo je časova, kad bi mu se od naprasnog pjenušenja krvi lice zaplamilo, glas bi postao gromak, te više nijesi raspoznavao dra Iva.

U društvu, u kojemu su bile i gospođe, njegova veseljačka ćud i dosjetljivost bile su nenatkriljive. Razgovarao je s nekom elegantnom slobodom u biranju predmeta i izraza, koja je u ženskim ušima gubila svaku oporu oštrinu; ono, o čemu je pričao, bilo je dijelom istinito, ostalo bi si onaj čas umislio te prikazao slušaocima zaogrnuto u neoborivu logiku. Na sumornom, neuspjelom plesu u jednoj kući gazdarica slučajno ču, kako dr. Ivo jednom prijatelju kaže: »Ovdje mi je, kao da sam na groblju!« — »Kako to, gosparu?« upita ga ona; a Ivo, namignuvši na jednu mršavu gospođu

u dvorani, preuze joj: »Kako? Ta plesao sam s kosturom!« Taj koštur spadao je jednoj dami, na koju je gazdarica bila strašno ljubomorna. Bijaše nemogućno uvaliti dra Iva u škripac; izvukao bi se »kao jegulja«; ali ko bi njemu pao šaka, ne bi se taj lako iskobeljao.

U njegovim riječima bio je vazda po koji prikriven žalac, ili potajan podsmijeh, koji nije mogao svak onaj čas primijetiti. U gradu je ćirilica bila nepopularna, pa i u kratkotrajno »ilirsko doba«; ona je Dubrovčanima spominjala pravoslavni svijet, svijet nižeg stupnja od onog dubrovačke republike. Jednog dana Kaznačić, Matija Ban i druga dva prijatelja kupali su se u »Spili Betini«; jedan prijatelj, pošto je podulje sjedio na morskoj hridi, ustade pokazujući, ondje gdje je mekši, a u liku čudnovatih nekih slova, u meso utisnute oblike kamenih šiljaka, na kojima je dotle počivao. Jedan doviknu Ivu: »Da-nu, pročitaj, što ono piše!« — a Ivo na uzvrat: »Ne razumijem ćirilicu; pitaj Bana!« — Mojemu ocu Ivo Kaznačić strašno se sviđao, ma da mu nije svaku odobravao; ali neobična domišljatost njegova uma, lakoća, kojom je uz šaljive dosjetke razmrsivao pobrkane diskusije, najviše pak neisplativa sposobnost da udržava u društvu ugodnu razdraganost, bile su odlike, s kojih ga svako u gradu bijaše zavolio. Na njegova neočekivana originalna dobacivanja Luju Klaiću stala bi pleća igrati, Niko Veliki Pozza nasmijao bi se tiho bez glasa, ali rođak mu Niko Mali odskočio bi mimo sve ostale, jer bi pukao gromotno kao topovski hitac.

Kad je prolazio Zagrebom, da ide na liječničke nauke u Beč (1836.), upozna se Ivo sa Ljudevitom Gajem. Gaj uvidje rijetke sposobnosti mladog Dubrovčanina, te mu objasni težnje ilirskog pokreta. Ivo mu se pridruži sa svom dušom. U Beču, gdje se srete sa sugrađaninom Lukšom Gozze, nađe se iznova s Gajem, pak i s Kukuljevićem, onda poručnikom u madžarskoj carskoj gardi. Ovi ljudi i Medo Pucić, kojemu se pridruži u Padovi, odlučno utjecahu na pravac njegova života. Tu stade usavršivati poznavanje materinskog jezika i u isto doba pisati u talijanskim novinama o našoj književnoj prošlosti. Ali njegovo političko djelovanje svrši već g. 1849., kad poradi Bachove centralizacije morade napustiti dubrovački list »L'Avvenire«. Od tog doba posveti se književnosti i više ne krenu se iz rodnog grada. Poznati su njegovi životopisi znamenitih Dubrovčana, monografije njegove u »Viencu« i »Slovincu«, istraživanja u korist Daničićevih i Jagićevih radova, zbirke narodnih pjesama, pa i njegove pjesme. Nije dakle posve istina, što gospođa Düringsfeld kaže, da je Ivo volio ne činiti ništa; no svakojako od njegova uma i znanja očekivalo se mnogo više.

Tek g. 1848. steče liječničku diplomu. I kao liječnik bio je u rodnom mjestu vrlo omilio; u bolesnikovu kuću ulazila je s njim vedrina; kad je odlazio, ostavljao je za sobom nadanje. Osobito je djecu rado liječio. Na žalost u samoj njegovoj kući nije sve išloporavno. Njegov preveć nastrani i žestoki ali daroviti sin Gusti teških mu je briga zadavao. Uđe kao prost momak u rusku vojsku; u tursko-ruskom ratu borio se u opsadi Plevne sa tolikom hrabrošću, da ga sama njegova satnija predloži za viteza reda Sv. Đurđa; i on dobi to visoko odlikovanje. Ali doskora pomuti mu se sasvim pamet; povuče se u Dubrovnik, gdje umre trinaest godina poslije očeve smrti. Ivu Kaznačiću protekoše posljednje godine života mirno, ali bez naslade i zadovoljstva: stari prijatelji ili bijahu pomrli ili ih prilike bijahu razasule. Sadašnjost se primicala orijaškim koracima; veliki šaljivčina stiže dakle na vrijeme, da joj dobaci svoje zgodne dosjetke.

*

Gospođi Düringsfeld izvanredno se sviđao Vlagj Gozze, ma da je ovaj gospar bio veliki čudak; pisma, što joj je pisao iz svog riječkog dvorca, bila su »uzori dostojanstvene vlasteoske uljudnosti«. Međutim Vlagj je tako tipičan dubrovački karakter iz polovine vijeka, da se moramo izbliže s njim upoznati.

Kad se reče, da je Vlagj Gozze bio i za Dubrovčane nastrano čeljade, znači, da je njegova nastranost išla do nevjerojatnosti. Svakojako mnoga vrlina a i mnogi tadašnji porok dubrovačke vlastele u njemu su se susretali: učenost i fini uzgoj na jednoj strani, na drugoj čudnovata smjesa pretjeranog ponosa i skeptičnog prosuđivanja svog društvenog položaja. Karakteristična je za Vlagja ova anegdota: Bješe neko javio redarstvu, da Vlagj širi po gradu poznatu Sorgovu knjižicu »O postanku i padu dubrovačke republike«, koja je bila zabranjena u Austriji i osobito u Dubrovniku. Oholi i siloviti poglavar barun Rosner odmah pozove Vlagja k sebi na opravdanje. Vlastelin pođe poglavaru, naime u bivši Knežev dvor, gdje su vlastela do jučer upravljala državom, i kad vidje, da ga Rosner ne nudi stolicom, uzme je sam, sjedne, i pokazavši dostojanstvenim kretom ruke drugu stolicu, reče mu: »Izvolite, gospodine barune, i ovako sam ja ovdje domaćin«. Barun ne umije onaj čas da vrati šilo za ognjilo i morade sjesti. Sutradan u nekom društvu Rosner označi našega vlastelina riječima »anima fiera e

nobile« (ponosita i plemenita duša), i ta oznaka osta na Vlagju do smrti.

Njegova je osobnost čisto dubrovačka: u razgovoru živahan, duhovit, neiscrpljiv; u ma bilo kojem predmetu snalazio se, kao da se ničim drugim ne bavljaše; kao Dubrovčanin pravoga kova, ničemu se nije čudio, jer razjapiti usta i razrogačiti oči ne pristoji se skladu i ravnoteži odgojena čovjeka. Dubrovnik je on smatrao kao Grad par excellence, urbs u najširem političkom i socijalnom smislu riječi; nije mu trebalo ići preko granice svoje dojakošnje državice, da što novo vidi ili nauči. I doista, nikad za života svoga nije se maknuo od kuće; njegov mili ljetnikovac ležao je u Rijeci, otprilike na pet kilometara od njegove gradske kuće, a to je najveća razdaljina, koju je on ikad prevalio. Samačko živovanje bilo bi drugome umrtvilo svaku volju, kočilo svaki polet; njemu ono bijaše živ vrutak duševnog rada.

Kad je došla gospođa Düringsfeld, te k njoj hitalo sve što je bolje u gradu, pođe joj u pohode i naš Gozze. Nađe je, gdje ruča s mužem za prostom trpezom od bijelog drva; sjede do njih, kao da je to najprirodnija stvar na svijetu, i stade razgovarati francuski o francuskoj književnosti, i to tako izvrsno, da ga gospođa Ida upita, koliko je vremena proživio u Parizu. Odgovori joj, da se nikad nije udaljio iz svoga grada, i da Dubrovčanima ne trebaju druge škole. »Ono, što još na nama vidite — nastavi on — to su što i mrvice sa vaše trpeze«. On se strašno sviđao toj inteligentnoj ženi, koja je uprav i tražila takove ljude; bez sumnje je njegova ličnost mnogo prinijela ljubavi, koju je Njemica iskazala Dubrovniku. S njim se ona sastajala pred Birimišinom kafanom na Pilama, kamo je Vlagj svaki dan išao da igra šaha s nekim Marijanom papučarom. Prijateljima, koji su mu se čudili, s kim se to vlastelin druži, odgovarao je: »Moji dragi, došlo je vrijeme, da ni velikaši ni bogataši, kad ih izažmeš, drugo nijesu nego Marijan A., Marijan B. i tako dalje«.

Kasnije Vlagj otuđi se sasvim društvu, povuče se u se, drugujući sa svojim knjigama u svome ljetnikovcu. U grad je sve to rjeđe dolazio, jer od političkih i socijalnih prevrata, koji su nastali poslije g. 1848., nije mogao mirovati, te je imao i nekih neprilika. Redarstvo je dobro na nj pazilo. U tog otmjenog plemića bio je u prilici pogan jezik. Više puta osudiše ga na kućni zatvor, te je morao hraniti i plaćati vojnika, koji je čuvao stražu pred njegovim vratima. Jednom je presuda glasila, da je osuđen na kućni zatvor od dvanaest sati, jer da je u kafani oštro kritizirao neku vladinu naredbu. Vlagj se odmah obrati na zadarski »gubernium« s upitom,

ima li se u kući zatvoriti po danu ili po noći. Vladini ljudi u Zadru, pametniji od svojih dubrovačkih drugova, nasmijaše se, ništa mu ne odgovoriše, te ga pustiše na miru.

On je znao zaodjenuti nježnošću savršene odgojenosti šiljak svog neumitnog žalca: kad mu neko, koji nije znao, dokle je šala dopuštena i s kim se misli šaliti, posla na dar četiri bravlja roga, naš vlastelin, čim obazna, ko je taj gospodin, posla mu na uzdarje koš pun cvijeća s posjetnicom, na kojoj napisa: »Svak daje, što ima«. Takav čovjek nije bio sposoban za državnu službu. Kad ga je rođak Lukša Gozze nukovao, da se primi kojeg mjesta i da ne trati svoje vrijeme u Rijeci, gledajući kako mu melju masline i tiješte grožđe, odgovarao je: »Što imam, dosta mi je, da priživukam; ja služiti ne ću, jer bilo perom bilo metlom, sve je jedna služba«.

U zadnje doba malo se koji trag spase od njegove prve simpatične pojave; osjetljivo i tromo biće, pobatali sve, omrznu sve. Išao je ulicom uvijek s kapom na glavi, nikad s klobukom: »Dubrovnik više nije za klobuke«, govoraše on, i lice mu se mrštilo i pomračavalo. Nije shvaćao novi svijet, a sam je bio novome svijetu nerazumljiv. Ozlojeđen, reče jednoj prijateljici: »Šta živimo mi još na ovome svijetu? Ne vidiš li, da smo prilike za muzej? Ne ostavljajmo traga od sebe, jer živjeti u uspomeni sadašnjeg vremena čini mi se pogrda!« — Ovaj je put Vlagj Gozze imao donekle pravo: golem bi muzej narastao, kad bi se izlagali u staklenim ormarima svi ti zajedljivi nastrani ljudi, neprijatelji i sjene svoje, žrtve svog samačkog i pustinjačkog života, proživljenog u obmani jedne sjajne a nikad dočekane sreće.

*

Gospođa Ida primala je sa zahvalnošću latinske epigrame Vlaha Ghetaldi, i to je dalo povoda Idinoj opasci, da ne spada baš u najmanje znamenitosti dubrovačke to, što se i gospođama pjeva u latinskim heksametrima. Ona onda nije mogla znati, da će gospar Vlaho jednom prevesti na latinski čak i Gundulićeva »Osmana«!

Međutim lijepoj Njemici pisao je latinske epigrame i Luko Didak Sorgo, čovjek ponešto nastran, prisni prijatelj Kaznačićev, šaljivčina, a kroz i kroz Dubrovčanin kao malo koji drugi. Pričao joj je Luko rado o svojim mladim godinama, kad je u dubrovačkom Senatu sjedio s vlasuljom na glavi, i o neprilikama, koje je imao, kad su ga Francuzi zastali kao kneza u Stonu (kad su Lauristonova momčad jednom išibala Luka bez obzira na njegovu vla-

sulju). Pričao joj je, kako se posvadio s Tommaseom te mu pisao oštro pismo, kad je veliki Šibenčanin kritizirao nepovoljno filozofiju i stil glasovitih Staja i Kunića. Pisao mu je: »Čitao sam neku prozu nekog Tommasea!« Dobri Luko nije nikad obaznao, da su se prijatelji pobrinuli, da ono pismo ne stigne na naslovnika, da se ne bi grad obrukao. Ida ga je mnogo voljela, te bi se bila gorko rasplakala, da je koju godinu kasnije vidjela Luka, već oronulog starca, kojemu se djećurlija na ulici podruguju i vuku ga za kaput.

Lujo Serragli povede gospođi Idi još jednog svog prijatelja: Dum Antuna Kazali; on joj ga predstavi kao poznavaoca njemačke filozofije i Byronova prevodioca. Kazali bijaše onda župnik na Mljetu, ali je počešće dolazio u grad; on se stade redovito svraćati u Idinu kuću.

»Moja soba — piše ona — nikad više ne će čuti onako genijalnog ćaskanja, kakvog je bilo u zadnje vrijeme mog boravka u Dubrovniku; između dubrovačkih originalnih mozgova najoriginalniji bio je Kazaliev.« Jednog dana dum Antun je zamoli, da joj smije pročitati svoju pjesmu »Posljednja čaša vina jednog siromaha, koji umire od gladi«. Niko Veliki, koji se tu desio, odmahnu: »Gospođa ne će da zna za socijalističke pjesme!« — »Onda ću jednu ljubavnu«, povrnu Kazali; na to će mu Ida: »Šta! Svećenik ste, pa pišete ljubavne pjesme?« Dum Antun pogleda je iskosa i reče na po glasa i s neizrecivim osmijehom u očima: »I tek koliko!« Kad je posljednji put bio kod nje, ona mu na rastanku reče: »Sretno Vam!« — »Na Mljetu da mi je sretno?« preuze joj gorko Dum Antun. »Tamo su već sva prokletstva, osim Božjega!« Nasmija se gospođa i dodade šaljivo: »Onda neka vam je naopako!« »Nastojat ću, da vam se učini po volji«, prihvati Dum Antun i ode.

Mladi župnik sa svojim živahnim karakterom mnogo se razlikovao od nježnog Dum Mata Vodopića; ovaj je rjeđe prilazio gospođi Düringsfeld, jer mu je župa bila daleko, u Konavlima; opet je gospođa i njega lijepo dočekivala, hvalila njegovu učenost i slušala njegovo pričanje o konavoskim još surovim običajima. Gospođa Ida primijeti jednom Dum Matu, da sve Pile, a koji put i sam grad, zaudaraju nemilo na strojenu kožu. Vodopić nije podnosio takve kritike na svoj Dubrovnik, pa odvrati, da je gospođa u ono vrijeme bila »s malijem« (trudna) i da zato nije normalno osjećala, a da o tom zaudaranju mogu samo nepristrani nosovi suditi.

Svakojako su u sobici Budmanieve kuće najmiliji gosti gospođe Ide bili grofovi Medo i Niko Veliki Pucići: u obojice dubok um,

veliko znanje, otmjen uzgoj, tvrd karakter, u prilici su sad ozbiljni sad šaljivi, i sve ove odlike u divnoj su ravnoteži, sve oplemenjeno utančanom gospodstvenošću. O braći Pucićima, prije nego ih je osobno poznala, pričali su joj s ushićenjem Kaznačić i Serragli. Kad je pitala, gdje je taj Medo, uslužni Serragli odgovarao je, da je Medo sad u Moskvi, sad u Firenci, sad u Parizu, sad u Napulju. Rekoše joj drugi, da su ta dva brata dva divljaka. Zato je njena radoznalost danomice rasla.

Jedno poslije podne čita gospođa u »Casinu« parisku »Revue des deux Mondes«, kad eto ulazi u dvoranu jak čovjek kojih trideset godina: ugleda je i ustavi se. Njen muž diže se, izmijeni s njim koju riječ, pa joj ga predstavi: Grof Niko Pucić. Niko isprva neodlučan, priđe joj i sjede do nje. Ona je čitala članak o Irskoj, i on stade s njom govoriti o toj zemlji. Sutradan pođe joj grof u pohode. Mjeseca srpnja vrati se s puta Medo, i odmah ga Kaznačić i Niko povedoše gospođi. Ona je iščekivala elegantnog, salonskog gospodina; nađe čovjeka prostog, okretnog, poslušnog i skromnog. »Nije to bio ni kicoš ni gizdelin; bio je čovjek otvoren, kaogod što su ljudi u dobrom talijanskom društvu; namiguše moraju biti na muci s njim.«

Braća Pucići pohađali su gospođu skoro svaki dan; Medo poslije podne sam, Niko Veliki na večer, i vazda s Kaznačićem; s Medom je govorila talijanski, francuski, engleski, njemački i ponešto hrvatski; s Nikom je čitala narodne pjesme i kazivala mu neke svoje njemačke pjesme. On je poznavao izvrsno njemačku književnost i znao je krasno čitati.

Najobičniji predmet njihovih razgovora bio je Dubrovnik. Te zime puno se govorilo o trećem svesku »Dubrovnika, cvijeta narodnog književstva«, kojem je urednik bio Medo; iščekivali su ga iz dana u dan. Izdavač prvih svezaka, Frano Martecchini, bijaše naumio iznijeti u »Dubrovniku« još netiskana djela dubrovačkih pjesnika; Medo Pucić išao mu je na ruku i namisao je lijepo napredovala. Odjednom će Martecchini, da mu Pucić jamči za troškove, štaviše, da mu ih naknadi unaprijed. Medo, naravno, da ne će, i tako se posvade izdavač i urednik, te se »Dubrovnik« morade preseliti u Zagreb. Najzad — bilo je oko polovice siječnja — eto Pucića veselog i zadovoljnog s trećim sveskom u ruci: stigao onaj čas iz Zagreba. Gospođa uze knjigu i, listajući je, naiđe na popis nekih izvrsnih dubrovačkih jela. Medo izjavi, da se jela ne daju opisati, nego da se moraju okusiti, te sutradan pođe po svoje njemačke goste i povede ih na Ilijinu Glavicu u svoju novu novcatu kuću. Kuća je još bila bez krova, a trpeza s čajem čekala je

goste na terasi. Tu zatekoše lijepu četicu: Nika Velikoga, dva Pucićeva strica, Iva Kaznačića, Mata Vodopića i Antuna Kazali. Poslije čaja gazda ponudi prijateljicu obećanim jelima; tu se izredaše posoljen goveđi jezik s kavijarom, hladna cvjetača s jajima, kiselo smućkano mlijeko, mantala, pekmez od gunja, pipun, torta od marcapana, torta od višanja i linguados; pilo se vino pečeno staro i glasovita malvasija. Na kraju im Medo kaza, kakva će biti ta njegova kuća, kad se dogradi. »Kad ovaki stan bude gotov — reče Medo — sve ću vas pozvati na veliki ručak; ali vi, gospođo, treba da međutim upoznate svijet sa ova tri naša pjesnika« ... Kuća se nije onako gradila, kako su je gosti i malvasija zamišljali. Nije bilo velikog ručka, niti se gospođa više vraćala u Dubrovnik; ali se ona odazva pjesnikovoj želji te prevede na njemački po neke pjesme svojih prijatelja pjesnika: Kaznačića, Kazalia, Vodopića i plemenitog domaćina Meda.

Na svojim šetnjama po Konalu, Gružu, Lapadu i Rijeci gledala je gospođa Ida puste kuće popaljene g. 1806. od Crnogoraca i njihovih ortaka Rusa. Taj prizor tumačio joj je, zašto su ondašnji Dubrovčani prezirali svoje susjede istočnog obreda; preziranje je podržavalo i poticalo davnu antipatiju na nekadašnje »Grke« ili »Vlahe«. Ida je poznavala paroha Đorđu Nikolajevića. Na nj se obrati u svom nastojanju da prevodi narodne pjesme. Gospođi nisu bili u Dubrovniku grčko-istočni nesimpatični; živjeli su odijeljeni od katolika, nijesu nikoga pozivali na svoje porodične svečanosti; »ali to ne smije čuditi, kad je »Vlah« uvredljiv naziv.« Od njih je dobila na dar knjige »Gorski Vijenac« i »Šćepan Mali«.

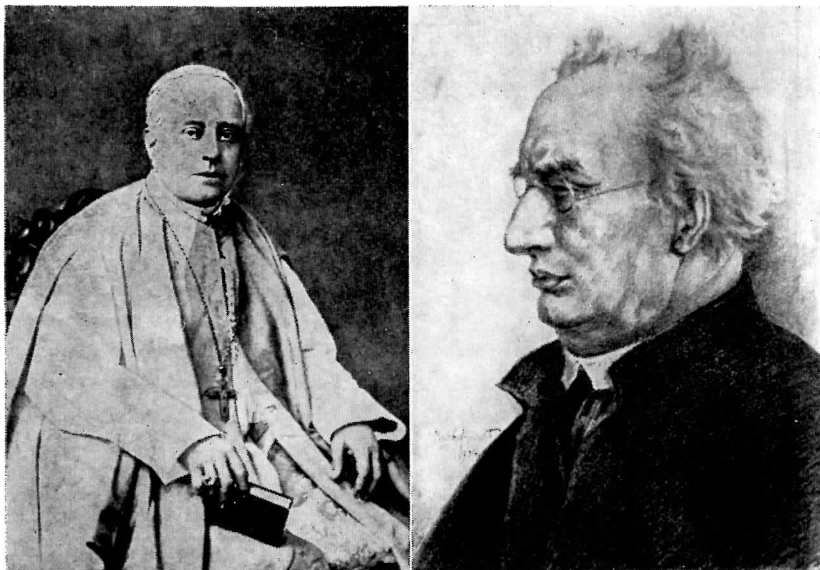
Naša Njemica obašla je sve, vidjela sve; ali jedna na glasu dubrovačka osebina jednako se izmicala njenoj radoznalosti: potres. Je li moguće, da ona ipak jednom krene kući, a da nije dočekala ni jednog malog potresa? Znala je, da se pred desetak godina treslo do dvanaest puta na dan, a prekdani, za jedan dan, šezdeset i tri puta: bježao je svijet glavom bez obzira, vojnici spavali pod šatorima na polju, dimnjaci se rušili, zvonici se klanjali. Mora da je bilo divno! — mislila je. Jednoga dana sjedi gospođa kod markizice Bona. Najedared, kao topovski hitac izbliza, zatutnji zemlja, sva se kuća zadrma, kao da će se provaliti. Skoči gospođa Ida uplašena; markizica joj priđe, povede je pod prozorski obluk — radi veće sigurnosti — i reče joj sasvim spokojno: »Eto, to vam je bio potres. Ne bojte se, ništa ne će biti.« Prođe strah, gospođe posjedaše iznova; potpuna spokojnost markizičina umirila je prijateljicu. Uđe nato u sobu Karlo Natali, stari vlastelin, koji je uza svojih osamdeset i

Medo Pucić

Niko Pucić Veliki

Gore: Mato Vodopić i Antun Paše Kazali
Dolje: Dum Ivan Stojanović

šest godina još željno bio dočekivan u svakom društvu sa svoje ljubaznosti i finog držanja. Vidje starac, da s Idom razgovor teče samo za nevolju. Stade se s njom šaliti, kao da ništa nije ni bilo. Otprati je kući, ali prvo zastaše u Birimišinoj kafani, da ližu sladoled: tu su našli silu preplašenog svijeta. Okolo kafane sve je bilo zbijeno.

*

Jednog rujanskog popodneva g. 1853. pošetale tri gospođe Gruškim putem a bez određenog cilja; bile su to Ida von Düringsfeld, markizica Bona i grofica Marija Bonda. Kad su dospjele na Boninovo, kao da su ih bijela crkvica i njeno groblje neodoljivo privlačili, jer su šutke skrenule lijevo i šutke se našle pred Gospom od Milosrgja.

Crkvica je po starom običaju okrenuta k zapadu: mala je, skromna. Puna je svakojakih zavjeta; ponajviše su to male lađe, strpljivo građene kao igračke za djecu, pak lađe slikane sa razapetim jedrima u borbi s talasima. U staro doba dubrovačke lađe, prolazeći mimo one gole stijene, pozdravljale su iz topa čudotvornu Gospu. Stariji se ljudi sjećaju, kako su u nekim prilikama čitave povorke Konavljana dolazile u grad, pa iz grada bosonoge išle u Gospu od Milosrgja, mrmoljeći naročite molitve.

Kad su gospođe stupile u crkvu, Marija Bonda pokaza prijateljici Idi ploču, jedinu u crkvi uzidanu, na kojoj piše, da je tu pokopana njena mati Jele Bona, žena Dživa Bozdari, prvog načelnika u austrijskom Dubrovniku. Doista, ako spominjanje čiste ženske nježnosti smije u ljudskom osjećanju uvećati bogoljubnost, tad treba da se posjetilac zaustavi pred tom pločom i da se sjeti Jele i njenih plemenitih čara; oni su bili nešto, o čemu se onda još pričalo, nešto, o čemu danas niko više ne priča. Ona je bila na glasu sa ljepote prilike i duše. Njen otac bio je markiz Miše Bona; njena braća Frano, Pijerko i Marcije. Ona je dakle odrasla u kolu dobrih patriota, koji su se pročuli u narodnom ustanku g. 1813. Jeli, krasnoj gospođi, izglednoj ženi i majci, koja je umrla u naponu života, pisao je latinske epigrame, ko je god znao penjati se pomoću školskih humanističkih uspomena na vrh Helikona. Za takove pjesničke poslove bila je u ondašnjoj našoj Ateni vazda spremna četa dobrovoljaca. Kad je umrla, dubrovački slikar Martini prikaza je u slici mrtvu, a pod slikom Antun Kaznačić napisa prigodni epigram.

Međutim Jelini darovi nijesu s njom propali; naslijedile su ih njene kćeri grofica Marija Bonda i Malvina Ghetaldi-Gondola: dvije sestre, koje su se udale iste večeri u očevoj kući u ulici Izmegju Bačvara, u kojoj je kasnije smješten okružni sud, i svile gnijezdo preko puta u susjedstvu. »Marija — piše njena prijateljica Ida von Düringsfeld — jedna je od najsimpatičnijih gospođa dubrovačkih, nekako nalik na pojavu iz vremena Ljudevita XV. Nos joj je prćast, lice pikantno i naivno. Krasno je uhranjena, vrat ima divan, glas zvonak, uvijek je dobro raspoložena. Osim toga čitaš joj na licu neko prostodušno čuđenje, a opet je puna aristokratske smjelosti«. Sasvim na majku ljepotom i nježnošću bila je Malvina; umrla je mlada od jada za smrću svog najmlađeg djeteta. Milota cijele njene pojave bijaše tako opsjenila Dubrovčane, da se njena prerana smrt smatrala za domaću nesreću. Sav grad otprati je na groblje; za sprovodom čuo se prvi put muški zbor gdje pjeva hrvatski mjesto latinski.

Crkva skromna i sklonita, Jelin nadgrobni natpis, malo groblje, što se pod Gospom stere — sve to učini nezaboravan utisak na Njemicu. Gospođe iziđoše i posjedaše na kamenje, što je onda bilo poredano blizu crkve. Dolina bijele Gospe bijaše se već sa suncem oprostila, te se na nju spuštao svečani mir. Gospođama se nije dalo razgovarati. Lice grofičino bijaše se prevuklo lakom sjetom; njene živahne oči kao da su se zablehnule u dalek neodređen predmet. Sve je na zemlji mučalo; groblje je tonulo i razlijevalo se u sumraku. Prva je hladovina zastrujala; mrču i kupinu, koje rastijahu oko posvećenog polja, kao da poduze jeza: bilo je oko njih nešto prigušeno, beznadno. Došlo je vrijeme, da gospođe poustanu. Kad dođoše na Boninovo, gospođa Ida okrenu se i zagleda se dugo u groblje, nad kojim već se slagala, u liku tanke izmaglice, prozračna koprena pare...

Ne prođe dugo, i gospođu Idu zadesi velika žalost: njeno dijete, koje se rodilo u Budmanievoj kući i koje je ona prozvala hrvatskim imenom Zorka, umrije joj poslije sedam mjeseci. »U času, kad se rodilo — pisala je — prolazila je pod mojom kućom vojnička glazba i svirala mrtvačku koračnicu, kojom ona prati jadnu momčad na groblje kod Gospe od Milosrgja; poslije sedam mjeseci odnesen je tamo mali jedan sanduk: sanduk moga djeteta.« Luko Sorgo napisa joj kratku pjesmu, kad je dijete na svijet došlo, pa opet pjesmu, kad se sa svijetom rastalo. Lujo Serragli, kršteni kum male Zorke, i drugi prijatelji položiše je u sanduk, kako je u Dubrovniku bio stari običaj: u jednoj ruci imala je voštanicu, u drugoj kitu ruža

i ljubica, na glavi »krunicu« bijelih ruža; bila je odjevena u bijelu ružičasto postavljenu haljinicu.

Koliko se gospođi do tada rado živjelo u našem gradu, po kćerinoj smrti mine je želja da nastavi svoj boravak. Bijaše međutim umro i kapetan Vlaho Budmani, te u kući zavladala tuga i tišina. Kad odluči vratiti se u domovinu, ona uvidje, da je u Dubrovniku stekla prave prijatelje. Serragli i Ivo Kaznačić salijetali su je svakojakim prijedlozima, ne bi li je pokolebali u nakani, da ih ostavi; Ivo Galjuf predoči joj, da bi joj mogao naškoditi dugački put po moru; on se ponudi, da će joj sam pronaći nov stan; markizica Bona zamoli je, da se preseli u Gruž u njen ljetnikovac. Sva muka, da odustane od svoje namjere, bila je uzaludna. Ne pomože ni to, što je i sam Niko Veliki tražio za nju drugu kuću na Konalu. Ma koliko pažnja svih ostalih bila iskrena, opet najiskrenija bila je pažnja Nika Velikoga.

Kad se gospođa posljednji put vozila preko Boninova, da se za uvijek rastane s Dubrovnikom, još je jednom obratila oči na ono groblje, na kojemu se sad bijelio mali nadgrobni kamen njene Zorke, tek pred koji dan obilježen malim mramornim križem; ona još jednom upravi izgubljenom djetetu naše slatke riječi: Zbogom, Zorka, milo dijete!... I kola pojuriše dalje.

POGLAVLJE XI.

Zadnji Pozze (Pucići) — Orsat Pozza ili Medo Pucić i brat mu Niko Veliki, zastupnik Križevaca u Hrvatskom Saboru — Kratak život i neslavna smrt »Slovinca« — Uspomene na Nika Velikog — Gospar Rafo Pozza, dubrovački načelnik i hrvatski narodni zastupnik — Mladost Pera Budmani — Od Zagreba do Castel-Ferretti i smrt 1914. god. — Lik gospara Pera i uspomene iz škole — Budmani u dubrovačkom društvu i u Zagrebu.

Članove porodice Pucića (Pozza) u više smo prilika spomenuli. U periodi, kojom se ova knjiga bavi, oni se pojavljuju u najznamenitijim časovima; u više mahova oni određuju pravac književnom i nacionalnom životu svoga grada. Može se reći, da je s njima svršio onaj Dubrovnik, u kojemu su književnost i svako drugo pregalaštvo imali svoju klasičnu podlogu i u kojemu je politički ideal bio izrađivan velikodušnim pristajanjem pojedinaca na stvaranje jedne velike cjeline. Oni su sašli sa pozornice, kad su strasti već nagrizale njihov rad: rastali su se bez ljutine, ali i bez zadovoljstva.

Kad su u drugoj polovini vijeka najčuvenije vlasteoske porodice izumirale, pa čak i toliki domovi Sorga nestajali, bilo je još sedam zdravih i jakih Pozza, posljednjih nasljednika tog imena; ali oni se nijesu ženili, jer nijesu htjeli — tako se pričalo — da im djeca budu austrijski podanici. Moguće je, da je tako, jer se ne radi o dvojici ili trojici, nego o sedmorici njih; moguće je, da je Luko Zore, njihov veliki prijatelj, čuo od njih samih za tu odluku, jer u njegovu »Objavljenju« Medo kaže:

> Ko na obraz dični svoj ne pljune,
> preostade, da prebira tuge
> i svêvoljno da se slavan dune.

Tih sedam Pozza — po tri sina Nika Luigja i Marka i jedan Matov — rođeni su, kad njihovi očevi još ne bijahu sasvim pometnuli nadanje u povratak slobode; uostalom, povjerenik Reha već nam je kazao, da bi i najmirnija vlastela, čim bi koji povoljan znak uočili, postali mahom najvatreniji republikanci.

Svoju veliku ljubav za domovinu Pozze su naslijedili od svog djeda, Nika Nikova Staroga. Kako sam Fratar Gluhi kaže, ovaj starac zasluživao je svačije poštovanje svojom čestitošću u javnom i privatnom životu. Svojim silnim utjecajem on je vladao cijelim vlasteoskim zborom. Mladež lakomislena i nemarna za javno dobro bojala se njegovih ukora. Bio je bogat. Ipak se za francuskog vladanja primio mjesta sudskog predsjednika, da se čuva posljedica nerada, na koji je stranac osudio patricijat, kad mu je oteo vlast nad zemljom. Po svoj prilici ne bi Niko Nikov Stari bio aktivan patriot, da je grad ustao na novog gospodara; ipak veliki ugled, što je stekao dostojanstvenim držanjem u sputanoj domovini, zadavao je briga vlasti. Zato je O. Inocencij svjetovao, da se njegovim sinovima ponude mjesta u državnoj upravi, kako bi se slomili tvrdi ponos i prividna nehajnost staroga vlastelina. Pronicavi fratar nije se davao zadovoljiti time, što je uprav taj stari gospar vodio i prikazao Franju I. u svečanoj audijenciji članove dubrovačkog patricijata.

Od njegove djece najviše nas zanimaju Niko Luigj i Marko; ovaj posljednji bijaše se uvrgao na oca. Nosio se kao »gospar čovjek«, bio uzoran otac i vladao se prema Austriji bez povrede svog ugleda. Niko Luigj, odličan učenik Frana i Urbana Appendini, latinski pjesnik i matematik, bio je pretežniji od ostale braće; njegova velika knjižnica svjedoči za njegovu učenost; domoljublje u latinskom ruhu i budućnost njegove djece bili su mu najveće brige u životu. On se molio »bogovima i boginjama«, da se zauzmu za dobro njegova grada, pa kad god ga spomene, umije svaki put naći turobnu žicu svoje lire: »Bilo je pred suton, i pošto sam dovršio svoje teške poslove, uputio sam se, mučke i sâm ne znajući kamo, cestom, koja vodi neveseloj gruškoj obali. Išao sam misleći na gorku sudbinu moje domovine, kako smo slobodu izgubili, od koje ništa ne može čovjeku biti slađe, kako smo u mladim godinama bili prožeti njenim duhom, bili ponosni među ostalim svijetom, i kako nam je propala slatka dokolica mira i s njom sve udobnosti života. Danas je sve sama nevolja!...« Ostala braća Nika Luigja i Marka Pozze bili su Mato — poznatiji pod nadimkom »Nerun« zbog svoje silovite prirode — i Luco. Ovo su očevi onih Pozza, s kojima se istrošila čuvena loza, i kojih se i ja vrlo lijepo sjećam.

Svaki je imao po koju vrlinu. Neki su stekli glas svojom učenošću i književničkim sposobnostima ili političkom znamenitošću; u isti mah svijet ih je smatrao za čudake i mizantrope (svakojako u najblažem smislu riječi); ali — ako i nijesu rado zalazili u oveća i mondena društva — ipak su voljeli duhovit razgovor, kao n. pr. u »spičariji«, gdje je misaoni Dubrovnik imao svoje najbolje pred-

stavnike. Izgledali su hladnokrvni, ali su se među sobom pazili i poštovali i imali neograničeno uzajmično povjerenje. Odlikovao ih je plemićki ponos i čvrst karakter, ali i izvanredna zakopčanost; ova je bila prva karakterna crta, koju bi na njima opazio, ko bi se prvi put s njima sastao.

Bez sumnje su Orsat Pozza, koji je u književnom i političkom svijetu poznatiji pod imenom Meda Pucića (Pucići, izvorno ime porodice), i brat mu Niko Veliki (Veliki, da se razlikuje od trećeg brata Nika Maloga) stršili velikim umom, učenošću i drugim odlikama. Jaka aristokratska svijest, koja je izbijala u njihovu držanju i govoru, družila se s mekom ćudi i ljubaznošću u općenju. U društvu su govorili tiho i polagano, kao ljudi vični da ih drugi slušaju; njihove primjedbe na tuđe razlaganje bile su u prilici i oštre, ali oštrina im se krila u prijaznoj obzirnosti i u odabiranju izraza, pa si je dočekivao kao prijateljsko svjetovanje, koje te bodri i s tim te ljudima zbližuje. Medo je stekao veći glas od brata Nika, jer su mu i pjesme razglasile ime. Niko nije ništa pisao.

U kući njihovih roditelja živjelo se po propisima starog uzornog odgoja, kojemu je podloga bila vjera. Kako nam Matija Ban priča, kad su domaća čeljad prije večere bila sabrana u kući, klekli bi naokolo gospoda i sluge, stariji i mlađi skupa, svi jednaki pred nebeskim ocem, i izrekli večernju molitvu; zatim bi domaćica, pošto bi ostala sama s djecom i slugama, uzela svećenički ton i držala kratko slovo o kojem moralnom predmetu. Večernja molitva molila se onda u svakoj dubrovačkoj kući; ali u Markovoj imala su djeca kao najbolje uglednike za svoj moralni odgoj same roditelje. Te svoje prve učitelje Medo i Niko nijesu nikad iznevjerili. Svojim uspjesima u političkim borbama nijesu se nikad uznijeli. U taj rad ulagali su sve snage, izdašno i nesebično, sa plemenitim idealom pred očima; kad su se povukli sa bojišta, imali su zadovoljstvo, da su im odabraniji umovi u svima taborima ostali vjerni štovaoci do kraja. Imali su to zahvaliti opet svojim moralnim načelima, kojima je osnovom bio domaći odgoj.

*

Medo (1821.—1882.) i Niko Veliki (1820.—1883.) svršili su pučku školu u rodnom gradu, a ostale nauke na području ondašnje Austrije: klasične nauke u nekom mletačkom sjemeništu, a pravo u Padovi, gdje je Medo pisao svoje »Bosanske davorije«, i u Beču. Politički život brzo ih zahvati. To je bilo vrijeme, kad Gaj već bijaše bacio klicu hrvatskog narodnog pokreta.

U samoj Padovi, gdje je bilo dosta i drugih đaka Hrvata, dobije Medo prve pobude; u isto doba poticali su u njemu rodoljubni plamen Slovak Jan Kolar pa g. 1843. Kukuljević i Preradović u Mlecima. On proputova mnoge europske zemlje. Od g. 1846. do 1848. boravi u Lucci kao dvorjanin na dvoru Bourbonca Karla Ljudevita, s kojim se bijaše sprijateljio u Padovi, pak kao komornik na dvoru Roberta, vojvode od Parme. G. 1848. piše u »Danici«; vidimo ga u Rimu s Mickiewiczem, zatim u Ravenni, gdje pred Danteovim grobom pita velikog Gibelinca, hoće li naša nacionalna borba imati uspjeha. U pitanju o aneksiji Dalmacije Hrvatskoj Medo se slaže sa zaključcima banske konferencije i svoje razlaganje osniva na hrvatskom povijesnom pravu. Slijedeće g. 1849. u Zagrebu je kod Jelačića.

Svojom poduzetnošću Medo se je isticao u gradu, gdje se čeljad na Gajev poziv tek prenula iza sna i svoje oduševljenje još odijevala u prigodne osmerce. Njegov se zanos pojavljuje, kad su se građani, osobito vlastela, još podavali neplodnom očajanju i mislili, da je s propašću Republike propalo sve.

Medova pjesma nije plod dojakošnje dokolice učenih Dubrovčana, nego rodoljubna potreba, i njena je glavna karakteristika, da je ona čisto narodna; ona ide za tim, da budi narod iz mrtvila i da poučava u narodnom duhu. On, kao i ostali buditelji onoga vremena, traži širok vidik. Koje čudo, da se taj vidik gubljaše u magli priviđenja! Ne iznenađuje nas ni to, što i on — poput mnogih svojih suvremenika — u tome traženju velikodušno zanemarivaše i samu odvajkadašnju dubrovačku predaju, oprečnu svakoj vezi sa stranim pasminama i skroz tuđim balkanskim duhom — vezi, koja nema nikakva oslonca u karakteru i duši hrvatske narodne cjeline, kojoj je Dubrovnik najsjajniji kulturni predstavnik.

Ali već sada, krajem g. 1849., uvlači se u njegovu pjesmu nevesela nota. Propale su iluzije velikih pregalaca; ta propast podsjeća ga na vlastelu, njegove drugove, koji su izgubili domovinu, pa traže lijeka duši, ali ga nigdje ne nalaze. On tad hita u svoj Dubrovnik, radi za »Dubrovnik, cvijet narodnog književstva« i svaki čas diže se na put u inozemstvo. Obilazi svijet, a nigdje da se smiri: književnost i umjetnost jedino su mu olakšanje. U otmjenom društvu, što se 1861. do 1863. okuplja u Karlovcu oko baruna Josipa Vranjicani, Medo može vidjeti, koliko taj svijet poštuje dubrovačkog patricija, pjesnika i domoljuba, a naš vlastelin, ako nije tražio pohvala, nije ih baš ni mrzio.

U Karlovcu bio je u kolu Vranjicanievih gostiju i Niko Veliki, zastupnik grada Križevci u Hrvatskom Saboru. Niko se potpuno slagao s Medom u pitanju o aneksiji, i s njim bijaše pošao g. 1861. u

Hrvatski Sabor kao pobornik za jedinstvenu hrvatsku ideju. Kad je pak dalmatinski pokrajinski sabor — izabran po sistemu, po kojemu nije odlučivala većina, nego manjina stanovništva — odbio prijedlog o sjedinjenju, pođe Niko s kotorsko-dubrovačkim izaslanstvom u Beč vladaru. Ni ta audijencija nije pomogla rješavanju ovoga državno-pravnog pitanja. Kada tom prilikom Franjo Josip upita Nika Pozzu, je li autonomaška stranka u Dalmaciji nelojalna i teži li ona preko granice, vlastelin odgovori, da se Njegovo Veličanstvo može o toj stvari najbolje obavijestiti kod organa državnog redarstva. Ne znamo, kako je car dočekao taj odgovor, kao što ne znamo, šta se o Niku u Beču mislilo, kad je odbio ponuđenu mu čast dvorskog komornika i stolicu u Gospodskoj Kući, jer gospar Niko o sličnim stvarima nije volio pričati; ipak se zna pouzdano, da je car uvelike štovao dubrovačkog grofa i volio s njim razgovarati o političkim pitanjima, a to je dokazao i g. 1875., kad se s njim sastao u Rijeci.

Kad se povratio iz Beča, Niko Veliki dugo je i živo radio za bistrenje politike u Dalmaciji i narodnog programa. Bio je dvaput zastupnik u dalmatinskom saboru: u to vrijeme sva je zemlja upirala oči u njega. U Dubrovniku je njegovo djelovanje urodilo tim, da je g. 1869. narodna stranka zamijenila autonomašku u općini, pa na mjesto Vica Vuletića došao Nikov rođak Rafo za načelnika. Međutim ovim događajem svršava se politički trud našeg vlastelina. Interes za politički život u Dubrovniku bješe već onda počeo jenjavati. U narodnoj stranci bijaše nastao razdor, koji je Nika naveo, da se povuče.

Meda tad nije bio u rodnom gradu; on se bijaše već g. 1868. odazvao pozivu, da bude nastavnik Milana Obrenovića. On se zadrža u Beogradu do g. 1874., baveći se u isto doba dubrovačkom historiografijom.

Povrati se gospar Niko na svoje knjige. Po uzoru starih Dubrovčana, latinskim jezikom mogao je govoriti kao i materinskim; poznavao je svaku struku svih starih i novih književnosti i sve filozofske sisteme, a sam je naginjao platonizmu. Neobično je bilo i njegovo poznavanje teološke znanosti.

Bješe kucnuo čas, kad se Medovo i Nikovo političko obzorje moralo suziti. U to vrijeme stranke su se množile, a stranačke borbe čistile široke programe prvih boraca. Stare vođe nijesu više bili kadri da stanu na put tome rasulu svojih nada i svojih iluzija, pogotovo nije Medo. Nije on bio ni realan teoretičar ni praktičan političar, nedostajalo mu je koliko prije realnih pogleda na povijest

toliko sada one snage, koju je vrijeme zahtijevalo: on je lakše uspijevao u vrijeme, kad su plameni stihovi opijali tek probuđenu narodnu dušu, i ona bila još zanesena za samoodricanjem, plaha, iskrena i nenačeta. Stranke su ga bez borbe nadjačale. Medo me podsjeća na onog kralja u narodnoj pjesmi, kojega je mladež zvala, da se uhvati s njima u kolo i da poigra, a on im odvraća:

Nije za nas vika ni skakanje,
već gospodstvo, da gospodujemo,
mudra pamet, da pametujemo.

To se može reći i o bratu mu Niku, ma da je ovaj bio agilniji. U svojoj povučenosti — boravio je Medo pola godine u Parizu, pola u svom skromnom dvorcu u Župi — dolazio je u grad, kad god se radilo o narodnoj stvari ili o postojanju »Štionice«, koju je sam zasnovao i bio njen skoro doživotni predsjednik.

U to doba — bilo je to g. 1876. — vrati se iz Amerike u Dubrovnik dvadesetgodišnji Vlaho Bukovac i izloži svoju prvu oveću sliku »Turkinja u haremu«. Ona učini veliku senzaciju; u Šarićevoj ljekarnici proglasi Medo Pucić: »Habemus pictorem!« i njegov se sud prosu gradom. Tih dana sretao si dičnog vlastelina, gdje na ulici prikazuje prijateljima plavokosog mladića, koji se jamačno nije nadao tolikoj popularnosti, pa je bio zbunjen i strašno nespretan, kad je zahvaljivao na laskavim pohvalama gospode. Slijedeće godine Medo povede glavom Bukovca u Pariz i tu ga smjesti sa Strossmayerovom pomoću kod čuvenog slikara Cabanela. Malo vremena prođe, i u dvorani dubrovačke Štionice bio je izložen krasan portret Meda Pucića, kojim se umjetnik odužio svome pokrovitelju.

*

Osnivanje »Slovinca« zadavalo je Medu briga i razočaranja. Na poziv, što je sam sastavio, odazvaše se mnogi. Medu je uvelike žao bilo, da mu Miho Pavlinović nije odobravao namisao: i nepatvorena povijest i potonja neželjena praktična pouka pokazaše, da je Pavlinović imao pravo.

U prvim brojevima surađivali su u »Slovincu« Ban, Buzolić, Budmani, Gradi, Kaznačić, Vodopić i drugi pisci; imena nekih suradnika jamčila su, da novi list ne će nipošto zastupati ni sadržinom ni smjerom gospodsku književnost, koju su »stari« Dubrovčani toliko voljeli. Dok su se dotadašnji dubrovački časopisi »Cvijet na-

rodnog književstva« i »Zabavnik Narodne Štionice« s mukom izvlačili iz tradicionalnog pisanja za obrazovano društvo, izlažahu u »Slovincu« i radovi složeni čistim pučkim jezikom, u kojima se opisuju nevolje i radosti maloga građanstva i puka i koji imaju neku etnografsku i folklorističnu vrijednost. Urednik bio mu je Luko Zore. On se morao odreći uredništva već sedmim brojem lista zbog svojih političkih simpatija; uistinu on ga je i dalje uređivao, a drugi se potpisivao.

Kako je vrijeme odmicalo, a borbe bivale sve to žešće, tako je list morao napustiti svoju neutralnost. List je isprva nastojao, da se službeno ne izjavi ni za koji tabor. To doista nije nikad učinio; to mu nije dopuštao ni položaj glavnih suradnika. Osobito je pazio, da ne izgubi ravnotežu, kad je morao izricati svoj sud o višim vladinim ljudima. Glasovito je njegovo priopćenje, da namjesnik Rodić ide u mir i da će ga zamijeniti general Jovanović: »Žao nam je, da Preuzvišeni Rodić odlazi, a milo nam je, da Preuzvišeni Jovanović dolazi«. Međutim te smicalice nijesu mu ništa pomagale. Osim toga nemoć i smrt otimale su mu stare suradnike, među kojima su mnogi u politici bili ili indiferentni ili su se neodređeno držali, a javljali se novi s određenim smjerom. List kao da je jurio svojoj propasti: on je inaugurirao i neki niz škakljivih radova o moralu i nemoralu u književnosti i umjetnosti; donosio je pod pseudonimom Zorino »Objavljenje«, kojega je ulomak jedan svećenik pročitao u crkvi s propovijedaonice, da pokaže narodu, kako se tu grdi Kristova vjera; branio je u odugim člancima gimnazijske profesore od potvore, da oni tjeraju u školi politiku; »neznabošci«, su štampali svoje bezočnosti u vezanom i nevezanom slogu... neodgovorni pisci sve to gušći, a pretplatnici sve to rjeđi, i krajem g. 1884. »Slovinac« ispusti svoju dušu, dvije godine poslije smrti svoga osnivača.

Ako prozremo u dušu braće Meda i Nika Velikoga, ne će nam izbjeći u Medu neka doza taštine. Vazda je sa zadovoljstvom isticao, da je »počeo svoju karijeru s najstarijom europskom dinastijom, s Bourboncima, a svršio s najmlađom, sa — Obrenovićima«.

Moram i ovo spomenuti: kao što je Medo »otkrio« Bukovca i utro mu put, tako je Niko prvi poznao velike sposobnosti Balda Bogišića, malog trgovca u zabitnom Cavtatu, izveo ga iz dućana i naputio na nauke; on je sam preporučio Pera Budmani za Daničićeva nasljednika u uređivanju akademijskoga Rječnika hrvatskog jezika.

Sjećam se Nika Velikoga u godinama stišane zrelosti, kad u malom dubrovačkom svijetu nije sve išlo, kako se on nekad nadao,

a već umno i moralno očeličen, odijeljen od sviju, gledao razvoj događaja. Ipak nije bilo Dubrovčanina, kojemu njegova ličnost nije i tada ulijevala najdublje poštovanje. Poznata porodična zakopčanost poznavala se i na njemu; ali kaogod u Meda, ona se odnosila i na privatne stvari, i na nade i razočaranja, na prilike i neprilike njegova javnog života. Zato su u razgovoru braća bila skroz objektivna, a kad je po srijedi bio njihov osobni interes, njihova je personalnost sasvim iščezavala. Od toga dolazi, da nijesu mnogo tražili društvo, iako im je jasno bilo, da se sve ponosilo njihovim prilaženjem; tako se tumači, zašto se o njihovu osjećajnom životu gotovo ništa ne zna. Ako je Medo u svojim pjesmama nešto o tome natuknuo, o bratu mu, koji nije ništa napisao, zna se samo to, da mu je najživlja uspomena bila bijela gola ruka, koju je neka plavokosa vladika prislonila na prag od prozora. To je doista bilo premalo, da se što nasluti o njegovu ljubavnom životu. Svakojako njegovo srce izgleda da se očuvalo od spona: bijahu ga već zauzeli domovina i nauk.

Mogao se Niko smatrati čudakom, kad si ga na večer u Gružu sretao, obično bez klobuka, gdje vâlja u mislima bogzna što, pa sav u se uduben ide kao mjesečar rastvorenih očiju, razmine poznanike i ne primijeti ih. Bio je i veoma rasijan — o tome bi se mogla napisati puna knjiga anegdota. Neobična je bila i izvornost njegovih ideja. Kad bi susreo vojnika, rekao bi: »I taj spada u razloge«; mislio je, da ondje, gdje se razlaganjem ne postizava, tu se postigne silom. Kad je jednom ispoređivao Rijeku s Dubrovnikom, izrekao je ovu pomisao: »Koja korist, da Rijeka ima izvor širok kao malo koja druga u svijetu, kad je more odmah proguta? Ona nam predstavlja napor našega grada, da bude slobodan i poštovan, ali mu ga tuđin ugušuje u zametku«.

Niko Veliki živio je uvijek u svom gruškom dvorcu i u Rijeci. Nije ni on, kao ni Medo, imao stana u gradu, nego prosto mali pied-à-terre, gdje bi prenoćio, kad se ne bi isti dan vratio u Gruž. Bolovao je od neke srčane bolesti, pa su ga kratko vrijeme prije smrti liječnici svjetovali, da uzme stan na Posatu. Ali jednoga dana, bit će od toga, što se morao penjati uz onu strmen, legne zbog upale pluća i više se ne diže. Preminu ne dočekavši ni pune 63 godine života (13. IV. 1883). U porodičnom grobu na Mihajlu, u tom drevnom vlasteoskom groblju, Medo ga bješe pretekao (30. VI. 1882.).

Mato Nerun ili Nerunić, rođak braće Meda i Nika Velikoga, najsamoživiji i najzakopčaniji Pozza, već je jednom spomenut u

ovoj knjizi. I Niko Mali, sin Nika Luigja, umirovljeni okružni povjerenik i najpitomiji od sve rodbine, već se više puta pojavio pred nama. Dotakli smo se pak, ali samo trenutno, i njegova brata Rafa (Rafaila).

Rafo Pozza nije se isticao izvanrednim umnim darom; on se predao lokalnom političkom životu, pred kojim se njegovi rođaci Medo i Niko Veliki bijahu povukli, pa se kao općinski načelnik i narodni zastupnik odlikovao trijeznošću i skrupuloznim poštenjem. Što se toga tiče, najbolje se njegov karakter ogleda u ovoj zgodi iz općinskih izbora: Neki postolar, pristaša autonomaške stranke, imao je dućan u kući, kojoj je vlasnik bio sam gospar Rafo, kandidat narodne stranke; nevoljni postolar bio na velikoj muci, jer se bojao, da ga gospar Rafo ne izbaci iz dućana, ako glasuje za njegova protukandidata; ali čim je naš gospar za to čuo, ustavi postolara na ulici i zagrozi mu se, da će mu odmah otkazati dućan, ako ne bude glasovao za kandidata svoje stranke.

Nevolja i klonulost bijahu inaugurirale služništvo i obožavanje vlasti već prvih godina austrijskog vladanja. Još se koji vlastelin toga čuvao, a Rafo Pozza bio je toj slaboći najveći i najduhovitiji protivnik. Rafo bijaše dobio u više prilika nekoliko odličja, ali ih nije nikad bilo na njemu vidjeti, pa ni kad je išao vladaru u audijenciju ili kojemu višem dostojanstveniku, jer bi ih pritakao na prsa u predsoblju u posljednji čas prije audijencije. Glasovit je njegov odgovor dalmatinskom namjesniku, kad ga je ovaj kao načelnika ukorio zato, što građanstvo nije pričekalo na pristaništu nekog nadvojvodu, koji je dolazio da razgleda grad. Nadvojvoda bješe prispio već u 2 sata mjesto u 4; gospar odgovori, da mu je vrlo žao, što se tako što desilo, ali da je bilo određeno, da oduševljenje mora planuti u četiri sata, a ne u dva.

Načelnik Pozza, što se gospodskog držanja tiče, nije zaostajao za svojim rođacima; kad su prilike zahtijevale, njegova je ozbiljnost silila na poštovanje sav krug poznanika. On je zastupao svoj rodni grad svijestan njegove slave i svog vlastitog porodičnog imena. Ako je njegova šala i fina ironija kadikad razveseljivala prijatelje, njegova čestitost zadivljavala je svakoga u svakoj prilici. Bio je povisoka stasa, imao crnu bradu i brkove i velike crne oči, koje su se živo sjajile kroz naočare.

Ni ostali Pozze, koje nijesmo spominjali, jer ih nijesu odlikovale osobite sposobnosti, nijesu svoje pleme iznevjerili.

*

Kad mi samo dođe na pamet gospar Pero Budmani, njegova ličnost stvori mi se pred očima jasna, istinska, kao živa; međutim ona ima čudnu moć, jer mi u isti mah izaziva iz najdubljih skrovišta pamćenja čitav onaj davni svijet, koji se s njim i oko njega kretao, i one dane, u kojima se moja mladost bogatila u nazočnosti jednog kola ljudi, kakvih Dubrovnik nije više dao. Danas je taj svijet iščeznuo, kao da ga je mah vjetra odnio. Svemu tome svijetu, kaogod i malom prostoru moje mladosti, osovina je bio Budmani. Makar koliko bilo poštovanje, što su ga onda uživali Medo Pucić i brat mu Niko Veliki, svačija se simpatija stjecala na gosparu Peru, pučaninu i uzgajatelju. U toj okolini odrastao sam; ni novi ljudi, ni novi utjecaji, ni novi životni zakoni, pa ni sama starost, nijesu u mom duhu pomutili njegovu sliku; koji put, kad sam sâm i kad je sve oko mene mirno, te pomislim na Dubrovnik mojih lijepih godina, učini mi se, da će se sad odškrinuti vrata, i sa neizrecivo blagim osmijehom na licu gospar Pero će poviriti, pa će me upitati: »Mali, je li ti ćaća doma?«

Bio je omilio već onda, kad je bio momak. Ida von Düringsfeld bijaše unajmila dvije sobe baš u Perovih roditelja, pomorskog kapetana Vlaha Budmani i žene mu Ane. Kuća je bila, gdje je i sada, »Između Vrta«, to jest između donjeg dijela predgrađa Pile i Konala. Bila je, kao skoro sve ostale dubrovačke kuće u predgrađu, dvokatna sa prizemljem; duž sve njene širine bila je šetnica s odrinom, a na niže bašča sve do međašnog zida. U bašči je mjesto cvijeća praktična domaćica sadila kupus; jedna jedina ruža cvjetala je u jednom kutu; po koji carević prokradao se kroz repu i travurinu.

Kapetanova žena bila je rodom Stulli. Imali su troje djece. Stariji Nikola, zapovjednik na očevu brodu, rijetko se kad svraćao u Dubrovnik; umre mlad od žute ognjice na putu iz Brazila, te mu je po običaju tijelo bačeno u more; godinu i pô po njegovoj smrti preminu od žalosti i njegova mati (1854.). Malu Katu bijahu zarana pokćerili stric i strina u Jakinu; ostao je s roditeljima najmlađi sin, naš Pero. Otac bio je nešto nastran, melankoličan, debeo, boležljiv, i trpio je strašno od ljetne vrućine; mati je bila izvrsna domaćica i prilično učena žena. Svakojako nije čudo, ako je njihov Pero tako zavolio nauk: to je bila naslijeđena strast, jer dok je građanska loza Budmani dala vrsnih ljudi, među njima jednog učenog biskupa i jednog Šimu, koji je krajem 18. vijeka, trgujući po Crnoj Gori i Macedoniji, kupio narodne riječi i poslovice, građanska loza Stulli dičila se, kako već rekosmo, odličnim članovima. Petar, brat književnika i liječnika Luka Stulli i rođak autora poznatog rječnika,

Joakima Stulli, bio je otac gospođe Ane (Marijane), a djed našega Pera.

Gospođi Idi nijesu izbjegle neobične sposobnosti mladoga Pera. »Bilo mu je 17 godina — piše — a već se je Dubrovnik njim ponosio; vrijedan matematičar, latinist i grecist, on je po sebi naučio francuski, engleski i njemački jezik, i to tako, da se s njim može govoriti. Samo što odgovarati nije mu išlo od ruke. Kad bi uspjelo s njim zametnuti razgovor, on bi tad bez milosrđa zlostavljao svoje jadne ruke i kosu, cerio bi se, napokon bi izrekao svoje pametno i originalno mišljenje, ali vazda na isprekidane rečenice. Bio je uz to zlatan momak. Strigao je majku, psa, a u prilici i mačku, silazio niza stepenice, ne kao ostala čeljad, već kao pomaman vihor, gutao knjige kaogod i ja, nerado postio i sa svakim bio uljudan i skroman«.

Čitao je sve, što mu je do ruku dolazilo. Majku je jednom pitao: »Mamice, ima li u raju libara (knjiga)?« Matematiku je volio više od svega. Kako je pod stare dane kazivao, volio je filologiju, jer je sve nauke volio, i postao filologom, jer su prilike tako udesile, ali za matematikom se čisto zanosio. Bilo mu je tek osam godina, kad je po sebi učio matematiku povrh školske knjige; u osmom razredu gimnazije sastavio je malu radnju o raznim prosjecima čunja. Kad mu uoči ispita zrelosti umrije u Jakinu stric, te on naslijedi dosta znatno imanje, pođe na nauke u Beč (1853.), da udovolji želji svog oca, i upisa se u medicinski fakultet. Tu ne izdrža mnogo, te poslije godinu dana odluči se da uči pravo, dakle ni matematiku ni filozofiju! Svrši pravo, ali ne položi ispita, i ode u Jakin, da upravlja svojim imanjem i da uči sve, što se daje učiti.

U to vrijeme nacionalni pokret u Italiji bio je u naponu. Opće oduševljenje zahvati i našega Pera; on je iz Jakina prenosio u druga mjesta poruke patriotskih odbora; poruke je prevodio na hrvatski i skrivao ih u podstavu od odijela. G. 1860. spremao se, da se pridruži Garibaldievoj četi, koja je išla da otme Bourboncima Napulj i Siciliju, ali Nikola Tommaseo lako ga od toga odvrati, jer je u Dubrovniku iščekivala mladog Pera lijepa kćerka liječnika Frana Lopižića.

U toj kući Budmani se upozna osobno s Vukom Karadžićem, a taj slučajni susret odlučno je na njega djelovao. Svakojako romantički zanos onoga vremena glavni je krivac, što naš mladi Pero ni onda ni poznije nije mogao kritički izmjeriti pravu vrijednost ovoga darovitoga čovjeka ni biti na oprezu prema »govedarštini«, a poznajući bogate književne i jezične tradicije svoga kulturnoga grada. Još manje je mogao sumnjati, premda je oprez tradicionalna osobina

Dubrovčana, u naučnu savjesnost Vukova sabiračkog posla. U tome Budmani nije bio sam.

Poticaju na učenje filologije pomože poznanstvo i vatrena riječ Meda Pucića, te je prvi plod novog pravca u životu Pera Budmani bila za Talijane napisana gramatika hrvatskog jezika (1867.). Pridođoše sad nove prilike, koje mahom skloniše Pera, da se odlučno prihvati filologije. Ženidba s Milom (Emilijom) Lopižićevom i brzo množenje porodice bili su odveć težak teret na imanju, što mu ga je ostavio stric u Jakinu, a kojim Budmani nije umio upravljati, te ga nagnaše, da zatraži profesorsko mjesto u gimnaziji, koja je te godine (1868.) bila oduzeta Isusovcima. Posavjetova se s Miklošićem, i ovaj mu odobri nakanu. Pero nape svoje snage, te za ciglu godinu dana položi ispite iz slavistike i klasične filologije. U to doba bude izabran za narodnog zastupnika u dalmatinski sabor, pa dvaput za delegata u bečki parlamenat; ali bit će da se sjetio domaće riječi »što za koga nije, nije«, jer se nabrzo zatim odreče mandata i vrati se posve nauci.

Po smrti Daničićevoj (1882.) odazva se Budmani pozivu iz Zagreba, da dođe uređivati akademijski Rječnik, te ostavi Dubrovnik i svoju lijepu sobu i prozor, pred kojim se širilo u nedogled lazurno naše more. To je bilo baš u vrijeme, kad se Dubrovnik počinjao preobrazivati i izlaziti na glas kao ljetovalište, u vrijeme, kad je smrt nemilo kosila među najvrednijim Dubrovčanima te u roku od desetak godina stvorila prazninu, koju svratišta, banke, automobili i međunarodna publika nikad ne će ispuniti.

Godine 1907. povuče se u mir, ne kao urednik jednog monumentalnog djela, ni kao moderni Mezzofanti, ni kao učenjak, kojemu suvremeni svijet teško da bi bio našao druga, već kao obični gimnazijski profesor, kakav je isprva bio, kad je radi ekonomskih prilika zatražio to mjesto. Nije sobom ponio pun kovčežić kolajna: toga nije nikad bilo na njegovim prsima; one su u sebi sakrivale sjajnije blago: čestitu i plemenitu dušu. Jedina vlast, koja je iz svoje pobude priznala vrijednost Pera Budmani, bila je talijanska vlada, koja mu je već g. 1870. ponudila katedru opće slavistike u Firenci ili Napulju, po vlastitom izboru, i sa masnim honorarom; gospar Pero ne odazva se, da se ne odbije od rodne zemlje. Iz Zagreba preseli se u Castel Ferretti blizu Jakina i vrati se na svoju prvašnju ljubav, na matematiku.

Budmani prekinu tu svoju dokolicu skoro uoči Svjetskoga rata, krenuvši na put, da se još jednom nauživa svog Dubrovnika. Stigne u grad, obađe očinsku kuću, ali u kući ne nađe nikoga, da bi mu pao u naručja; obađe Placu i ulice, a od lijepe čete prijatelja, koji

su ga pred trideset godina otpratili na parni brod, nije mu bilo sresti nikoga; i na terasi naše kuće na Pilama sve druga lica, drugi svijet, koji nije iščekivao Pera Budmani.

Međutim boravak u zavičaju ipak je bio tako ugodan starcu, da je odlučio nastaniti se u rodnom gradu. Razumljivo uzbuđenje nakon sarajevskog atentata 1914. dovede ga do toga, da se opet povrati u Italiju: 7. kolovoza 1914. posljednjim talijanskim parobrodom, koji se smio svraćati u austrijske luke, Pero Budmani — žrtva iskrenog a promašenog nazora — vrati se u mirni Castel-Ferretti bolestan i klonuo duhom; 27. prosinca, dva sata po čitanju jednog francuskog romana, preminu.

*

U životu Pera Budmani nije bilo odlučnih prevrata. Priroda bijaše ga tako isklesala, da je svijetu izgledao običniji od običnih ljudi. Poradi toga, poradi vremena, u kojemu je radio, osobito poradi predmeta njegova rada, nije daleko vrijeme, kad će ga malo ko spominjati. Širem svijetu gospar Pero bit će doskora nepoznat; već iščezavaju i oni, koji su ga osobno poznavali.

Bio je osrednjeg stasa, ali pravilnog i razmjernog uzrasta, glave oble, ugojene, čela visoka i prostrana, lica blijeda, oduge i orijetke brade, koju bi u razgovoru uvrtao, očiju kestenjastih i s izrazom plemenite ozbiljnosti, u prilici izvanredno živahnih i prodornih. Govorio je tiho svojim okruglim baritonskim glasom. Sve, što je kazivao, bilo je čudo razgovijetno; kad je što tumačio, upirao je svoje oči u tvoje, dok se ne bi uvjerio, da si ga razumio. Tiho bi se i nasmijao; uopće duševnim pokretima davao je jedva vidljiva izraza, osim slučaja, kad bi se rasrdio; onda je znao biti i strašan. Gospođama se Budmani vrlo dopadao, jer doista bijaše lijep, naočit čovjek, ali najviše stoga, što mu je ženska nazočnost tjerala spočetka rumen stida na obraz: jezik bi mu se zavezao, i trebalo je, da gospođa prva progovori, da se s njim zavrgne razgovor; tek je onda gospar Pero bio gospar Pero: krasan pripovjedač, nenadmašiv u duhovitim dosjetkama.

Vlaho Bukovac prikazao ga je u svojoj slici »Dubravka« s izrazom skepse na licu, a Budmani nije bio skeptik ni pesimist. Njegovo oduševljenje za ljude predane poslu nije drugo nego kuđenje apatije i besposličenja. »Novi svijet s novim energijama niče iz plodnog dubrovačkog tla. Ako je »širogaćanin« danas kupio uz gotov novac villu tvoga oca, kojega je nekad bio kmet, skini pred njim kapu i zastidi se, što nijesi znao sačuvati tu kuću; nije on kriv, što ju je

kupio; kriv si ti, što si je prodao«. Ovako poprilici kazivao mi je jednom u Zagrebu, kad smo se dotakli onog usitnjenog, sladunjavog naricanja za dubrovačkom propalom slavom, koje se bijaše glasilo u književnosti. »To ti je neki novi oblik romanticizma, ali bez iskrenosti; to ti je sama pusta literatura«.

Kad čujemo, da je Budmani bio filozof, izgleda na prvi mah smiješno, jer o filozofiji i filozofskim sistemima i njihovoj kritici — barem tako se je činilo — nije vodio brige; ali sve njegovo držanje, njegova vedrina pred bilo kojim udarcem prilika, njegovo neograničeno povjerenje u ljudsku narav, titranje njegove harmonične prirode pred remek djelima umjetnosti, odavali su svećenika ljepote i dobrote. Iz svoje filozofije nije izvodio nikakvih teorija, niti je prema njima poučavao, ali cijeli njegov život nije drugo nego praktična filozofija.

Kad se moj otac doseli u Dubrovnik — to je bilo na izmaku 1865. godine — naša porodica nađe se isprva kao daleko u tuđini: drugi običaji, drugi nazori, drugi duh, drugi ljudi. Nova vladavina nije nikad uspjela da po svome kalupu udesi život nekadašnje Republike. Stari se grad odupiraše, ne samoprijegorom, nego naslijeđenim od starine tradicijama, ali najviše apatijom. Apatija je obično kobna po narod; ona je negacija svakog napretka; međutim ona je, dajbudi za neko vrijeme, najtvrđi bedem protiv bud kojeg nasrtaja. Ali vrijeme i ljudi prerušiše Dubrovnik u tuđe ruho i od slavnog grada načiniše kozmopolitsko lječilište. Ima danas Dubrovčana, koji se sami vesele tom preobraženju; ali pred po vijeka posljednji izdanci dubrovačkog duha ne bijahu još iščezli; oni su skupa sa običajima, jezikom i skladnošću udarali lijepom gradu osobit, neizbrisiv pečat.

Kad se u novoj postojbini uredila, moju porodicu dopadne sreća, da se upozna s obitelju profesora Pera Budmani. Njegova ljubav za glazbu, u kojoj se moj otac odlikovaše kao violinist, pribavi nam poznanstvo i s drugim boljim dubrovačkim kućama, dok nam prirođena ljubaznost gospara Pera bijaše kao neki most između našega duha, koji donesosmo sobom u grad Svetoga Vlaha, i otmjenog ponosa dubrovačkih vlasteoskih porodica, koje su stranca sretale sa prikrivenim ali nesumnjivim nepovjerenjem gospode nekad vične da zapovijedaju. Tako prokrčismo sebi put u taj novi svijet i vrlo brzo nađosmo se kao na rodnom tlu. Već su tada moj otac i gospar Pero — poprilici vršnjaci — postali nerazdruživi prijatelji: glazba ih je zbližila, plemenitost duše prikova jednog za drugoga. Od toga časa pa za punih šesnaest godina nije prošao dan, a da se Budmani ne bi svratio u našu bašču na Pilama, u kojoj ga je moj otac iščе-

kivao, da s njim pošeta do Gruža. S njima sam išao i ja, onda mladi gimnazijalac.

Pedagog u smislu školskih zakona gospar Pero pogotovo nije bio. Njegova su predavanja bila uživanje za đake, pa smo ga voljeli mimo ostale nastavnike; voljeli smo ga, naravno, u obmani, da to nije profesor, jer s njim nije trebalo razbijati glave nad knjigama. I ono, što je bilo mučno i suhoparno, u njegovu izlaganju pretvaralo se u pripovijetku. Naša simpatija prema njemu nije blijedila ni u one dane, kada bi Budmani ušao u razred namrgođen i nakostriješen. Znali smo iz iskustva, što je to značilo: one noći gospar Pero nije mogao spavati. On je naime trpio od nesanice, radi čega je neko vrijeme bio mnogo spao u licu, omršavio i klonuo raspoloženjem. Kad bi se naspavao, bio je čisto drugi čovjek. Prva bi mu uvijek bila, da pozove jednoga đaka, da čita latinski tekst i da ga prevede; ali naš drug ne bi nikad kraju dolazio, jer bi se međutim zavrgao govor o čemu drugome, što je ipak bilo u vezi s tekstom.

Čitali smo Cezarov »De bello gallico«, što je gospar Pero jednom našem nevaljalom saučeniku šale radi prevodio riječima: »O lijepome kokotu«; za njegova predavanja taj se predmet drobio kao gruda prhle zemlje u stotinu omanjih predmeta. U svoje pripovijedanje umio je Budmani upletati zanimljivu anegdotu, karakterističan događaj i po koji mali šaljivi prizor, i sve bi činio kao drug, koji ne će da se drugovima nameće, već nastoji, da svoje veliko znanje prikrije što većom prirodnošću i jednostavnošću. Uostalom, sami smo ga salijetali svakojakim upitima, u tvrdom neoborivom uvjerenju, da »gospar Pero sve zna«. Bilo je, naravno, među đacima i onih, koji su tu njegovu dobrotu upotrebljavali samo za to, da »prođe ura« i da umaknu lekciji; ali uopće svi smo ga voljeli i štovali, niti se njemu trebalo mučiti, da bude reda u razredu.

Kad bi koji izuzetno »opravio debelu«, tada je trebalo vidjeti, kako se je profesor znao razljutiti. Na prvi mah pogledao bi te, pa bi stao kao smeten; ali ubrzo vrat bi mu se užagrio, žile na slijepom oku bi nabrekle, krv bi mu podišla u obraze i stao bi se sav tresti od ljutine, koja ga je unutra raspinjala. U grobnoj tišini, koja bi tad zavladala u razredu, bio bi se čuo komarac da zuji; a mi, živi zamrli od straha, čekali smo uprepašćeni u licu i dršćući kao prutići, da ona srdžba prekipi. A prekipjela bi, i tek kako! Teško ti se knjigama, katalogu i onoj dječjoj glavi, koja bi se našla na domaku njegovih ruku! To bi sve potrajalo jedan trenutak. Pošto bi iskalio gnjev, gospar Pero izašao bi obično u hodnik, da se razabere; kad bi se povratio u razred, pozivao bi nas po redu, da »rečemo lecion«, jer

toga dana više nije moglo biti ljubaznog razgovora; a kad bi stari poslužnik Schweinberger zazvonio, izašli bi iz razreda pognute glave, poništeni, kao pokisle kokoši.

Kakav je u školi bio, takav je bio i u društvu. I starija čeljad obasipala su ga kaogod i mi upitima bez kraja i konca, a da ne bi izgubio niti zere od svog zlatnog strpljenja. Potpuna nestašica svake naduvenosti i precjenjivanja sama sebe išla je u njemu uporedo s nevjerojatnom ali iskrenom skromnošću.

Kako već spomenuh, Budmani bi svaki dan pošetao s mojim ocem do Gruža niz Busovinu. Nekoliko koračaja dalje, pošto bi se s njim uputili, pridružio bi nam se upravitelj nautičke škole Lujo Klaić, brat zastupnika Miha. Desetak koračaja dalje, na terasi svog raskošnog vrta šetao je moj ujak dr. Rubritius, koji bi namah istrčao na put, da priđe društvu i zapodjene govor o najnovijem svesku pariske »Revue des deux Mondes«. Nešto podalje opet je neko gledao, ide li društvo: bio je to liječnik dr. Neumayer, učen i uman čovjek. Kod Boninova četica bi ponarasla, jer bi pridošao prof. Kobenzl; inače je osim svakidašnjih članova bilo vazda novih pridošlica. Bili su to barun Frano Ghetaldi-Gondola, dr. Ivo Kaznačić, Medo Pucić ili brat mu Niko Veliki, o kojemu je Budmani govorio u šali, da je na njega ljubomoran, jer da odveć zna, a bio je doista jedini Dubrovčanin, koji se donekle mogao takmičiti sa gosparom Perom; pa Luko Zore, grof Niko Mali Pozza, stasiti dr. Niko Lepeš i drugi. Izuzetak u tom kolu pravio je momčić, koji bi čas đipnuo kao skakavac, čas strugnuo u stranu, kad je razgovor bio predubok, a gutao svaku riječ, kad bi mu što išlo u glavu: pisac ovih redaka.

Ne sjećam se, da bi se složnost tih gospara ikad razvrgla, niti se sjećam, da bi govor ikada zabrazdio klizavim putem, osim ako bi dr. Kaznačić ili Niko Mali Pozza izbacio koju masniju pošalicu, radi koje bi moj otac odmah opomenuo: »Faites attention, il y a des enfants ici«, naime francuski, da ga ja i gospara Pera sin Vlaho ne bi po vragu razumjeli.

U ovome društvu Budmani je zauzimao glavno mjesto; to mu je svak priznavao iz dobre volje i uvjerenja. Razgovor se premetao s jednoga na drugi predmet. Dohvatao se književnosti, znanosti, umjetnosti, taknuo bi se posljednjeg francuskog romana — jer se najradije vrtjela riječ oko predmeta iz francuskog kulturnog života, ma da je Budmani bio obožavalac engleskog romana — osobitosti dubrovačkog dialekta, otkrića Stanleya u centralnoj Africi, slijepih riba u podzemnim vodama, i tako dalje, a sve bez natege, zači-

njeno zgodnom zdravom šalom, koja je najbolje služila, da se u pamet dobro usadi, što se čulo i naučilo.

Svak je najradije govorio o stvarima, koje su se ticale njegova zanimanja, ali gospar Pero uprav o svačemu. U bilo kojem pitanju znao bi se pozvati na zakone i pravila, ali samo letimice, da ne bude nikome na dosadu. Velika snaga, kojom je njegovo razlaganje djelovalo, bila je u vještini, kojom je znao podupirati svoje tvrđenje stvarnim dokazima, koje je crpao iz svog tvrdog pamćenja, i u jasnoći i točnosti, kojom je iznosio svoje misli. Tom krasnom daru treba dodati jednostavnost, kojom je zaodijevao svoj govor. Pravo su imala čeljad u Dubrovniku, kad su ga zvala »simplik« (simplex), jer se tom riječju najbolje mogao obilježiti karakter Pera Budmani.

Njegova gospođa, gospa Mile, drugačije je shvaćala tu Perovu »simplićitat«. Ona se ponosila svojim mužem, ali je bila ljubomorna na njegovo znanje, pa ga jednom opomenu, da se čuva, da previše ne govori, jer da bi do njega moglo biti i ljudi, koji sve upamte, što od njega čuju, pa se sutra pred drugima s njegovim znanjem razmeću.

Čim bi se prijatelji našli na okupu, obično je bilo prvo pitanje: »Koliko ste danas verasa (stihova) preveli?«, jer je u ono doba — poprilici g. 1876. — Budmani radio na prijevodu Kalidasine »Sakuntale« neposredno sa sanskrtskog izvornika. (Izašao je u »Slovincu« 1879.) Više puta bi moj otac pretekao drugove, jer čim bi gospar Pero došao po nj radi šetnje, upitao bi ga naprosto: »Koliko?« (naime koliko stihova). Dapače sjećam se, da je jednoga dana gospar Pero, koji je znao, šta će ga moj otac pitati, podigao izdaleka četiri prsta desne ruke: značilo je, da je toga dana preveo četiri stiha. Tako je bilo i sa arapskim i perzijskim jezikom. Kazivao nam je u izvorniku pjesme perzijskog pjesnika Mirze Shafija, dok je u isti mah vrškom svoga štapa crtao u prašini na cesti glavne motive perzijske ornamentike.

Više puta je iz špaga njegova kaputa provirivala koja tek nabavljena gramatika. Jednom dođe k nama neobično vesela lica; moja majka, koja namah primijeti, da mu je jedan špag osobito jako nabijen, reče mu: »Gosparu Budmani, radujem vam se, jer vidim, da vam je stigla jedna nova gramatika.« — »Dvije«, povrnu gospar Pero i izvuče iz špaga dvije novcate knjige.

Da je naš Mezzofanti bio i zakleti sudski tumač, to se već razumije, te je imao više puta prigode, da pokaže svoje poznavanje tuđih jezika, ali nikad nije to tako sjajno pokazao, kako u glasovitom pretresu protiv nekoga Sriće, »sekonda« (drugog časnika) na jednom dubrovačkom trgovačkom brodu, koji je negdje na širokom moru ubio brodskog zapovjednika. Parnica se vodila pred porotnim sudom u Dubrovniku, gdje je izazvala izvanredno veliko zanimanje, radi toga, što je zapovjednik bio Dubrovčanin i što se momčad na brodu sastojala od »najgore fele«. Kao što obično bude na brodovima, što plove po vodama Dalekog Istoka, mornari su bili sve sami ljudi pokupljeni, što je riječ, s koca i konopca: Arapi, Indijci, Holanđani mješovite krvi sa otoka Jave, Portugalci iz Goe, urođenici sa Ceylona, iz Tonkina i već ne znam otkuda. Svako od njih znao je po koji desetak engleskih riječi, dok im se ostala jezična građa sastojala od nekakve čudne smjese svakojakih narječja. Teškoće, koje je Budmani imao svladati, da prevede odgovore te čeljadi, bile su goleme, a to mu se čitalo i na licu. Osobito je bio na velikim mukama s jednim Portugalcem, koji se izražavao u nekom portugalskom narječju pomiješanom s izrazima iz indijskog, engleskog i drugih jezika. Kad je ovaj govorio, Budmani ga je pratio tako netrenimice, da se je sva pronicavost njegova duha stjecala u pogledu. Kad bi ovaj svršio, gospar bi jedan čas múčao, da se razabere u onom vrtlogu korijena i završetaka; ali bi se skoro razvedrio i mogao je kazati predsjedniku, što je čovjek rekao.

Gipkost njegova uma i mašte bila je čudesna. Pjevao je s neizrecivom komičnošću francuske couplet-e; uređivao akademijski Rječnik s istim poznavanjem predmeta, s kojim je pod stare dane sastavio radnju o kartanju. Ko se s njim razgovarao o harmoniji i kontrapunktu, a inače ga nije izbliže poznavao, taj je mislio, da ima pred sobom profesora konzervatorija. Prijatelji se čuđahu živom zanimanju, s kojim je pratio rast jedne male biljke, koju mu bijaše dobavio barun Frano Gondola: to je naime bio prvi primjerak u Dubrovniku sada posvuda poznatog eukaliptusa, stabla dovezenog iz Australije, čije lišće ima tobože antimalaričnu moć. Neko vrijeme Budmani se podade svom dušom toj biljci; svaki je dan bilježio, koliko je milimetara porasla, a kad bi se novi listić pomolio, streknulo bi mu srce istinskom radošću, i prijatelji bi mu čestitali, kao da ga je dopala bogzna koja sreća. Moja mati, kad bi se s njim sastala, prvo bi ga upitala: »Kako vam je eukaliptus?«, pa tek onda: »Kako su vam djeca?«

Neko je vrijeme u Dubrovniku vladala velika pomama za šahom: tu zarazu bijaše unio Pero Budmani. Kad se igrao u Općinskoj kafani, zaboravljao je, da je ručano doba prošlo, ali su to zaboravljali i oni, koji su se oko njegova stola tiskali i slušali predavanja o šahu. Dok u drugih ta pomama malo potraja, u njega

potraja do smrti. Tako je bilo i s biljarom. Mnogo li se zelene postave u Dubrovniku rasparalo, dok je gospar Pero predavao tu igru, a drugi još nevješti rješavali zadatke i plaćali kafedžiji štete!

Pamćenje bilo mu je, što je riječ, za pripovijest. Jedno trideset godina po posljednjem sastanku s njim, sretnem se u Zadru sa već matorim i sijedim profesorom; uto mu neko priđe — bio je to gospodin kojih četrdeset godina — i kaza mu se. »Da, da, — reći će mu Budmani — znam je vas. Vi ste u trećem razredu bolovali, pa ste zaostali u pravilima grčkih akcenata, te ih nikad više nijeste dobro shvatili!« Međutim Budmani nije imao smisla za red. U njegovoj lijepoj kući najljepšu sobu zapremala je bogata knjižnica, u kojoj je gospar Pero neumitnom rukom rušio svakidanji trud svoje strpljive drugarice, koja se mučila, da tu stvori maličak reda.

*

Godine 1883., pri odlasku u Zagreb, bio je strašno ganut, predviđajući, da, ako se ikad povrati, više ne će naći starih prijatelja kaogod ni staroga Dubrovnika. Na polasku, u mnoštvu njegovih drugova i štovalaca, bio je i stari Lujo Serragli, koji se s njim oprosti riječima: »Sada, kad tebe više nema, morat ću kupiti enciklopediju«. Četica, koju su sastavljali Budmanievi prijatelji u Dubrovniku, počela se prorjeđivati skoro uoči njegova odlaska. Ona nestade sa svoje zanimljive pozornice baš u času, kad bješe preokret u nazorima, u nadanju, u svemu društvenom životu, stao zahvaćati cijeli mlađi naraštaj. Dubrovnik udari novom stazom: utilitarizam održa riječ, koju bijaše zadao svojim prvim obožavaocima, i blagostanje okruni trud okretnih građana.

Skoro petnaest godina po odlasku gospara Pera pohodim ga u njegovoj kući u Zagrebu. Bio je nešto omršavio, posijedio. Inače je bio jak i zdrav. Svako veče šetao je na Zrinjskom trgu; kazivao je: »Šećemo nas dvojica«, naime on i njegov portorico; ali se hvalio, da može pješke sve do piramide na Sljemenu. Pođem k njemu i nađem ga, gdje ispravlja prve otiske akademijskog Rječnika. Oko njega na stolicama knjige, na divanu knjige, na tlima knjige, sve kao u Dubrovniku. Odmah pomislim na veliku muku, na kojoj mora da je bio njegov novi prijatelj, profesor Brusina, koji je svaki dan dizao i porazmještao sve ono pobacano blago.

Brusina i Nodilo bili su s njim nerazdvojni, osobito prvi. Rado je Budmani općio i s Kumičićem, Maretićem, Božićem (urednikom »Obzora«), Musićem, Varićakom i drugima. S njim se sprijatelji i Madžar Tolnay, upravitelj državnih željeznica, koji je uvjeravao,

da Budmani već govori madžarski kao pravi Madžar. U to doba pada i strasni interes gospara Pera za jezik »suaheli«, koji se govori tamo negdje u srednjoj Africi. Čudnovato je bilo njegovo prijateljstvo s bečkim odvjetnikom Kuhnwaldom, kojega nikad živa vidio nije; s njim se dopisivao kao sa starim prijateljem. Kasnije se u Budmanievoj kući kod Jakina jedna soba, puna odvjetnikovih uspomena, zvala »Kuhnwaldova« soba.

U Zagrebu odmah upoznaše njegovu ljubav i razumijevanje za glazbu, te ga učiniše odbornikom i nadzornikom Hrvatskoga glazbenog zavoda. Koncerte klasične i moderne glazbe slušao je kod svoga prijatelja Tolnaya i u kući baruna Vranjicania, Strossmayerova prijatelja; u toj kući često se predstavljalo, te se gospar Pero više puta primio koje uloge.

Jedne večeri povede me u Zagrebu naš Vlaho Bukovac u Klub hrvatskih umjetnika i književnika. Tu su bili Crnčić, Csikoš, Frangeš, Valdec, Kovačević, O. Iveković, Dežman, Tucić, Domjanić i već ne znam koji drugi. Bilo je smiješnih, ozbiljnih i burnih rasprava, u kojima se svojom debelom glasinom isticao slikar Iveković. Gospar Pero, zavaljen u naslonjaču, kao odvojen od ostaloga društva, odbija dimove iz svog portorika, šuti i sluša. U polutami kuta, u kojemu se nalazio, njegova sitna prilika skoro je nestajala. Bit će da je pročitao na mom licu čuđenje, što ga vidim onako sama i povučena, jer mi reče: »Eto vidiš, dolazim, da se pomladim«. On se u tome varao. On je dolazio, da se, mlad kako je uvijek bio, nađe među mladima. Takav je ostao do kraja: vazda budna oka, da ne propusti koju novu tečevinu na bilo kojem polju znanja, vazda u najboljem tjelesnom i duševnom raspoloženju. Svoje narodnosno mišljenje iznio je bistro i plemenito u Rječniku Akademije pri definiciji riječi »Hrvat«.

U Castel Ferretti kod Jakina, gdje je njegova porodica imala imanje i kuću, gospar Pero provede svoje posljednje godine. Kako mi je njegov sin Antun kazivao, i tamo je vršio svoju učiteljsku misiju: poučavao je u arapskom jeziku neke talijanske časnike, koji su tražili da budu premješteni u Tripolis. Radio je živo oko ovećeg djela o višoj matematici i drugog o — kartanju i o japanskoj igri »Go«. Svaki dan dolazio je u ljekarnicu toga zabitnog mjestanca, gdje je poštanskom majstoru i siromašnijem svijetu, od dobre volje, predavao zemljopis, astronomiju i druge predmete. Jedan oružnik, u misli, da čovjek, koji sve zna, pogotovo i može sve, zamoli ga, neka bi učinio da bude pomaknut na viši stupanj. Kad mu gospar Pero preko svojih poznanika to izradi, divljenju i zahvalnosti toga čovjeka nije bilo kraja.

POGLAVLJE XII.

Šetnja s Matom Vodopićem — Dum Mato i njegova »Tužne Jele« — Od gruškog župnika do biskupske stolice — U pohodu kod Kazalia — Oko njegova »Ćosa« — »Posljednji Dubrovčanin« — Dum Ivan Stojanović u Rijeci — Sastanak s Kurelcem — Stojanović kao originalan tip i njegov književni rad.

Gruški župnik Dum Mato Vodopić, čovjek srednjeg stasa, zdrav, punačak, sa blagim izrazom čednosti i dobrote na licu, krupnih plavih očiju, šeće gore dolje pred ulazom u Gruž i okrenute glave prema istoku gleda, hoće li se pomoliti »gospari iz grada«. To su ljudi, koji su sačinjavali već poznato odabrano društvo, koje je svako bogovetno popodne išlo u šetnju do Gruža i dalje. Nasmijano lice vrijednoga župnika očito je govorilo, koliko ga dolazak društvanca veseli.

Njegova je nazočnost udarala osobit biljeg razgovoru, ma da mu nije ni na kraj pameti bilo, da drugima nameće svoj svećenički red i da traži obzir, koji mu se duguje. Iz njegove pojave izvirala je velika moralna snaga, koja je ublaživala svaku suvišnu žestinu, gladila svaku hrapavost, potkresavala u zametku neke smione nestašluke. Kad bi uvijek žustri Niko Mali Pozza pokušao kliznuti zabranjenom stazom, Vodopić bi jedva čujno izustio: »Ostavimo to, gosparu Niko!« — i mali gospar bi odmah umukao. Koliko sam godina išao s njima u šetnju, nijesam čuo riječi, koja bi povrijedila ičiju osjetljivost. Jedan jedincati put mojemu ujaku, materijalistu do krajnosti, omače se nepotrebita a nepromišljena primjedba o postajanju svijeta. Ujak je odmah razumio vlastitu pogrješku. Oko njega sve blehnulo zbunjeno preda se. Dum Mato okrenu se prema krivcu i upre u njega dug, pronicav pogled. Sve to malo potraja, i prvi, koji započe, kao da nastavlja predašnji razgovor, bi opet Dum Mato, koji reče: »A bi li mi, gospari, na kupicu konca bijeloga?« — Napetost onaj čas popusti i društvance produži put olakšano.

Pitomi dubrovački narod izumio je naziv »konac bijeli« za rakiju, jer misli, da nije skladno tražiti baš po pravom imenu to piće pred drugom čeljadi. Društvo Dum Matovo bilo se već naviklo, kad stigne u Gruž sa župnikom, da svrne u »Ane s Kafe«, naime u kafanu, smještenu pod svodom, koji je nosio široku taracu baš pred gruškom obalom, prema ljetnikovcu gospara Marinice Giorgi, koji se diže na suprotnoj obali. Ulazilo se na oniska vrata. U polutami od dima pocrnjelog pomješća vidjelo se, kako se niz oklačinu zasvođenog stropa spuštaju tamne sive brazde, iscrtane vodom, koja je kroz ispucani tavan gornje terase probijala od nezapamćenih vremena u kafansku nutrinu. Tu su bili drveni stolovi i stolice i dugačke klupe; ali za ljubitelje prirodnih ljepota — za one, koji nijesu podnosili ustajalost neprozračenog prostora — bio je vanka po jedan sto desno i lijevo od vrata. U dnu kafane, na druga jedna vrata, ulazilo se u prostranu sobu, koja je služila kao spremište svakojake robe. Tu je bilo raspucanih ormara, praznih bureta, jedan nakrivljen naslonjač s rasparanom čohom, pak prebijenih vesala i svega, što se metne u stranu a u dvoumici, hoće li se dati popraviti ili će se u more baciti. Ali sred te ropotarije dizao se veličanstven biljar, prostran kao sajmište, s nekad zelenim platnom iskrpljenim na pedeset mjesta.

Prvi bi se vazda oglasivao Dum Mato: »O Ane!« — a za njim bi ulazilo društvo te se obređivalo »koncem bijelim«. Vodopić nije pio. Mislio sam isprva: svećenik, pa eto ščinja se pred drugima; a nije, nego je trpio jadan od zaduhe, pa nije smio. Prvi nastup te bolesti imao je već prvih godina svoga župnikovanja u Gružu; liječio se, ali uzalud. Ona se godinama podljutila, ali nije mu se poznavalo. Drugi put opet me nešto začudilo: kako to, da prijatelji idu na kupicu, a znam, da ni jedan za kupicom ne čezne? Razjasniše mi: župnika je hodanje umaralo, pa izmislio »konac bijeli«, da u kafani maličak otpočine. Ne znam, je li ikad otkrio, da mu prijatelji svrću u Ane samo njemu za volju.

Razgovor bi se premetao s jednoga predmeta na drugi, olako, bez natege, a kad bi se koji dohvatio kojeg znanstvenog pitanja, tad bi se istakla Dum Matova nazočnost. Dok je n. pr. Budmani pričao o najnovijim otkrićima američkih dalekozora na zvjezdanom nebu, ili o otrovnosti nekih naših zmija, ili o značenju nekih te nekih izraza u župskom ili riječkom govoru, dotle su njegovi drugovi ili samo slušali ili rijetko pridavali po koju kratku opasku; ali pred Vodopićem, koji je čitanjem znanstvenih djela oblakšavao čamu svog nekad pustinjačkog života, okrenuo bi se profesorov monolog u razgovor između njega i župnika.

U životu Dum Matovu kaogod na njegovoj izvanjskoj pojavi uzalud si tražio koju jaku karakternu crtu, kakvu ostavljaju udarci nezaslužene sudbine ili unutrašnje borbe razdvojene duše. Sam i skoro protiv volje svojih roditelja, pođe u svećenike; kao svećenik provede svoje godine u župama, u kojima ga je narod čisto obožavao, dok on sam nije tražio nikakvih životnih udobnosti. Lov, neprestane šetnje u šumama, lutanje po planinama u botaničke svrhe, gdje je čovjek sam pred Bogom i prirodom, nijesu mu samo branili da se zabatali i podivlja, nego su mu očuvali sve do zadnjeg časa nenačetu svježinu duha, krotku i vedru promatračku narav, čistoću misli i spokojno dočekivanje neizbježnih žalosti. Život ga je zarana naučio, da se teškoće ne lome vazda kao pogača. Živu muku imao je od svoje vatrene ćudi; ali kad bi naišao na tvrdo, sjetio bi se, da zvanje traži da se pokori.

Kad je bio u Ošljemu kao mlad župnikov pomoćnik, nađe u slamnici postelje, na kojoj je ležao na umoru župnik Ivan Kristić, diplomu, kojom je ovaj bio proglašen za doktora bogoslovlja. Kad je nemoćnik vidi, ništa ne reče, ali se zaplaka. Učen i poštovan kao profesor na dubrovačkoj gimnaziji, svrši Kristić na zabitnom Ošljemu, da šuti i umre. Bit će da je od tužnog Kristića naš Vodopić koješta naučio, jer je često spominjao tog župnika kao svog »nijemog učitelja«.

Ako Dum Mato nije baš mrzio raskoš, nije je ni tražio, jer je od malenih nogu bio vičan jednostavnosti. Iz kuće oca pomorca i majke kutnjice odnese sobom u život drevne i stroge navike i dužnost, da ih poštuje; on ih nikad ne pometnu. Ne znam, kojom prigodom, pozvan na ručak kod nadvojvode Albrechta, tek što sjede za trpezu, uze ubrusac te pred ostalim zvanicima otre svoj tanjur. Tako ga majka bijaše naučila, pa eto! I crte njegova lica odavale su duševni mir i brigu za tuđe dobro: kad si ga pitao za koju uslugu, čitao si mu na licu nestrpljivost, da ti ugodi. Trebalo je šetati s njim po Gružu ili Lapadu, da se uvjeriš, s koliko je pouzdanja i povjerljivosti narod sretao svoga pastira, ono njegovo »naše čeljade«. S djecom, koju su mu majke vodile, da ih dobro izapsuje, znao je biti strog i oštar; ali to je bilo samo u riječima, jer baš u času, kad bi ih prekoravao, njegove blage oči poricale su oštrinu njegovih riječi. Pisac pripovijetke »Tužna Jele«, te pjesme milosrđa i ljubavi, nije drugi mogao biti već samo Dum Mato Vodopić.

*

Baš i s te pripovijetke, tog jedinog u najširem smislu popularnog djela u dubrovačkoj književnosti, u kojemu je opisan Gruž i gruški život, bio je onaj narod zahvalan svome Dum Matu. Pripovijetka je pisana dubrovačkim narječjem, koje se naročito u Gružu govori. Narječje je puno pomoglo, da to djelce steče izvanredan glas po svoj južnoj Dalmaciji; nije bilo kuće ni broda, gdje se nije čitala »Tužna Jele«. U tim krajevima ona je bila, što i Kačićev »Razgovor ugodni« u ostaloj Dalmaciji. Taj svoj puk, što ga je ocrtao u svojim pripovijestima, Vodopić je neobično ljubio. Htio je da mu u svojim djelima bude do kraja vjeran; zato u »Tužnoj Jeli« osobe govore jezikom dubrovačkih pomoraca; u »Mariji Konavokoj« kao u Konavlima; u »Gjenevriji« govore po dubrovački. I sama lica u njegovim djelima većinom su osobe, koje je kao mladić sam poznavao. U »Tužnoj Jeli« odigrava se istinski događaj: Jozo Baldov i Miho Mazga sami su mu pričali, kako se ona tragedija zbila; u »Gjenevriji« povijesne su ličnosti sestre Kate i Artemizija, Marko Turko, Šipin, Herak i drugi. U »Mariji Konavokoj« Marija i sav taj strašni zaplet dignuti su iz istine.

O svojim pripovijetkama nije rado govorio; ali nije mu krivo dolazilo, kad bi mu prijatelji pohvalili koju pjesmu. S njim bivalo je, što više puta bude s piscima: vole od svoga ono, za što čitaoci ne mare. Svoje satire i epigrame kazivao je samo u tijesnom prijateljskom krugu.

U svim njegovim radovima žena je stožerna točka. Ako je zdrave i gojne cure u svojim prvim godinama opominjao, da moraju ljubiti, dok su mlade, jer da će pod stare dane kleti: »Vaj! lude naše mladosti!« — kasnije svijesni Vodopić, u godinama stišane zrelosti, sasređuje svu svoju ljubav, već pretvorenu u samilost, na ženama presvislim od jada (Jele), na djevojkama žrtvama surove sile (Marija), na jadnicama pretučenim prevarom i čamotinjom (Kate), na žrtvama otpadničke okrutnosti (Milica). Vazda gotov da priteče u pomoć, znao se u prilici dobro držati. Kad je bio uvjeren o pravičnosti jedne stvari, a protivnik ne htio da se dade razlogu, došao bi u vatru, presjekao bi onim sjajnim očima, mek njegov glas došao bi krupan i odsudan.

Srčan čovjek pokaza se Dum Mato u Konavlima. Bilo je to oko 1848. godine. Puče iznenada glas, da su se Crnogorci digli da udare na Konavle. Mladi župnik sazva starješine, uglavi s njima, šta će i kako će, i dok dlan o dlan, sve bi pod oružjem, i Vodopić s narodom na granicu; kad na granici nikoga. Crnogorcima bijaše druga pamet došla! Ali drugi jedan put i na drugom mjestu vrli

župnik izgubi negdje putem svoje junačko srce. Jednu staru gospodsku kuću u Lapadu nije niko unajmljivao, jer da u njoj po noći »straši«. Nevidljive nečije ruke čas pootvaraju čas pozatvaraju kapke od prozora; poviriš u kućna vrata, a niz stepenice nešto se teško skotrlja; vuku se po tavanu verige, čuje se kloparanje papuča, a nije vidjeti žive duše ni po danu. Vodopić kaza, da su to aveti i vukodlaci lapadskih babica; svakojako da će sam poći da vidi, šta se tamo dešava. I jedne noći Dum Mato s nekim prijateljima pođe tamo. Kućna vrata bila su širom otvorena; ali župnik jedva upro pogled u onu tmicu, kad u kući nasta čitav lom. On ustuknu u čudu, osta neko vrijeme neodlučan, zamišljen; napokon nabivši naprasno klobuk na oči, zapali odanle. Od toga dana, kad bi išao u Lapad, ili bi se kome pridružio ili bi naprosto zaobišao kuću, u kojoj se »lombralo«. Ne znam, šta je uprav o svemu tome mislio; istina je ipak, da je na molbu nekih babica jednog dana došao pred tu kuću, da svetom vodicom istjera odanle nečiste duhove. Ali ni to nije pomoglo. Meni su pak kazivali, da je nekome gosparu i nekoj gospođi bilo vrlo ugodno, što se narod onako plašio... vukodlaka.

Ma da su Gruž i Lapad zadavali dosta briga Vodopiću, nije on poradi toga batalio svoj rad oko sakupljanja narodnog blaga, rijetkih i lijepih riječi, poslovica, rečenica, pjesama i pučkog nazivlja za bilje i životinje. Uz to je popunjavao svoj herbarium biljkama, koje rastu — ako dobro pamtim — na Velikoj i Maloj Petki; veći dio toga herbariuma darovao je dubrovačkom Muzeju.

Kad je Kurelac došao u Dubrovnik, dum Mato pohita k njemu i s njim se brzo sprijatelji, te bolji dio svog teškog truda, dobar snop jezičnih bilježaka, darova mu, »neka se tim iskoristi, ako što vrijedi, inače neka tim pripali lulu«. Akademiji u Zagrebu pokloni svoj imenik biljaka. Darivao je onako, bez predomišljanja, nagonski, ne tražeći nagrade nikakve, kao što je nije tražio ni kad je sam po selima, bez ičije pomoći, otvarao škole za težake. Svoju botaničku zbirku začeo je u Smokovljanima, kamo je najprvo došao za župnika. Tu mu se u isto vrijeme pojavi strast za lov; ali je trebalo slušati, kad je pričao, koliko je puta nenadno otkriće rijetke biljčice spasilo život ubogoj prepelici.

Tu krasnu zabavu i sredinu, u kojoj je radio, izgubi Dum Mato onoga dana, kad ga imenovaše za kanonika stolnog kaptola dubrovačkoga (1879.). To dostojanstvo nije tražio. Bio bi volio provesti svoje posljednje dane u svome Gružu. Morade se dakle preseliti u grad, te se nastani na Pilama. Trebalo je vidjeti taj odlazak! Digli

se Gruž i Lapad, da ga otprate, ko u kolima, ko pješke, kao da će sva njegova dojakošnja župa s njim u grad, kad ga ne može zadržati. U gradu bilo mu je dobro; manje truda, pak je dolazio češće u dodir sa kolegama »in litteris« i uopće s boljim društvom. Zavolješe ga i gospođe; začara ih velika pitomost i ljubaznost toga lijepog čovjeka. Dum Mato bio je izvanredno lijep čovjek: onakih golubinjih očiju i divno prorezanih usta teško je naći. Ostao je lijep do zadnjeg časa, samo se pri kraju njegova prilika prevuče blagom uzdržanošću, koju je dugovao svome visokom položaju.

Na Pilama radio je oko oveće pripovijetke »Na Doborskim razvalinama«, u kojoj se pokazalo, kaogod što i u Mariji Konavokoj, da razmrsivanje dramatskih situacija nije baš njegova odlika. Tu zače i stade obrađivati svoju »Gjenevriju«, pilarsku pripovijetku, koje mu se glavni predmet odavna vrtio u glavi; ali je ne dovrši, jer međutim bijaše postao biskupom. Na glas, da je imenovan, uprepasti se, ode namjesniku Jovanoviću, brizne u plač, zakumi ga, da ga oproste od te nove dužnosti. Ali sve bi badava; morade se primiti i te časti. Posvetiše ga u Beču.

Njegov dolazak parnim brodom u Gruž bio je pravi triumf, kakvoga se u Dubrovniku nije niko sjećao. Kola, u kojima se uputio da će u grad, nikako da se maknu s mjesta: narod čisto poludio. Sutradan ušao je svečano i u pontifikalnoj odori u grad. Na Pilama bilo je kao uoči Sv. Vlaha; došla sva sela s barjacima, palilo se iz prangija i pušaka. Grad se divno iskitio. Između natpisa, koji su se posvuda čitali, bio jedan kratak i sažet: »Ne daj se!«

Na žalost, od toga časa može se reći da Dum Mata nije više bilo. Neprilike pridružiše se teškim bolestima. Te godine bio sam u Napulju; tu mi jednoga dana dođe u pohode Franjevac, Dubrovčanin, koji mi donese glas, da je Dum Mato postao biskupom. »Pomislite — reče, raskolačivši oči — Vodopića za biskupa!« — U mojemu mladićskom zanosu ta pakosna primjedba ljuto me zaboli. Pođem odmah s jednim prijateljem, da čestitam brzojavno našemu biskupu. On nam se odazva riječima: »Srdačna hvala; budite sretni«. Baš kao da hoćaše reći: Ja sretan nijesam. Zdravlje ga nabrzo izda. Odmah po imenovanju obnevidje od mrene; oporavi se, ali vid strašno mu oslabio. Zaduha, koja ga je već u Gružu mučila, naže sve jače; morao se čuvati hodanja. Kad je po dužnosti išao u pastirske pohode, nosili su ga u nosiljci od sela do sela, i bilo je dirljivo gledati, kako su se seljaci natjecali, ko će prihvatiti štapove. Razumje, da mu je život o koncu. Posljednje godine postade ravnodušan, povučen u se, skoro bezličan. Umre od kapi (1893.).

U pamćenju nas, koji smo ga lično poznavali, zlatom izvezena biskupska odora ne će pomračiti nasmijanu pojavu skromnoga, plemenitoga Dum Mata, gruškog župnika i pisca »Tužne Jele«.

*

Sjećam se Dum Antuna Kazali, kao da sam se jučer s njim razgovarao. Bio je onda župnik u Luci na otoku Šipanu: čovjek srednjeg razmjernog stasa, jedar, osnažan. Njegova je »Zlatka« bila za nas mlade gimnazijalce alfa i omega naše poezije. Njen slatki i junački romanticizam bio je kao naručen našoj još nevještoj ali žarkoj duši, koja dakako nije marila za to, što je pjesnik često previše nejasan i kompliciran: tä što je starijima nedokučivo, to mlade duše opija misterioznošću riječi. Ja sam već zarana poznavao osobno toga našeg pjesnika, jer je često k mojem ocu dolazio radi sudskih posala; ali kako da se momčić uplete u njihove nedokučive razgovore?

Ivo Kaznačić, koji nam je neko vrijeme u gimnaziji predavao o Gunduliću i Gjorgjiću, prikazivao nam je svog milog Dum Antuna kao drugog Odiseja, koji je tumarao od župe do župe, iz Pločica u Mljet, iz Vručice u Mokošicu, s Lopuda na Ošlje, iz Zadra — kamo ga bijahu poslali za profesora na gimnaziju — na Senjsku Rijeku, pa u Ston kao školski upravitelj, dok najposlije ne dospije kao župnik u mirnu Luku Šipanjsku. U tom lijepom selu imao sam jednom sreću da se sastanem s pjesnikom i provedem cio dan s njim. Tamo je jednog proljetnog dana išao moj otac u sudsku komisiju, a ja, naravno, s njim.

U ono vrijeme rado sam se bavio prirodopisom, barem toliko, što sam kod kuće ispunio čitavu sobu svakojakim rudama, školjkama, stiještenim biljkama, crvima i gušterima u alkoholu; jednu ljudsku lubanju izvukao sam iz jednog zapuštenog groba na Dančama. Ovu lubanju — budi mimogred rečeno — držao sam na pisaćem stolu, kojemu sam drvo provrtio te onud provukao tanku gvozdenu žicu, koja se spuštala do poda. To je tako bilo udešeno, da bih, kad je sluškinja dolazila k meni u sobu, kradom pritegnuo k sebi žicu, a lubanja se ljubežljivo stala klanjati, kao da je živa: sluškinja bi vrisnula i utekla glavom bez obzira. Na mojim dugim šetnjama brao sam i spremao u stare knjižurine cvijeće i biljke. Kad sam se kupao, zagnjurio bih u dubinu, da izvučem šarenu morsku travu i param lupare. Međutim znao sam, da na Šipanu rastu svakojake mahovine po drveću, pa sam se i radi toga pridružio ocu, kad me ono pozva, da pođemo tamo.

U Luci na obali dočeka nas Dum Antun. Pošto moj otac sjede za župnikov sto, da otrsi posao, zbog kojega je dolazio, Kazali me predstavi jatu šipanjskih djevojčica, koje se oko nas načetile, da gledaju »gospare iz grada«, i baš lijepo se spominjem, ovim riječima: »Ovo vam je gospara konsilijera sin, kosović žutokljun«. Oprostismo se napokon s curama i krenusmo ja i on ravnim poljem.

Išli smo gustim maslinikom: ja golobrad momčić s velikom zelenom limenom kutijom za spremanje biljaka, koja mi je visjela o ramenu, a s glavom punom nesređenih želja i maštanja, a inače praznom uprav kao ona kutija, i stari pjesnik, koji je uza me hodio svojim kratkim, žilavim nogama, zabijajući na svaki korak u zemlju šiljasti vrh svoje debele štapine i sve preda se gledajući kao u neko priviđenje. U neko doba stade me raspitivati o gimnaziji, kako i koliko se u tom zavodu uči i sviđa li mi se grčki jezik. Mene je savjest grizla; nijesam znao, šta bih mu odgovorio. Nakon jalova mozganja, izbavim se — sad već ne znam kako — iz neprilike, i dok sam nešto buncao, što nije imalo nikakva smisla. Dum Antun uze da nešto deklamira, ne mareći za me, kao da me nije ništa ni pitao. Njegov okrugli muški glas razlijegao se tihom samoćom gustoga maslinika kao jeka bronzanog zvona. Ja sam gledao, koje u nekom strahu, koje iz nejasnog divljenja, njegovo užagreno lice; dok odjednom, zabodavši štapinu u zemlju, što su mu snage davale, stade rumen i zagrijan divnim oduševljenjem i uhvativši me lijevom rukom za lakat reče: »Ha! mladiću, to je poezija, to je poezija!« Pognem se kao pod bremenom, gledam preda se, čekam da mi u glavi počne svitati, jer se nijesam mogao domisliti značenju Dum Antunova uzvika. Kasnije, za objedom, doznao sam, da je Kazali u masliniku deklamirao odlomak iz svoga prijevoda Homerove Ilijade. Ah, Dum Antune, moj pjesniče zlatni! Ti, koji si svake godine čitao s kraja na kraj Tacita, kaogod što je tvoj prijatelj Lukša Sorgo čitao Lukrecija, ti da tražiš od neznalice gimnazista, da shvati ljepotu klasične poezije? Šta me, pjesniče, ne pita, kako glasi particip kojeg grčkog nepravilnog glagola? Na to bih možebit odgovorio i ne bih ostao pred tobom onako smiješna suklata, kao zločinac, kad mu se čita osuda.

Međutim mi smo jednako išli uskom putanjom, koja se vijuga između drevnih maslina. Dum Antun, sjetivši se, da je njegova mladog pratioca vukla želja za mahovinom, ustavi se pokraj jednog sivo zelenog debla i svrati moju pažnju na jednu rijetku vrstu tog parasitnog rastinja, što se u liku žutkaste zvijezde hvata za iscrvotočenu maslinovu koru; i već izvadi svoj džepni nožić, da će je ski-

nuti i meni dati, kad mu odjednom druga misao dođe i upita me: »A koga li jada učite u školi? Razumiješ li išta grčki?«

Sjećam se, da mi se na ove njegove riječi stvori pred duševnim očima gorka uspomena na jednu »pedepsu«, koju sam u školi tobože zaslužio, a koja se sastojala u tome, da sam morao tri stotine puta prepisati deklinaciju jedne imenice: puna dva dana sam radio, dok sam sve to napisao. Malo stade, on ništa ne reče; zavuče nožić u špag, uhvati me pod pazuho i klateći se s noge na nogu kao čeljade, kad ga salijeću svakojake misli, krenu drugom jednom stazicom.

Prokrstarismo polje, koje dijeli dujmice otok, prođosmo mimo napuštenog kneževa dvora, s kojega kameni kip Sv. Vlaha blagoslovi moje botaničke pothvate, pa mimo zidanih plandovališta dubrovačke vlastele i nadbiskupa. Primakosmo se Sugjurgju, da vidim Renatovo — to su ruševine dvorca kralja Renata Anjouvinca, koji zakloni glavu pod krila Republike. Pošto je zvjezdan pripekao, da moždani zacmare, svrnemo u potrijemak crkvice Sv. Antuna, gdje je u Napoleonovo doba bila stražarnica francuskih vojnika. U toj hladovini moj suputnik stade brisati znoj sa čela i potiljka, dok sam ja zadovoljan prebirao u limenoj kutiji rijetke mahovine. Sjedosmo na zidić i umukosmo. Kad odjednom čujem, ne znam, je li izbliza ili izdaleka, bistri ženski glasić, umiljat ali treperav, pun svježine i radosti; čas zamire, da se jedva razbire, čas opet nalijeta kao razbijen od uzbuđenja...

»Marice! Bog s tobom! Da si odmah amo došla!« viknu Dum Antun, i u isti mah iz debelog, raspuklog trupla ogromnog makljena, koji je nedaleko dizao zelen splet svojih grana u liku veličanstvenog kubeta, izmili mlado bosonogo djevojče, koje izdrelji na me, neiščekivanog gosta, svoje začuđene, crne oči, pa naže bježati kao srna preplašena, i u tili čas nestade između busenja i omirina.

»Da si strijela«, nasmija mi se Dum Antun, »ne ćeš je prestići! Da nije malo divlja, mogao bi od nje čuti divnih ženskih pjesama, kakvih nigdje u svijetu nema, već samo na Šipanu. Nastani se jednom koje vrijeme u ovom raju, pa pobilježi«.

Pridadosmo nogama, jer smo bili gladni, te se naprečac nađemo na obali, gdje se iz zagrijane morske trave, pobacane po pijesku, dizao i širio onaj mlaki, oštro mirišljavi zadah, koji ti puni prsa. Tamo u nekoj maloj uvali ugledam oca, gdje se otire i na pržini sunča, pošto se okupao. Bijaše otpravio svoj posao, pa zaplivao lazurnim morem.

Za trpezom, na kojoj nas je čekala velika riba, golem smudut, Dum Antun stade nam pričati o svojim mladim godinama, kako su mu roditelji željeli, da bude pomorac, kako ih je na kraju nagovorio,

Na konavoskom putu **Phot.: M. Medeot**

Konavoka Phot.: Dabac

da ga puste u sjemenište, i kako je obilazio dubrovačke Konavle, da kupi narodno jezično blago. »Koliko li ja imam toga zapisano!« i protrlja ruke od zadovoljstva. Šta je danas od njegove »Sirotice Lopudske«, od »Cvijeta bezimena«, od »Brštana i duba«? Sve je to Kazali ostavio u rukopisu. A njegov »Ćoso«?

Jednoga dana svrati se pjesnik usput u našu kuću, da se, kao obično, potuži na činovničko razvlačenje. To ga je strašno ljutilo. Istresao je onu svoju poznatu: »Bože dragi, prosvijetli Duha Svetoga!« Toga dana Kazali nađe Pera Budmani, gdje sjedi kao obično na našoj terasi. Gospar Pero bio je dobre volje, pa odmah stade grditi Dum Antuna, što ne će da dovrši »Ćosa«. »Ne boj se, Pero — odvrati Kazali — dobit ćeš ga, netom otegnem papke.« Kad ga jednom profesor Zore upita, šta je uprav taj njegov »Ćoso«, Dum Antun mu odgovori: »Facit indignatio versum. Tu je sve, što mi se činilo vrijedno spomena iz kobnih dana, što sam proživio. Ne znam, jesam li uspio; znam samo to, da mi je »Ćoso« bio drug i razgovor u nevoljama života, u mom siromaštvu; on me svjetovao, da pred potvorom ne klonem duhom«.

Svojim nevoljama bješe inače Dum Antun donekle i sam kriv. Krivica mu se sastojala u tome, što je bio više pjesnik nego duhovnik; od svoje nagonske prirode nije primjećivao čas, u koji bi jedan od ta dva životna elementa pretrgao na štetu drugoga. Bilo je blijeska i trijeska u njegovim krasnim očima, i to baš onda, kad je trebalo da ih upre kao pokajnik u zemlju. Poradi toga, što je u svemu postupao bez uvijanja i dvostručenja, a koji put bez dužnog obzira na dužnosti svoje, na Dum Antuna, svećenika i rodoljuba, sipale su crkvena i politička vlast tužbe i kazne. Luko Sorgo reče u latinskom distihu, da je Kazali zadojen grčkom kulturom onako, kako je na žalost i grčkom vjerom; ali se kasnije gorko pokaja, što je onako grubo klevetao pjesnika. Kazali, koji već bijaše štampao svoj prijevod prvih pjevanja Homerove Ilijade, nije nikako mogao uspjeti na ispitu iz grčkoga jezika, tako da mu školska vlast nije »mogla« ponuditi profesorsko mjesto.

Od ovog žestokog borca starost načini mirnog, istajalog, umirovljenog paroka: erotičke i političke pobude njegovu burnom životu bijahu se umirile. Mato Vodopić, njegov isprva drug u obožavanju ljepote, ali kasnije promatračka i usredsređena priroda, bijaše međutim postao dubrovačkim biskupom. On primi pod svoje okrilje starog smalaksalog prijatelja i udijeli mu kapelaniju Tri Crkve, koja mu nije nikakve brige zadavala. To je bilo g. 1884. Tu je Kazali nastavljao svog »Ćosa«. Bješe stao da ga piše dubrovačkim narje-

čjem, ali ga Medo Pucić na žalost odvrati od te namisli, te ga nagovori, da se posluži čistim književnim jezikom, u kojemu je Dum Antun bio — za ono vrijeme — izvanredno vješt. Uopće Medo je bio od njega kudikamo iskusniji u književnom poslu; to je Kazali priznavao i njegovu je slušao bez protivljenja. Uostalom, bila je svakome poznata Pucićeva primjedba, kad je pročitao Dum Antunovu »Zlatku«. Napisao je naime na posljednjem listu rukopisa francuski: »Elle me semble une fille de marbre«. Na to naš inače svojeglav i nabusit župnik prekroji djelo s kraja na kraj.

U lijepoj dokolici provede naš Kazali tiho veče svog života, gledajući pod sobom strmeni oko Dubrovnika i široko more, tog starog svog prijatelja, buditelja plemenitih poleta pjesnikove duše.

*

Kad je umro Dum Ivan Stojanović (1900.), rekoše njegovi sugrađani: »Umro je posljednji Dubrovčanin«. Uistinu, posljednjih Dubrovčana bilo je u zadnje vrijeme nekoliko; dubrovačka javnost, pošto bi jednog pokojnika proglasila posljednjim, nije se nalazila u neprilici, kad bi sutradan ispustio dušu drugi, koji je u jednakoj mjeri zasluživao taj počasni vapaj. To im se dade, a oni neka se na drugom svijetu pravdaju, ko ima veće pravo na taj laskavi pridjevak! Ova prenagljena počast poslije smrti stari je dubrovački običaj. Već g. 1828. čuveni liječnik Luko Stulli bio je »posljednji« u jednom sonetu Rafa Androvića; bio je »posljednji« u jednom nadgrobnom slovu i Nikša Gradi, pisac Spravljenice. Pero Budmani preseli se na bolji svijet kao »posljednji Dubrovčanin«, a kao »posljednji Dubrovčanin« umre za njim i Luko Zore.

Bio posljednji ili pretposljednji, Dum Ivanova originalna ličnost zaslužuje našu pažnju. On je najbolji primjer čovjeka, čiji duševni pravac odredi okolina, u kojoj se nalazio; okolina kao da je uprav stvorena bila, da se razvije iskra, što je u njemu tinjala.

Sin liječnika empiričara, nauči talijanski od babe Talijanke, i prve knjige, koje je čitao, bile su Goldonieve komedije i životi svetaca. Bio je još dijete, kad odluči, da će se zapopiti. Svršivši gimnaziju pođe u Zadar na bogosloviju, gdje su mu školski drugovi bili sve sami ljudi, koji se kasnije pročuše: Rajčević, nadbiskup zadarski, Zanoni, biskup šibenski, Carev, biskup hvarski, Forlani, biskup kotorski, Petrić, pisac na talijanskom jeziku »Teorije o ljepoti«, pa veliki rodoljub i političar Miho Pavlinović, Luka Botić, Stjepan Buzolić i drugi. Zaista je čudo, kako ova posljednja trojica, koji su se pred mladim Ivanom oduševljavali ljepotama hrvatskoga jezika,

nijesu baš nikako utjecali na svoga učidruga, štaviše, on im se smijao, kad su mu objašnjavali, da treba narod buditi i raditi za njegovu budućnost. Dok su se oni revno spremali za svoj pozniji književni i politički rad, naš je Dubrovčanin provodio slobodne časove čitanjem latinskih, grčkih i talijanskih klasika, vazda veseo, otresen, otvoren. Radi nedostatka svećenika zapopiše ga godinu dana prije vremena određena crkvenim kanonima (1852.) i poslaše na Korčulu. Poslije kratkog boravka na tom otoku premjestiše ga u dubrovačku Rijeku; tu provede prve četiri godine u selu Mokošici, zatim u Rožatu, gdje se zadrža pune dvadeset i dvije godine.

U Rožatu nasta prevrat u njegovoj duši. Rijetka ljepota položaja tog ubavog sela, kao stvorena za spokojno razmišljanje i dokolicu, i odabran socijalni elemenat, koji se tamo sastajao, potaknuše, razbudiše plamen, što je čajao u mladome župniku. U tom divnom mirnom kraju, u općenju s ljudima utančanog, uglađenog ukusa, Dum Ivanova mašta se razigra, njegov duh se oplemeni i dobi ono aristokratsko obilježje, kojim se je, pored sve svoje prostote, nastranosti i nemara za materijalnu stranu života, isticao u društvu. Dubrovačka gospoda, koja su veći dio godine boravila u Rijeci, mahom zavolješe mladoga župnika. »Da nijesam proveo skoro trideset godina u Rijeci, niko ne bi danas znao, da sam živ«, govoraše pod svoje stare dane Dum Ivan. Tu je barun Vlaho Ghetaldi, koji prevede na latinski jezik Gundulićeva »Osmana«, vodio svoj dnevnik u latinskim distisima, slao Njemici Idi von Düringsfeld latinske epigrame i Dum Ivanu tumačio najtanje ljepote Vergilova eposa; tu je Luko Didak Sorgo, prijatelj Ljudevita Gaja, vrli latinski epigramatičar, jedan od posljednjih patricija, koji su se grijali na suncu slobode, veličao Stojanoviću odlike hrvatskoga jezika, koje je sam slavio u latinskim odama; tu je Niko Veliki Pozza raspravljao s njim književna, filozofska i teološka pitanja, te ga mladi svećenik smatrao za svog najboljeg učitelja; tu je najzad markiz Jozo Bona, koji mu postade prisnim prijateljem, razvijao u njemu humorističku žicu. Ljubav za materinski jezik pobudi u njemu sabirač narodnih pripovijedaka Franjevac O. Pacifik Radeljević, koji u svagdanjem druženju sa Dum Ivanom zarana upozna njegov karakter i čežnju za znanjem; kaogod što je nekad liječnik i pjesnik Gjuro Hidža svjetovao mladog Radeljevića, da se vježba u narodnom pjesništvu, tako je u svojoj starosti otac Pacifik nastojao da budi u svom mladom prijatelju interes za narodni jezik.

Stojanović živo pregnu na skupljanje riječi, izraza i poslovica, koje je slušao, kad je obilazio Rijeku i susjednu hercegovačku granicu. Doduše, ko čita Dum Ivanova djela, ne bi rekao, da se pisac

toliko trudio oko čistoće i bogatstva tog narodnog blaga; njegovo pisanje je nešto osobito; ono vrstanje čudnih izraza, pokupljenih bez ikakva obzira na vrijednost i izvor; ona mješavina idiotizama i italijanizama, kojih ima dosta u dubrovačkom govoru, a sve to složeno kao u hitnji, bez reda, bez nacrta, odaje nam čovjeka, kakav je zbilja i bio, velike ali nesređene naučenosti, vulkanične glave.

Otac Pacifik pripada velikom broju Dubrovčana, koji su na dokolici u svojim mirnim dvorcima ili u tišini samostana čitav svoj vijek tratili u književnom poslu, koje sačinjavanjem hrvatskih ili latinskih izvornih pjesama, koje prevođenjem grčkih i latinskih klasika. Ovaj golemi rad, koji je služio jednoj njihovoj duševnoj potrebi, danas je sasvim zaboravljen i najvećim dijelom za uvijek izgubljen; i sam spomen onih priljeznih radnika istire se i propada onako kao i gomile njihovih lijepo čitljivih rukopisa. Kaogod i njegove davne kolege »in litteris«, otac Pacifik ništa nije štampao, niti je valjda mario da išta štampa. Sjedeći za malim stolom u svojoj izbi, kojoj pod prozorom teče bistra voda dubrovačke Rijeke, ovaj čedni trudbenik prevede cijelog Ariostova »Bijesnog Rolanda«, kojemu dodade neke svoje moralne primjedbe, pak Ariostove satire i Fenelonova Telemaka, i preinači Hidžin prijevod Vergilove Eneide. Fratrov rad bio je trajan primjer i poticaj za mladog Stojanovića. Otac Pacifik slao mu je svako jutro po jedan epigram na latinskom ili na hrvatskom jeziku, i to po više puta zajedno sa košićem tek ubranog voća; ove epigrame fratar je sastavljao u postelji, čim bi se probudio. Na ove prijateljske pozdrave Dum Ivan se odazivao kojim kratkim pjesničkim proizvodom: to bijahu njegovi prvi književni pokušaji, to bijaše i začetak humanističkog odgoja njegova duha.

Mnogo mu je tome koristilo druženje sa markizom Jozom Bonom, za koga prionu sa svim srcem, ali nikad ne zaboravi svog prvog mentora, čednoga oca Pacifika.

Jozo Bona imao je običaj bilježiti važnije stvari, što bi čuo i vidio. Bilješke ovog tankoćutnog promatrača života i ljudi bile bi danas od neprocjenjive vrijednosti za proučavanje dubrovačkog mikrokozma, kakav bijaše oko polovine prošloga vijeka, da nijesu najvećim dijelom propale. Nekoliko listića sam Jozo na umoru darova Dum Ivanu, i to baš one, što se odnose na njihovo drugovanje u Rijeci.

Bona je volio proboraviti svake godine po koje vrijeme na zelenim obalama te vode, u mirisu sočnih naranača i mesnatih bresaka. Jednog dana šetao je uz tekućicu, gdje se ona blizu vrela sužuje i teče između trstljika i ševara, što se talasaju pod vjetrićem sa Prijevora ili Komolca. Šum trave, vika kokoške i dumnice i zrikanje skakavaca jedini su glasovi u toj dubokoj tišini. Šetalac izabere jednu staru omirinu, s koje se k vodi spuštaju mahovinom obrasle stepenice, i tu sjede, da se odmara. Njemu iza leđa, među ruševinama stare neke zgrade, gdje je nekad bila gospodska dvorana sa portretima, sa pozlaćenim divanima i dubokim naslonjačama za posijela napudrane gospode, crni čempres strši nebu, pritiskivan od bora i divlje smokve; tu se leandar miješa sa glavatim šipkom, dok suncokret, prokradajući se kroz vrijes i mrču, nadvisuje oronuli zid i gleda u zelenkastu vodu poda se. Unaokolo kadulja, smilje i ružmarin okađuju svojim mirisom sav kraj. Osamljenik se zagleda u vodu i šuti. Sa Gospine Glavice zabruja zvono.
— Misa je — sjeti se Bona i diže se.

Stiže u Rožat, uprav kad i Dum Ivan. »Popio sam kod njega kafu vaniljanu — bilježi Bona u svome dnevniku — pobrčkali smo po Tacitu i divili se onoj kratkoći i krepčini.« Ko poznaje današnji Dubrovnik, taj će teško vjerovati, da su pred samo pedeset godina bila u Rijeci dva Dubrovčanina, koji su u 9 sati izjutra čitali Tacita i uživali u njegovu stilu. Još više će se čuditi, kad čuje, što Bona dalje piše: »Poslije kafe Dum Ivan štap u ruke i ja svoj. Vratolomili smo se negdje stramputice, kud nijesam nikad bio. Skakutali smo po grebenima između starih hrastova; uberem dva pera ružmarina i zadjenem za petlju. — Kad se namjerim — rečem svome drugu — na ovakav okoliš, okanim se duha satiričkoga. — Na to će mi Dum Ivan: — Zato, moj Mefisto, nek ti ovaj prirodni dah bude kao voda krštena. Na vratima prirode čovjek treba da svuče, kao zmija u premaljeću, onu nenaravnu košulju skepticizma, u koju se nehotice, a pokatkad i silimice ogrnuo!«

Dum Ivan je bio zdrav, mlad, vazda zahvalan Božjem suncu, što ga grije, i selu, što ga siromaška hrani; Jozo Bona, Stojanovićev vršnjak, čovjek, iz kojega je priroda uobličila biće osjetljivo, već sudbom pretučen, razgrizan sumnjom o uspjehu makar kojeg napora, pa stoga osamljen, oporan, otuđenik i prozlio. Dum Ivan rodom pučanin iz čedne i poštene porodice, koja se tek po njemu oglasi; Bona izdanak stare loze, slavne u politici i književnosti, ponosne predajama moći i dostojanstva: pa ipak, ma koliko velik bio razmak između polaznih točaka njihova života, ispunjavaše ga zajednička ljubav za humanističke nauke; ovom se ljubavi njihova duša bogatila, kidala sve umjetne veze i bila osnovna snaga njihova prijateljstva.

*

Jednog jutra Stojanović, pošto odsluži misu, zateče pred kućnim vratima svoga Bonu sa jednim nepoznatim gospodinom. Bijaše to čovjek preko srednjih godina, povisoka prava stasa i dobra sastava. Lice mu bijaše kao i pesnica: četverouglato, krupno i košćato; na gornjoj usnici strčahu rijetke četkaste dlake, dok ispod debelih namrštenih obrva svijetljahu male žive i pronicave očice. Značajne crte njegove osobe odavahu čovjeka, ponešto čudaka ali utvrđenih načela, sabrana u se, nesalomljiva i opora. Imao je na glavi neku široku putničku kapu, ispod koje plažahu niz potiljak pramenovi progrušane, razbarušene kose; za široka izbočena prsa i pleća pripijalo se odijelo, zakopčano do grla.

Bijaše to Frano Kurelac; došao je u Dubrovnik — reče, pošto se promijeniše prvim pozdravima — da razgleda Gundulićev rodni kraj i da pretraži u dubrovačkim knjižnicama, »čto je bud slovinskih knjig«. I kako se Kurelac okrenu, da razmotri župnikov stan, Jozo Bona prišapnu Stojanoviću: — Čuvaj se, znaš, idiotizama i italijanizama! — Pošto se malko pokrijepiše, krenuše na vodu i posjedaše na obalu. Sva trojica gledahu mûkom u kadifastu travu, koja prevlači plitko korito rijeke. Dum Ivan nastavi, okrenuvši se Kurelcu: »Između najljepših dana, što sam ih ovdje proveo, ovaj današnji bit će mi uvelike nasladan, er sam vas zapoznao«. — Hvala vam — preuze mu Kurelac — ali ono »zapoznao sam« nije naše. — Ovu primjedbu dobri Dum Ivan ne primi za zlo; međutim ona ne bi po ćudi Jozu Boni; njegova pitomost ljutila se na najmanju povredu dužnih obzira. Da su mu u taj čas bile poznate sve velike zasluge tog Hrvata za čistoću jezika, bio bi lako prešao preko tog sitnog prekršaja. Stoga u njihovu daljem razgovoru nešto zapinjaše, nešto je išlo ćoškasto.

Za ručano doba društvance stiže maloj Jozovoj kući, gdje i objedovaše. Kurelac, pošto ispije kafu i zapali, uze iz Bonine knjižnice Lafontainove basne i poče da čita jednu. Svi se divljahu njegovu čistom francuskom izgovoru. Odjednom čitalac stade i, okrenuvši se Boni, upita: — Zna li parok francuski? — Stojanović pomisli: Eto zgodne prilike da se osvetim!, pa reče: »Znam francuski. Ali kako to: parok? Zašto ne župnik?« — Ej! — dočeka Kurelac — župa, župan, župnik... sve sama titulatura gospodstva u Hrvata; tako ste i vi uzeli dum iz dominus, kad je crkva gospodovala u Srednjem vijeku. — Dum Ivan ništa ne odgovori, pa ni Bona, ali ni jedan ni drugi ne odobriše primjedbu. Kad pri polasku gost zamoli na latinskom jeziku čašu hladne vode, poculum frigidulae, Stojanović navali pitati, odgovara li »frigidula« hladnoj vodi? Kurelac odvrati: — Dakako, effectus pro causa. — Jozo se nasmije

Kurelčevoj hitrini i u potvrdu navede stihove iz Dantea i Vergila. Dum Ivan morao je i ovaj put mučati.

Kad je Kurelac krenuo iz Dubrovnika kući, odnio je čitavu pregršt listića, na kojima je Stojanović bilježio rijetke narodne izraze; drugu pregršt kasnije ponese sobom Broz, pa jednu i Šrepel. Mislim, da od svega njegova truda ništa ne preosta našem prostodušnom radniku. Uostalom, šta bi danas bilo od svega toga i uopće od dubrovačkog rukopisnog blaga, da se nijesu našli pregaoci, koji su ga spasili od zaboravi i od moljaca? I naš se Kurelac pomami za tim rukopisima. »Još dok nisam Dubrovnika zagledo — kazivao je — živo mi je pamet k njegovim spomenikom zanosila; nu odkad ga vidjeh, za svakom sam bilješkom njegovom ludio.« Sreća ga je služila do posljednjeg časa, jer na povratku iz Dubrovnika, pošto je prenoćio u Ošljemu, dobije od onog župnika nekoliko starih šaljivih pjesama, među tima glasovito »Vijeće Potomanjsko«.

Svaki Stojanovićev rad išao je u korist drugih. Možemo reći, da on nije shvatao pojma o vlasništvu; što je selo davalo župniku, to je župnik selu vraćao. Njegovoj sestri, koja ga je vjerno dvorila, sva upregnuta u posao oko svog čudesnog brata, trebalo je da za njim trči, da mu vadi novac iz špaga, kako će mu ručak skuhati. Više se puta desilo, da pred ručano doba ne bi našla lonca, u kojemu se varilo meso: Dum Ivan se uvlačio kao lupež u kuhinju, skidao lonac s vatre i s izrazom radosti na licu nosio ga kakvom bolesnom siromahu. Djecu je volio uvelike; i na selu i u gradu uvijek je oko njega bilo mališana. U njegov čedni stan, puncat modernih i starih knjiga i knjižurina, dolazili su đaci, da im pomaže pri prevođenju s latinskoga i grčkoga; okupljali se oko njega u kazalištu, koje je on rado polazio; zapitivali bi ga o svakojem predmetu, samo da slušaju njegove šaljive anegdote, u kojima je bio neiscrpljiv.

I njegova vanjština odavala je čudnog »oriđinala« (čudaka). Visok, košćat, sa velikom, prerano ostarjelom glavom, četvrtastog suncem isparenog lica, dubokih izrazitih očiju, koračao je velikim odsječenim koracima, zabacujući visoko glavu pokrivenu nekim naročitim izlizanim polucilindrom, koji bi zaturio na potiljak. Zimi se zaogrtao starinskim šalom ukrštanim preko prsiju. Čudnovat je bio i u razgovoru; govorio je zanosno svojom jakom glasinom, skoro deklamirajući, dajući svakoj riječi neku osobitu modulaciju, prekidajući govor naglim smijehom i upirući ispitljivo oči u slušaoce. Kad je s ostalim kanonicima u stolnoj crkvi pjevao, nije se s drugima slagao, već pjevao sam za se: »Ja pjevam, kako mi duša hoće, a oni, kako im se svira«. Kad se — Bog mu prostio — hvalio,

da mu se, kad misu služi, svaka riječ lijepo razumije, jedan će mu vlastelin opaziti: »Ja te razumijem, samo kad ono kažeš: *Domine non sum dignus«.*

Uopće njegovo vladanje u crkvi stvaralo mu je svakojakih neprilika. Svećenici se tužahu biskupu na njegovu prekomjernu ekscentričnost; uzalud ga je biskup Vodopić zaklinjao, da se kani dreke, razmahivanja, praćkanja i puhanja; po koji put izgledalo je, da se beči ili podruguje. Ništa nije pomagalo. »Jesam li panuo s mjeseca?« odgovaraše. I na propovijedaonici bi često zaboravio, da je u Božjem hramu; za jedne korizmene propovijedi, što je držao u Karmenu (izopačeni naziv Gospe od Karmela), Stojanović zabrazdi tako duboko u filozofsko raspredanje, da neke stare babe baš tu pred njim slatko zaspaše; kad on to opazi, izdreči se: »Ako me hoćete slušat, slušajte; ako ne ćete, a vi pođite s vragom!«

Vidjeli smo, koja se zlatna duša krila pod ovom hrapavom korom.

Ma da je radije čitao filozofska djela i stare pisce, opet mu je svaka knjiga služila, da utoli žeđ za znanjem. Bilježio je svaku lijepu i zdravu misao, svaku mudru izreku i moralnu poslovicu. Što je glavnije, nakupio je silnu građu za povijest života i književnosti svoga rodnog Dubrovnika. U ovom poslu pomagahu mu onda još žive uspomene prošlosti i pričanja posljednjih svjedoka dubrovačke slobode. Jedan šaljivčina, koji ga srete gdje šeta pred Kneževim dvorom sa nekom otrcanom klobučinom na glavi, zapita ga poprijeko: »Kud vi, Dum Ivane, s tim bivšim klobukom?« — »Šetam — odvrati — po bivšem Dubrovniku«. Osjećao je, kao da je u nekom duševnom rodu s izumrlim pokoljenjima. Zato se izvrsno slagao s patricijskim duhom Nika Velikoga Pozze, Joza Bone i drugih »pustinjaka« u pitomoj Rijeci. Kaogod ni oni, nije se ni on mogao pomiriti sa novim vremenom. Dum Ivana najviše je boljelo gledati dubrovačku apatiju, koju je on nazivao »oblomovština«.

Traženjem duševne ljepote odišu sva djela Dum Ivana Stojanovića. Osim njegove »Povijesti dubrovačke književnosti« — tog nepresušivog vrela svakojakih podataka iz dubrovačkog kulturnog, a najmanje književnog života — i prijevoda Engelove »Povijesti dubrovačke republike«, koju je on na svoj način popunio i nastavio do novih vremena, sav je Stojanovićev rad već danas mrtvo slovo. Doista teško je sviknuti se na njegov stil i jezik, najteže navići se na metež, u kojem se utrkuju slike i osjećaji, tone i gubi se izvorni nacrt djela. Međutim ko ima toliko strpljivosti, da pročita njegove pripovijetke »Luko Mali«, »Gospođa Mare«, »Žagarac i Gjore« i »Poslovice«, taj će, osim goleme načitanosti piščeve, naći toliko

jedrih i zdravih ćudorednih zapažanja, toliko velikih istina, da će odmah zavoljeti našeg praktičnog filozofa. Te misli i istine on je popularizirao, iznoseći ih u obliku sitnih pričica i šaljivih anegdota. Umio je služiti se šalom kao sredstvom najzgodnijim za ćudorednu pouku; to mu je išlo lako, prirodno, kao čovjeku, koji drugačije nije znao.

Njegova iskrenost odgovarala je elementarnosti njegove prirode. Nije se ničega bojao, jer nije ni mogao što skriviti. (Bojao se jedino... trěšnje — potresa — zato je za svega svoga vijeka nosio oko vrata medaljicu Sv. Emidija, koji čuva Dubrovčane od trešnje).

Dum Ivan zalažaše u najbolje kuće. Voljahu ga osobito stare gospođe sa njegove vesele ćudi i originalnog pripovijedanja; naročito pak stare vladike; one su mu bile najbolje prijateljice; od njih je slušao pričanja iz doba Republike i francuske vladavine. Na ulici je morao odzdravljati desno i lijevo i porazgovarati se s onima, koji ga ustavljahu mimohodom, dok bi svratio u spičariju (apoteku) Rafa Šarića. Tu bi se neko vrijeme zadržao, da se našali i pokupi gradske novosti, pa bi pošao svojim poslom. Njegova je popularnost bila izvanredno velika. Na politički poredak svog vremena nije nikad ni ciglom riječi napadao, ali neprekidnim spominjanjem prošle slave i moći rodnoga grada žigosao je sistem austrijski. I u samoj crkvi, na propovijedaonici, misao mu je o domovini prevladavala, i sjećajući se Tacitovih riječi, govorio je: »Ne možemo zaboraviti, šta je s nama bilo, pa sve i da nam je naređeno, da múčimo«.

Bojeći se, da bi kojim bilo političkim iskazom mogao prinijeti svoj dio oštrini političkih borba, nikad nije dao svoga glasa na izborima. Idealista, kakav je bio u srži svojoj, nije pravo shvaćao mnogih stvari, koje nije uzimao onakve, kakve jesu, neko kakve ih je izgrađivao u svome idealizmu. Odotuda njegove političke sanjarije, koje su odvajale od dubrovačke predaje.

Njegov prijatelj, biskup Mato Vodopić, pozva ga u grad i unaprijedi za kanonika stolne crkve. U gradu Dum Ivan nastavi svoj rad, pa umrije (1900.). Ne ostavi ni prebijene pare; umrije siromah, kaogod što je siromah i živio. U skromnom stanu, u kojemu je sve odavalo sirotinju, tuđa bijeda vazda je nalazila gotovu pomoć, dok se domaćin klančao radi kruha svagdanjega. Neko vrijeme prije smrti reče jednoj staroj gospođi: »Ako arivam viđet Boga, riječu mu: Oli misliš, da sam se divertiško?« (Ako uspijem da vidim Boga, reći ću mu: Zar misliš, da sam se na zemlji zabavljao?).

POGLAVLJE XIII.

Neprilika s dočekom saskoga kralja Fridrika Augusta — Car Franjo Josip I. dolazi u Dubrovnik — »Nevesinjska puška« — Talijanski dobrovoljci u gradu — Dopisnik »Timesa« i Sir Arthur Evans — Ranjeni ustanici u Dubrovniku i uspomene na vođe ustanka — Iznenađenje Badnje večeri — Odjek zapreme Bosne i Hercegovine — Podizanje Orlanda.

U razmaku vremena od posjeta Franja I. (1818.) do dolaska Franja Josipa imali su Dubrovčani prilike, da vide nekoliko nadvojvoda, prinčeva i nevidljivih vladarčića, ali samo jednoga kralja: vesaskoga kralja Fridrika Augusta. Neke od te visoke gospode vodila je želja, da vide taj Dubrovnik, o kojemu se već toliko pričalo, tu malu, drevnu Republiku, koju je habsburška monarhija nedavno uvrstila u dugačku brojanicu svojih kraljevina, vojvodina i grofovija; neke je primamljivao koji znanstveni ili umjetnički interes, kao saskoga kralja; neke je najzad vukla politička svrha, kao Franja Josipa.

Saski kralj Fridrik August bio je strastan botaničar; on je god. 1838. proputovao u znanstvene svrhe svu Dalmaciju i Crnu Goru. U njegovoj pratnji bili su i neki učenjaci. Iz Gruža, gdje se iskrcao, morao je visoki gost pješke u grad, jer u ono vrijeme još nije bilo modernih kočija. Išlo je društvo polagano, jer je kralj pazio na svaku travicu, koja je rasla desno i lijevo od ceste.

Bješe u gradu pukao glas o kraljevu dolasku, te predstavnici vlasti brže bolje natakoše cilindre, da mu pođu ususret i da mu se poklone. Stignu vlasti na Boninovo: vide nekoliko podalje četicu, gdje ide prema njima, ali više se tetura i snuje cestom nego ide, i svak kao za svojim poslom, odijeljen od ostalih. Je li moguće, da je tu kralj s pratnjom? Stupaju naši sve to polakše, oprezno i šutke; očevidno boje se, da ne bi postali smiješni. Ona se druga četica primiče; vidi se, stranci su, probrana gospoda. Sad nema već sumnje: kraljeva je to povorka — ali ko je među njima kralj? Po čemu će ga prepoznati? Kraljevi ne nose po danu i po noći krunu na glavi. Okružni poglavar, ustremljena pogleda sad na jednoga

sad na drugoga, izučava svaki njihov pokret, ne bi li po osobito dostojanstvenom držanju prepoznao visokog putnika. Međutim stranci su već blizu, između jedne i druge povorke nema ni dvadeset koračaja razmaka, pa, ne daj Bože, razminut će se, ako se pitanje ne riješi. Odjednom, kao na nečiju zapovijed, i jedni i drugi stanu. Oni od kraljeve pratnje, vidjevši zabunu, u kojoj se oni iz grada nalaze, uzmaknu po dva koraka svaki, da bi se učinio dužni razmak između njih i vladara, te ovaj osta sam nasred puta s ljubazno milostivim osmijehom na licu. To je kralj! Odahnuše vlasti, te nasta pozdravljanje, predstavljanje, i društvo se u ugodnom razgovoru uputi i stiže u grad.

Fridriku Augustu najpreči posao bile su biljke, te pošto na brzu ruku pregleda dubrovačke znamenitosti, stade obilaziti okolicu. Općina bijaše odredila, da redar prati vladara i pazi, da mu siromasi i dječurlija ne bi zanovijetali, kad prolazi gradom: u tu svrhu ona dade uhapsiti nekoga Džoru, poznatog odrpanca. Kad su ga vodili u općinski zatvor, sretoše se s kraljem, za kojim je išao vjerni redar. Džore, kad to vidje, izdere se: »Pûče mali i veliki! Eto, između mene i kralja nema nikakve razlike, jer obojicu prati policija!« Fridrik August do malo pregleda dubrovačke znamenitosti, pa nastavi put u Crnu Goru...

*

Već prvi mjeseci god. 1875. navješćivali su, da se u susjednoj Hercegovini nešto krupno sprema. Beč odmah nanjuši primicanje časa, koji je on iščekivao, otkako je stari maršal Radetzky preporučivao: »Zauzmimo dalmatinsko zaleđe!« Kad je carevina izgubila lijepe talijanske provincije Lombardiju i Veneciju, prvi eksponent dualizma, grof Andrassy, sjeti se maršalove preporuke. I poslaše Franja Josipa u Dalmaciju.

28. travnja te godine, 57 godina po pohodu Franja I., stiže u Gruž car, pošto se prvo zaustavio u Trstenome, gdje ga je župnik dočekao čašom »malvasije« i »kotonjatom« (pekmezom od gunja). U Gružu prvi ga je pozdravio grof Rafo Pozza, dubrovački načelnik, koji se zatim brzo odveze na Pile, gdje je imao biti svečan doček. Na Pilama, na cesti pri ulazu u javnu bašču, grad bijaše podigao velik zeleni slavoluk. Sa ugla Šarićeva vrta lijepa kita mladih gospođa gledala je kao sa velike lože gospodu u činovničkoj uniformi i časnike i Župljane u njihovu zlatnom nakitu, poredane s ovu i s onu stranu slavoluka, gdje čekaju. Načelnik stiže prvi iz Gruža. Gospođe se divljahu elegantnom stasu plemenitog grofa i

njegovu neusiljenom držanju nasred tolikog svijeta. Franjo Josip prispije s pratnjom, stade pred slavoluk i na načelnikov pozdrav odgovori običnim rečenicama bečke kancelarije; samo posljednje riječi izreče hrvatski. Za svega svog boravka u Dubrovniku, kad bi odgovarao na bilo koji poklonstveni govor, car bi nekoliko riječi izustio na domaćem jeziku, potpisivao se u albume »Franjo Josip« i uvjeravao svakoga, i komu je to deveta bila, da on razumije lijepo hrvatski. Okružen narodnom gardom kršnih Župljana, vladar uđe pješke u grad pa u Dvor i pokaza se narodu sa prozora.

Carev konak bio je u Dvoru, gdje mu je porodica kotarskog poglavara Rešetara ustupila sav svoj stan i bolji dio kućnog pokućstva. Sve je tu bilo osim ogledala moje tetke, i evo zašto: uoči careva dolaska došao neki dvorski činovnik, da uredi stan i odabere potrebiti namještaj; kad došao red na toaletno ogledalo, činovnik odbije tetkino novcato i uze neko malo ovalno, koje je ugledao u sobi sluškinje. »Das will er haben! Das will er haben!« kliknu činovnik kao pomaman od veselja, kao da je otkrio bogzna koje blago. Gazdarica ga je gledala razrogačenih očiju.

Značajan bio je carski objed prilikom rođendana ruskog cara Aleksandra II. Zvanice su bile ruski konzul Jonin i tajnik mu Bakunin, pak turski izaslanik, sav pozlaćeni Sulejman paša sa sjajnom pratnjom, turski konzul Dubrovčanin Persich-efendija i druga neka gospoda. Car ispije čašu u zdravlje sultana Abdul Azisa i prijatelja Aleksandra. Na cerclu po objedu Franjo Josip razgovarao se napadno i dugo sa Sulejman pašom, koga je neprestano nazivao »mon cher maréchal«. Kad je pak došao pred Persich-efendiju, prekori ga, da je njegovo držanje spram Austrije čisto neprijateljsko. Te riječi svak je čuo i svak je razumio, da mora biti oprezan, ko se s carem ne slaže u pogledu Bosne i Hercegovine.

Mnogi će se valjda čuditi, što su vladaru na audijenciju pošla »in corpore« vlastela predvođena od grofa Saba Giorgi; Franjo Josip bijaše naime izjavio, da bi se rado poznao s tom gospodom. Uostalom, onima, koji se tom pohodu čude, moglo bi se ponoviti, što je neki vlastelin rekao, kad ga je moj otac pitao, šta će to reći, da je i on bio kod cara: »Kad vam ko dođe u vizitu u kuću, vi ćete mu je iz skladnosti restituiškat. Je li tako?« Doista, tom razlaganju nema pogovora. Pričalo se, da su ti gospari dubok utisak učinili na cara; svakojako iz te audijencije Sabo Giorgi iznio je naslov tajnog savjetnika. Nas đaka najviše se je dojmio barun Frano Ghetaldi-Gondola u nošnji malteškog viteza, u visokim svijetlim čizmama do naviše koljena, u velikom plaštu, na kojemu se isticao bijeli križ Malteškog Reda, i pod perjem iskićenim klobukom.

Franjo Josip obašao je i javne urede. Moj otac, onda sudski savjetnik, imao je nalog, da bude caru vođa u tamnicama. Vladar došao, pregledao, primijetio sa zadovoljstvom, da je uznika vrlo malo, pa na kraju namrštio lice i rekao vođi: »Moglo bi i bolje biti«. Od toga dana unaprijed, kad bi sluškinja iskvarila slatko, otac bi je prekorio: »Mare, moglo bi i bolje biti!« U prijašnje vrijeme, došao neki nadvojvoda pa zaželio da vidi i tamnice. Ali u tamnicama mirnog Dubrovnika cigla dva uznika. Kako da to objasni visokom gostu? Naposljetku predsjednik riješi pitanje: nađe dva nesretnika, koji za male pare puste, da ih zatvore i da ih nadvojvoda zateče s isplakanim očima i s korom tvrda kruha u ruci.

Franjo Josip dođe i u našu gimnaziju, obađe sve razrede i pohvali učenike, koji su uprav tog dana na svako profesorovo pitanje odgovarali tako točno, da su im se i klupe čudile. Među natpisima, kojim je zavod bio iskićen, jedan je kazivao, da Dubrovnik iščekuje od careve milosti sredstva, da sadašnja mladež mogne očuvati slavu, koju je on svojom kulturom stekao. Careva milost ograničila se na 500 forinti, što je poklonio zakladi za siromašne učenike. Prilika je pak spomenuti, da su po neki prigodni natpisi u gradu sadržavali koju političku aluziju, koja se nije baš sviđala vlastima.

Izuzetak u nizu običnih pohoda i svečanosti pravili su porivanje broda »Dvanaesti Dubrovački« u Gružu i izlet u Rijeku. Brod Dubrovačkog Pomorskog Društva bio je najveći, koji se dotad porivao sa škara carevine; bila je to drvena jedrenjača svojih 1300 tona, plod dubrovačke pomorske poduzetnosti i sjajne pomorske tradicije. Oduševljenje bilo je izvanredno; čitav Dubrovnik skleptao se oko ponosne đemije, da vidi, kako na mig nadstojnika Bradičića golemi brod klizi u more. Mirniju sredinu našao je Franjo Josip u Rijeci, koja je zadivila cara. U gornjem dijelu vode iskrca se vladar na kraj; na pristaništu dočekao ga je grof Niko Veliki Pozza, koji je tu nedaleko imao svoj ljetnikovac. Na vlastelinov pozdrav preuze vladar: »Vrlo mi je milo, gospodine grofe, da vas vidim; u Dubrovniku biti, a vas ne vidjeti, ne bi bilo lijepo«. S njim se car prošeta četvrt sata i s njim se vrati na pristanište, gdje ga je brodica čekala. Niko Veliki nije nikad nikome rekao, o čemu se ono s carem razgovarao, niti se ko ikad odvažio pitati ga. Franjo Josip imao je više puta u Beču prilike, da se sastane s dubrovačkim vlastelinom i da s njim govori o političkim pitanjima dalmatinskog područja; vrlo je štovao njegov duboki um, ali najviše njegovu iskrenost.

Rasvjete, glazbe, narodnih kola nije nikad toliko bilo koliko tih dana; došla čak kazališna družina iz Zagreba, da predstavlja

pred carem. Bilo je to drugi put, da se poslije blizu sto godina opet čula hrvatska riječ u kazalištu, naime otkada su dubrovačke »Družine« u starom Orsanu morale konačno spustiti zavjesu poslije više vjekova isključivog gospodovanja, i odustati od nametnutog im takmičenja sa savršenijom kazališnom vještinom talijanskih glumaca po zanimanju.

*

Međutim, ako su ulice i sitni svijet uživali u priredbama za carev dolazak, na drugom mjestu bila su čeljad ćutljiva i zamišljena. Na domaćim sijelima, u prijateljskim društvima oko šoljice kafe, u Šarićevoj »spičariji«, u zabitnim ljetnim kućama, na šetnjama putem Od Ploča sastajala su se čeljad, koja nijesu marila znati, šta se sve to u gradu zbiva. Franjo Josip u Dubrovniku? Šta je došao? Pravi smisao careva posjeta još se izmicao većini njih.

U ime sviju ustao je sam grad, da kroz pero Rafa Šarića pita cara: »Što si došo?« Satiru pod tim naslovom vrijedi ovdje donijeti. (Jezične teškoće lako će čitalac savladati.)

Što si došo? Je l' za vigjet
moje tuge i nevolje?
Za na vratu mi posigjet
da mi jaram teži bolje?
Za potvrdit tvomu sinu
starog gjeda lupeštinu?

Što si došo? Tegnut rukom
rad ćesarske tvoje vlade,
koja ori sve što mukom
da se dignu moji rade,
tako da mi želju budi
turske pravde, turskih ljudi?

Ol' da nijesi za čut pjevat
priprodana tri gomnara,
s njim' i gladnu furdu revat:
»Evo našeg slavnog Cara!«
paka sudit na tu mjeru
mrtvog srca ljubav, vjeru?

Il za rijeti tužnom gradu,
kom krvare jošte rane:
»Nije bolesti kao u jadu
spominjati sretne dane!«
jeda tebi kano Bogu
sklopi ruke, prigne nogu?

Bogato je, velji Care,
siromaštvo moje dično,
za ne leć ti ko magare
jednu milost prosit lično,
ako ne bi ciglo onu
Diogena Maćedonu.

»Oholosti neizrečene!
— riječe meni Car viteški —
jer ti nijesi Diogene,
Dubrovniče mali al' teški«.
Nijesam, ali svetog m' Andra,
ni ti sjena Aleksandra!

Car bješe tek stigao kući, kad na Nevesinju opali puška. Nastaše pobune u ostaloj Hercegovini.

*
* *

Ustankom na bliskoj granici razvije se nov i bujan život u Dubrovniku. Stranci su dolazili, gledali, slušali, mnogo koji iz radoznalosti, poneki kao novinari, ili da se bore s rajom, poneki kao pustolovi: bolji ljudi i ljudski talog. Stranci, koji su u Dubrovnik prispijevali, da vide ustanak izbliza, morali su zakopati etnografsko i geografsko znanje o susjednim zemljama, koje su na vrat na nos zgrnuli prije polaska i na putu, i sve iznova učiti. Neki simpatični Talijan, pozniji moj drug na napuljskom sveučilištu, pričao mi je, kako je stigao u Sutorinu, tu našao koji desetak prebjeglih i gladnih Hercegovaca i držao im na talijanskom jeziku govor o znamenitosti ustanka po ideju slobode. Kad je svršio, oni jadnici, koji mu nijesu ni riječi razumjeli, nijesu ga više ostavljali na miru, dok im nije dao da što založe: na putu po moru neki mu neznalica bješe objasnio, šta su uprav Hercegovci i kako se oni tuku za triumf neke demokracije! Jedna mlada Belgijanka došla da dijeli potpore među prebjege, a buduć da je u Bruxellesu čula, da Dubrovnik vrvi gladnom hercegovačkom siročadi, to je prvi dan po dolasku zaustavljala gradsku dječurliju — »Ah, les orphelins, les malhereux! C'est horrible!« — i darivala im kruha i slatkiša.

Najveći broj dobrovoljaca dala je Italija, do blizu 400 momaka. Bilo je i Engleza i Francuza, po koji Amerikanac, a bilo ih je, za koje nije niko znao, odakle ni čemu su došli. Talijani su ostali razočarani; njima je lebdjela pred očima sjajna epopeja njihova nacionalnog preporoda, pa su mislili, da će naći nešto slično i u našoj Hercegovini, u kojoj se čovjek pod neredom loše i nedorasle uprave borio za go život. Eto ih — čini mi se, to je jučer bilo —: sjedi šačica njih pred Birimišom, veseli su, kao da su na pragu raja, šale se, pjevaju i gledaju austrijske oružnike. Ta je mladež išla u Hercegovinu, a poneki su zalutali i u Crnu Goru, preko Dubrovnika ili preko Sutorine. Jedan od njihovih vođa, bivši Garibaldiev adjutant Vivaldi-Pasqua, nastojao je da već u Dubrovniku sastavi garibaldinsku legiju; ali ta mladež bila je politički podijeljena (neki, kad su stigli u Crnu Goru, razvili su republikansku zastavu!), pa mu sav trud badava. U Hercegovini je bila njih oveća četa, koju je vodio grof Karlo Faella; ovaj odlučni garibaldinac i njegov drug kapetan Monalti rastrgli su srce mnogoj mladoj Dubrovkinji.

Pred Birimišom, gdje je bio glavni stan te neredovite vojske, bilo je vazda svijeta, koji je gledao živahno komešanje te mlade čeljadi, slušao njihovu viku, pjesmu i beskrajni broj zdravica. Jedini Vivaldi-Pasqua imao je neku moralnu vlast nad onom momčadi; pokoravao mu se i sam kapetan Maneschi, krasan, jak čovjek kojih 50 godina. Maneschi borio se junački u opsadi Rima g. 1849. i bio jedan od

glasovite »Tisuće«, koja je pod Garibaldiem osvojila bourbonsku kraljevinu Dviju Sicilija i predala je Viktoru Emanuelu II. Maneschi je nosio legendarnu crvenu košulju, zelenu mahramu oko vrata i kapu nahero; onako pun blijeska i ushićenja u držanju i ratničkom hodu, izgledao je kao propali komedijaš, ako nijesi znao, da je to čovjek viteškoga duha i utjelovljena dobrota. Na žalost njegova hercegovačka vojna svršila je po nj naopako: došao na granici, ne znam zbog čega, u sukob s austrijskim oružnicima, pa je jednog od njih ubio iz pištolja; dubrovački sud osudio ga na 6 godina zatvora. Naprotiv, Vivaldi-Pasqua, mlad, otmjen i ozbiljan čovjek, bio je pune tri godine u crnogorskoj vojsci i odlikovao se u bitki na Vučjem Dolu.

U to prvo doba austrijske vlasti nijesu pravile teškoća prijateljima ustanika; izgledalo je, da vlast smatra ustanak za unutrašnji posao turske carevine: ranjenike nose drugovi preko granice u grad, glavari i vojvode dolaze iz Hercegovine u Dubrovnik na dogovore. Sve se izmiješalo, pa su i grčkoistočni Vlasi, koje nekad sama Turska naseli na hercegovačke pašnjake, našli u buni svoju nadu i svoj račun; njima pomažu ruski konzulat i ruski pukovnik Bogoljubov, koji postaju javni agenti za pripomaganje ustanika. Mjeseca veljače 1876. nasta preokret: ne da se ustanicima, da se slobodno kreću. Oni se imaju smatrati za ratne zarobljenike, te im se ne da, da se vraćaju u Hercegovinu; zabranjeno je Talijanima da se iskrcavaju na austrijsko zemljište. Strašan je to udarac za talijanske dobrovoljce. Sjećam se onih, koji se ne znam zašto bijahu zaletjeli u Crnu Goru: nijesu izgubili svoju prvobitnu veselost, ali žalosno li su izgledali u onoj istrošenoj uniformi, koju su popunili iznošenim crnogorskim odijelom i opancima! Jedan među njima, kad je rat svršio, bio je na Cetinju brijač, dvojica bili su drvodjelje... Svima je knez platio putne troškove do u Italiju, ali su mu odbili odličja, koja im je odredio.

Zanimljiva čeljad bili su strani novinski izvjestitelji. Dubrovčani su teško zaboravili Stillmanna, dopisnika londonskog »Timesa«, podrijetlom Amerikanca, njegovu visoku, mršavu i krakatu priliku i široki obod njegova šešira, koji je naličio štitu od sunca. Nije trebalo pitati, je li to novinar: za 24 sata po dolasku on se bješe upoznao sa svim, što je bolje u gradu, čuo i pobilježio sve, što se u Dubrovniku zna o mjestima i putovima s onu stranu granice, što se misli o Austriji i kako treba da se sam vlada. Stillmann je živio gospodski i imao, što drugi novinari nijesu imali, svoje podizvjestitelje. Mlada neka Holanđanka, Markus po imenu, bješe došla, da izvješćuje ne znam već za koje novine; ali malo vremena prođe, i ona

se pridruži ustanicima i zagnjuri se u njihovo teško življenje; poslije dvije godine govorila je s njima kao rođena Hercegovka.

U sve to vrijeme boravio je Arthur Evans u Dubrovniku. Svoje doživljaje u Bosni i Hercegovini za ustanka opisao je u knjizi, koja je izašla god. 1877. Te zemlje on je proputovao kao povjesničar, arheolog, prirodoslovac... i rusožder. Tu on piše vrlo laskavo o dubrovačkoj republici i o velikim tragovima što je ostavila u tim zemljama. Njegova gospođa, milo i sitno stvorenje, bješe načinila od svoje male kućice na Pločama, kao pričvršćene na goloj strmoj hridi pri moru, elegantan stan, pun umjetničkih rijetkosti i starina, koje njen muž bješe nakupio po Bosni, Crnoj Gori, Arbaniji i okolici dubrovačkoj. Kad bi ona pošetala u Gruž jašući visokog konja, muž je s njom naporedo trčao, držeći neku debelu štapinu u ruci, i pozdravljao poznanike već priviknute športskim izumima tog engleskog para. Vladi je bilo Evansovo držanje vazda sumnjivo, osobito kasnije u vrijeme zapreme Bosne, i on morade napustiti naše krajeve.

Ukoliko je ustanak zasijecao u život susjednog Dubrovnika, ovo je, što smo dosad pričali, bila njegova ugodna strana. Razumije se, da je naličje bilo sami jad i žalost. Dalmatinska granica bila je ustanicima jedina, preko koje su mogli, kad bi ih nevolja pritisnula, prebjegavati na austrijsko zemljište. Dubrovnik bio im je prvi grad nadomak ruke; zato su oni jadnici, ranjenici, starci, žene i djeca, koji su bježali, bili u dubrovačkom kotaru mirni i zaklonjeni. Ali to nije dugo trajalo. Isprva su se općina, građani i narod po selima trudili, da ublaže prilike mnogih bjegunaca, pa im je sama vlada pritjecala u pomoć: ona nije krivim okom gledala, šta rade odbori, koji su nicali iz čistog čovjekoljublja. Ranjenike, koji su ležali u Lazaretima na Pločama, njegovali su gradski liječnici i odbor gospođa.

Našim gospođama i Franu Ghetaldi-Gondoli, predsjedniku njihova odbora, neko su vrijeme od velike pomoći bile dvije Engleskinje, miss Irby i miss Johnston. One su i drugdje duž granice i u samoj Hercegovini vršile svoju samaritansku službu: njihov praktični duh i poznavanje higijenskih pravila bili su u Lazaretima od znatne koristi. Veće je bilo iskustvo u njegovanju bolesnika u gospođe njemačkoga konzula Lichtenberga, jer je pred šest godina u ratu između Francuske i Njemačke bila dobrovoljna sestrica u vojničkim bolnicama; ali je neprestano žalila, što Lazareti nijesu znanstveno uređeni, kako bi trebalo da su. Drugdje u gradu gospođe i čedne građanke krojile su i šile rublje, da se bolesnicima nađe, kad prizdrave. Teško će ko vjerovati, da ranjeni i bolesni ustanici nijesu bili zadovoljni gradskim liječnicima; ono njima čudnovato povija-

nje rana, oni čudnovati lijekovi nijesu im bili po ćudi; ma da su imali svake njege i ponude, mislili su, da ne će preboljeti, pa su molili, da ih puste svojim kućama; imaju tamo, kazivali su, neke babe, koje će im skuhati ljekovite trave, kakvih u Dubrovniku nema.

Gdje domaća sredstva nijesu dotjecala, tu je prilagao međunarodni odbor za ustanike, koji se sastavio u Parizu i kojega predsjednik bješe došao glavom u Dubrovnik; djelovanju tog odbora vlada se nije protivila. Ipak je ona puštala, da osmanlijske čete pred očima prebjega prelaze dubrovačkim teritorijem, da se dohvate granice.

Dubrovčani su imali prvo vrijeme često prilike da upoznaju osobe ustaških vođa, oko kojih već bijahu procvjetale najčudnovatije legende.

*

Vlada je u veljači g. 1876. stala s prebjezima postupati kao s ratnim zarobljenicima. Oni se nijesu smjeli primicati granici. Država im nije više izdavala potpore. Općini kaogod i privatnicima počela su nedostajati sredstva, da vrše svoj milosrdni rad. Te godine i Crna Gora, željna plijena i šićara, izjavi Turskoj rat. Prenosi se sad u Dubrovnik i po koji ranjeni Crnogorac; broj svakakvih prebjega raste, ima ih u kotaru do 12.000.

Pojavljuju se epidemične bolesti; u Lazaretima sav je prostor zauzet. Tifus i srdobolja haraju među tim bijednicima; mjeseca srpnja pomor naže sve to jače. U Župi i u drugim nekim selima strašno je gledati tu čeljad istajalu, blijedu, sagorjelu kao svijeća: ona se potucaju, prose, noću leže pod nagim nebom; u isti mah treba se nekih i čuvati, jer ih ima, koji su »od zla oca i od gore majke«. Uvjerio sam se tih dana, da doista ima brđana, valjda uteklih s pašnjaka, kojima se na gola prsa nahvata stvrdnuto inje, a njima ništa ne bude. Sjećam se nekih sijedih, košćatih, baš strašnih prilika, za koje nijesi znao, jesu li to hajduci busijaši ili čeljad, koju je nevolja onako utukla; bilo je razbarušenih zadivljalih obličja, na koja bi se čovjek na prvi mah smilovao, ali da odmah zatim od njih kao od kuge bježi.

Grad je prisiljen da smjesti te neželjene goste pod čadore na Pločama; ali ta su čeljad gladna, pa dođu na Općinu, a Općini je naređeno, da više ne troši na njihovo prehranjivanje i da ih ne pušta u grad. Načelnik grof Rafo Pozza, plemenit i milosrdan, moli, kumi; najzad protestira na ministarstvu, što se tako neljudski postupa s tim svijetom i izlaže grad i kotar kužnim bolestima. Na kraju, kad

su i strane novine počele kuditi taj nemar, stade dolaziti pomoć iznova.

Lošoj turskoj upravi bijaše uspjelo, da nevoljom poveže i najveće opreke protiv sebe: ta kud ćeš veće zbrke, nego da se nađu skupa čobani, što s Balkana baš uz pomoć Turaka doštapaše na hercegovačke pašnjake, da istisnu starince ili ih — pod zaštitom turskih vlasti — privedu u grčku crkvu, i ti isti starinci, hrvatski katolici, što se ne bijahu odrekli vjere otaca, na čelu s katolikom popom Ivanom Musićem!

Jednog dana vide Dubrovčani i popa-vojvodu Musića, gdje sa oružničkom pratnjom prolazi Placom i ulazi u Knežev dvor: bješe od nevolje prebjegao. Bio je u narodnoj nošnji i jahao je bijelog konja. Konja su mu prodali i Musića odveli u grad. Čim se pojavi, istrča sve na Placu i isprati ga do Dvora kličući mu »Živio!« Vici i komešanju nikad kraja. Badava se oružnici deru i zaprjećuju. Najzad se prikaza »ćirkuo« (naime kotarski poglavar Rešetar) i zamoli tu čeljad, da se mirno raziđu; svijet ga odmah posluša. Rešetar je imao nalog, da Musića zatvori; ali kad je uzeo od njega riječ, da ne će uteći, odredi mu u Dvoru sobu i pusti ga, da slobodno šeće širokim dvorskim hodnikom. Mladež je hitjela u dvorište i šutke gledala i skidanjem klobuka pozdravljala junaka, kad bi ga ugledala iza stakala. »Ćirkuo« se pravio, kao da to i ne primjećuje. Nabrzo zatim vlast progna i Musića, sad se već ne sjećam, kamo.

Na Badnje veče pronese se nenadno u teatru glas, do se u gradu nešto strašno dešava. Zbilja su nekolike kumpanije strijelaca i pješaka u ratnoj opremi izašle iznebuha iz vojarne, pojurile na Placu, hrupile desno i lijevo u ulice, kao bez glave. Svijet se razbjegne zastravljen, pa motljava, pa vika, pa grđenje... Šta je zaboga? Baš za pripovijest: austrijski vojnički zapovjednik — po imenu, mislim, Papp von Pappenheim, ili tako nekako — kojemu još ne bješe puklo pred očima, koji su uprav Turci, a koji naši, čuo puščani hitac i naćulio uši, pa čuo drugi, pa deset i pedeset, i to iz sviju gradskih ulica! Preneraženi Papp poleti u vojarnu, vičući »Türken! Türken!« i uzbuni posadu. Jedva pođe za rukom načelniku Pozzi uvjeriti još razgrijanog časnika, kako je običaj, da se na Badnje veče puca iz kubura.

Svanu i godina 1877. Bojišta su se pomicala prema istoku; u travnju Rusija navijesti Turskoj rat. Ko je onda sumnjao o strašnoj ruskoj moći? Zar da Carigrad sutra ne bude njihov? Međutim bugarska bojna polja bijahu vrlo krvava, Balkanska planina pokaza

se kao tvrd orah. Nešto kao da je zapinjalo. Mlada čeljad, koja su po pedlju zemljopisne karte mjerila snagu jedne zemlje, traže, da im se to objasni; i dok mjesni stratezi rišu olovkom na kafanskim stolovima ratnu sliku, prispije zima, a sa zimom glas, da je Plevna pala. Već se ni o čemu drugome ne govori, nego sve samo o Plevni. Na zidu Placete (bašče na Pilama) bijaše neko šaralo preko noći objavilo golemim slovima riječi čudotvorne. Neke pravoslavne ruke bijahu obavijestile i gimnazijsku mladež: poslužnik Schweinberger još nije zbrisao na jednom kraju hodnika riječi »Pala je Plevna«, a već na drugom druga ih je ruka nanovo napisala. Suvišno je reći, koliko je takovih dirljivih natpisa bilo u najintimnijem skloništu zavoda. U spičariji čak i dr. Ivo Kaznačić batalio svoje duhovite dosjetke. »Danas tvrda Plevna pade: ti ćeš sutra, Carigrade!« tako je zapisala opet jedna neviđena ruka uprav na ruševinama — katoličke crkvice navrh Petke. Razbujala mašta radi kao parni stroj. Stižu glasovi o novim ruskim pobjedama, pa se iščekuje brzojav, da su Kozaci u Abdul Hamidovu gradu. Mjesto toga prvih dana ožujka 1878. javlja se ugovor sklopljen između Rusije i Turske.

Uto se naglo situacija mijenja. Na Berlinskom kongresu Crna Gora i Srbija bijahu upućene na svoje narodne i povijesne granice. Habsburška monarhija, koja bijaše već okupila dobar dio ostalih hrvatskih zemalja, bude ovlaštena, da zapremi Bosnu i Hercegovinu. Tako će se — ma što drugi htjeli — izvršiti jedna etapa za konačno ujedinjenje stoljećima cijepane i komadane Hrvatske.

Krvave pobjede u toku te zapreme svetkovao je i Dubrovnik. Od odbora za ranjene ustanike načini se odbor za austrijske ranjenike. Veliko mnoštvo klicalo je u sav glas. Grad se je svečano rasvjetljivao u znak veselja. U prosincu (1878.) dolazile su s granice i postradale pukovnije; pukovnija Weberovaca izgubila preko 700 momaka, pa došla na Pile po kiši i vjetru, istrošena od umora.

Kad je zauzeto bilo Trebinje, dođe u Dubrovnik i austrijski general Jovanović. Ušao je u grad na konju. Doček je bio veoma svečan. Grad bijaše prionuo svom dušom uz simpatičnog generala kršnog uzrasta. Ali kad je Jovanović stupio na istaknutije mjesto kao dalmatinski namjesnik, vidjelo se, da krasna spoljašnost nije odgovarala njegovim sposobnostima; on je ludo proigrao simpatiju, koju nekad bješe stekao.

*

Uprav u to vrijeme dizao je grad drevni simbol svoje nekadašnje slobode, dizao je svog Orlanda. Mirovao je pune 54 godine pod

jednim svodom u dvorištu Kneževe palače. Ležao je takoreći zaboravljen, kao mrtvo tijelo neukopano. Više toga kamenog junaka a ispod obluka, koji se nad njim svodio, bilo je gnijezdo lastavičino, u koje su se svakoga ljeta povraćale te žustre vjesnice premaljeća; njihov veseli cikut bio je jedino znamenje života oko tog drevnog spomenika.

Starija čeljad znala su pričati, kako je strašni vihor 1825. godine oborio Orlanda, nagrdivši junaku nos i prebivši mu ruku, u kojoj je držao mač. Bilo je to licem na Vodokršće. Zavijao je pomaman sjevernjak, koji načini mnogu štetu u gradu. Toj neumitnoj sili naš stari vitez ne odoli. On se sruši pred stepenicama crkve Sv. Vlaha, tog drugog simbola stare moći i slobode, kojemu će biti teško palo gledajući svog oborenog druga bez nosa i bez mača. U apatičnom gradu ovaj događaj ipak je izazvao neko uzbuđenje.

Vrijeme, taj najblagorodniji liječnik, brisalo je pomalo i nečujno sa srca i pamćenja novoga naraštaja spomen kamenog viteza. U uspavanom gradu i on je mrtvim snom spavao. Malo je ko mario znati, šta on uprav znači i koja ga je sreća u Dubrovnik dovela.

Pričali su nam u školama, da je Orlando, sinovac Karla Velikoga, potukao na jednoj dubrovačkoj galiji nekog zloglasnog gusara po imenu Spučentu, i da mu je za tu uslugu Republika podigla spomenik pred crkvom Sv. Vlaha, a kod gradskih vrata izložila Spučenti kip sramotan i porugljiv. (Golemi kamen doveze s Korčule 23. srpnja 1417. Ratko Tikvičić, a od njega Antun kamenar mjeseca svibnja 1418. načini stup s kipom i podiže ga na mjestu, na kojemu se dotad dizao stari drveni Orlandov stup. Na njemu je bilo pričvršćeno koplje općinske zastave; s njega su se proglasivale vladine naredbe; pod njim su se izvršivale tjelesne kazne; navrh njega bila je »Kara«, gdje su se izlagali oni, koji su bili kažnjeni na javno ruglo.)

Dr. Ivo Kaznačić bijaše još 1870. godine pokrenuo misao, da se stup iznova podigne; ali badava. Stijepo Skurla napisa vruć poziv u »Zabavniku Dubrovačke Štionice«; badava i njegova muka. Općina odluči, da se stvar odgodi »za bolja vremena«. Napokon 1878. godine nov poziv, koji Kaznačić izda u »Slovincu«, odnese pobjedu. Grad se stade zanimati Orlandovim pitanjem. Odboru pade sjekira u med: nađoše se novci i ruke, te u siječnju 1879. Orlandov stup izdiže se pred crkvom dubrovačkog pokrovitelja.

Toga dana sve je stalo zgušeno, a sve je izgledalo mirno, staloženo, bez vidljive uzbuđenosti; ipak i oni, koji se dotad hvalisahu svojom indiferentnošću, pod kojom se valjda krio pametan oprez, i oni se toga dana raznježiše. Ono jutro Antun Drobac, član odbora

za podizanje spomenika, sjedio je pred svojom ljekarnicom te se naslađivao gledajući, kako su se Dubrovčani načetili oko ploda njegova truda. Jedan stari postolar, odbivši se od družine, priđe ljekarniku i pošto namignu prema osovljenom stupu, slegne ramenima i reče: »Pa što?!« i pođe svojim putem. Dični gospar Antun, kad nam je to pričao, govorio je, da je taj svečani dan čuo svakojakih dosjetaka i primjedaba, ludih i pametnih, ali da ga ni jedna nije toliko potresla, koliko ono »Pa što« skromnoga pučanina. »Da mi je rekao: Koja korist, da si nam vratio Orlanda, kad nam ostalo ne će niko povratiti? — bio bih mu opet štogod odvratio; ali ona njegova kratka, nevesela primjedba smete me i svu mi dušu uskomeša«. Palo je tom prilikom, a po starom običaju, nekoliko domoljubnih pjesama, satira i epigrama.

Iste godine, na dan Sv. Vlaha, zauzimanjem grofa Rafa Pozze vlada dopusti, da se na Orlandu vije dubrovačka općinska zastava sa narodnim trakovima.

Između omanjih pjesničkih sastavaka, koji su nastali povodom dizanja Orlanda, vrijedan je spomena jedan epigram dr. Nika Lepeša, koji se veoma svidio omladini i književničkom krugu oko »Slovinca«. Smisao mu je vrlo proziran: Orlando kaže: »Slobodna država podigla me; oluja sa sjevera obori me; duh slobode iznova me osovi«. Svakojako mislim, da nije pogriješio onaj Hercegovac, koji je, bez povijesnih predrasuda u glavi, rekao, zastavši pred Orlandom: »Kakav je to junak bez brka!«

POGLAVLJE XIV.

Jedna porodica iz Konavala. Braća Dum Božo i Pavo Rešetar — Susret Pava Rešetara sa kninskim hajdukom Kutljačom — Četvrt vijeka u Kneževu dvoru — Prve božićne jaslice — Dubrovački numizmatičar.

Zanimljiv primjer porodice, koja se za Republike gubila u bezličnom mnoštvu kmetova, a po padu aristokratske vlade stupila na vidjelo, pa se i pročula, pruža nam porodica Rešetara, o kojoj sam bolje nego i o kojoj drugoj obaviješćen, jer je s mojom u rodu. Odabrao sam je i zato, što se njene zgode i nezgode vuku cijelom periodom, koja je ovoj knjizi određena, i što se u svim njezinim fazama očituju njene karakterne crte.

Rešetari su podrijetlom iz Čilipa, sela u Konavlima, gdje ih crkvene matice spominju već početkom sedamnaestog vijeka. Bili su kmetovi. Neki se zarana preseliše u Dubrovnik i tu postadoše male zanatlije, poduzetnici i drugo. Kad Peru, jednome od Rešetara, umre na selu otac, ostane on mlad, još nesposoban za poljske radnje, sam s majkom. Da ne propadnu, presele se i oni u grad, gdje im je pritjecao u pomoć stric Antun. Antun je umio čitati i pisati i upravljao je državnim kruhom, jer su pravljenje i prodaja kruha bili onda vladin monopol. Uze stric mladoga sinovca k sebi kao pomoćnika; ali kako Pero odraste, morade se i sam pomoći, te se upisa u vojnike (sodate) Republike. U Antunovoj kući visjele su o zidu slike svetaca i zemljopisne karte, te Pero, koji bijaše naučio čitati poneka slova i brojeve, nauči na zemljopisnim kartama raspoznavati po koju zemlju i po koje veće mjesto, te se kasnije, kad je imao svoju djecu, pravio važan i pokazivao prstom na karti, tek onako otprilike, gdje su četiri najvažnija grada na svijetu: Rim, Mleci, Carigrad i Dubrovnik. Umre mu mati i on osta sam: mala plaća, ali veliko zdravlje, i još veća želja, da kakogod slača svoj život.

Stari kanonik Dum Božo Rešetar, Perov sin, osvrnuvši se pod svoje stare dane sa zadovoljstvom na čedno podrijetlo i na procvat

svoje rodbine, stade bilježiti svoje uspomene, ali ih ne nastavi; međutim, ma da nije bio nikakav književnik, prvi reci njegovih bilježaka lijepo su djelo poetične naivnosti. »Jednoga dana — piše Dum Božo — sastanu se pred crkvom Sv. Vlaha, dubrovačkog parca, dvije mlade sluškinje. Jedna je kazivala drugoj: — Lucija Mala, čestitam ti spravu. Baš si dobra i famoza (lijepo i zdravo izgledaš). — Njena drugarica, sva vesela i nasmijana lica, odvraćala je: — Hvala Bogu na svemu, a hvala i tebi na tvojim komplimentima, kad nahodiš, da sam famoza; napokon što mi manjka? — Na ovaj šaljivi upit nečiji muški glas odmah i s velikim učešćem preuze: — Drugo ti ne manjka nego muž! — To bijaše glas jednoga mladog vojnika, koji se desio tako blizu, da je mogao motriti Luciju Malu i slušati, što su djevojke govorile, a da ga one ne opaze. Providnost Božja, koja jasno očituje svoju namisao, kad god je čovjek potraži s kršćanskim povjerenjem, eto učini, da ovako odpočne poznanstvo, a po poznanstvu da pukne vjenčanje Pera Rešetara s Lucijom Diklićevom«.

I Diklići su iz Čilipa, kaogod i Rešetari. Između ove dvije kuće bilo je i prije bračnih veza. Lucija Mala ostavi još sasvim mlada rodno selo, dođe u grad i stupi u kuću vlasteoske porodice Gozze, svojih gospodara, jer je bila kći njihova kmeta. Tu ona od sluge Cvitkovića nauči čitati i ponešto pisati, te i na njenu čestitu dušu utječe tijesni dodir s otmjenim načinom plemenitog doma. Došla je u tu kuću kao čupa, a pošto joj je prijateljica pred Sv. Vlahom čestitala »spravu«, to će reći, da je Lucija u vlasteoskoj kući proživjela okolo desetak godina te bila »spravljena«. Kad je pošla za Pera, bilo joj je dvadeset i devet godina. Kao pametna žena, ona nije sasvim napustila kuću svojih gospodara, nego je kod njih i dalje služila, koliko joj je vrijeme dopuštalo. Perova plaća bila je mršava. Stric je pomagao, koliko je mogao; ali kad je Dubrovnik pao u francuske ruke, kruh nije više bio vladin monopol, te je i sam sad udarao na muke. U to doba njihovu prvom sinu Božu bilo je desetak godina; drugi, Pavo, tek se rodio. Pero Rešetar nađe tad pomoći u svoga svaka Dobroslavića, koji ga učini svojim »zapostatom«, naime upravljačem poljskih dobara; u isto vrijeme skucao bi po koju paru kao poslužnik u Lazaretima, dakle i on tužan rastrzao se od posla. Vrijedna Lucija, pored svog nategnutog življenja, nalazila je snage, da uči porod čitati i pisati. Tih godina Pavo se sjećao kao najljućih u svom životu.

Kad su na kraju i te teške i gladne godine prošle, javila se kuga. Iz susjedne Hercegovine bolest prešla u Dalmaciju, pojavila se u Župi Dubrovačkoj, te strah i trepet zavlada u gradu, osobito

radi dolaženja Hercegovaca na dubrovački pazar »Tabor« na Pločama. Grad se spase, ali su sanitetske odredbe sputavale građanski život. Niko se nije smio ni s kim družiti; strogost je bila tolika, da je došlo čak i do strijeljanja nekolicine prestupnika. Pero Rešetar bio je onda sanitetski stražar; morao je svake večeri zaključavati kuće grčkoistočnjaka u predgrađima, jer se držalo, da će »Grci« biti u osobitim odnosima s Hercegovcima; sutradan pootvarao bi ih, pošto bi se uvjerio, da su kućna čeljad zdrava. To obilaženje sumnjivih stanova, pa i nekakva oteklina, koja mu se pojavila pod pazuhom, učiniše, te njegova Lucija umisli, da se okužio te da će i nju kuga dohvatiti. Umalo što nije poludjela od straha: presvuče se u novo rublje, da bude čista, kad je budu vukli na groblje. Bojazan iščeznu, ali Lucija teško oboli od živčane rastrojenosti. Pošto minu kuga, austrijska uprava imenova Pera čuvarom na Rašćelu (Lazareti). Nije mu pala sjekira u med, jer se trebalo brinuti za odgoj djece, koja su u školi lijepo napredovala. Božo je već bio klerik i zasluživao je koju paru, poučavajući tuđu djecu.

Međutim nove političke prilike došle su u dobar čas stricu Antunu. Njemu je posao iznova lijepo odmicao, te su Pero i Lucija već u njega nalazili zapleća. Radilo se o daljim naukama njihova poroda. Stariji se eto već zapopio i postao »Dum Božo«, to u gradu to u kući; mlađi, Pavo, svrši u liceju četiri razreda gramatike i dva humanistička razreda pod upravom O. Frana Appendini; zatim je poslan u zadarski licej, kojim je upravljao Franov brat Otac Urban, gdje svrši i dva razreda filozofije. Po svršenim srednjim školama želio je Pavo ići u Beč na pravničke nauke; ovaj put, uz plemenitog strica prinese svoj dio i Dum Božo, koji je onda već bio gradski župnik. G. 1827. Pavo krenu na sveučilište. Pomoć, koju je imao od kuće, upotpuni besplatno mjesto u bečkom gradskom konviktu, te mu sveučilišno vrijeme proteče redovito i bezbrižno; svrši g. 1831. i bude imenovan vježbenikom na dubrovačkom sudu.

Ovako otpoče uspon Pava Rešetara. Potucao se i on iz mjesta u mjesto. Bio je pristav na preturi u Kninu, pak u Skradinu. Kao pretur opet u Kninu odlikovao se rijetkim sposobnostima. Ondašnji njegov starješina, u izvještaju zadarskoj vladi, reče, da će Rešetar biti s vremenom valjan okružni poglavar. Proročanstvo se izvrši.

Pavo je bio visok, širokih pleća, jak, da je rukama lomio potkovicu i udarcem kažiprsta razbijao orah; njegovo koščato, četvrtasto lice bilo je puno ozbiljnosti. Nije to bio čovjek izuzetno dubokog uma; ali sposobnost, da u zapletenim slučajevima brzo i odlučno odabere pravi put i zgodna sredstva, odavala je rijetko

obilje zdravog razuma. Dostojanstveno držanje bilo mu je prirodno, ono je od njega stvaralo u mašti prostoga naroda vlast daleko višu od realne. Znao je narod, da s njim nije se šaliti, a u isto vrijeme volio ga je kao sina. Kad je sa sudske službe prešao na političku, te ostavio Knin, pjevale su se prigodne a i narodne pjesme u njegovu slavu.

Otprilike u to vrijeme Dum Božo postade kanonikom stolne crkve dubrovačke. »Eto, eto — pjevao je Pijerko Bona — metnuše na rešeto sve dubrovačke popove; svi su pali pod otar, samo nije Rešetar!« Inoćencij Čulić ne bijaše preveć naklonjen mladome svećeniku, jer da je veliki prijatelj vlastele, te javi u Zadar, da se u gradu nadaju, da Dum Božovo novo dostojanstvo ne će utjecati na njegovo dostojanstvo. Dum Božo, ma da je tako mlad stekao tu crkvenu čast, ostao je do kraja života skroman izgledan svećenik. Nije dugo bilo, i vlada imenova našeg kanonika nadzornikom normalnih škola; bio je po godinama mlađi od svih učitelja. Prijatelj mu Pijerko ovaj put napisa kolendu: kolendari su mu proricali, da će jednom ipak biti biskup i kardinal. I ovo se proročanstvo izvršilo, ali napola. Malo stade, te vlada ponudi Rešetaru biskupsku stolicu u Kotoru. Dum Božo zahvali, ali ne primi ponude; reče, da voli biti u Dubrovniku, nego drugdje biskup.

Te godine umre Božova i Pavova mati. Ako je najljuća nemaština isprva vladala u maloj Perovoj kući, te njegova drugarica padala s nogu od posla, ipak je kasnije dočekala, što nekad nije smjela ni u snu tražiti: jedan joj sin kanonik, ugledan, prijatelj i pouzdanik najveće gospode dubrovačke, pa i samih njenih nekadašnjih gospodara; drugi joj sin pretur, najviše dostojanstvo u jednoj krajini. Lucija Mala bila je ponosna i sretna. Umrla je zadovoljna.

God. 1843. dođe Pavo na zadarsko okružje. U ono vrijeme strahovali su Kotari, najviše kninska krajina, od Kutljačine hajdučke čete, a ona nikako da padne pravdi u ruke. Napokon se riješi vlast, da se s Kutljačom nagodi, te na tajno povjeri stvar Pavu Rešetaru. Nalog mu bijaše sastati se s hajdukom i njemu i njegovim drugovima izjaviti, kad bi se oni od svoje volje prijavili da se podvrgnu istrazi, da cesar ne bi dopustio, da budu kažnjeni ni na smrt ni na doživotnu robiju. Rešetar poruči hajduku po jednom pouzdaniku, da mora s njim govoriti i da mu daje poštenu riječ, da će se on, Kutljača, vratiti sa dogovora bez ikakve svoje povrede, i da za se traži od njega vjeru. Hajduk pristane pod uvjetom, da Rešetar krene po noći sam i bez oružja iz Knina cestom, koja vodi na Kistanje, i da će ga on sresti, gdje mu se bolje svidi.

Rešetar se po ponoći uputi. Iznenada se u noćnoj tmici pred Rešetarom stvori jedan od Kutljačine momčadi, da ga povede vođi. Uputiše se i nekom zahodnom putanjom stigoše pred jednu osamljenu kolibu. Tu ih je čekao hajduk. Sjedio je za malim stolom, a na stolu dva nabijena pištolja. »Je li vjera?« upita Rešetar. »Tvrda je«, prihvati mu Kutljača s izrazom iskrenosti u licu. Kutljača se ne dade nikako uvjeriti, da mu je bolje pristati na uvjete, koje mu je Rešetar objašnjavao, ma da je znao, da je vijan sa svih strana kao divlja zvijer; on je tražio puno više nego što je pretur bio ovlašten ponuditi. Dogovor svrši bez uspjeha. Sjetivši se, da mu je hajduk nekad glavu ucijenio, upita ga Rešetar, je li ono on bio, koji je nekad na njega vrebao iza neke razvaline; hajduk potvrdi, da jest, ali da nije pucao, kad je vidio, da i on preža, jer je znao, ako ga ne pogodi, da će pretur sigurno njega... Dugo ne potraja, krvavo razmetanje Kutljačine čete: negdje ga opkoliše i raniše u nogu, da nije mogao uteći. Branio se do posljednjeg naboja. Bio je osuđen na smrt. Kad su ga vodili na vješala, reče: »Kajem se, što nijesam ubio Rešetara, kad je ono bio u mojoj vlasti.«

Srčanim djelima proču se Rešetarovo ime po svoj Dalmaciji.

Pavo se vjenča g. 1845.; nevjesta je bila sestra moga oca. Koji mjesec prije nego će otići u Dubrovnik, umre mu otac Pero: skromna težačka duša, pošten i radišan. Pavo nadjenu njegovo ime po starom dubrovačkom običaju svome prvome sinu.

Sudbonosne godine 1848. eto ga kao okružnog povjerenika u Dubrovniku. Iz svog rodnoga grada ne bi se više bio makao, da ga slijedeće godine nije uzeo sobom general Mamula, koji je imao ugušiti ustanak u Boki Kotorskoj, kao svoga civilnog povjerenika i upravljača kotorskog poglavarstva. Ovom prigodom pokaza Rešetar svoje visoko humano osjećanje. Tu se naime radilo o ustanku jednog još primitivnog brdskog puka, koji je svaki zakon smatrao za povredu svoje slobode, te je posljednju riječ u njega imala puška.

*

Napokon se uprazni mjesto okružnog poglavara u Dubrovniku. Zauze ga Pavo Rešetar, koji u isto vrijeme bude imenovan namjesničkim savjetnikom. U Dvoru, u kojemu su do pred četrdeset i četiri godine stanovali knezovi Republike, pak potom austrijski poglavari, sve sami plemići i baruni, nastani se g. 1852., da predstavlja bečku vladu, sin jednoga težaka i jedne težakinje iz Čilipa. Austrija je dotada pazila, da je u nekadanjoj prijestolnici male državice zastupaju titulirana gospoda, da tako pokaže građanima,

kako ona poštuje njihove slavne uspomene i kako im šalje samo ljude ugledne i ravne njihovoj vlasteli. Imenovanje pučanina Rešetara učini tome kraj.

Pavo provede u Dvoru sa svojom obitelju, u kojoj je raslo petero zdrave djece, najljepše dane svoga života. S njima zajedno živio je i dobrotvor njegove mladosti, brat mu kanonik Dum Božo. U svojoj uredovnoj sobi poglavar je sjedio čitav dan za stolom; u ruci mu čibuk, pred njim mijeh pun duhana, u desnoj fioci opet duhan, onaj zlatno žuti iz Kleka. Nad ovim dobro uređenim svijetom diže se visoka, mršava i blijeda prilika kanonika Dum Boža, sada već prepozita: ostario je, posijedio, lice mu je uvelo, blijedunjavo, ali kao vazda otmjeno; iz dubokih duplja gledaju te blago ozbiljne oči: pravi isposnički tip. U kući bogoljubnih Rešetara Dum Božo zauzima osobito mjesto, predstavlja neku višu vlast. Ukućani ga malo kad vide. Izađe, samo kad ga dužnost zove. Ostalo vrijeme prolazi u svojoj sobi, sam, nepristupačan. Pojavi se, kad je vrijeme ručku: pozdravi snahu, brata i ostalu čeljad, i to jedva čujno, prekrsti se, pa sjedne za trpezu; tek tada sjednu ostali. Kad ručak svrši, čekaju, da prvi ustane kanonik. U svetačne dane i u nedjelju Dum Božo govori misu u dvorskoj kapelici. Odgovara mu brat poglavar, dok porodica sluša misu sa prozora jedne susjedne komorice, odakle je nekad misu slušala obitelj dubrovačkog kneza. Dum Božo ostavi bratovu kuću istom onda, kad se preseli u vječnost (1878.).

Na Badnji dan djeca bi se u kući užurbala, jer je na jednom prostranom stolu trebalo namjestiti jaslice. (Ovoga običaja, koji je u Hrvatsku došao iz tuđine, nije bilo u starom Dubrovniku. Rešetari su prvi izložili jaslice.) Kad sam i ja smio pomagati, bio sam uvelike sretan. Pod pećinom ležalo je Božje dijete, oko njega Marija i Josip, vo i tovar (divio sam se krasnom tovarčiću), pak pastiri, janjad s pravom vunom na koži, grbave deve, visoke palme, stakleni vodopadi; podalje eto dolaze mala Tri Kralja! Na Vodokršće su veći likovi zamjenjivali prvašnje. Ove lijepo izdjeljane i bojadisane prilike, drage uspomene iz moje prve mladosti, darovane su po smrti Pava Rešetara dubrovačkom dominikanskom samostanu (»Fratrima Bijelim«). Na Božić, u prostranoj kuhinji, naložili bi se badnjaci, jer su i djeca imala svako svoj; bili su iskićeni šarenim papirom, lovorikom i kozarom. Poglavar bi prvi posuo svoj badnjak pšenicom i vinom, blagoslovio bi ga i naložio na ognjište; za njim ostali.

Svoje jake karakterne crte Pavo Rešetar sačuvao je do zadnjeg časa. U životu ovog čestitog čovjeka dužna poslušnost dolazila je

više puta u opreku s njegovim osobnim uvjerenjem i nije se nikad izvrgnula u slijepu pokornost. Imao je i sukoba s vladom, ali bi više puta ona na kraju mučke priznala, da je poglavar imao pravo. Kad se Beč stao ludo svetiti i na nekim Dubrovčanima, koji su, tada već zaboravljene 1848. godine, bacali klobuk u zrak, poglavar je spasio nekoliko uglednih građana i izbavio iz teških neprilika poznatiju vlastelu, naročito Puciće. Čim je počelo puškaranje u Hercegovini i po Dubrovniku stao vrviti svakojaki svijet, Rešetarov položaj postade vrlo težak i odgovoran. Slušao je višu vlast, ali je radio i po svom uvjerenju, kad god je trebalo. Međutim vladino povjerenje u svog poglavara održa se nepromijenjeno do zadnjega časa.

U svojim slobodnim časovima ispisivao je iz državnog arhiva sve, što mu se činilo da ima osobitu vrijednost za povijest Dubrovnika. Svojim strpljivim radom ispunio je pet velikih svezaka. Najviše ga je zanimala dubrovačka numizmatika. Najvažnije je isprave prikupio, sastavio oveću zbirku dubrovačkog novca i opisao sve novce i medalje, tako da je po njegovoj smrti izašla u splitskom »Boletinu«, nastojanjem njegovih sinova, oveća studija o kovnici dubrovačke republike. Njegovu zbirku naslijedio je njegov najmlađi sin Milan. U prilici znao je Pavo Rešetar, kaogod i svi učeni Dubrovčani staroga kova, složiti i koju prigodnu pjesmu.

Međutim godine se naslagaše i na široka pleća Pava Rešetara, pa ga počeše snage izdavati. Služio je državi pune četrdeset i četiri godine na zadovoljstvo više vlasti i svog obraza. G. 1877. zaište i dobije mirovinu. Napusti Knežev dvor, pošto je dvadeset i pet godina u njemu proživio, te pođe stanovati u svoju neku kuću na Prijekome kod crkvice Sv. Nikole.

On i tada nastavi svoja numizmatička istraživanja i uređivanje svoje zbirke uz razbibrigu svoga vjernog čibuka. Ali mu je zdravlje počelo malaksavati. Slijedeće godine krenu u Beč, da ga liječnici pregledaju: poslaše ga u neko lječilište, ali bez koristi. S kuće na Prijekome, gdje se trebalo penjati, morade se preseliti u jedno prizemlje na Pilama. Tu provede posljednje dvije godine svoga života, i tu carski dvorski savjetnik Pavo Rešetar, sin Pera sodata Republike i Lucije čupe, preminu u kolovozu g. 1880.

POGLAVLJE XV.

Liječnici i »flebotomi« — Šarićeva spičarija, Antun Drobac i njegov muzej — Život u dubrovačkoj spičariji — Nikša Gradi, posljednji vlastelin-pjesnik — Galerija posjetilaca spičarije — Stari gospar . . .

Spomenuli smo, kako je vlada Republike slala na svoj trošak mladiće u inozemstvo na medicinske nauke; zato je bilo uvijek u gradu valjanih liječnika i u dovoljnom broju. U prvoj polovini vijeka, oni su se isticali i kao književnici. To su: Gjuro Hidža, pjesnik, Luko Stulli, koji se zanimao i geologijom i trešnjama, i Miho Grgurević, »nepogrješiv« u liječničkim nalazima, koji se u posljednje vrijeme nije mogao od debljine penjati uza stube, pa je brijačima u pero kazivao svoje recepte; tu je zatim Frano Radić, mršav i simetričan, učen i savjestan; pak Miho Dadić, koji je sakupljao podatke o narodnim lijekovima; najzad Niko Pinelli, koji je g. 1847. uspješno izveo operaciju, pošto je hipnotizirao bolesnika, i operirao neku ženu, pošto ju je anestetizirao eterom: u ono doba to je bila velika novina, pa se tih dana nije o drugome u gradu govorilo nego o toj operaciji.

Međutim osim izučenih liječnika bilo je uvijek, skoro do konca vijeka, u priličnom broju takozvanih »flebotoma«, naime kirurga samouka, među kojima su neki bili u prvom redu brijači. Oni su vidali prebijena uda, vadili zube, puštali krv, liječili od svake bolesti, a u prilici zamjenjivali pravog liječnika. Između njih su Pasko Lupini i Niko Donatović uživali izvrstan glas. Popularni su bili Stojanović, Dum Ivanov otac, Vlahušić i Kvartić. [Ovaj se odijevao s utegnutom elegancijom i po modi. Ko ti u ono doba reče: »Paraš mi (izgledaš mi kao) Paše Kvartić«, taj je sjajno ocijenio tvoj ukus u odijevanju.] Frano Dabrović, zlatar i zubar, bješe dobio od samog ministarstva dopust, da smije biti i vidar.

Najčuveniji je bio Antun Kocelj u Cavtatu, koji se potpisivao »ljekarnik i brijač«, a iz skromnosti je izostavljao, da je i kirurg. S njim izumre krajem vijeka duga povorka tih živih sredovječnih

uspomena, ali s njima prestade i običaj, da se lijekovi prave prema empiriji i praznovjerju, kad su tu bile ljekarnice i ljekarnici.

Drevnu ljekarnicu Male Braće već poznajemo. Preostaje nam, da se upoznamo s Drobčevom i Šarićevom.

»Spičarija«, Šarićeva ljekarnica, sačuvala je za sve vrijeme, kojim se bavimo, svoj prvobitni karakter. Kroz nju je tekao čitav kaleidoskop dubrovačkog života, bila je svojina porodice Šarića i bila je igralište velikih mačaka, koje su se pod ljekarničkim stolom spokojno umivale i dotjerivale svoju opravu i jedna drugoj ostavljale u baštinu pravo na ono meko ležište. (»Spičarija« dolazi od talijanske riječi »spezieria«, trgovina mirodija, pa poznije ljekarnica; »spičar« je ljekarnik). Tri naraštaja »spičara« obređuju se u tim prostorijama: Mato I. Šarić, pa Matova djeca: Vlaho liječnik, Miho i Rafo ljekarnici, najzad Vlahov sin Mato II. Za njihova vladanja ovim poslom skromni lokal razvije se do stupnja akademije dubrovačke duhovitosti, učenosti i . . . »kundurovanja«. Šarići su po sedam zakona Dubrovčani: dubrovačka duša u spičariji se sasredila; u spičariji Dubrovnik ogovara, šali se i podruguje; sa spičarijom Dubrovnik trpi, prisluškuje i čeka, a poštena ljekarnička loza uveličava slavu te ustanove za liječenje tijela i zabavu duha.

*

Ima na Placi i Drobčeva ljekarnica; međutim, ko reče: »Idem u spičariju«, razumije se, da ide u Šarićevu; ko ide u Drobčevu, taj reče: »Idem u Drobca«. Uostalom, pometnje među njima teško da je moglo biti, jer ko je išao u spičariju, taj nije mnogo mario za Drobca, i ako ga je visoko cijenio. Šariću su išli većinom ljudi živahne ćudi, razgovorni, vješti i književnom poslu; čeljad, koja su radije pohađala Drobca, bila su pribrana, staložena, puna iskustva, vješta u pomorskim i trgovačkim stvarima. Treba naime pamtiti, da su ljekarnice kaogod i brijačnice bile odvajkada sastajališta čeljadi, koja nijesu pretovarena poslom i koja vole ćeretati, slušati novosti, voditi kritike o javnim i privatnim stvarima. Dok sam još bio dijete, volio sam Drobca negoli spičariju; uostalom, do spičarije ne bijah ni dorastao, a s Drobcem sam bio već zarana u najboljim odnosima.

»Spičar« Antun Drobac bio je visok, prilično jak čovjek. Njegovo muško i pitomo lice odavalo je čovjeka zdrava razuma, odlučna i poduzetna. Četrdeset je godina sjedio u općinskoj upravi, gdje se njegova riječ slušala i poštovala. Kad se g. 1867. kolera po-

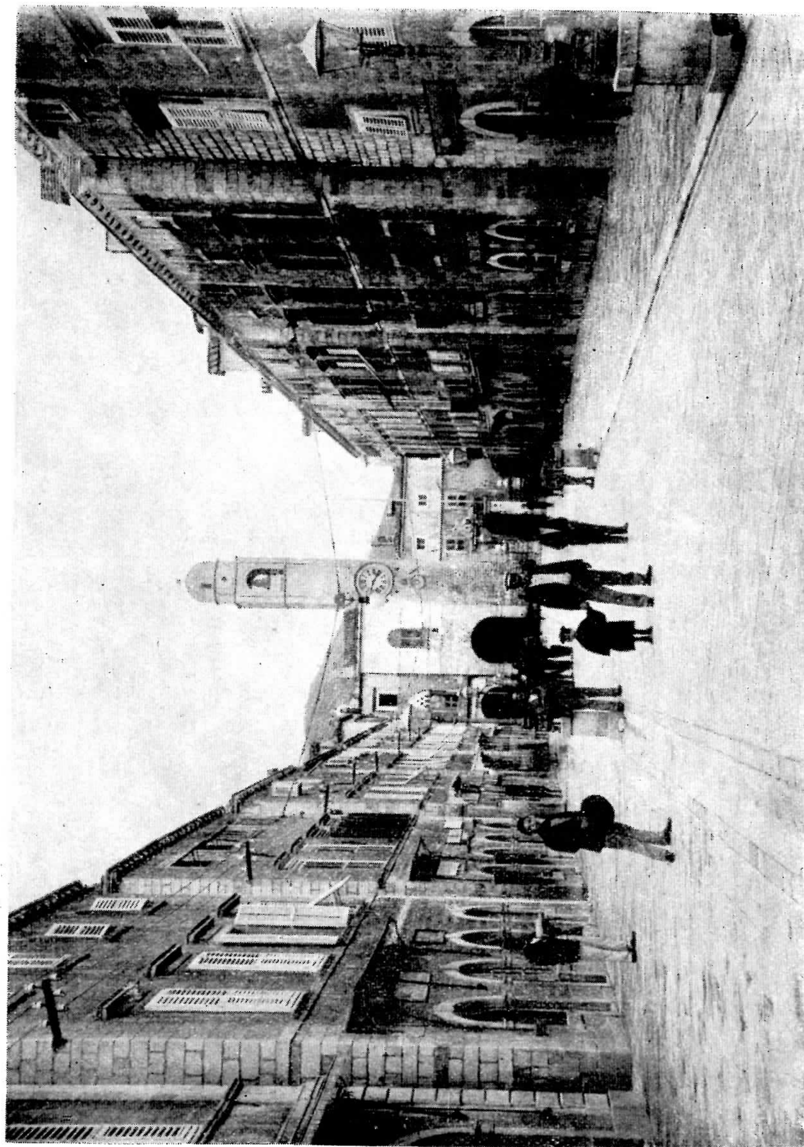
javi u dubrovačkoj okolici, najviše se ima zahvaliti Antunu Drobcu, što zaraza nije dalje zahvatila. Pored ljekarničkih poslova, u kojima mu je desna ruka bio brat Luko (poštenjak i pred višim sudom Fratra Gluhoga), bavio se trgovinom, neko vrijeme naročito čuvenim buhačem. Nema sumnje, da je njegova zasluga, što je svijet upoznao moć buhačeva praška, i svako, koji je dolazio, da mu čestita pronalazak, zavukao bi nos u kutijicu, da pomiriše i da ponese kući po dva tri šmrka tog čudesnog praška, koji tamani »skarambeže« i drugu kućnu gamad.

Kada se u Dubrovniku potaknula namisao, da se ustroji realka, a općina se morala pobrinuti, uz ostalo, i za prirodopisni i fizički kabinet, Drobac pregnu živo na posao, te prvo stade da umnožava svoju privatnu prirodopisnu zbirku, kojom se još od malenih nogu bavio. Više puta me dobri gospar vodio, da mi pokaže veliko blago, što ga je nakupio. U nekim prostorijama bili su unaokolo ponamještani ormari i ormarići, »burali«, stolovi, police, a sve puno puncato svakojakih životinja, ptica, riba, školjaka, ruda; oveći predmeti visjeli su o stropu; krokodil razvaljenih čeljusti bečio se ispod jednoga stola; zmijurine u alkoholu plazile su šiljasti jezičak; kristali svake boje svijetljahu se kao plamičci u tamnim ormarima. Jedva smo se mogli kretati u tom koje nadjevenom koje osušenom mnoštvu. Koliko li me je puta gospar Antun obradovao, darovavši mi za moj skromni domaći muzej koju veliku prekomorsku školjku!

Međutim Dubrovnik ne vidje realke, te plemeniti Drobac darova rodnome gradu sav plod svog truda i ljubavi: lijep prirodopisni muzej, koji se g. 1873. otvori publici i prozva »domorodni«. Nije onda bilo pomorskog kapetana, koji ne bi štošta donio iz dalekih krajeva i darovao općinskoj zbirci; drugi su prinosili starinske predmete i uspomene iz dubrovačke prošlosti; ali baš ovi posljednji predmeti, koji u dubrovačkom muzeju vrijede više nego najrjeđi indijski koralj, još su odveć malobrojni. Nadvojvoda Franjo Karlo, otac mehikanskog cara Maksimilijana, darovao je Drobcu trobojni plašt pokojnog sina, a carev brat druge neke pokojnikove stvari, i to za uspomenu na Maksimilijanov boravak na Lokrumu i njegove simpatije za Dubrovnik.

Za svog života okušao je gospar Antun dosta nedaća. Njegov stariji sin Rado, koji se učio u Padovi, utopio se u rijeci Minciu, u koju bješe skočio, da je prepliva i da se s onu stranu vode pridruži Garibaldievim dobrovoljcima; otac prozva imenom toga sina jedan svoj trgovački brod; dvije mu lijepe kćeri u naponu mladosti odnese suha bolest. Neprekidan rad bio je žalosnom starcu jedini razgovor.

*

Na Placi

Gore: Rafo Šarić i Nikša Gradi
Dolje: Niko Mali Pozza i Dum Ivo Pitarević

U »spičariji« bila su druga čeljad. Po smrti Miha, sina Mata I. Šarića, vrati se u Dubrovnik Mihov brat Rafo, koji je dotada bio u Carigradu. Rafo je bez sumnje glavna osovina, oko koje se kretao život spičarije. Okretan posrednik između raznih struja, koje su vladale među gostima, on je znao svakoga dočekivati s jednakom ljubaznošću i svakome dokazati, da nigdje ne će bolje provoditi časove dokolice nego u njegovoj ljekarnici.

Ipak nije spičarija više bila ona nekadašnja. Posljednji grecist, koji je tu slagao svoje stihove i čitao ih prijateljima, bio je Frano Grgurević; on je sve svoje rukopise darovao svome učeniku Dum Ivanu Stojanoviću, s kojim su i propali. Latinske stihove pisao je tu i Luko Didak Sorgo; kad je Luko ostario i jednako svoje pjesme društvu deklamirao, neki su mu ih gospari iz lične pažnje slušali, drugi su mu obrtali leđa. Neko ga jednom svjetova, da riječi *gallica pubes* izmijeni sa *gallica juventus*, jer da *pubes* odveć podsjeća na pupak. »Ma to ne će stat u versu (u stihu), ludorijo jedna!«, opazi mu starac. »A vi napišite cickavo!« preuze mu onaj bezočnik. Gospar turi u špag rukopis pa zaokruži očima, kao da pita, šta se to u Dubrovniku sad dešava, da se zbijaju takove šale!

Uopće sve grane ljudskoga znanja još su imale u toj okolini svoje predstavnike, ali ovi nijesu imali vazda vjernih slušalaca; ta hrana već im je bila odveć teška. Svaki dan, koji je prolazio, odnosio je po jedan uštipak prvašnjeg karaktera ljekarnice. Istina je, da je broj njenih polaznika rastao, ali je to značilo, da se više nijesu tražile svjedodžbe o osposobljenju za pohađanje te gradske ustanove. Još se poticala stara vatra; ali one svijetle varnice obasjavale su samo neveseli suton Dubrovnika.

Spičar Rafo Šarić, autor prigodnih patriotskih sastavaka, bio je lijep, jak čovjek, obla lica i velikih sjajnih očiju. Oko njegovih šarada — u svakom broju »Slovinca« izlazila je po jedna — razbijali su prijatelji glavu, i to su bili časovi, u kojima je društvo mramorkom múčalo. Inače se živahno ćeretanje nije prekidalo, ni kad bi ko po lijek dolazio. Samo kad bi gospari posumnjali o naivnosti koje mušterije, nastala bi duboka tišina; oni bi se ukipili, ali bi kradom namignuli spičaru, neka brzo otrsi taj recept. — Ne dadu ti ni progovorit! — potuži se jednom Dum Ivan Stojanović. Šarićevi gosti bili su čeljad dobro uzgojena i ne baš ptičje pameti. Neotesanu čovjeku ili tuđinu ta okolina nije dabome pristajala; čim bi se takovo čeljade prikazalo, gospari bi ga razmotrili od glave do pete s izrazom na licu, koji je kazivao: — Ne zabadaj nosa u spičariju!

Inače su staleški obziri, duševne prednosti, imovinske prilike,

iščezavali, kad si stao na prag lokala; tu je vladao duh jednakosti. Samo ako si otkrio koju svoju smiješnu stranu, propao si. Glavno je, da si razgovoran, da znaš lijepo pričati, osobito da si dosjetljiva uma i da u prilici znaš vratiti milo za drago te na bockanje povrnuti tako, da protivnik mora umuknuti.

Kad jednom na Staru Godinu uđe u lokal zakleti neženja Rafo Pozza, dočeka ga Dum Paše Narači riječima: »Da Bog da te vidio dogodine oženjena!« — a Pozza će njemu: »A ja tebe obješena!« Dum Paše povuče se poliven, mašući štapom u zraku, kako mu je običaj bio, kad se nije znao izvući iz neprilike. Dr. Ivo Kaznačić pokazao je već u svojim mladim godinama, da je opasno s njim se šaliti. Kad se prvi put javio u spičariji kao doktor medicine (1848.), jedan mu gospar čestita u ime sviju, priznavši ipak, da bi tako mladom doktoriću teško povjerio svoje zdravlje. Ivo mu prosto preuze: »Imate pravo, nijesam veterinar«. Slični vješti, otreseni odgovori nijesu ostavljali nemilih tragova: tä oni su bili kruh svakidanji slavne spičarije. Zarad njih su se gospari tu i sastajali; uostalom, ni najponosniji vlastelin nije se bojao, da će pasti ružna riječ, koja bi ga mogla uvrijediti. Smjelost misli i izraza tjerana je samo do one granice, koju joj je udarala dubrovačka skladnost.

Desilo bi se izuzetno, da bi ti ljudi odabrali za nišan kojeg starijeg druga, nevještog takovom čarkanju, a da se onaj ne bi sjetio šale, već podnosio mirno njihovo zadirkivanje. Matorom nekom plemiću nije nikako polazilo za rukom, da do kraja ispriča poznatu anegdotu o engleskom kralju Eduardu III., koji je za dvorskog plesa podigao s poda podvezu, koja je pala njegovoj plesačici, i predao joj je s riječima: *Honny soit qui mal y pense.* Kako bi starac doustio riječ *Honny*, svi bi u jedan glas: »Oni! . . . Koji?« — »Ma nije to naški — branio je on — to je franćezi (francuski)!« Pa bi iznova: »Honny . . .« — »Koji to?« — »Ma ljudi Božiji, govorim vam, da je to franćezi!« I tako po treći put, dok ne bi starcu dodijalo, pa bi se odrekao daljih pokušaja. Tako je bilo i s drugim vlastelinom. Pitali ga: »Jeste li, gosparu, samljeli grožđe?« »Gdje si to čuo, da se grožđe melje?« — »Imate pravo. A jeste li trgali masline?« I starac, koji se nije sjetio šale, promrmlja: »Incidit in Scyllam qui vult evitare Charybdin!«

Ipak su slični slučajevi bili rijetki, jer pritjerivati zidu nedužnog starca nije spičarija brojila u duhovitost. Ona je voljela pošalicu, koja veseli slušaoce i brzo otpuhne, kao što varnica sijevne i nikoga ne oprlji.

Reče neko dr. Ivu Kaznačiću: »Zatekao sam ti sinoć djevojku (sluškinju) s kapralom«. — »Eh, to mi je drago — povrne dr. Ivo

— jer je dosad imala prostoga soldata!« To je tipična dubrovačka »špotica«, naime nestašluk, u kojemu se obrće na šalu i poškropi tankim skepticizmom, što bi inače moglo biti neugodno. U tome nije svak sretne ruke; ne pogodi li, drugovi će ga dovijeka stavljati na muke. »Bolje, da ti grăd obije lozu i masline — govorio je Bepo Bona — nego da ti reku: Ta ti, sinko, ne valja!« Tako se slučilo onome gosparu, koji je doveo jedno svoje dijete, da mu u spičariji spuči gaće (hlače), koje su na ulici bile mališanu pale do peta. »Razumijem — odmah će mu Rafo Šarić — bit ćeš mu reko kakvu šboticu!« Samo umišljenu i bahatu čeljad nijesu štedjeli. Kad je neko — čini mi se, prof. Pero Budmani — objašnjavao društvu djela ne pamtim već kojeg perzijskog ili turskog pjesnika, i govornik tako prosto i bez naduvenosti pokazivao svoje znanje, da bi ga društvo bilo slušalo do noći, utače se neko: »Kupio bih i ja koju tursku knjigu; ali koliko je knjiga u Lajinovića (ondašnjeg knjižara), nema ni jedne turske«. — »Ono je sve za tebe turski«, ču se nečiji glas iz prikrajka.

Stariji neki gosti, kao n. pr. uvijek šaljivi Marko Pozza, visoki, mršavi i nervozni Dum Paše Narači, pa Dum Lovro Kukuljica, epigrafist i biograf Ivana Staja, imali su straga, po koji put u samom lokalu, zaseban stol, da igraju karata. Oni su se vladali više nego iko kao pravi gospodari ljekarnice, i spičar je morao podalje od njih gotoviti lijekove, da im ne bi smetao. Unaokolo bile su u lokalu stolice, ali po neki su sjedili za ljekarničkim stolom na putu faktotumu spičarije, sluzi Nikoli. Dr. Ivo Kaznačić nigdje da bi ugrijao mjesta; izgleda ti, da se prašta s prijateljima, a vazda je tu; on se sa svakim i u isto vrijeme razgovara i sipa svoje pošalice kao iz rukava. Po katkad zatečeš u spičariji Joza Bonu; ali Jozo samo sluša. Minula ga je volja da se umiješa u razgovor; na njega pazi Dum Ivan Stojanović kao na svoje dijete.

Rijetko kad zatečeš u spičariji Meda Pucića i brata mu Nika Velikoga, jer već znamo, da su oni ili u Gružu, ili u Župi, ili u Rijeci, ili gdje daleko u svijetu. Kad Medo poviri u lokal, nešto se u tom društvu preobrazi, brujanje glasova stiša se, oči su u njega uprte. Priđu mu stariji prijatelji, mlađi mu se ljudi iz daljega poklone; grof Medo je ljubazan, on je tu kao s prijateljima, a ipak se njegova visoka ličnost nameće i određuje ton društvenosti. Kazivalo se, da mu je brat Niko Veliki drugojačiji, mekši; to može biti, ali i njegova nazočnost u spičariji iziskuje veliku umjerenost u govoru i veću ozbiljnost. Tu se on najradije druži s Perom Budmani. Gospar Pero! A ko da ga ne potraži? Kako bi se na vratima pokazao,

dočekao bi ga pljusak upita. Uopće, kad njega nije bilo, a niko nije umio točno odgovoriti na koje pitanje, društvo bi tad u jedan glas: »Pitat ćemo Pera!« Rođak Meda i Nika Velikoga, naime Niko Mali, koji je izgledao kao umirovljeni admiral, jer je po bradi naličio Tegethoffu, pa ostali Pozze, dobri Marketo, udurečeni Niko Mađor i simpatični i brkati dubrovački načelnik Rafo javljali su se samo prigodom. Grof Henrik Kaboga, umirovljeni husarski major i pretposljednji predstavnik te stare loze, igrao je u spičariji ulogu prostog slušaoca i gledaoca.

Književna pitanja najviše je volio prof. Luko Zore. On je bio i u spičariji neustrašivi paljetkovalac na jezičnoj njivi, odvjetnik fonetike u parnici protiv etimologije u pisanju. Pero Budmani sudjelovao je u tim poluozbiljnim raspravama bez Zorine žestine, a kad bi pala koja besmislena tvrdnja, stao bi uvrćati bradu i gledati u strop. Koji put bi se tu našao prof. Josip Kobenzl, koji nije podnosio, da se tjera šala sa korijenima i nastavcima; a baš su korijeni i nastavci bili krivi, da bi se oko vrijednog profesora slušaoci naprasno gubili.

*

Raspredao je o književnosti, a vrlo rado i o moralnim pitanjima, vlastelin Nikša Gradi. Nije umetao u govor izvanrednih dosjetaka, niti je prekidao tuđi govor duhovitim upadicama, već je, kad je bila prilika, svoje riječi oživljavao onom finom ironijom, koja kao da oko tebe treperi i sijeva, a podržava u razgovoru prijaznu svježinu. Nikša Gradi bio je savršen primjer starog dubrovačkog gospara. Išao je malko pognut, nešto nakrivljene glave, oslanjajući se o štapić, kojega baš nije trebao, a pogledom odajući želju da među čeljadi sretne prijatelja, s kojim će zapodjeti razgovor, dok su prijatelji, koje je on tražio, uprav njega tražili. Tä gospar Nikša bio je nesravnjiv causeur; u njegovu društvu časovi bi brzo prolazili. Skepticizam, koji je u Dubrovčane usadilo neiščekivanje ma kakva dobra i koji se je obično pojavljivao bez prikrivanja i često s grubom otvorenošću, bio je u Nikšinu govoru doista neizostavan, ali u isto vrijeme jedva primjetljiv. Uglađeni ponos nije mu dopuštao, da ispovijeda tugu za svojim poniženim staležem, a skepticizam u dubrovačke vlastele i nije bio drugo nego gorak izliv uvrijeđene i nemoćne duše. U tom utančanom skladu u mislima i riječima bila je tajna njegova uspjeha u društvu i poštovanja, što ga je uživao.

Njegov književni rad nije velik: dvije drame i nekoliko filozofskih i satiričnih pjesama. Okušao se na talijanskom jeziku u humorističnoj književnosti. Može biti da plodu svega njegova rada

nedostaje više puta nužne umjetničke ravnoteže i dobro promišljena karaktera. Kad je zarana napustio državnu službu — jer je nije trebao — i upregnuo se u književni posao, rekao je i on: »Deus nobis haec otia dedit«, jer je taj posao smatrao za prosto plandovanje, za zabavljanje duše. Svakojako je šteta, što nijesu štampom izašli prijateljski razgovori između Nikše Gradi i Franja Markovića o Sorgovoj i Mažuranićevoj dopuni »Osmana«. Nikšine drame i pjesme danas su zaboravljene. Nikšom Gradi nestao je posljednji dubrovački vlastelin pjesnik.

*

Naš kućni liječnik i prijatelj dr. Karlo Neumayer išao je u spičariju poglavito za to, da se sastane s Perom Budmani ili s Nikom Velikim. Vedru ozbiljnost toga čovjeka ne ću nikad zaboraviti. Bio je podrijetlom Nijemac, ali se rodio i bio odgojen u Dubrovniku, i oženio se Dubrovkinjom. Njegov otac došao je u Dubrovnik iz Štajerske kao niži državni činovnik. Ovaj čovjek ne smije se zaboraviti, jer je bio izvrstan prirodopisac, osobito zaslužan po istraživanje faune i flore dubrovačkog kotara. U tome poslu bio je vrlo sretne ruke, ali je svoja otkrića saopćivao svojim dalekim kolegama, koji ga nijesu ni spominjali. Jedino otkriće, kojim se njegovo ime spasilo, jest naša nekakva vrsta zmije; a zmije su bile njegov najmiliji posao; zato ga je narod, osobito na poluotoku Pelješcu, zvao »zmijar«, jer ga je vazda sretao gdje lovi te životinje. Svraćao se u spičariju navečer i Kosto Vojnović i volio se razgovarati s Medom Pucićem, kojemu se uvijek tužio, da mu sudska služba ne dopušta da poviri u državni arhiv. Ovaj Novljanin može se smatrati za Dubrovčanina, jer je u našem gradu pohađao gimnaziju, neko vrijeme poznije tu boravio i svojim radovima o sudskim i upravnim pitanjima dubrovačke povijesti osvijetlio njene dotad nepoznate strane.

Rijedak gost bio je i austrijski konzularni agent na Trebinju Vuk Vrčević, sakupljač narodnih pjesama, pripovijesti, basana, podrugačica, gatalica i poslovica. Visok, suh, koščat i žilav. Nije mnogo hajao za osobitu utančanost u držanju. Neobičan je bio našim gosparima i Jovo Sundečić. Pop Jovo svraćao se u spičariju, kad je bio u Dubrovniku na prolasku ili na kratkom boravku. Na njegovim nebrojenim fotografijama bila su mu prsa popločena odličjima i medaljama: tu taštinu nijesu Dubrovčani podnosili, a odličjima se nijesu nikad divili. Koja li razlika između popa Jova i Mata Vodopića ili Antuna Kazali! Dum Mato blag, čedan, Dum Antun vatren, samonikao, ali iskren. Nije čudo, što je Vodopić bio mezimac

spičarije, a to znači Dubrovnika, a Kazali neposlušno dijete, koje je spičarija jednako voljela. Kazali bi dolazio u grad sa svog Šipana, da razmrsi svoje vječite disciplinarne petljanije i javi se društvu. Na mahove bi se pojavili, da se časom dobro nasmiju, veliki i jaki kanonik i vjeroučitelj u normalci Pitarević, malašni, debeli, vazda preplanula lica kanonik Koporčić, koji je vukao svaki dan svoj trbuščić s Pila u grad i sve navijao, da je od velikih posala osijedio, a najveći mu posao bio otirati graške znoja, koji su mu se valjali niz podvoljak i niz trokatni potiljak.

Bilo ih je, koji bi samo povirili u lokal, da pozdrave i da žurno pridadu nogama, da stignu na vrijeme u ured; po koji bi ušao, i ne pozdravivši nikoga, obašao bi spičariju pa izašao na put, samo da tako produži šetnju. Takav prolazni gost bio je Luko Giorgi, stari umirovljeni pukovnik, na glasu sa svoje neprekidne šutnje, ružna lica i goleme brade. Bio je Luko neizostavni drug jednog Sarake. Kad bi ovaj rekao: »Čuješ, Luko, partit ću (krenut ću na put) sutra«, Luko bi namah spremio svoju prtljažicu, da mu se pridruži, a ne bi ga ni pitao, kuda će. Njegove dvije sestre bile su, prosti Bože, ružnije od brata, i po noći su ribale ostvama u ribnjaku svoje lapadske kuće.

Po lijepu vremenu, ili kad je bilo doba šetnje na Placi, naročito kad bi u nedjelju poslije mise svijet pokuljao iz crkve, da pošeta Placom, neki gospari, brbljavci, sjedili bi pred spičarijom na taburetima — ne kao pred pedeset godina na drvenoj klupi — dok bi svijet prolazio mimo njih i čitao im u očima pakost jedva otpiskutanih primjedaba. Prolaznik je osjećao, da ga oni živi pogledi svega svlače i pretražuju i da mu ona mukla usta nešto nemilo dobacuju. Neki kanonik, vidjevši, da tu sjede trojica njegovih političkih protivnika i da se nešto sašaptavaju gledajući ga iskosa, dobaci im: »Eh, kako me vi volite!« Uopće dangubama — jer su se i oni prikradali u Šarićev lokal — svaka je prilika bila zgodna, da barabare o intimnim poslima iskrnjega. Njihova je, recimo, zasluga bila, ako su neki građani kazivali, tobože u šali: »Idem u spičariju, da čujem, kako će ona moja stvar svršiti«. Kad se neko tužio, da ne zna, gdje mu je žena, govorili bi mu: »Hajde pitaj Šarića!« Nema sumnje, spičarija je znala sve.

Više puta sjedio je sam pred ljekarnicom liječnik Niko Lepeš i štapom udarao po pločniku takt, kad bi svirala glazba Pred Lužom. On je najvjerniji član Šarićeva društva. Bio je to visok i lijep čovjek, prav kao svijeća, a skoro slijep, s cilindrom na glavi, s tenorskim glasom i sa tri sestre neudate. Na crkvenim svetkovinama

nije se pjevalo bez dr. Nika Lepeša, kaogod što kasnije nije bilo »Slovinčeva« broja bez sitne pjesmice staroga liječnika. To su bile šarade, anagrami, idili, anakreontike, koje izvorno, koje prevedeno; gospar Niko prvo ih je čitao u spičariji, a družina ih je neizostavno dočekivala s odobravanjem. Kao dobar Dubrovčanin spjevao je i on čitav niz epigrama; ali je pri smrti odredio, da se spale. Dvije godine zadržao se u Srbiji kao vojnički liječnik.

Njegova stara mati, tetka Luja i Miha Klaića, sjedila je po vas bogovetni dan u »pavijunu« vrta Lujove kuće na Pilama, vazda skrivena za persijanama, i koliko sam puta zalazio u taj vrt i oblijetao oko pavijuna, nikad je nijesam u lice vidio. Ta je gospođa bila živ arhiv epizoda iz francuskog doba i iz prvih godina austrijske zapreme. Nažalost nije onda niko mario da kupi iz usta još živih svjedoka podatke, koji bi danas bili dragocjeni po povijest onog sudbonosnog vremena. Na koncertima klasične glazbe kod Luja Klaića Mozart i Beethoven nijesu mogli uteći Lepešovoj izjavi, da njihova glazba nije nikakva glazba; naprotiv, kad bi njegova sestra Pavle ispjevala koji starinski madrigal ili talijansku popijevku iz osamnaestog vijeka, tek bi tada dr. Niko duboko i zadovoljno odahnuo.

Ako je spičarija predstavljala dubrovački život — kažimo prosto: Dubrovnik — to ga je predstavljala osobito onim Dubrovčanima, koje je dužnost silila, da žive u drugom mjestu. Kad bi ovi bahnuli na koji dan u rodni grad, prva im je bila, da klisnu u to svetište; čitao si im na licu radost i zadovoljstvo. Sjećam se Pava Relje, austrijskog konzula negdje u Istoku. Svaka njegova neiščekivana pojava dolazila je kao nenadni pljusak pitanja i odgovora, pošalica i općeg veselja. Mirnije je spičarija prolazila, kad bi se na pragu prikazao Vlaho Bogdan, osobni tajnik Ferdinanda IV., bivšeg velikog vojvode toskanskog, i nastavnik njegove djece. Bio je Bogdan veliki moralist, i u tome se slagao s Reljom; ali na zadirkivanja svojih prijatelja odbijao je Relja šalu šalom, a Bogdan to nije umio. Uostalom, ova dvojica stala su rame uz rame, kad su se ono poznije u »Slovincu« uhvatili u koštac s mladim rušiteljima dotadašnjeg morala poradi »smokovog lišća« u umjetnosti i književnosti.

Dr. Vlaho Šarić, Rafov brat, nije osobitog dijela imao u živahnom životu spičarije. Bio je nekad kućni liječnik nadvojvode Maksimilijana, kad je ovaj boravio na Lokrumu. Kad se nadvojvoda spremao na kobnu mehikansku avantiru, zvao je dr. Vlaha, da mu bude dvorski liječnik; ali Šarić zahvali na laskavoj ponudi, jer se nije mogao odijeliti od Dubrovnika.

U posljednje vrijeme dovinu se i lov do časti predmeta za spičarijski razgovor. To se imalo zahvaliti spičarevu sinovcu Matu II., sinu spičareva brata Vlaha liječnika, vrućem i elegantnom lovcu i strašilu dubrovačke divljači. Njegovi uspjesi podsjetiše neke stare goste, da su i oni nekad imali briga s prepelicama i zečevima, i od toga časa bilo je čuti zanosnih i gromkih Pim!... Pum!... Pecanju i bockanju nije izbjegavao ni ko je glasio za virtuoza u zadirkivanju. Kad bi ko ustao, da pođe kući, okrenuo bi se s praga svojim »milim« drugovima i rekao s obješenjačkim osmijehom na licu: »A sad da sam vam preporučen!« Jedne večeri imao je neko nešto pričati o gospođi jednoga gospara, koji se već digao da će kući, a sve se skanjivao da izađe van. Onaj nestrpljivo čeka, čeka, kipi od bijesa i sve se u njemu napinje. Kad na kraju ne može više da izdrži, prodere se: »Iziđi, boga ti, jer ću puknut!«

Boravak u spičariji mogao se je svakome prosladiti. Kazivao je načelnik Rafo Pozza: »Ima tu svega za svakoga; ako baš hoćeš, ima i lijekova«. Nije se dakle varao onaj Hercegovac, koji je stupio unutra i pošto je ugledao one lijepe sudove unakolo na policama, pitao Šarića: »Imaš li bardaka?« — »Bardaka? Nije to u mene na prodaju!« — »A imaš li opute?« — »Kakve opute, čovječe! Nema toga u mene«. Najposlije će Hercegovac, razdriješivši torbu, da mu uspe: »A ti mi daj oku pasulja!«

*

Kako je poslužnik Nikola odnosio krpom prašinu sa stolica i polica spičarije, tako je vrijeme otpuhivalo njene starije goste. Njih su novi ljudi zamijenili u lokalu; zar nijesu novi lijekovi zamijenili ljekovite travice, što ih je nekad Mato I. tucao u broncanom mortaru? Ti novi ljudi ne čitaju prijateljima nikakvih epigrama; oni imaju drugih posala preko glave; njima se vrijeme žurno odmotava. Od stare garde još sjedi tu u kutu neki stari vlastelin, sam, kao da ga niko ne pozna; sjedi i sluša, što to u njegovu gradu novo vrijeme obara i podiže.

Šuplji pogled matorog gospara ništa ne traži, ni u koga ne upire. On je blenuo neodređeno u svoje uspomene, pa sve misli: »Da, to je bilo i vratit se ne će, ali bi zaslužilo, da se pripovijeda«.

Kraj

SADRŽAJ

POGLAVLJE I. 7

Dubrovnik, grad i predgrađe na početku 19. vijeka — Čednost života; otmjeno, a ne veličanstveno — Vlastela na izmaku vijeka; suprotnosti između Salamankeza i Sorboneza, sve jači francuski utjecaj, politički narod i državna vlast — Moda, narodne nošnje u gradu i služinčad — Dnevni dubrovački život — Iz »spičarije« na Placi do Gjanluke Zuzzeri — Orsat Lujo Ranjina i »Francezi« među vlastelom — Knez Sapieha u Dubrovniku — Nekoliko portreta — »Sodati« Republike 28

POGLAVLJE II. 29

Iza lijepe zavjese — Neutralnost i časovi kušnje; domaći »Francezi«, »Tudeški« i druge simpatije — Francuzi su ušli u Dubrovnik — Nasilja i pljačke Crnogoraca i Rusa — Napoleonov general Lauriston — Otpor Dubrovnika — Finis Reipublicae — »Duc de Raguse« i francuska vladavina — Simpatije za Austriju i sumrak francuske vlasti — Ustanak; Vlaho Kaboga i Dživo Natali — General Milutinović zaposjeda Dubrovnik u ime Habsburgovaca . 45

POGLAVLJE III. 46

Carski general Todor Milutinović von Weichselburg, banatski Srbin — Uspomene na Francuze i pohrvaćeni Francuzi u Dubrovniku — Sjećanje na starog kapetana Paska Jakšića — Prvi dani austrijske vlasti i posljednji politički čin vlastele — Prevarene nade i neuspjeli pokušaji oko Bečkog kongresa — Sve je uzalud, sudbina je zapečaćena — Vlastela iza pada republike — Odlazak Milutinovića — Masonska loža, tajna »Butiga«, franjevačka ljekarnica i O. Inoćencij Čulić — Opreke Dubrovčana prema dalmatinskim sunarodnjacima — Došli su nameti i novačenje — Posjet cara Franja I. — Sudbina državnog arhiva — Agonija vlastele; sudbina Miha i Pijerka Bone, Dživa Natali, Vlaha Kaboge i Antuna Sorga 87

POGLAVLJE IV. 88

Broj stanovništva za pada Republike i g. 1880. — Katolički značaj i obilježje dubrovačke države; redovnici i svećenstvo, Republika prema grčko-istočnom doseljenom elementu — Politika Austrije prema »Grcima« i događaji u Bosni i Hercegovini — Skupina doseljenih Srba u Dubrovniku; afera vladike Rajačića, oporba protiv gradnje grčko-istočne crkve u gradu — Židovi u Dubrovniku . . 96

POGLAVLJE V. 97

Školstvo u starom Dubrovniku — »Collegium Ragusinum«, Licej i braća Appendini — »Skladnost«, teatar, kućne zabave i odnos prema umjetnosti — Kafana »U Zvicera« — Kolende, Antun Kaznačić, maškarate i »Družina« — Festa Sv. Vlaha u vrijeme Republike i kasnije — Doček austrijskog konzula i zadnji harač Porti 123

POGLAVLJE VI. 124

Dubrovačka sijela — Uspomena na staru gospođu — Salon gospođe Märe Matòve Natali i sudbina palaca gospara Saba Gjorgji — Međunarodno društvo u salonu markizice Bona — Posljednje gospođe u nosiljkama — Na »posjedima« i nekoliko vladika — Koncerti u Pera Budmani i kod konzula — Ondašnje kafane, a posebno ona Birimišina na Pilama — »Stari teatar« u kući Gozze i novi Bondin teatar — Ville, ljetnikovci i gospari u njima 158

POGLAVLJE VII. 159

Ljubav prema hrvatskom »naškom« jeziku i latinski — Dva književna tabora — Marko Bruerović, Francuz-Dubrovčanin — Likovi književnog i kulturnog života: Gjuro Ferić, Petar Sorgo, Joakim i Luko Stulli — Na književnim sijelima: Miho Sorgo, Brnja Zamanja, Rafo Andrović, braća Chersa, Baro Bettera, Nikša Luigj Pozza, Luko Didak Sorgo, Džono Resti i Gjuro Hidža — Sudbina knjižnica, franjevačke, dominikanske i kućnih — Štampar Martecchini 181

POGLAVLJE VIII. 182

Narodni preporod u Dubrovniku — Dubrovnik sa Zagrebom — Dubrovački Ilirci — Dolazak Gaja g. 1841. — Antun Kaznačić, Gajev prijatelj i suradnik — God. 1848. i Dubrovnik nakon četrdesetosmaškog razočaranja — Ivan Kukuljević i njegovo društvo . 197

POGLAVLJE IX. 198

»Normala«, stalna pučka i pomorska škola — Sjećanje na učitelje i podvornika Joza Pupu — Od Collegiuma Ragusinum do c. i kr. gimnazije s profesorima svjetovnjacima — Uspomene iz školskih klupa: ravnatelj Peričić i profesori Budmani, Zore, Castrapelli, Skurla, Kobenzl, Vučetić, Bona i Don Frane Bulić — Prvo predavanje Milana Rešetara 213

POGLAVLJE X. 214

Ida von Düringsfeld i njezin suprug u Dubrovniku — U društvu ruskog konzula Jeremije Gagića — Ličnost dr. Iva Augusta Kaznačića — Veliki prijatelj Idin Vlagj Gozze i drugi iz njezina društva — Najmiliji njeni gosti Medo i Niko Pucić Veliki — Ida i »Vlasi« — U Gospi od Milosrgja i odlazak iz Dubrovnika . 227

POGLAVLJE XI. 228

Zadnji Pozze (Pucići) — Orsat Pozza ili Medo Pucić i brat mu Niko Veliki, zastupnik Križevaca u Hrvatskom Saboru — Kratak život i neslavna smrt »Slovinca« — Uspomene na Nika Velikog — Gospar Rafo Pozza, dubrovački načelnik i hrvatski narodni zastupnik — Mladost Pera Budmani — Od Zagreba do Castel-Ferretti i smrt g. 1914. — Lik gospara Pera i uspomene iz škole — Budmani u dubrovačkom društvu i u Zagrebu 247

POGLAVLJE XII. 248

Šetnja s Matom Vodopićem — Dum Mato i njegova »Tužna Jele« — Od gruškog župnika do biskupske stolice — U pohodu kod Kazalia — Oko njegova »Čosa« — »Posljednji Dubrovčanin« — Dum Ivan Stojanović u Rijeci — Sastanak s Kurelcem — Stojanović kao originalan tip i njegov književni rad 265

POGLAVLJE XIII. 266

Neprilika s dočekom saskoga kralja Fridrika Augusta — Car Franjo Josip I. dolazi u Dubrovnik — »Nevesinjska puška« — Talijanski dobrovoljci u gradu — Dopisnik »Timesa« i Sir Arthur Evans — Ranjeni ustanici u Dubrovniku i uspomene na vođe ustanka — Iznenađenje Badnje večeri — Odjek zapreme Bosne i Hercegovine — Podizanje Orlanda 278

POGLAVLJE XIV. 279

Jedna porodica iz Konavala — Braća Dum Božo i Pavo Rešetar — Susret Pava Rešetara sa kninskim hajdukom Kutljačom — Četvrt vijeka u Kneževu dvoru — Dubrovački numizmatičar 285

POGLAVLJE XV. 286

Liječnici i »flebotomi« — Šarićeva spičarija, Antun Drobac i njegov muzej — Život u dubrovačkoj spičariji — Nikša Gradi, posljednji vlastelin-pjesnik — Galerija posjetilaca spičarije — Stari gospar 296